

ਆਂਢ ਈਂਡਿਆ ਕਾਂਗਰੇਸ ਕਮਿਟੀਨੀ

ਪੰਜਾਬ ਸਭਾ—ਕਮਿਟੀਓ ਨੀਮੇਦ

ਪੰਜਾਬ

ਪੰਜਾਬਸਾਂ ਥਯੇਲਾਂ ਸਮਝਾਏਨੀ

ਤਪਾਸਨੋ ਛੇਵਾਦ

A.I.C.C. Punjab Sub-Committee's Report

ਲਾਪਾਨ੍ਤਰ ਕਰੀ:

ਮਹਾਦੇਵ ਛਰਿਛਾਠ ਟੇਸਾਠ

ਮਦਾਰਠ:

ਓਮਰ ਸੋਘਾਨੀ,

ਫ਼ਾਰਮੀ ਰੋਡ, ਡੇਟ,

ਮੁ'ਅਠ.

ਆਵੁਤਿ ੧ ਫੀ.

ਵਿ. ਸ. ੧੯੭੬: ਗਾਗੇਸ਼ੀਠ ਅਤ ੨੦੦੦.

ਕਿ'ਸਤ: ੩. ੦-੧੨-੦

323 2

1711

श्री लाम्बोदर प्रीन्टिंग प्रेसभा "बेहालाल देवशंकर" इवेले
शायुं भाडीया—अमदावाद.

મરેતાવના.

આ તરબુમો દરેક ગુજરાતી વાંચી વિચારશે એમ હું આશા રાખું છું.

મને લાગે છે કે તરબુમો સરસ છે પણ મારી વલ્લામણુ સાદા ગુજરાતી ખાંતર નથી. પંલખમાં શું થયું એ જો આપણે પૂરું સમજીએ તો આપણું અત્યારે શું કરવું છે એ આપણે તુરત સમજી જઈએ.

મોહનદાસ કરમચંદ માંધી.

पंजपमां थगेलीं रमभाणुनी तपास
भाटे पंजपनी डोंत्रिस सण कुमीटीणे
थुंटेला सह्युठस्थो—

श्रीयुत पंडित महन मोहन मालवीय

” पंडित मोतीलाल नडेर

” मोहनदास करमचंद गांधी,

साणरभती.

” सी. आर. दास

कलकत्ता.

” अण्णास तैयणल

पडोदरा.

श्रीयुत जेम. आर. नयडर

मुंणर्थ.

सेक्रेटरी.

श्रीयुत डे. सन्तानम्

लाडोर.

માનનીય પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ.

ઑલ-ઈંડિયા કૉંગ્રેસ કમિટીની સબકમિટીના પ્રમુખ સાહેબ,
લાહોર.

સાહેબ,

ગયા એપ્રિલ માસમાં પંજબમાં બનેલા બનાવો વિષે ઑલ-ઈંડિયા કૉંગ્રેસ કમિટીએ નીમેલી પંજબ સબકમિટીના સભ્યો તરફથી તથા તેમણે નીમેલા ગૃહસ્થો તરફથી જે પુરાવો એકઠો કરવામાં આવ્યો હતો તે તપાસવા માટે, તેને આળીને ચોખ્ખો કરવા માટે, તેને સમગ્ર રીતે લઈ તેનો સાર કાઢવા માટે, તથા જરૂર જણાય ત્યાં વધુ પુરાવો એકઠો કરવા માટે, અને તેની ઉપર નિર્ણય આપવા માટે તે સબકમિટીએ તા. ૧૪મી નવેમ્બર ૧૯૧૬ ને દિને આપને, માન. કૃષ્ણલાલ હકને, અને શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસ, મિ. અબ્બાસ તૈયબજી તથા શ્રીયુત મોહનદાસ ગાંધીને કમિશનરો, અને શ્રીયુત કે. સન્તાનમ્ને તેમના સેક્રેટરી નીમ્યા હતા.

ગઈ રાષ્ટ્રીય મહાસભાના આપ પ્રમુખ ત્રીમાયા એટલે કમિશનર તરીકે આપના પદનું આપને રાજીનામું આપવાનું ચોખ્ખું લાગ્યું હતું; અને પુરાવો લેવાનું કામ, આપે રાજીનામું આપ્યું તે વેળાએ, લગભગ સમાપ્ત થયેલું હોવાથી આપની જગ્યાએ ખીજા કોઈ કમિશનર નીમવામાં આવ્યા નહતા.

માન. કૃષ્ણલાલ હક પોતાના કામ ઉપર જોડાયા કે તુરંતજ કોઈ અગત્યના કામસર તેમને પોતાનું કામ છોડવું પડ્યું, એટલે તેમની જગ્યાએ મુંબઈની હાઈકોર્ટના એરિસ્ટર શ્રીયુત મુ. રા. જયકરને નીમવામાં આવ્યા.

અમે તા. ૧૭ મી નવેમ્બરે અમારા કામ ઉપર ચઢયા. અમે ૧૭૦૦ થી વધુ સાક્ષીઓની જુગ્યાની તપાસી, અને તેમાંથી ૬૫૦ વીણી કાઢી અમે પ્રસિદ્ધ કરી છે. કેટલીક જુગ્યાની નથી પ્રસિદ્ધ કરી તે એટલાજ કારણથી કે ખીજા જુગ્યાનીથી સાબીત થતાં કૃત્યોજ આમાંની ઘણીથી સાબીત થાય છે.

જે જે જુગ્યાની દાખલ કરવામાં આવી છે, તે દરેક ખરી છે, એટલે કે તે લખી આપનાર અથવા લખાવનાર શખ્સોએજ તૈયાર કરી છે, એવી અમે ખાત્રી કરીને અને રજુ કરનાર સાક્ષીના શુદ્ધ હેતુ બાબત પણ ખાત્રી કરીને જ સ્વીકારમાં આવી છે. છતાં થોડી જુગ્યાની એવી છે ખરી કે જેમાં કહેલી ખાત્રી કરવામાં આવી નથી; આમાંની ઘણીખરી રા. લાલસિંહ, એમ. એ, એરિસ્ટર-એટ-લૉએ, અમારી વિનંતિથી, બેગી કરેલી છે. આ દરેક જુગ્યાનીને તળાએ રા. લાલસિંહનું નામ લખેલું છે. રજુ કરનાર સંપૂર્ણ ઉલટ તપાસ કર્યા વિના કોઈ પણ જુગ્યાની સ્વીકારવામાં આવી નથી.

અહીં એટલું નોંધવું જરૂરનું છે કે ઘણા સાક્ષીઓ પોતપોતાના જુગ્યા અને ગામડાંમાં પ્રતિષ્ઠિત અને અગ્રગણ્ય મનાતા પુરુષો છે.

એ પણ જોવા જેવું છે કે કેટલાક સાક્ષીઓએ સરકારી નોકરો સામે ગંભીર આક્ષેપો કરેલા છે. જેણે જેણે આવા આક્ષેપ કરેલા છે, તે દરેક જાણેને અમે તેવા તેવા આક્ષેપોથી આપનારાં પરિણામો વિષે ચેતવણી આપી છે; અને પોતે જે જોખમ વહોરે છે, તેના તથા કોઈ પણ વધારા પાત્રી અથવા જૂઠી હકીકત રજુ કરવાથી લોકપક્ષને કેટલું નુકસાન થશે

તેના સંપૂર્ણ જ્ઞાન છતાં ન્યારે તેઓ પોતે રજુ કરેલી હકીકતને વળગી રહ્યા ત્યારે જ તેમની જુથાની દાખલ કરવામાં આવી છે. કેટલાક સાક્ષીઓ સાચું કહે છે એમ અમે માની શકતા હતા છતાં, તેમની હકીકતને ટેકા આપનારો પુરાવો ન હોવાથી અમે તેમની જુથાની નથી દાખલ કરી. આવી કેટલીક જુથાનીમાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ગેરવર્તણૂકના આક્ષેપો થયેલા હતા.

જણાવવાની જરૂર નથી કે અમારી તપાસ જે ભાગ અને જીલ્લામાં માર્શલ હો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો તે ભાગ અને જીલ્લા પુરતી જ છે. મુખ્ય મુખ્ય જગ્યાઓએ અમે જઈ આવ્યા છીએ. લાહોર, અમૃતસર, તારણતરણ, કામુર, ગુજરાંવાલા, વઝીરાબાદ, નિઝામબાદ, અકાલગઢ, રામનગર, હાદ્દિઆબાદ, સાંગલાહિલ, શેખુપુરા, સુહારખાના, લ્યાલપુર, ગુજરાત, મલકવાલ અને સરગોધા: આ જગ્યાઓએ અમારામાંના ટ્રાઇ નહીં તો ટ્રાઇ જઈ આવ્યા છીએ. એ જગ્યાઓએ ભરવામાં આવેલી સલાઓમાં અગાઉથી બેગો કરી રાખેલો પુરાવો રજુ કરવામાં આવતો હતો, અને જેમને ટ્રાઇ હકીકતની વિરૂદ્ધ કાંઈ કહેવાની ઇચ્છા હોય તેવાઓને પોતાની જુથાની, તેમની ઇચ્છા હોય તો, બિલકુલ ખાનગી રાખવાની શરતે, અમારા ઉપર મોકલી આપવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. આવી એકે જુથાની અમને મળી નથી.

અમારા નિર્ણયની પુષ્ટિ માટે અથવા તેમાં ફેરફાર કરવો ઘટે તો તે માટે, અમે હંટર કમિટીની આગળ આપવામાં આવેલાં પુરાવાનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે. અહીં એટલું કહી દેવાની જરૂર છે, કે જુથાનીનો ઘણો મોટો ભાગ લૉર્ડ હંટરની કમિટીએ પોતાનું કામ આરંભ્યું તે પહેલાં અમારી પાસે આવી ગયો હતો.

ઘણી જુથાનીઓ પ્રાંતીય ભાષામાંજ અપાયલી છે. આનાં બની શકે તેટલાં શુદ્ધ ભાષાન્તર મેળવવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ અમે જે જુથાની આ રિપોર્ટ સાથે જોડી છે તેને મૂળજ ગણી લેવાને કાંઈ હરકત નથી; કારણ અમે દરેક સાક્ષીને તેના ભાષાન્તર મારફતેજ તપાસ્યો છે, અને ન્યાં ન્યાં સુધારો કરવાની જરૂર લાગી છે, ત્યાં ત્યાં તે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યા છે.

માર્શલ હો કમિશનરોએ અને સમરી-કોર્ટોએ ચલાવેલા કેસોના કાગળો, અમને જે-તલા મળી શક્યા તેટલા, અમે ધ્યાનપૂર્વક તપાસી ગયા છીએ, અને લશ્કરની મુદત દરમ્યાન લશ્કર ભરતીયું કામ જે રીતે લેવામાં આવ્યું હતું, તે રીતમાંથી ઉભા થયેલા કેટલાક મુકદ્દમાઓના કાગળો પણ અમે તપાસી ગયા છીએ.

આંતે જે જે જગ્યાએ અમે આવ્યા છીએ. ત્યાંના આગેવાન લોકોનો અમે લાહોર અને ખીજી જગ્યાના અનેક સ્વયંસેવકોનો અમારા ઉપર જે મોટો આભાર થયો છે તે દર્શાવીએ છીએ. આ ગૃહસ્થોની કીમતી મદદ વિના જે ટુંકા સમયમાં અમારે અમારું કામ આટોપવાનું હતું તે આટોપી શકાત નહીં.

અમે છીએ, આપના વિશ્વાસુ,

ખનારગ.
તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી,
૧૯૨૦

મો. ક. ગાંધી
ચિ. રં. દાસ.
અખબાસ તૈયબખાં.
સુ. રા. જયકર.

પ્રકરણ ૧ હું.

પંજાબ.

(ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક.)

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોતાં, પંજાબ એ હિંદુસ્થાનનો સૌથી વધારે અગત્યનો ઇલાકા ગણી શકાય. વેદકાળના આર્યોએ પ્રથમ અહીં જ પોતાનાં ઘર કરેલાં. અહીંજ ઋગ્વેદની ઋચાઓ પ્રથમ ગવાયલી. આજ પ્રાંતમાં આવેલા તક્ષિલાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં જગતના નૂદાનૂદા ભાગોમાંથી જ્ઞાનશોધકો જ્ઞાન લેવા માટે ઉભરાતા. મહાભારતના લડવીરો પાંડવો અને કૌરવોની યાદવી આજ પ્રાંતમાં ગર્જેલી. ઇજીપ્ટના રાજા એસિરિસે આર્યાવર્તની ભૂમિ ઉપર પ્રથમ પગ મૂકેલો તે અહીંજ; અને એસિરિઆની રાણી સેમિરેમિઅને પોતાની મહાસેનાઓને મોખરે રહી આર્યાવર્તની ઉપર સર્વોપરિપલ્લું સ્થાપવાના મનોરથમાં અહીંજ જળપરદસ્ત હાર મળેલી. સિથિઅન, તાર્તાર અને પર્શિઅનોને આર્યાવર્તમાં પગપેસારો કરતાં પંજાબના પુત્રો સાથે પ્રથમ ખાંડાં ખખડાવવાં પડેલાં. મહાન શિક્ષકને, છત મળતાં છતાં પણ, અહીંજ પ્રથમ વાર તેના પૃથ્વીતલ ઉપર સાત્રાન્ય મેળવવાના સ્વપ્નને ભૂલાવનાર પોરસ રાજા જેવો શત્રુ મળેલો.

પાંચ નદીઓ—ચિનાબ, જેલમ, રાવી, બિઆસ, અને સતલજ—નાં જલ પીતો પ્રદેશ હોવાથી આ પ્રાંતનું નામ પંજાબ પડ્યું. એ, હિંદુસ્થાનના વાયવ્ય કોણમાં આવેલો છે. એની ઉત્તર હદે હિમાલયનો કૃટલોક ભાગ અને કાશ્મીર, આવ્યાં છે, પશ્ચિમ હદે સિંધુ, દક્ષિણ હદે સિંધ અને રજપુતસ્તાન, અને પૂર્વ હદે જમનાજી આવેલાં છે.

પંજાબનું ક્ષેત્રફળ હાલ ૧૩૫,૭૭૩ ચોરસ માઇલ છે. આમાંના લગભગ એક લાખ ચોરસ માઇલ ખ્રિષ્ટ સત્તા તલે છે. સને ૧૯૧૧માં પંજાબની વસ્તી લગભગ ૨ કરોડની હતી. પ્રથમ પંજાબ પ્રાંત બહુ મોટો હતો, પણ ૧૯૦૧માં એના ભાગ પાટી તેમાંથી એક નવો પ્રાંત—વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત—બનાવવામાં આવ્યો. સને ૧૯૧૨માં વળી એક બીજો ટુકડો કાપી કાઢવામાં આવ્યો.

ખ્રિષ્ટિય હિંદના સાત્રાન્યનું પાટનગર દિલ્હી બન્યું, અને દિલ્હી અને તેની આસપાસનાં કૃટલાક પ્રદેશને એક જૂદો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો.

પંજાબમાં વિશેષ કરીને હિંદુ, મુસલમાન, અને શિખની વસ્તી છે. શિખોનું પંજાબ એજ ઘર છે, અને તેમની સંખ્યા ૩૪ લાખ જેટલી છે. લોકોનો મુખ્ય ધર્મો ખેતી છે, પણ હવે બીજા ધર્મોમાં માર્ગ કરતા બન્ય છે, અને વરાળથી ચાલતાં અનેક કારખાનાઓ પંજાબના જૂદાજૂદા ભાગમાં ઉભાં થયાં છે.

ખ્રિષ્ટિય હિંદી લશ્કરના મોખરાનું લશ્કર પંજાબ પૂરું પાડે છે; ગયા મહાસુહમાં હિંદુસ્થાનના તમામ પ્રાંતોના કરતાં પંજાબેજ વધુ લડવૈયા પૂરા પાડેલા.

લગ્નયુગ પ્રભામાં શિખ અગ્રસ્થાને છે, અને તેમના પછી રજપુતો અને જટો આવે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગના રજપુતો અને જટો મોટે ભાગે મુસલમાનો છે, અને પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગનાઓ હિંદુ છે. મધ્ય પંજાબના જટો મોટે ભાગે શિખ છે.

મહાયુદ્ધમાં પંજબે આપેલો મનુષ્યનો હિસ્સો અમે સર માઇકેલ ઓડવાયરનો પોતાના શબ્દમાંજ આપીશું. ગઇ ૭મી એપ્રિલે સર માઇકેલે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા:-

“ મહાયુદ્ધ દરમ્યાન ગયે વર્ષે પંજબે આપેલા હિસ્સા વિષે હું એટલી બધી વાર બોલ્યો છું કે આજ મ્હારે ભાગ્યેજ કાંઇ કહેવાનું રહે છે. લશ્કરમાં એક લાખ માણસ મોકલી આપણે શરૂઆત કરી. સને ૧૯૧૭માં હું જાહેર કરી શક્યો હતો કે પ્રથમના ૨૫ વર્ષમાં આપણે ૧,૨૪,૦૦૦ લડવૈયા ઉભા કર્યા હતા. પછીના વર્ષમાં ૧,૨૭,૦૦૦ થી વધારે લડવૈયા ઉભા કર્યા, એટલે એક વર્ષ ઉપર કુલ સંખ્યા ૨૫ લાખથી વધારે થઇ ગઇ હતી. તે વેળા આપણે કોટકરીની સ્થિતિએ હતા અને શહેનશાહના પ્રૌઢ સંદેશા અને ક્ષિતિશ પ્રધાનની હાકલના જવાબમાં મેં પ્રાંતની પાસે એક વર્ષમાં ૧૮૦,૦૦૦ લડવૈયા સાથે કુલ બે લાખ માણસ ઉભા કરવાની માગણી કરી. ધણાઓને તે વેળા લાગ્યું કે મારી માગણી બહુ વધારા પડતી હતી. તેઓને પંજબનું કેટલું પાણી છે તેની ખબર નહતી. એપ્રિલ-મેમાં તો કાપણીની મોસમ હતી, એટલે લશ્કરમાં ભરતી કરવાનું કામ જાણીજીને ખાસ જોરમાં રાખ્યું ન હતું. છતાં ૨૧૦૦૦ માણસોએ નામ નોંધાવેલાં.

જૂનથી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં લશ્કરમાં ભરતીનું કામ તમામ જગ્યાએ ધમધોકાર ચાલ્યું, અને એ ચાર મહિનામાં ૭૮૦૦૦ અથવા મહિને ૧૯૫૦૦ માણસો લશ્કરમાં જોડાયાં. અક્ટોબરમાં ઇન્ડિયન-ઝા તાવ ફાટી નીકળવાને લીધે આ સંખ્યા ઓછી થઇ ૧૪,૪૨૬ જેટલી થઇ, અને નવેમ્બરમાં આપણે પાછી ભરતી શરૂ કરવામાંજ હતા; ત્યાંતો આપણા શત્રુઓ પડી ભાંગ્યા, લડાઈનો અંત આવ્યો; અને માસિક લશ્કરી ભરતી ૬૩૧૩ જેટલી થઇ ગઇ, પણ જૂનથી નવેમ્બર સુધીના છ મહિનામાં આપણે ૯૯૦૦૦ માણસો, એટલે કે આપણે ધાર્યા કરતાં અર્ધા જેટલાં માણસો ઉભાં કરી શક્યા હતા, અને એપ્રિલથી નવેમ્બરના આઠ મહિનામાં ૧,૦૦૦,૦૦ લડવૈયા સાથે કુલ ૧૨૧૦૦૦ માણસો ઉભાં કર્યાં હતાં. જો માણસોની જરૂર ચાલુ રહેત તો આપણે આપણા ૨ લાખ માણસોનો ધારેલો હિસ્સો પૂરો કરી આપ્યો હોત. ગમે તેમ હો, લડાઈના ચાર વર્ષ દરમ્યાન આપણે ૩,૬૦,૦૦૦ લડવૈયાઓ ઉભા કર્યાં, એટલે કે હિંદી સામ્રાજ્યમાંથી ઉભા થયેલા લડવૈયાની કુલ સંખ્યાના અર્ધા કરતાં વધારે ઉભા કર્યાં, દાવો કરી શકીએ એમ છે. (અલબત્ત આ ગણતરીમાં હિંદી સામ્રાજ્યની વાત કરતાં મેં નેપાળના આપણા શરતીર પડોસીઓ અને મિત્રોએ આપેલા સુંદર હિસ્સાની ગણતરી કરી નથી).

ઉપર કહેલા ૩,૫૫,૦૦૦ લડવૈયાઓની વિલાગણી મુખ્ય મુખ્ય ધર્મવાર અને જાતવાર નીચે પ્રમાણે છે:-

મુસલમાનો	૧૭૦,૦૦૦
પહાણુ	૫,૦૦૦
ઉત્તર અને મધ્ય પંજબનાં મુસલમાન-સામાન્ય રીતે	
પંજબી મુસલમાન કહેવાતા	૧૩૬,૦૦૦
દક્ષિણ પંજબના મુસલમાન	૨૫,૦૦૦
કાશ્મિરી	૧,૫૦૦
બીજા મુસલમાન	૨,૫૦૦

શિખ	૬૦,૦૦૦
હિંદીઓ	૬૦,૦૦૦
બટ	૩૦,૦૦૦
દોગડા	૨૪,૦૦૦
બીજા રજપુત	૧૦,૦૦૦
આહીર	૧૦,૦૦૦
ગુજર	૬,૦૦૦
ગૌર બ્રાહ્મણ	૫,૦૦૦
બીજા બધા	૫,૦૦૦
પંજાબી ખ્રિસ્તીઓ	૪,૦૦૦

કુલ વસ્તીના ૪૬ ભાગ જેટલા મુસલમાનોએ ૪૮ ટકા રંગરટો આપ્યા, જે ભાગ જેટલા હિંદુઓએ ૨૫ ટકા અને વસ્તીના માત્ર ૬ ભાગ છતાં શિખોએ પણ ૨૫ ટકા રંગરટોનો ફાળો આપ્યો.

મેં ગયે વર્ષે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે લડવૈયા લગભગ બધા, અને લડવૈયા સિવાયનાં માણસનો ઘણો ભાગ, ગામડાંની વસ્તીમાંથી ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. લરકર માટે તે નહીં જ, પણ ઇન્ડિઅન ડિકેન્સ ફોર્સ માટે પણ શહેરીઓનો ફાળો દમ વગરનો હતો, જે કે તેઓએ વાર-લોનમાં સારો ફાળો આપ્યો હતો. પણ ગામડાંઓમાંના ધણાખરા હિંદુઓએ રંગરટો ભરછક પૂરા પાડ્યા હતા, અને તેમનો ફાળો શિખોના કરતાં પ્રમાણમાં બહુ ઉતરતો હોવા છતાં, પંજાબી મુસલમાનોના જેટલો જ લગભગ છે.”

પંજાબનો રાજ્યવહીવટ એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ચલાવે છે. તેના હાથ નીચે એક ધારાસભા છે, અને તેના સભ્યો કેટલાક લોકનિયુક્ત અને કેટલાક સરકારનિયુક્ત છે.

પંજાબનું પાટનગર પ્રાચીન કાળથી લાહોર જ રહ્યું છે. લાહોર આસરે ૨૫ લાખની વસ્તીવાળું મોટું શહેર છે. કલકત્તાથી એ ૧૨૦૦ માઇલ, દિલ્હીથી ૩૦૦ માઇલ, ઠરાનીથી ૭૮૪ માઇલ, અને મુબાઇથી ૧૧૬૨ માઇલને છેટે એ આવેલું છે.

પ્રાંતના પાંચ વિભાગો પાડેલા છે, દરેક વિભાગ એક કમિશનરને સોંપાયેલો છે, અને બધા વિભાગોમાં ગળી કુલ ૨૮ જિલ્લાઓ છે, જે દરેકનો ઉપર ડેપુટી કમિશનરો અથવા કલેક્ટર મૂકેલા છે. આ પાંચ ભાગો નીચે પ્રમાણે:—અંબાલા-જેમાં હિંદુસ્થાન સરકારનો ઓરિસ્સા-સમલા સુદ્ધાં પંજાબનો પૂર્વ ભાગ સમાયેલો છે; જલંધર-જેમાં પહાડી અને અર્ધ પહાડી મુલક આવેલો છે; લાહોર-જેમાં મધ્ય પંજાબ આવી જાય છે, રાય-પિંડી-જેમાં વાયવ્ય પંજાબ, અને મુલતાન-જેમાં પશ્ચિમ ભાગનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રકરણ ૨ ભૂં.

સર માઇકલ ઓડવાયરનો કારભાર.

“ ગૃહસ્થો ! પંજાબે જે જે કર્યું છે, તેનાં વખતોવખત ગીતો ગાવા માટે મારા ઉપર અનેકવાર ટીકા કરવામાં આવી છે. પણ એ પ્રાંત માટેનું માફ અભિમાન એ પ્રાંતમાં જ ભરાઈ રહેવાને લીધે જન્મેલું નથી. મેં ૧૫ વર્ષ જેટલી મુદત પંજાબની બહારના પ્રદેશોમાં ગાળી છે, અને તે દરમિયાન મેં હિંદુસ્થાનના ખીજા ઘણા ભાગો જોયા છે. અને હું ખરેખર કહી શકું છું, કે મારા ઘણા ઘણા અનુભવો છતાં અનેક શહેરો, મનુષ્યો, રીત-ભાત, આબોહવા ડાર્જિનસલો અને, રાજ્યવહીવટ જોયાં છતાં, એક પંજાબના રાયથી માંડીને એક રંકના છુંપડા મુઠ્ઠી મને પંજાબમાં જે જે ગુણ જોવાના મળ્યા છે, તેવા ખીજે કहीं પણ નથી મળ્યા. મેં જોયું છે કે ગમે તે વર્ગના એક પંજાબીની સાથે વહેમ અથવા અશ્રદ્ધા વિના, માણસ માણસ સાથે કામ પાડે તેમ, કામ પાડી શકું. મેં જોયું છે કે એકંદર પંજાબી વફાદાર છે છતાં ખુશામતીઓ નથી, બહાદુર છે છતાં બડાશ હાંકનાર નથી, સાહસિક છતાં આકાશ પુખ્તો જોનારો નથી. આગળ વધનારો પણ નકામા આદર્શની પાછળ લાગલો નથી, કે વસ્તુને મૂકીને છાયાને પકડનારો નથી. પંજાબના આ ગુણોવડે હિંદના પ્રાંતોમાં પંજાબ સર્વના કરતાં નાનો નહીં પણ વધારે સંમાનિત ગણાય છે. આ ગુણો એવા છે કે તેની સાથે, હવે જે સમય દષ્ટિ સમીપ જણાય છે, તેમાં મહા કીમતી થઈ પડનાર હૃદયબળ જે જોડાશે, તેા પંજાબ પ્રગાંત અને આબાદાનીમાં મોખરે વિરાજતો થઈ જશે. ”

આ ઉદ્ગારો સર માઇકલ ઓડવાયરના તા. ૭ મી એપ્રિલના એક જાહેર ભાષણમાંના જે-એટલે તે સમસ્ત હિંદમાં પળાયેલી હડતાળને ખીજે દિવસે, અને અમૃતસરની ખુનરેજના તથા લાહોર અને અમૃતસરમાં નિર્દોષ નિઃશસ્ત્ર લોકો ઉપર ગોળી ચલાવવામાં આવી તેના ત્રણ દિવસ અગાઉ પ્રગટ થયા હતા. પોતે પ્રાંતમાંથી વદાય થવા ધારતા હતા તેની તુરત આગમજ મળેલી છેલ્લી કાઉન્સિલ મીટીંગમાં આપેલા ભાષણમાંના આ ઉદ્ગારો છે. પણ એ જ ભાષણમાં નીચેના શબ્દો પણ છે:—

“ પણ આ પ્રાંતની સરકારે સંકેત કરી સંભેલો છે કે જે જાહેર અવસ્થા હાંકી દરમિયાન પાટી રીતે રાખવામાં આવી હતી, તેનો ભંગ હવેના શાંતિના વખતમાં નહિ જ થાય. આથી લાહોર અને અમૃતસરમાં જે કેટલાક માણસો, પોતાનો ગમે તેવો હેતુ છતાં સરકાર વિરુદ્ધ જાહેર ભાષણો ઉચ્ચરવાનો ખુલ્લો પ્રયત્ન કરતા હતા, તેમની સામે હિંદ-રક્ષણના કાયદાને આધારે સરકાર પગલાં લઈ ચૂકી છે. જે બ્રિટીશ સરકારે વિદેશી શત્રુઓને રોક્યો છે, અને આંતરિક બળવાને દાખી દીધા છે, તે સરકાર આવા અજબગી-યાઓને બિલકુલ ન ગણકારે તે ચાલે એમ હતું; પણ તેઓ અજગા રહીને જ યુવાન અને અજ્ઞાન માણસોને હાજીનું નાંજીયેર બનાવે, તેમનું રક્ષણ કરવાની સરકારની ફરજ છે. આથી રાજકીય પ્રાંતની દીલચાલમાં ભાગ લેનારાઓને હું આ કસંગે ચેતવણી આપું છું કે તેઓ જે જે સભાઓ ભરે, તેમાં જે જે શબ્દો બોલાય, અને તેની જે જે અસર થાય, તેને માટે તેઓ જ જવાબદાર ગણાશે. આટલી સરત રાખીને સરકારને જાહેર

સભાઓ ભરવાના હક્ક ઉપર કોઈ પણ રીતે અંકુશ મૂકવાની ઇચ્છા નથી; પણ સૌ કોઈ જાણે છે કે આવી સભા ભરનારાઓ યોગ્ય હેતુઓ માટે સભા ભરતા છતાં પણ વારંવાર ઉચ્ચ ભાષણકર્તાઓને અટકાવવાનું હદયમળ અથવા તેો વગ્ન ધરાવતા હોતા નથી.

વળા એ પણ ઉઘાડી વાત છે કે થોડા ગણ્યાગાંઠ્યા તોફાની અળવળાઓ આવી સભાઓમાં જે વિવેક અને વિચાર છોડીને ભાષણો કરે છે, તેથી વિચારશીલ અને વિવેકશીલ પુરૂષો પોતાની ઇજ્જત તરફ જોઈને આવી સભાઓમાં જતાં ખચકાય છે. એટલે અંકુશ નાંખનાર કોઈ પણ સાધન આ ઠેકાણે હોતું નથી, અથવા તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. આથી જ મને આ એતવણી આપવાની જરૂર પડે છે અને તે વર્તમાન પત્રોમાં લખનારા તથા સભાઓમાં ભાષણ કરનારા સૌને હું આપું છું, હું પુછું છું કે બરોબર વિચાર કર્યા પછી તમે કહી શકશો ખરા કે આપણને જે સુધારા મળવાના છે તેને માટે આવશ્યક, શાંત, અને વિવેક યુક્ત વાતાવરણ આ છે? મને ખાતરી છે કે એ નથી, અને જેઓ આ દૂષિત વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે તેઓ જે સુધારાઓના મોટા હીમાખતીઓ થવા માગે છે તે સુધારાના હડહડતા શત્રુ છે. સુભાગ્યે, તેઓ જેટલી ધાંધલ મચાવી રહ્યા છે, તેના પ્રમાણમાં તેઓનું વગ્ન જુગ્ન જ છે. તેઓના યોલવામાં પંગળના અવાજનો પડથો નથી પડતો.”

આ પછી તેઓ રોલ્ટ એક્ટના નિર્દોષપણાની કથામાં ઉતર્યા હતા, અને સત્યથી વેગળા એવી તે કાયદાની ઝોળખાણ આપી હતી; તેમણે જણાવ્યું હતું કે એ કાયદાથી પોલીસને આપખુદી રીતે પકડાપકડી કરવાના, જરૂરી લેવાના, અથવા લોકોની હિલચાલમાં આડે આવવાના ગિલકુલ અધિકાર આપવામાં આવ્યા નથી. રોલ્ટ એક્ટ જેમણે વાંચ્યો છે તે દરેક માણસ જાણે છે કે તે કાયદાથી આવા અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે, અને લોકો ખુબ મક્કમ રીતે તેની સામે થયા, તે પણ આ કારણને લીધે જ. પણ સર્વ માઈકેલને રોલ્ટ એક્ટનું કાલ્પનિક વર્ણન આપીને જ સતોષ વળે તેમ નહતું. તેમને તો છઠ્ઠી એપ્રિલે ‘થયેલા પ્રજાની લાગણીના ભવ્ય પ્રકટન વિષે પોતાનો અભિપ્રાય આપવો હતો—જે પ્રકટન, તેમાંની ઉપવાસની ક્રિયાથી અર્ધધાર્મિક જેવું થઈ પડ્યું હતું. સર માઈકેલે એ મહા-પ્રસંગને આ પ્રમાણે હસી કહાડ્યો હતો:—“લાહોર અને અમૃતસરમાં રોલ્ટ એક્ટની સામે હમણાં જ જે તુચ્છ વિરોધદર્શન થયાં છે, તે અચાન અને બોળા લોકો, જેમાંનો હજારે એક જણ પણ એ કાયદા વિષે કશું જાણતો નથી, તેવાને કેટલી સહેલાઈથી ભમાવી શકાય, એમ દર્શાવતી ન હોત તો તેને કેવળ હસી કાઢી શકાત. જેઓ આવી રીતે લોકોને ભમાવવા માગે છે તેઓ એક ગંભીર જવાબદારી વહોરી લે છે. એવાઓને પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનના એક પ્રસિદ્ધ વચનનું હું સ્મરણ કરાવીશ: ખૂબ હોશિયારી અને ખૂબ અપ્રમાણિકતાથી કેટલોક વખત સુધી તમામ લોકોને, અને હંમેશને માટે કેટલાક લોકોને તમે ભમાવી શકો, પણ તમામ લોકોને હંમેશને માટે નહીં જ ભમાવી શકો. જેઓ લોકોની બુદ્ધિના કર્તા અચાનને વધારે ઉચ્કેરે છે તેઓની એક દિવસ બરોબર ખબર લેવાશે.” હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ બીજા પ્રાંતના હાકિમે લોકોને સાતમી એપ્રિલે આવી રીતે હસી કહાડ્યા નહતા. સર માઈકેલ સિવાયના દરેક હાકિમને છઠ્ઠી એપ્રિલના રહસ્યની ઝોળીવતી સમજ પડી હતી. પણ સર માઈકેલનો તો જે લોકો પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે લોકોને

કરતાં આવેશ અને અજ્ઞાનને ઉશ્કેરતા હતા, તેમની ખરોખર ખબર લેવાનો મનોરથ હતો. છતાં લોકોની છુદ્ધિને બદલે લગભગ હંમેશ અજ્ઞાન અને આવેશને સર માઈકેલેજ ઉશ્કેર્યાં. અને તેમ કરી લોકોને અને પોતાનાં વડા અધિકારીઓને ભમાવવાની ભારે જવાબદારી વહેરી લીધી, એમ હવે પછીનાં પાનાંઓમાં બતાવવાની દુઃખદ ફરજ અમારે માથે આવી પડી છે. “ખરોખર ખબર લેવાનો” આ શબ્દોનો તેઓએ કેવો અર્થ કર્યો તે બતાવવાની પણ અમને દુઃખદ ફરજ પડી છે. વળી દશમી એપ્રિલે પણ તેમણે કેટલાક ઉદ્ગારો દહાડવાની ઝંધિ સાધી હતી. લાહોર અને અમૃતસરમાં બનેલી હકીકત વિષે સાંભળ્યા પછી તેજ રાત્રે તેઓએ મોન્ટગોમરી હોલમાં પોતાને માનપત્ર આપવાને બેગા. મળેલા પંજબની લડાયક પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ આગળ એક ભાષણ આપ્યું હતું. એસોશિએટેડ પ્રેસે આપ્યા પ્રમાણેનું આ તેમનું આખું ભાષણ છે:—

“આજની ધમાલ છતાં આજ રાત્રે આપણે અહિંઆં બેગા મળી શક્યા છીએ એ વિચારથી મને આનંદ થાય છે. આ અપ્રતિમ જલસામાં પંજબની મુસલમાન શીખ અને હિંદુ લડાયક પ્રજાઓના આટલા બધા પ્રતિનિધિઓને મળવામાં હું મોટું માન સમજું છું. એ પ્રજાઓ પોતાના વંશ, ધર્મ અને સામાજિક રીતરિવાજોમાં ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં, રાજનિષ્ઠા અને શરવીરતાના બે વજ બંધોથી એક બીજાની સાથે અને બ્રિટિશ સરકારની સાથે બંધાયેલી છે.

“રાજવહિવટની મુશ્કેલીઓ અને અર્થાતિ તથા અરાજકતાથી શાંત અને વ્યવસ્થિત પ્રગતિમાં ક્ષોભ થતો અટકાવવા માટે પગલાં લેવાની જરૂર તમે સારી રીતે સમજો છો. અરાજકતા અને રાજ્યવિપ્લવના ઉછાળાઓ સામે લોકોના બનમાલનું રક્ષણ કરવા માટે પસાર કરવામાં આવેલા કાયદો એક નાની પણ ધાંધલીઆ ટોળીના સતત જુઠાણાંને લીધે, જે લોકોને મહાપંકટના પ્રમંથોએ રક્ષણરૂપ કરવા ધાર્યો છે, તે તેમની સામે એક વિઘાતક હથિઆરરૂપ છે એમ ગયાં થોડાં અસ્વાસ્થ્યામાં બતાવવામાં આવ્યું છે એ તમે જાણો છો. મુખ્ય વાત તો વળી એ છે કે અરાજકતાના પ્રમંથો જે માટે નશીબે ઉભા થાય તોજ આ કાયદાનો અમલ કરવાનો છે. તમારામાંના જેમણે આ કાયદો વાંચ્યો છે અને સમજ્યા છો, તેઓને ખબર છે કે આ ચળવળ કેવી પાયા વિનાની છે. આ ચળવળને ઉશ્કેરી આપનારા લોકોના હેતુઓ કેવા છે તેનો સ્પષ્ટ જવાબ મુલતાનમાં થોડા દિવસ ઉપર બનેલા બનાવ ઉપરથી મળશે. આ પ્રમંથો રોલ્ડ ટ્રિલની સામેના વિરોધને બંધાને લડાઈ ઉપરથી પાછા ફરનારા શરવીર પંજબી મુસલમાન, શીખ અને ગુરખા સિપાઈઓનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું. જે કે આપણે જાણીએ છીએ કે એ અપમાન કરનારોમાં પોતામાં જરાએ શુરાતન ન હતું અને પોતાના ધરખારનું રક્ષણ કરનાર સિપાઈઓના શુરાતન અને રાજનિષ્ઠાની ટિલકકુલ કદર નહતી. તેઓનો તે હેતુનો સરકારની ઉપર પ્રહાર કરવાનો અને નિમકહલાલ આદમીઓનું અપમાન કરવાનોજ છે. રાજનિષ્ઠ પુરૂષોએ તેમની દૃષ્ટ પ્રવૃત્તિની સામે થયુંજ નેહએ, અને તેઓ યશી. આ માટે હું તમને વિનંતિ કરું છું કે તમે ન્યાં ન્યાં તમારો વગ ચાલતો હોય ત્યાં ત્યાં આ કાયદામાં દેખાઈ આવતા સરકારના હેતુઓ અને રાજનીતિ સમજવગો અને ગામડાંના અજ્ઞાન અને ભોળા લોકોને તથા શહેરના ખબરમાં ભંમતા બદમાશોને ભમાવવા માટે અને તેમને ગુન્હા કરવાને અને ખળભળાટ મચાવવાને ઉશ્કેરવા માટે જે જુઠાણાંને કાલાહલ કેટલેક ડેઠાણે મચી રહ્યા છે તેને ઉધારો પાડશો.

“આં અંજવળના નાંખકાએ કહેવાતી સત્યાગ્રહના ધારણે ઠામ લેવાનું જાહેર કરી શરૂઆત કરી તે અંજવળે હવે કેવું સ્વરૂપ લીધું છે? શનિવારે મુલતાનમાં જે બન્યું તે તો તમે સાંભળ્યું. લાહોર અને અમૃતસરમાં રવિવારે કાયદાને માન આપી ચાલનારા નાગરિકો ઉપર દબાણ ચલાવવામાં આવ્યું હતું અને લાય ખતાવવામાં આવ્યો હતો. અને મુંબઈમાં તો તેઓએ ખુલ્લી રીતે કાયદાનું અપમાન કરવાની શરૂઆત કરી દીધી છે. આ અંજવળને તુરતાતુરત અટકાવવામાં ન આવે તો વ્યવસ્થાનો લંગ થશે અને લોહી રેડાશે. અમૃતસર અને લાહોરમાં આ પ્રમાણે બની ચૂક્યું છે, અને તેથી કાયદાને માન આપી ચાલનારા નાગરિકોના જનમાલને જોખમ થનાર છે. સરકાર તમારી પાસેથી અને સર્વે રાજનિષ્ઠ નાગરિકો પાસેથી આશા રાખે છે, કે તમારા તથા તેઓના રાજકીય વિચાર ગમે તેવા હોય, તોપણ તમે સૌ આ જોખમ ભરેલી અંજવળને જાહેરમાં વખોડી કાઢવામાં તથા તેનો તુરત અંત આણવામાં સરકારની સાથે ભળશો. સરકારની સાથે આ અને આવીજ બીજી બાબતોમાં આવેલા તમારા સહકારની તમારી સુપ્રસિદ્ધ યુદ્ધસેવાના જેટલીજ કિંમત થશે અને કદર હુમશે.”

“ ઘડીક વાર માંટે સમો બહુ કટોકટીનો આવ્યો છે, અને તમારા તથા સરકાર તરફથી તાત્કાલિક પગલાં લેવાની જરૂર છે. સરકાર ખિલકુલ અચકાયા વિના પોતાની ફરજ જાળવશે, અને તમને તમારી ફરજ જાળવવામાં ટેકા આપશે. સરકાર કાયદાનો અમલ કર્યા વિના રહેનાર નથી, અને જે તેમ કરતાં લોહી રેડાય, તો તેની જવાબદારી જો આ બીજાની પાસે કાયદો તોડાવે છે તેમના ઉપર પડશે.”

“ જતાં જતાં આટલા હેવટના જે સલાહના બોલ હું આપને કહી જાઉં છું; અને મારી ખાતરી છે કે તમે તે મુજબ તરતજ પગલાં લેશો અને હું પ્રાંત છોડીને ચાલ્યો-જાઉં તે પહેલાં સાર્વજનિક વ્યવસ્થા પુનઃ સ્થાપવાને મને શક્તિમાન કરશો. સંકટનું વાદળ જે કે ગંભીર છે તોપણ બહુ મોટા ભાગમાં ફરી વળ્યું નથી, અને તમારી મદદથી તુરતજ તે વિખરી નાંખી શકાશે.”

“ જેમ લડાઈના સમયમાં તેમજ આંતરિક આપત્તિના સમયમાં પંજાબની શરવીર પ્રજાની પાસે કરેલી સાહાયની માગણી વ્યર્થ ગઈ નથી, એ વાતના સ્મરણથી મારી છાતી સદા ઉંચી આવ્યા કરશે. મને વિશ્વાસ છે કે તમારા પોતાના કાર્યથી તથા તમે જે રાજનિષ્ઠ અને બહાદુર લોકોના તરફથી અહીં બેગા થયા છે તેમનાં કાર્યથી, થોડાંક અઠવાડીયામાં મને અને સરકારને એક વિશેષ ઉપકાર નીચે મૂકશે.”

“ હવે તો હું આપની વદાય લઈશ. પ્રાંત છોડતાં છોડતાં, તમે જે જે કર્યું છે, તેનાં સ્મરણ હું સાથે લઈ જાઉં છું. હું તમને બૂલવાનો નથી, કે નથી તમારા કાર્યને કે તમારા હિતને બૂલવાનો.”

આ ભાષણ શરૂદેશબદ્ધ અમે ઉતાર્યું છે, કારણ તેની ઉપર રહેજ નજર નાંખવાથી સર માઈકલ ઓડવારની મનોરચના જણાઈ આવે છે. પંજાબની લડાયક પ્રજાની આગળ એ ભાષણ આપવામાં આવ્યું હતું. લોકોની સામે તે પ્રજાને ઉશ્કેરતાં તેઓ અચકાયા નથી. તેમણે બનેલી હકીકતને ઉંધું-અવળું સ્વરૂપ આપ્યું છે; દાખલા તરીકે મુલતાનના લોકોના સિપાહીઓ પ્રત્યેના વર્તનની હકીકત. અમે એ બનાવ વિષે તપાસ કરી છે, અને

અમને જણાયું છે કે મુલતાનમાંથી પસાર થતા સિપાહીઓનું બિલકુલ અપમાન દરવામાં આવ્યું નથી. તેમણે જાણીણીને પોતાના શ્રોતાજનોને રાઈટ ઍક્ટના કાર્યપ્રદેશોને ખોટા ખ્યાલ આપ્યો છે, અને પછી લોકોને શિક્ષા કરવાની ધમકી બદલે રાજકીય સળવળમાં ભાગ લેવા માટે શિક્ષા કરવાની ધમકી આપી છે.

હવે અમે સર માઈકલ ઓડવારના અમલની ટૂંકી રેખા આપી, તેમણે પ્રજાના દરેક વર્ગને પોતાનાથી કેવી રીતે અળગા કર્યાં, તથા સામાન્ય વર્ગ ઉપર ઠેળવાયલા વર્ગનું વજન કેવી રીતે ઓછું કર્યું તે બતાવીશું.

પંજાબના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની જગ્યાએ તેઓ સને ૧૯૧૩ માં આવ્યા, તે પહેલાં પંજાબને તેઓને પુષ્ટળ અનુભવ હતો. સુધારા માટેની દરખાસ્તોને તિરસ્કારસુકત ઉલ્લેખ કરીને તેમણે પોતાના અમલને યશસ્વી કર્યો હતો. પોતાની નીમણૂક પછી આપવામાં આવેલા એક માનપત્રના જવાબમાં તેઓ બોલ્યા હતા: “ આ પ્રાંતને મેં જે ટૂંક સમય અમલ કર્યો છે તે દરમિયાન, મારે રાજ્યવહીવટ કેમ ચલાવવો જોઈએ તે બાબત, તથા લોકોની અભિલાષાઓ પૂરી પાડવાને, સ્વરાજ્યની હીલચાલને આગળ વધારવાને, તથા કાયદાનો અમલ કરવાનાં અને ન્યાય આપવાનાં કાર્ય છુટાં પાડવા બાબત, તેમજ રાજનીતિની બીજી બાબતો વિષે મારે શું શું કરવું જોઈએ તે બાબત મને ઘણી ઉત્તમ અને શુભ હેતુની સૂચનાઓ મળી છે. વ્યવહારને બાબતે રાખીને કરવામાં આવતી આવા પ્રકારની સિદ્ધાન્તની વાતોની કાંઈ કાંઈમત નથી એમ નથી; પણ રાજ્યવહીવટ કરનારાઓની દ્રવ્ય વિષે ભાર મૂકવામાં આવે છે તેની સાથે, નાગરિક તરીકે અને પ્રજા તરીકે લોકોની દ્રવ્ય ઉપર પણ થોડા ભાર મૂકવામાં આવતો હોત તો તેની કાંઈક વધત. જનમાલનું રક્ષણ કરવાની સરકારની જે પ્રથમ દ્રવ્ય છે તે વધારે દક્ષતાથી સરકાર કેમ અદા કરી શકે તે બાબત, તથા સમાજ તરફની દ્રવ્ય બાન લોકોમાં કેવી રીતે જગૃત કરી શકાય તે બાબત, કોઈ પણ વ્યવહારિક સૂચના કરવામાં આવી હોત અને આવે, તો મેં તેને વધાવી લીધી હોત અને વધાવી લઉં. રાજનીતિના બીજા પ્રશ્નો એ બે આગળ મારા વિચાર પ્રમાણે ગોઠાય છે, અને એ બે દ્રવ્યને યોગ્ય રીતે અદા થાય નહીં ત્યાં સુધી તે પ્રશ્નોને હંચા રાખવા જોઈએ.” આ રીતે તેમણે પોતાના શ્રોતાજનોને ચેતવણી આપી દીધી, કે દેશની પ્રગતિને માટે જે સુધારાઓ તેઓ મહત્વના સમજતા હતા તે તો અવ્યાવહારિક કલ્પનામાત્ર છે; અને લોકોની પાસે તેઓ તો જનમાલનું રક્ષણ કરવામાં અને સમાજ પ્રત્યેના કર્તવ્યનું બાન લોકોમાં જગૃત કરવામાં મદદની અપેક્ષા રાખતા હતા. સહજ કોઈને એવો ખ્યાલ આવ્યા વિના ન રહે કે જનમાલનો ઠીક ઠીક સંરક્ષિત છે, અને આ સંરક્ષિતપણું જ પિટિશ રાજ્યનું એક મહાકાર્ય ગણાવું આવ્યું છે, તથા તેમના શ્રોતાજનોએ પ્રકટ કરેલી સુધારા માટેની અભિલાષા એજ સમાજ પ્રત્યેનું તેમનું કર્તવ્યબાન બતાવે છે. આજ બાપણમાં એમણે દેશી વર્તમાનપત્રોને પણ એક મહોટા ઉપદેશ આપ્યો: અને ત્યાર પછી પ્રેસ એકટ મુજબ તેમણે તુરત પગલાં લીધાં. કેટલાંક દેશી વર્તમાનપત્રો પાસે જમીનગીરી માગવામાં આવી, અને કેટલાંકની જમીનગીરી જપ્ત કરવામાં આવી. એક મહિના પછી-સ્થાનિક ધારાસભાના પ્રમુખ તરીકેના પોતાના પહેલાજ બાપણમાં વર્તમાનપત્રોને પોતે બીજી ચેતવણી આપી:— “અત્યાર સુધી લેવામાં આવેલાં પગલાંની ધારેલી અસર નહિં થશે, તો અવરથા-બંજ

તથા સરકાર-દ્વેષ ઉત્પન્ન કરીને કાયદાનો ભંગ કરનાર વ્યક્તિઓના સામે સરકાર જેમ કામ લે છે, તેવીજ રીતે અપરાધી વર્તમાનપત્રો સાથે કામ લેશે; અને જમીનગીરી લેવા અને જન્મ કરવા ઉપરાંત જેટલાં પગલાં કાયદા મુજબ લાઇ શકાય તેટલાં તેમની સામે લેવામાં આવશે. ” આ એતવણી આખા પછી વળી વર્તમાનપત્રો પ્રત્યે તેમણે વધારે કડક ધારણુ આદર્યું હતું; અને કે એના એજ લાપણુમાં તેમણે પ્રાંતમાં પથરાયલી શાંતિ વિષે આ પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા. “ અત્યાર સુધીમાં જે સુંદર પરિણામ આવ્યાં છે તે અન્યોન્મ વિશ્વાસને લીધે અને અમલદારો અને લોકો વચ્ચે પ્રવર્તતો મેળ જે આ પ્રાંતનું એક મુખ્ય લક્ષણ યદ્ય પડ્યું છે તેને લીધેજ આવ્યાં છે. ” જ મહિના પછી પ્રાંતમાં એકિક્કયુટિવ કાઉન્સિલ સ્થાપવા વિષેની દરખાસ્ત વિષે પોતાના વિચાર પ્રગટ કરવાની તેમણે તક સાધી. તા. ૧૩મી એપ્રિલ ૧૯૧૪ને દિને તેમણે આ નિર્દોષ દરખાસ્તનો આ પ્રમાણે નિકાલ કર્યો. “ આ દરખાસ્તથી હુંતો અચળો પામ્યો છું. આ પ્રાંતમાં તો લોકોને પ્રથમથીજ લેક્ચેનન્ટ ગવર્નરને પ્રાંતના કુલ કર્તાહર્તા તરીકે તથા પ્રાંતના અમલ માટે કુલ જવાબદારીવાળા તરીકે માનવાની પ્રથા પડેલી છે. અને આજ પ્રથા નીચે પ્રાંત એટલો બધો વધ્યો છે અને આગાદ થયો છે, કે તે ખીજા કાર્ક પણ પ્રાંત અથવા ઇલાકા સાથે સરખામણી કરી શકે તેમ છે. એકિક્કયુટિવ કાઉન્સિલની વાત વિચારવા જેવી પણ ત્યારેજ ગણી શકાય, કે જ્યારે પ્રાંતના હાલના અમલમાં કાંઈ ખામીઓ છે, અને એકિક્કયુટિવ કાઉન્સિલ દાખલ કરવાથી તે ખામીઓ દૂર થશે એમ સાર્થિત થાય. ” આ પછી જેઓ તેમને માન આપવા આવ્યા હતા, તેમણે તેમણે (૫૧૧ની) નીચેના ભાવાર્થની કડી ટાંકી બતાવીને અપમાન કર્યું હતું:—

‘ ઠાંડો રાજ્યપ્રધાની ચર્ચા, મૂર્ખાની એ વહવાહો. ’

પાંચ મહિના પછી લડાઇ જગી, અને જે ડિક્રેસ ઓવ્ દિન્ડિયા એક્ટ પસાર કરવામાં સર માઇકલે ડીક્રીક ભાગ લીધો હતો તેના અમલનો પંજખીઓને સારી પેઠે સ્વાદ મળ્યો. તેમણે કેટલો ભાગ લીધો હતો તથા કાયદાનો અમલ કરવાની સામાન્ય રીતને અને કાયદામાં રાખવામાં આવેલા બચાવોને ઉંચા મૂકી તેઓને કેવા કેવા અધિકારો જોઈતા હતા તેનો ખ્યાલ, વડી સરકારે પાછળથી બહાલ રાખેલી તેમની નીચેની લક્ષામણુ ઉપરથી જણાશે, (સિડીશન (રાજ્નોહ) કમિટીના રિપોર્ટમાંથી અમે એ ઉતારીએ છીએ.)

“ લેક્ચેનન્ટ ગવર્નરનો એવો અભિપ્રાય હતો, કે જે રાજ્ય ઉંધું વાળનારાઓ તથા ખીજા રાજ્નોહીઓ કે જેઓ ગુન્હો કરનાં અથવા કંઈક ધાંધલ મચાવવાનો પ્રયત્ન કરતા પકડાયા હોય અથવા પકડવામાં આવે, તેમની ઉપર ચાલતા મુકદ્દમાઓ, તેમના વકીલોની હોશીઆરીથી લંબાવવા દેવા; તથા ફોજદારી કાયદામાં હરાવ્યા પ્રમાણે કમિટ કરવાની અને અપીલ કરવાની રીતને લીધે અસાધારણુ મુદત સુધી લંબાવા દેવા એ હાલના વખતમાં ઇચ્છવાજોગ નથી. તેઓ નામદારે આ કારણથી નીચે મુજબના દરખાવાળા કાયદાનો ખરડો મંજુર થવા માટે રજુ કર્યો હતો: (૧) રાજકીય અને અર્ધ રાજકીય સ્વરૂપના ગુન્હાઓને પ્રસંગે કમિટ કરવાની રીત મોફૂક રાખવી; (૨) આવા મુકદ્દમાઓમાં અપીલનો દર રદ કરવો; (૩) ઉપર કહેલા ગુન્હા કરનારા લોકો પાસેથી સામાન્ય કાયદામાં કરાવેલી રીતના કરતાં વધારે ટૂંકી રીતે જમીનગીરી લેવાનો હરાવ કરવો. સાગરીત થનારા

તંથા "તેમને" આશ્રય આપનારા ગામ અમલદારોને તુરત સંગ આપવાનાં તંથા તેમ કરનારા ગામના લોકોને જોળી કાઢવાના ઠરાવ કરવા."

ડિફેન્સ એન્ડ ઇન્ડિયા એક્ટ મુજબ આપવામાં આવેલા અધિકારનો તેમણે શ્રીયુત તિલક અને પાલને પોતાના પ્રાંતમાં દાખલ થતાં અટકાવી દુરુપયોગ કર્યો. સેંકડો સ્થાનિક આદમીઓને જૂજ કારણે અથવા ખિલકુલ કાગળુ વિના તેમણે સ્થાનખંદ કર્યાં. તેમણે દેશી ભાષાનાં વર્તમાનપત્રોને મોટે તાણું દીધું. પંજબની બહારથી પ્રસિદ્ધ થતાં રાષ્ટ્રીય વર્તમાનપત્રો-જેવાં કે 'ન્યુ ઇન્ડિયા' 'અમૃત બઝાર પત્રિકા', 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ',—ને પ્રાંતમાં બહેંચાતાં બંધ કર્યાં. અગાઉથી તપાસાતાં દેશી ભાષાનાં વર્તમાનપત્રોને પણ તેમણે બહેંચાતાં બંધ કર્યાં, અને એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી કે જેથી પ્રાંતના લોકોને સ્વતંત્ર વિચારોની આપ લે કરવાનું, અથવા વર્તમાનપત્રોમાં પોતાની ફરિયાદોની ચર્ચા કરવાનું લગભગ અશક્ય થઈ પડ્યું. અને આવી રીતે સ્વતંત્ર ભાષણ અને લખાણ અટકાવીને સર માઈકેલ પોતાની જાતને મનાવવા લાગ્યા, તથા બીજાઓને એવો ખ્યાલ આપવા લાગ્યા કે પંજબના લોકો તો પોતાના અમલમાં બીજા સૈના અમલ કરતાં વધારે સુખી છે.

રાજકીય અભિલાષાઓને દાબી દેવા માટે તેમણે કેવળ અસાધારણ પ્રાંગે અમલમાં મૂકવાના કાલદાનો દુરુપયોગ કર્યો, એટલુંજ નહિ પણ તેમણે હાકિમ તરીકેના પોતાના પદને પણ, લોકનાયકોને પોતાની સામે હાજરી આપવાનો હુકમ કરી, ધમકી દઈ, અને ચેતવણી આપી, દુરુપયોગ કર્યો, લાલા દુનીચંદ જેઓએ લાંબી મુદતની અખંડ લોકસેવા બજાવી છે તેમને સર માઈકેલ ઓડવાયરના અમલના આ ભાગનો જાતિ અનુભવ થયો હતો. અમને રજુ કરેલી જુબાનીમાં તેઓ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

"ઈન્ડિયન એસોશિએશનના સેક્રેટરી તરીકે મારે જાહેર સલામો બોલાવવી પડતી, અને સલાની નોટીસ કાઢ્યા પછી સરકારના ચીફ સેક્રેટરી-તરફથી લાહોરના કમિશનર તરફથી મને બોલાવવામાં આવતો. અને હંમેશાં તેઓ સલા ભરવાના કામમાં એવી એવી તો અડચણ ઉભી કરતા કે મારી જગ્યાએ બીજા ધણાઓએ લાહોરમાં સલા ભરવાનું પડતુંજ મૂક્યું હોત. ચીફ સેક્રેટરી અને કમિશનરે, હું માનું છું કે સર માઈકેલ ઓડવાયર તરફથી, અનેક વાર પ્રાંતની બહારના ક્યા માણસોને ભાષણ કરવા માટે બોલાવવા અને ક્યાને ન બોલાવવા તે બાબત સૂચના આપી હતી."

"એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે લાહોરમાં ભરાયેલી ગઈ પ્રાન્તિક પરિષદમાં પંજબની ધારાસભાના કેટલાક સભ્યોએ હાજરી આપી, ત્યારે તેઓને ચીફ સેક્રેટરીએ બોલાવી એવા તો સખ્ત લીધા હતા, કે એડા હોલમાં ભરાનારી બીજી કોઈ પણ સભામાં હાજર થવાની તેઓ દૃઢ હિંમત કરે નહિ."

સને ૧૯૧૭માં વડી ધારાસભાના ૧૯ સભ્યોએ સુધારા વિધેની દરખાસ્તોવાળી પોતાની પ્રસિદ્ધ યાદી બહાર પાડી. તેમની યોજનાને પસંદગી આપવા માટે એક સલા ભરવામાં આવી. સલા ભરવાની જાહેરખબરની ઉપર સહી કરનારાઓમાંના ત્યાર જણ પંજબના હતા. સર માઈકેલ તેમને બોલાવી મંગાવ્યા અને સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવવા માટે તથા જાહેરખબર ઉપર સહી કરવા માટે તેમને સખ્ત ઠપકા આપ્યો. આ પછી ડેંગ્રેસ-

લીગની યોજના બહાર પડી અને તેમણે પંચમને તેનાથી વળગી રાખવાના દરેક ઉપાય લીધા; તેમ જ હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે ખરા દિલનો એખલાસ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસને નીચો પાડવાની દરેક તક સાધી સામ્રાજ્યમાં કાયદેસર અને શાંતિભર્યા ઉપાયોથી સ્વરાજ્ય મેળવવાના ઉદ્દેશવાળી મિસિસ ખેસન્ટ અને શ્રીયુત તિલકની હોમરૂલની હિલચાલની તેમણે અત્યાચારના ઉપાયોથી બ્રિટિશ સંબંધ તોડવાના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશવાળી 'ધર'ની હિલચાલની સાથે સરખામણી કરી, તેમ જ જર્મન મદદ મેળવી ઇસ્લામી રાજ્ય સ્થાપવાના ગાંડા મનોરથો સેવી અનેક ધરંબારને તારાજ કરનારા નૈર્ઝત્ય પંચમના ગાંડા લોકોની હિલચાલ સાથે પંજુ સરંખામણી કરી; અને આમ કરીને મુખ્ય મુદ્દા ઉપર ધૂળ નાંખી. 'ધર'ની હિલચાલને તો તેણે નિર્દય રીતે, અને અમને ધારતી છે કે સેંકડો નિર્દોષ આદમીઓ ઉપર અન્યાય કરીને દાખી દીધી. સને ૧૯૧૫ માં નૈર્ઝત્ય પંચમના નિરાધાર ગામોમાં થતી હુંટકાટને આરંભમાં તેમણે અનાજ પાણી માટે થતા દંગાઓ ગણી કાઢી લોકોની સાથે દિલસોજી બતાવી અને આંપતા ઉપાયો ત્યારે જ લીધા કે ત્યારે તેને એમ લાગ્યું કે હવે તો તેમ ક્યાં સિવાય છુટકો નથી, અને હુંટકાટો એવી તો ગંભીર થતી જાય છે કે કદાચ રંગરૂટો ઉભા કરવાનું કામ પણ જોખમમાં આવે.

સને ૧૯૧૭ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૧૩મી તારીખે માનનીય મિયાં મહમદ શરીએ વડી ધારાસભામાં એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે પંચમની કાયદા ધડવાની અને અમલ બળવવાની પ્રથા બિહાર અને ઓરિસ્સાના પ્રાંતની પ્રથાના જેવી કરવી. આ નરમ ઠરાવની સામે કોઇ પણ કૈકાણેથી વિરોધ કરવામાં ન આવ્યો. સર માઈકલ ઓડવાયર પોતે પણ તેની તરફેણમાં જોલવા ઉભા થયા; પણ તેમણે કેળવાયલા વર્ગની વગોવણીવાળાં વચને એક ભાષણમાં દાલવી સૌને એવા તો દિગ કરી દીધા, કે આખરે માનનીય પંડિત મદનમોહન તે વધુ સાંખી ન શક્યા, અને વચ્ચે ઉભા થઇ તેમની પાસે માફી મંગાવવાની માગણી કરી, અને વાઇસરોયના હુકમથી તેઓને માફી માગવી પડી. નામદાર વાઇસરોયને સર માઈકલના વિચારોથી જૂદા પડવાની પોતાની ફરજ જણાઇ. સર માઈકલના તે ભાષણમાંથી અમે કેટલાક ઉતારા નીચે આપીએ છીએ:—

“મારા પોતાના પ્રાંત વિષે જોલતાં મારે કહેવું જોઇએ કે હું સત્વર પ્રગતિને વધાવી લઉં એમ હું, તોપણ મને લાગે છે કે મોંઝે સ્વરાજ્યને માટે જે ત્રણ શરતો આવશ્યક ગણી છે તે મારા પ્રાંત ધણાં વર્ષો સુધી પુરી પાડી શકે એમ નથી.” વળી તેઓ જોલ્યા હતા: “જેઓ હિંદુસ્થાનની રાજનિય ઉપરથી અને હિંદીઓએ અને હિંદી લશ્કરે—જે મુખ્યત્વે કરીને પંચમી કક્ષર જ છે તે—આપેલા ભોગ ઉપરથી રાજકીય હકોનો દાવો કરવાનો શોખ ધરાવે છે, તેઓ શહેનશાહ માટેની તેમની વફાદારી અને જે પ્રાંત વધારેમાં વધારે ભોગ આપી રહ્યો છે તેને માટેની પોતાની દિલસોજી ભાષણોમાં—ગમે તેવાં જખરં ભાષણોમાં—બતાવવા કરતાં કોઇ વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં—દાખલા તરફ ખીજા પ્રાંતોમાં રંગરૂટો ઉભા કરવામાં અંગત મદદ આપીને—બતાવવા હોય તો અમને ખુબ આનંદ થાય.”

એજ ભાષણમાંથી આ એક ખીજે ઉતારો સર માઈકલને શિક્ષિત વર્ગ માટે તકલાર કદર નહોતી એમ બતાવી આપશે! “દાલતા સમયમાં ત્યારે રાજકીય ખૂમરાણોથી આપણા કાન ખરેરા થઇ જવા ખેડા છે, અને રાજકીય ઉદ્દેશોવાળોની રેલમણેતમાં

આપણે તથા ઈન્વા બેકા છીએ, ત્યારે કાઈ કાઈ ધરીએ શહેરી જૂઠાણાં અને પ્રપંચો તણ ગામડાંઓમાં જઈને આપણાં મનને સ્વચ્છ કરીએ, અને પંડ સાથે વિચાર કરી નોંધએ તો ઠીક, કે જે માણસ સવારથી સાંજ સુધી ખેતરમાં ટેકાં ઉમેડવામાં પરસેવાનાં ટીપાં પાડે છે અને જેની છાંદગી એક મોસમ જઈને ખીજી આવે ત્યાં સુધી આકાશ ઉપર તકા-સવામાં જ સમાઈ રહેલી છે તેવા ખેડુતને આ બધા બકવાદથી શો લાભ થવાનો છે.”

આ ભાષણનો ધ્વનિ તો સ્પષ્ટ જ છે. શિક્ષિત વર્ગોને કહેલા આ ધ્વનિત અપમાન માટે જ એમને માશી માગવી પડી હતી. કાંઈ માણસ માશી માગે એટલે તેનો અર્થ એમ જ થાય, કે જે કાર્ય કે ભાષણ માટે તેણે માશી માગી હોય તે કાર્ય તે ફરીથી કરે નહીં. પણ સર માઈકલની માશી તેવી નહતી. એ જ વર્ષના અષ્ટોપર મહિનાની ૩૦ મી તારીખે એટલે આ માશી માગ્યાને લગલગ એક મહિના પછી નીચેનું ભાષણ આપીને એ માશીની ઉપર તેમણે લગલગ પાણી ફેરવ્યું.

“ વડી ધારાસભામાં મેં ગયે મહિને એક ભાષણ આપ્યું તેમાં પંજાબની સ્તુત્ય યુદ્ધ-સેવા મેં એટલો બધો ભાર મૂકીને વર્ણવી હતી કે કેટલાકને, તે ભાષણમાં, લગઈ દરમિયાન પોતાના પ્રાંતમાં પોતે કહેલા કામ સાથે આડકતરી રીતે સરખામણી થતી લાગવાથી તે વધારા પદ્ધતું લાગ્યું હતું. હું તો હજી મારી દલીલને વળગી જ રહું છું, કે માણસો, ધન અને ખીજી સામગ્રી પૂરી પાડી સાત્રાન્યની પંજાબે જે રાજાનગરાલરી સેવા બજાવી છે, તે ખીજા પ્રાંતોની સરખામણીમાં ખાસ દીપી નીકળે એવી છે, અને સરકાર તેથી પંજાબની ખાસ ઋણી બની છે. વળી મારો ખીજો એક મુદ્દો હું અહીં વધારે આમહૂર્વક પ્રકટ રીતે કહું છું: તે એ કે લગાયક વર્ગને જ વધારેમાં વધારે ભોગ આપવો પડ્યો છે, એટલે તે વર્ગની સેવા સરકાર સૌથી પ્રથમ ધ્યાનમાં લે છે, અને કહેવાતા રાજ્યકીય હક્કો ખીજા વર્ગના કરતાં તેમને ઓછા લાભકારક થનારા હોવાથી તેમને જે અનુકૂળ પડે અને ઇષ્ટ લાગે તેવા લાભો શોધીને જ આપણે તેમની સેવાની કદર હુજી રાકીશું અને બદલો વાળી રાકીશું.”

સર માઈકલના પ્રથમ ભાષણની આ શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિમાં એમના અપરાધનું પુનરાવર્તન થાય છે, અને વધારે કડવા રૂપમાં પુનરાવર્તન થાય છે. પોતાને કાંઈક ફરિયાદ કરવાની હોય તેમ અસહના વિષય ઉપર પોતે પાછા આવે છે, અને જે વસ્તુ કે વળ નિર્વિવાદ છે તેને—એટલે કે પંજાબની સેવા સર્વોપર હતી તે વસ્તુને—સિદ્ધ કરવા માટે ખરી હકીકતમાં રંગ પૂરે છે. લગાયક વર્ગને ખીજા વર્ગથી તેઓ અગ્રગા પાડે છે, રાજ-કીય હક્કો મેળવવાનો અભિલાષ તેમને નથી એવો આરોપ મૂકી તેમનું અપમાન કરે છે, વિશેષ લાભો આપીને તેમની સેવાની કદર કરવાની આશાઓ આપી ખીજા વર્ગનો સમા-ગમ તેમને છોડવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઉપર જે અમે ઉતારો આપ્યો છે તેમાં શિક્ષિત વર્ગ પ્રતિ તેમનો તિરસ્કાર, અને તેમને રાજકીય અધિકારમાંથી બાતલ રાખવાની તેમની શક્તિ સ્પષ્ટ તરી આપે છે.

પછી શિક્ષિતવર્ગ પ્રતિ તેમનો અભ્યુગમો સૌથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે તો, હિંદુસ્થાનની મરહાનના તા. ૫મી માર્ચ ૧૯૧૬ના ડિસ્પેચ (પેગામ)ની સાથે પ્રગટ થયેલા, સુધારાઓ

વિષે તેમના અભિપ્રાયમાં જ જણાઇ આવે છે, શિક્ષિત વર્ગોએ સમસ્ત હિંદ માટે કહેલી માગણીનું વર્ણન કરનાં તેઓ કહે છે: “ જો એટલું સ્પષ્ટ હોય કે આ માગણીઓ જેઓ માલમિલકતવાળા હોઈ જેમને કાંઈ ખોવાનું છે એવા લોકોના તરફથી નહીં, પણ જેમને ‘ગામમાં ઘર નહીં, અને શીમમાં ખેતર નહીં’ એવા, સ્વાર્થ વિના ભાગ્યે જ વાત કરનારા, અને સ્વાભાવિક રીતે માનમરનથાના અને સત્તાના ભૂખ્યા એવા એક નાનકડા વર્ગ તરફથી કરવામાં આવે છે, તો જેમનું હિત સંભાળવાનું આપણને સોંપાયું છે તેમનો વિશ્વાસભંગ આપણે ત્યારે જ ન કરીશું કે ત્યારે આપણે મુત્સદ્દી વર્ગના ગમે તેટલા ત્રાસદાયી અને હકલયા પોઠારની અવગણના કરી આ મૂંગા જનસમૂહોના હિત ઉપર જ લક્ષ રાખીશું. અહીં બદ્ધે આપેલી ચેતવણી કહી સંભળાવાની હું રજા લખશઃ ‘કર્ન નીચે ખેસીને પાંચ પંદર તીડા પોતાના ગણગણાટથી ખેતરને ગભવી મૂકે, અને તે દરમ્યાન ખ્રિષ્ટિશ એકની છાયા તણે વિશ્રાંતિ લેતાં હજારો દોરો શાંતિથી વાગોળતાં હોય તેથી બાપુ, એમ ન સમજશો કે જે અવાજ કરી રહ્યાં છે તે જ માત્ર તે ખેતરનાં વસનારાં છે.”

આ ઉતારામાં સમાયલા ઘેર અપમાન વિષે કાંઈ ખોલવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે, ખરી વસ્તુસ્થિતિ સામે આંખો બંધ કરીને, એજ નોંધમાં તેઓ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે શિક્ષિત વર્ગની વચ્ચે કર્યું સરખાપણું નથી, અને અશિક્ષિત વર્ગ શિક્ષિત નેતાઓની સાથે પોતાને દરી લેવા દેવા નથી એમ વતંવા લાગ્યા છે. મિસજ ખેસંટ, શ્રીયુત ટિળક, મિ. જીન્ના, પંડિત માલવીયજી, અને મહમુદાબાદના રાજસાહેબના સ્વરાજ્ય માટેના પ્રયાસોને તેઓ નીચા પાડે છે. તેઓ બાલચેતર હીલચાલને મોટી કરી લખકર રૂપે બતાવે છે. આલ ઈડિયા મોસ્લેમ લીગને એક તુચ્છ સંસ્થા ગણી કાઢે છે, શ્રીયુત ટિળક અને પાલની સામે પોતે કાટેલા હુકમો છતાં પંજાબમાં થયેલી જગૃતિથી પોતાને દુઃખ લગાડે છે, અને વધુમાગ્યો ઉપદેશ દે છે કે ખરી ઉન્નતિ રાજકર્મી વર્ગની જ ઉન્નતિ નહિં પણ સમસ્ત હિંદના લોકોની ઉન્નતિ છે, અને પોતાની નોંધના એ ભાગનો આ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરે છે। “ આ તત્ત્વની ઉપર ભાર મૂકવાની મને જરૂર લાગી, કારણ કે હિંદુસ્થાન સરકારે કરેલી સૂચનાઓમાં એ તત્ત્વનો યોગ્ય સ્વીકાર થયેલો હું જોતો નથી. કદાચ એ માની લેવામાં આવ્યું હોય એમ ખને. પણ આવી ગંભીર જવાબદારીને અપ્રકટ રાખવી જોઈતી નથી. એને અપ્રકટ રાખવામાં આવે તો આ સૂચનાઓનો અર્થ એવો જ નીકળે કે ખાસ વિચારવાનો પ્રશ્ન તો માત્ર એ જ છે કે શિક્ષિત વર્ગના અમુક ભાગની અભિલાષાઓ કી રીતે સંતોષવી. આ વર્ગ ખેશક અશિક્ષિત વર્ગના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરે છે, પણ ગયા યોગ મહિનામાં જે કાંઈ જાણવામાં આવ્યું છે, તેથી હવે ભાગ્યે એ દાવાનું પોકળપણું ઉઘાડું પાડવાની જરૂર રહે છે. નિત્યના વ્યવહારની કાંઈ પણ બાબત લો-ધાર્મિક બખેડા, સામાજિક તડાંઓ, લશ્કર માટે અથવા હિંદસંસ્થા માટે રંગરોડો ઉભા કરવાનું-અને કહો કે કઈ બાબતમાં મુત્સદ્દી વર્ગ ખપ લાગે છે? એ બખેડા સમાવવાની, તડાંઓ જોડી દેવાની કે રંગરોડો ઉભા કરવાની વાત આવે છે કે એ વર્ગ તો સામાન્ય રીતે ખરી જાય છે. લોકોની ઉપર એ લોકોનો જરાયે પ્રભાવ પડતો નથી, છતાં અયુક્ત અને દેવયુક્ત સલાહ આપીને તેઓ મુશ્કેલીમાં વધારો તો કરી શકે છે ખરા, અને કેટલીકવાર કરે પણ છે. સ્વરાજ્યની દલીલ તરીકે વારંવાર એક એ વાત કહેવામાં

આવે. છે કે દેશી રાજ્યોમાં ધાર્મિક બંધેડાઓ થતા નથી. આમ દેવાનાં ધણાં કારણો છે, પણ મુખ્ય કારણુ તો એ છે કે ત્યાં ધંધાદારી મુત્સદ્દીઓ છે જ નહિ, અને જે હોય છે તો તેમને વચ્ચે પડવા દેવામાં આવતા નથી. મારી જગ્યુમાંડેલો દેશી રાજ્યમાં થયેલો એક તાલે અને ગંભીર બંધેડો-બોપાળમાં થયેલો મુન્ની અને શિઆનો ઝગડો-પોતાને પંકાયવાને ઉત્સુક એવા મુખ્યથી આવેલા એક વકીલની દરમ્યાનગિરીથી જ મ્હોટે ભાગે જાણ્યો હતો. પંજબમાં જતો જતો વચ્ચે ધણી વાર ખૂબ કડવાશ પેદા થાય છે પણ કાંઈ બંધેડો કે લોહીલોહાણુ થવા પામતાં નથી, તેનું કારણુ એ જ છે કે સ્થાનિક અધિકારીઓ, ઝગડો શાંત પાડવામાં કેતી મદદ ઉપર આધાર રાખવો તે સમજે છે- એટલે કે તે મુસદ્દી વર્ગની નહીં, પણ સ્થાનિક લાગવગ ધરાવનારા શાંત પુરુષોની.”

મુત્સદ્દી વર્ગ વ્યાવહારિક રીતે ગિલકુલ નિરુપયોગી વર્ગ છે, એમ સિદ્ધાન્ત સમસ્ત હિંદુસ્થાન વિષે સાબીત કરવાનો સર માઈકલ અહીં પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

સર માઈકલ અને શિક્ષિતવર્ગ વિષે આટલું બસ થશે. પણ શિક્ષિત સિવાયનો વર્ગ પોતાને બહાલો છે એવો દાવો કરતાં છતાં, તે વર્ગનાં મન પણ તેમણે લક્કર ભરતી કરવાની અને લડાઈ માટે નાણાં ઉધરાવવાની પોતાની રીતથી, પોતાનાથી તથા સરકારની વિરુદ્ધ ઉંચાં કીધાં. પણ આ બાબતમાં ઉતરવાની અમારી ફરજ માનતાં અમને કાંઈ થોડો સંકોચ થતો નથી. લડાઈ દરમિયાન લક્કરભરતી જપાટાખંધ અલાવવાની તથા નાણાં ઉભાં કરવાની જરૂર અમે સમજીએ છીએ. વળી અમે એમ પણ સમજીએ છીએ કે સામ્રાજ્યનાં બીજાં અંગોના સરખું જ પોતાને ગણવાવાને હિંદ દાંવા કરે છે, તો તેણે સામ્રાજ્યને માથે પડેલા ભારમાં પોતાનો યોગ્ય હિસ્સો દેવો જ જોઈએ. આ કારણુથી માણસો અને નાણાં બેગાં કરવા માટે લેવામાં આવેલાં પગલાં વિષે કશો ઇસારો ન કરવાનું અમારાથી બની શક્યું હોત તો અમે રાજ થાત. પણ તા. ૧૬૩૧એ સૂચવવામાં આવેલી હડતાલને શિક્ષિત તેમ જ અશિક્ષિત બંને વર્ગે એકાએક વધાવી લીધી તે વાત, અને પછીથી પંજબમાં એકાએક ભૂમૂકી ઉઠેલો તોફાની લોકોનો તોફાળુ એ બે વાતને સમજવા જતાં અને ખુલાસો શોધતાં, સમસ્ત હિંદમાં થયેલું મહા ક્યદરૂન અને પંજબમાં થયેલું અત્યાચાર દર્શન એ બંનેનાં કારણોમાં ઉતરવાની જરૂર જણાય છે. કારણુ અમને લાગે છે કે શેલેટ એકટને વિષે ગમે તેટલો અનર્થ-પ્રચાર થયેલો હોય એમ એકવાર માની લઈએ, તોપણ તેને લીધે જ અનેક લોકોએ અત્યાચારનાં દૃત્યોમાં ભાગ લીધો એમ તો નજ બની શકે. અને સામ્રાજ્ય તરફનું ગમે તેટલું કર્તવ્યભાન હોય તેથી કાંઈ મનુષ્યના સ્વાતંત્ર્યની પવિત્રતાની અવગણના થઈ હોય તે તરફ, અથવા તો ગુપ્ત કે પ્રકટ રીતે, પણ ગેરકાયદેસર રીતે કૂરતા અથવા દબાણ વાપરવામાં આવેલાં હોય તે વિષે કાંઈ દુર્નક્ષ કરી શકાય તેમ નથી. અમે જે પુરાવો બેગો કર્યો છે, તથા અદાલતોમાંથી અમને જે લેખી પુરાવો મળ્યો છે, તે ઉપરથી નિર્વિવાદ રીતે સાબીત થાય છે, કે રંગરૂટો ઉભા કરવાનું અને લડાઈને માટે ઉછીનાં અથવા મક્ત નાણાં ઉધરાવવાનું જે રીતે કામ લેવામાં આવ્યું હતું તેમાં નૈતિક અને સામાજિક દબાણની હદ અતશય ઓળંગવામાં આવી હતી, અને એ બધી હકીકતથી સર માઈકલ એડવાયર વાકેફ નહતા એમ નહતું. અરે, ફરમ્યાન લક્કર ઉચું કરવાની પણ જીએક વાતો થઈ હતી, સૂચના થઈ હતી, અને હિમા-

વત્ યદ્ ઠતી. અને અમને કલા વિના આસતુ નથી, કે ફરજિયાત સરકારભરતીના કરતાં જૂંડી આ કહેવાની મરજિયાત સરકાર ભરતીને બદલે, ફરજિયાત સરકાર ભરતી જે યદ્ હોત તે તે હવે ફરજિયાત બહુતર યદ્ પડત; કારણ અરજિયાત સરકાર ભરતીના ફોર તે કેવળ નબળા ઉપર જ આલ્યો હતો અને સખળાઓ તે સુખેથી છટકી જવા પામ્યાં હતા.

પશુ હવે આપણે હકીકત ઉપર આવીએ. સર માઇકેલ, નિધીની મુદ્દ પરિપદમાં કાર્ય-કૃણ નક્કી થયા પછી તરત જ, તા. ૪થી મે ૧૯૫૮ને દિવસે યથેલી એક સભામાં આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા: " સીધાં લગાઇ ઉપર મોઢકલા માટે ૨ લાખ માણસો ઉભાં ફરવાનાં છે. અને તે મરજિયાત રીતે, જરૂર પડે તો ફરજિયાત રીતે." એ જ સભામાં કર્નલ પોશમ યંગ આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા: "કામ કેમ લેવું જોનો નિર્ણય કરતાં મને લાગે છે, કે કેટલાકને સલાહ આપ્યાથી ચાલશે તે કેટલાકની ઉપર તે જોર ચલાવ્યા વિના છુટકાજ નહિં થાય, મરજિયાત ધોરણે કામ લેવાનું આપણે ચાલુ રાખીશું. જ્યાં જે જે મળે ત્યાં ને તે પ્રમાણે દરેક છલા, તદ્દસિલ અને ગામ માટે આપણે કાબો નક્કી કરીશું, અને ધણુપરે કેકાણે તે જોઇતાં માણસો ઉભાં ફરવામાં આપણને બળાતકાર વાપરવો નહિં પડે; પણ જેઓ કર્તવ્યની હાંક સાંભળી લાગલા જ આગળ આવે તેવાઓને ન્યાયની ખાતર, અમને તુરત સત્તા મળવી જોઈએ. લોકો પોતપોતાના વિભાગમાંથી સરકારમાં જનારા માણસો સુંડી ન કાઢે, તે તેઓને એમ કહેવાની મત્તા હોવી જોઈએ કે 'હવે તમારે બદલે સરકાર તેમને સુંડી કાઢશે.' "

એ જ સભામાં સર માઇકેલ પોતે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—

" સરકારભરતીને વિષય હું છોડું તે પહેલાં મારે ફરજિયાત સરકારભરતી વિષે બે બોલ કહેવાના છે. પાંચ લાખ લાગ્યા જોઈએ છે; તે માટે સમસ્ત હિંદુસ્થાનના જુવાનોને સરકારમાં જોડાવાની ફરજ પાડવાનો કોઈને સ્વપ્ને એ વિચાર ન હોય, અને કોઈ પણ પ્રકારના ફરજિયાત કાર્ય વિના આપણે ચલાવી શકીએ તે મારાથી કોઈને વધારે આનંદ નહિં જ થાય પણ અત્યાર સુધી રાજ્ય ખુશાલી સરકારમાં જોડાનારા પંજબમાંથી લક્ષમ તીકગ્યા છે છતાં, આપણે એ વાત વિષે આંખ મીંચી નથી શકતા, કે આટલું જે થયું છે તે ખૂબ તાણી તોસીને થયું છે. સૌ જગ્યાએ મરજો દિરસો આપ્યો નથી, અને જે જે કામોના અને સત્તાઓના લોકોએ પોતાની ફરજ બજાવી છે, તે જમણે નથી બજાવી તેમની મામે ખૂબ સ્વીકાયલા છે. જમીનદાર વર્ગને લાગે છે કે નાણાં તેમ જ માણસો આપવામાં તેઓ જ લગાનો ભાર યુખ્યાવે કરીને વહે છે, ત્યારે કેટલાક વર્ગ એવા છે કે આ વાર એકે રીતે સેવામાંથી ગિલકુલ અથવા લગભગ મટકી જાય છે. એક વર્ગને બીજા કરતાં ભારનો વધારે દિરસો આવે તે તેને વાજબી રીતે ફરિયાદ કરવાનું કારણ રહે ખરૂં. આ ફરિયાદ, માણસોની જરૂર જેમ વધારે વધારે જમાતી જાય અને માણસો માટેની માગણી વધારે અનિવાર્ય થતી જાય, તેમ તેમ વધારે તીવ્ર થતી જાય છે. "

" કેટલાક વિભાગોમાં મરજિયાત રીત નિર્ણય જવાનો મંજૂર છે, અને તેની સામે પગલાં ન લઈએ તે બાબત પર કહેવાય. આપણે જોખાઈ ચૂક્યા છીએ, અને આપણી ફરજ આદા કરવા માટે વખતમર આપણે પગલાં લેવાં જ જોઈએ. પ્રાંતના ખૂબ ખૂબ કામો વચ્ચે તેમ જ બીજા પ્રાંતના પ્રમાણમાં પંજબ પ્રાંત માટે અમુક દિવસો પાવી નાંખી

જોઈતા માણસો ઉભા કરવા માટે ફરજિયાત લશ્કરભરતીનું ધોરણ પ્રહણ કરવાની તરફેણમાં હું માનું છું કે બીજે ક્યારે નહિં તેો પંજબમાં હાલ ત્રીજા લાગણી ઉત્પન્ન થયેલી છે. મને આશા છે કે શ્રીતાજનોતો મોટા ભાગ મારા અભિપ્રાય સાથે મળતો છે, અને જો તેમ હોય તો મને લાગે છે કે જે પ્રતિ અત્યારસુધી મુખ્ય ભાર વહન કર્યો છે, તે પ્રતિ પોતાના વિચાર અચૂક રીતે પ્રગટ કરે એ યશસ્વરૂપ છે. નિર્ણય કરવો તેો, અલ્પજાત, બીજાના હાથની વાત છે. પણ એ તુરતાતુરત કરાવવાનું બની શકે તેમ નથી, અને માણસો તો આ ધર્મ-એ જ જોઈએ છે. વાસ્તે, હાલ મને તો આવશ્યક લાગે છે કે સરકારે પ્રતિતે ભાગે પડતા માણસો ફરજિયાત ઉભા કરવાની સત્તા હાથમાં લેવી, અને જરૂરના બધાંયે પગલાંની અગાઉથી તૈયારી રાખવી, એવી સ્પષ્ટ સમજૂતી રાખીને કે ભાગે પડતા હિસ્સા મરજિયાત ધોરણે આવવા લાગે તો ફરજિયાત ધોરણે અમલમાં ન મૂકાય.”

થયું. પંજબ સરકારે ફાળા ઉધરાવવા માટે સૂચનાઓવાળો એક ફરતો હુકમ કાઢ્યો. જેનું સ્વરૂપ જ એવું હતું કે સાધારણ કરતાં વધારે દયાળુ વાપર્યા વિના તેનો અમલ થઈ ન શકે. એ ફરતા હુકમમાંથી એક ફરતો અમે નીચે ઉતારીએ છીએ:—

“ જૂદા જૂદા શહેરોએ આપવાના ફાળા નક્કી કરી ડેપ્યુટી કમિશનરો આ કામમાં ધણી મદત આપી શકે છે એવી મારી સૂચના છે આ ફાળા નક્કી કરવામાં, સ્થાનિક ઇન્કમ ટેક્સ ખાતાનાં પત્રકામાંથી તેમને થકુ મદદ મળશે. ખાસ કરીને ન્યાં ખાસ નીકળેલા અમલદારોએ ઇન્કમ ટેક્સમાં હાલ તાજ જ વધારા કર્યા છે. આ પત્રકામાંથી જેની પાસેથી લોન લેવરાવવાની આશા રાખી શકાય, તે લોકોની આર્થિક સ્થિતિનો સાધારણ રીતે ભરેંસાલાયક ખ્યાલ મળી શકશે, તથા ઉધરાવવાનું કાન્યું ધોરણે પણ મળી રહેશે. એ ધોરણે હું માનું છું કે કેટલાક જલ્લાઓમાં હાલ કામ લેવામાં આવી રહ્યું છે. વૉરલોનમાં ડાઈ પણ જણે રોકિલાં નાણાંની રકમ યોગ્ય છે કે નહિં તેનો નિર્ણય કરવા માટે મને લાગે છે, કે જેટલી આવક ઉપર તેની પાસે ઇન્કમટેક્સ લેવામાં આવતો હોય, તેટલી આવકના અર્ધાથી તે પા ભાગ જેટલી રકમ રોકવાને તે સમર્થ છે એવું ધોરણે પ્રહણ કરવું કાઈ ગેરવાજબી ન ગણાય. આ અને આવા, સ્થાનિક સંજોગોમાં જે જે અનુકૂળ પડે તેવાં ધોરણોનો અમલ કરવાથી ડેપ્યુટી કમિશનરોને ખપર પડી જ જવી જોઈએ, કે પોતાની હકુમતમાંનાં શહેરો, ગામડાંઓ અથવા લોકો તેમની પાસેથી જેટલી આશા રાખી શકાય તેટલું આપી રહ્યા છે કે નહિં.”

“ આ પછી ડેપ્યુટી કમિશનરે ખાસ સલાહો લરી, સાહકારોની સ્થાનિક કમિટીઓ નીમી, અને એવાજ બીજા ઉપાયો લઈ ઝોખામાં ઝોખા ફાળા તરીકે ધારેલી રકમ ઉધરાવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. વેપારીઓ અને બીજા ગૃહસ્થોની સ્થાનિક કમિટીના પ્રમુખ તરીકે મોટા શહેરોમાં ન્યાય ખાતાના અમલદારો, એકસ્ટ્રા એસિસ્ટન્ટ કમિશનરો અથવા તહસિલદારો નીમવાથી કદાચ લોનમાં ભરાવવાની રકમના ઠીક રીતે હિસ્સા પાડી દઈ શકશે. ભરવામાં આવેલાં નાણાં વખતોવખત પ્રસિદ્ધ કરીને તથા જૂદા જૂદા ભાગો સાથે સરખામણી કરીને શહેરો અને કોમો વચ્ચે હરીફાઈને પણ ઉત્તેજન આપી શકાય. ઉદાર ફાળો આપવાની કદર, સનદ, ખુરશી અને ખાસ સર્ટિફિકેટો આપીને જુજવામાં આવશે, એવાં વચનો આપવાથી પણ કાંઈક મદદ મળશે. ત્યારે મદદ ન કરનારા ધનવાન

મહેરીઓને તો સ્પષ્ટ સમજાવી: દેહું જોઈએ, કે: તેઓ ફરજ બજાવતાં મુકદ્દમા તો તે વાત, મ્યુનિસિપાલ કમિટી અને 'નોટિફિકેશન ઓફિસ' કમિટીમાં નીમણુક કરતાં વખતે, ઝાનરરી મેજિસ્ટ્રેટની નીમણુક કરતી વખતે, અને સરકારી કલેક્ટરના ખાજાં કોષ્ટક પથ્ય પગલાં ભેટી વખતે, ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે; કારણુ આવાં આવાં માનેા, અમલદારોને વ્યાવહારિક રીતે મદદ આપવાની જેમણે ઇચ્છા બતાવી હોય તેમને માટેજ રાખવામાં આવ્યાં છે."

આના પરિણામે નીચલા અમલદારોએ લેધા ઉપર ઇલાજી ચલાવ્યું. અખાલા જીલ્લા-માના એક ગૃહસ્થને પત્ર લખવામાં આવ્યો હતો તેમાં તેને જણાવવામાં આવ્યું હતું, કે "વૉરસોનમાં કેટલાં નાણાં રોકવાની તેની ઇચ્છા છે તે એક અફવાડીઆની અંદર લાસા રંગીલાલ, સખજીની મારફત ઉપ્યુટી કમિશનરને તેણે ખબર આપવી." આનો જાવાબ તો દેખીતોજ છે.

અદાલતી હુકમોનો પથ્ય જેટલો લાભ લેવાય તેટલો લેવામાં આવ્યો હતો. ચક્રવાલના ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ સને ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરી મુકદ્દમા નં. ૮૨માંના એક તોહોમતદારને નીચેની ટીકા કરીને છોડી દીધો હતો; "તોહોમતદાર અને તેના જાણીએ અને મળીને 'આવર ડે ફન્ડ' માં રૂ. ૧૧૦ લખ્યાં છે, જેટલે મ્હોડે ચયેલી માંડવાળ મુજબ તોહોમતદારને છોડી દેવામાં આવે છે." એજ અદાલતમાં સન ૧૯૧૭ના મુકદ્દમા નં. ૩૬માં પોતાનો ઇન્કમ ટૅક્સ માફ થવા માટે મહેરસંહ દોલતસિંહે અરજી કરી હતી. મેજિસ્ટ્રેટ અરજી કાઠી નાંખતાં ટીકા કરતાં કહ્યું હતું કે, "લડાઇને લીધે ખચ્ચરો ઉપર નફા પહોલ ભારે મળે છે, છતાં અરજદારે કોષ્ટક પથ્ય 'વૉરફન્ડ' કે 'વૉરસોન' માં એક પૈસા પથ્ય લખ્યો નથી. તેમજ એને એક દીકરા છે તેને એણે સરકારમાં પથ્ય મોકલ્યો નથી. મુઝફર ગઠ જીલ્લામાં એક લાદીઆ કરીને ગામ છે. ત્યાંના નાખળ તહાસિલદારના મકાન ઉપર એક મ્હોટી રોળીએ દરોડા પાડ્યો. અપરાસીની ઉપર અને ગામના પોલીસ ઉપર હુમલો કર્યો. કેટલાક લોકોને પકડવામાં આવ્યા તેમાંના પર જણાવી ઉપર ફેબ્રુઆરી કાવદાની ૧૪૭મી કલમ મુજબ કામ ચલાવવામાં આવ્યું અને તકરીરવાર ઠરાવવામાં આવ્યા. મિ. કોલ્લેક્ટરના નામના સેલ્સ જાજે અપીલમાં કેટલાકને છોડી દીધા અને કેટલાકની સળ ઓળી કરી, અને તેમ કરતાં ટીકા કરી કે "લોકોનાં દિલ વાજળી રીતે દુઃખાપલાં હતાં અને તેમને તે દુઃખ બહાર બતાવવાં હતાં. એ તો સૌ કોઈ જાણે છે કે મુરીફૂદર ગઠમાં ઝેલદારો અને લંબરદારોની ઉપર વૉરસોન અને રંગરોડો ઉભા કરવાનું ઇલાજી ચયેહું હોવાને લીધે તેઓએ તેમ કરવાને જે પગલાં લીધાં હતાં તેથી બધી જગ્યાએ ખુબ ચક્ર-ભાગટ થયો હતો. વળી એમ પથ્ય કમુલ કરવું જોઈએ કે આ પગલાં પહોલ વાર સત્તાની બદારનાં, વાંધા બરેલાં, ત્રાસદાયક અને સરકારની ઇચ્છાની વિરૂદ્ધ હતાં. ફરના ભાગોમાં લોકોને એ અસલ ચર્ષ પડ્યાં હતાં. આની વિરૂદ્ધ કામ ચલાવવામાં આવે તો ફરિયાદ પણ એ પગલાંનો પુરાવો તો નજ આપી શકે, અને આના જેવા મુકદ્દમામાં તોહોમતદારોની પાસે તેમની ઉપર ચયેલા ત્રાસનો પુરાવો ભાગવો એ મૂખાંજન કરવાય. ન્યાયની ખાતર આટલી વાત મારે ચોખ્ખી કરવી જોઈએ, પછી વાલે તેમ કરતાં મારે મુકદ્દમામાં રજુ ચયેલા પુરાવાની બદાર જવું પડે. મેં જે જાણકત જણાવી છે તે મેં અચાહ કહ્યું"

છે તે પ્રમાણે સૌ કોઈની જાણની વાત છે." ત્યારે આ ન્યાયાધીશે તે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે અમલદારોએ જે પગલાં લીધાં હતાં તે સરકારની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ હતાં. છતાં જે જે જગ્યાએ અમે ગયા છીએ ત્યાં અમને ખબર મળી છે કે જે અમલદારો લોકોમાં ત્રાસ ગુજારનારા તરીકે પંકાય છે તેમને તેમની જગ્યાએથી ન ઉતારવાને બદલે, અથવા જાહેર ઠપકા મળવાને બદલે તેમાંના ઘણાઓને તે ચઢાવવામાં આવ્યા છે.

શાહપુર જીલ્લામાં તે એવો ત્રાસ ગુજર્યો હતો કે તેને પરિણામે બિચારા એક તહસિલદારનું ખૂન પણ થયું હતું. એ 'મુકદ્દમો' ચલાવવા માટે એક 'સ્પેશ્યલ ટ્રિબ્યુનલ' જમાવવામાં આવી હતી. ૬૪ રહેવાલીઓની ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું. તેમાંના ૪ જણને ફાંસીની અને ૧૨ને કાળા પાણીની સજા થઈ હતી. ૮ની ઉપરથી તોહમત ખેંચી લેવામાં આવ્યું હતું અને ૧૨ને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. આ હકીકત સર માઇકલ એડવાયરની નોંધમાંથી અમે લીધી છે. તેમાં તેઓએ જણાવ્યું છે કે 'મરહૂમ સૈયદ નાદર હુસેને લોકો ઉપર ગેરવર્તન ચલાવ્યાના મોઢમ આરોપો' મૂકવામાં આવ્યા હતા, અને ટ્રિબ્યુનલે તોહમતદારોને પોતાનો ગુન્હો ઓછો કરનારી જેટલી હકીકતો તેઓ પુરાવો આપી શકે તેટલીનો પુરાવો આપવાની દરેક તક આપી હતી. છતાં મરહૂમની લશ્કર ભરતી કરવાની રીતો લગભગ ફરજિયાત લશ્કરભરતીના જેવી હતી એટલી હકીકત ઉપરાંત તેની સામે કંઈ પુરાવાર થયું નહતું; અને ટ્રિબ્યુનલ એવા ઠરાવ ઉપર આવી હતી કે મરહૂમે કાંઈ પણ ગેરઆચર બરેલું વર્તન ચલાવ્યું નહતું. હવે અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તે ફરજિયાત લશ્કરભરતીનું ધોરણ મહણ કરવામાં આવ્યું હતું એ કયુલાતજ એ કાર્યને જુદું બનાવવાને પુરતી છે. પણ સર માઇકલે મુકદ્દમામાં જે પુરાવો પડ્યો હતો તે તે બંધો હશેજ ના? મરનારના પ્રાંચનાર તરીકે કામ કરનાર મુહમ્મદખાને ફરિયાદ પણ તરફથી નીચે પ્રમાણે જુખાની આપી હતી:— "તહસિલદારની કામ લેવાની રીત : આ પ્રમાણે હતી: તેઓ પટવારી પાસે ગામના બધા માણસોની યાદી કરાવતા. યાદી પોતાને મળે એટલે પોતે ગામમાં જઈ રંગરોટની સુંટણીની સામે કોઈને કાંઈ વાંધા હોય તે તે સાંભળતા. ત્રણ કે ચાર ભાઈના કુટુંબની પાસે તેઓ લશ્કર માટે એક કે બે રંગરોટ તે માગતાજ.... ગુણીની આસપાસના ભાગમાંથી કેટલાક લશ્કરમાંથી નાશી છુટેલાઓને પકડીને પહેરા તળે તેમણે 'કુટુંબ આઈસર'ને મોકલી આપ્યા હતા..... યાદીમાંના ઘણાં નામો સામે 'રંગરોટ તરીકે સુંટવામાં આવ્યા છે' એવો શેરો કર્યો હતો. આ ઈલાકાના જમીનદારોને, લશ્કરમાં જવાની ટેવ ન હોવાથી અને તહસિલદારની પાસે આવતાં તેઓ પહીલા હોવાથી, તહસિલદારને જોઈને જ તેઓ હમેશાં ભાગી જતા, 'સ્પેશ્યલ ટ્રિબ્યુનલ'ના પ્રેસિડેંટ પોતાની નોંધમાં નીચે પ્રમાણે લીકા કરી હતી:—

અતિ ઉત્સાહી છતાં, નાદર હુસેન શાહમાં લશ્કરમાં જવાને નટેવાપલા જંગલી લોકોને લશ્કરમાં જોડાવાનું સમજાવવાની કળા ન હતી. એવાં કામ કરવાને એ લોકોમાં વૈચોજિહિ..... ફડી ફેણુઆરીએ, પટવારીએ બહાકલરખનની યાદીએ તૈયાર કરી. સરકારે કોના એક બીજા સાથેનાં સગપણ અને ઉમ્મરવાર યાદીઓ તૈયાર કરવાને હુકમ આપ્યો હતો. આથી ફડી ફેણુઆરીને દિવસે લોકોને ખબર પડી ગઈ હતી કે તેઓને લશ્કરમાં લઈ જવામાં આવશે, અને તેથીજ ગભરાઈ ઉત્પન્ન થયો હતો."

ખાન અહમદ હુસેનખાન, રેવન્યુ એસિસ્ટન્ટ નીચે પ્રમાણે લુખાની આપી હતી: “મેં એવી ફરિયાદ સાંભળી હતી કે નાંદર હુસેને કેટલાક આદમીઓને તેમની સ્ત્રીઓ સામે નાગા ઉભા રાખ્યા હતા.....મારે કાને સ્ત્રીઓને કાંઈ ધોઆયાની એકે ફરિયાદ નથી આવી, પણ પુરુષોને કાંઈનાળી ઝાડીમાં પુરવામાં આવ્યા હતાં એમ મેં સાંભળ્યું છે. મેં જૂન મહિનામાં બનેલી આ હકીકતો વિષય સાંભળ્યું છે. મેં પોતે એમાંનું કાંઈ જોયું નથી. મેં જે હકીકત કહી છે, તે મેં કૈલદાર અને જમીનદારો પાસેથી સાંભળેલી છે. હજારા મીઆનીના ગુલામ મહમદે મને કહ્યું હતું, કે કોરાકુટ અને ખીગ કાઈ પદાણ લોકોના ગામમાં, કદાય કુર્ષામાં, કેટલીક સ્ત્રીઓ ઉપર ગેરવર્તન ચલાવવામાં આવ્યું હતું. તેણે મને એમ પણ કહ્યું હતું, કે કેટલીક સ્ત્રીઓને મીઠું રાંઝા અને લાંચી ભુલવાલ લઈ જવામાં આવી હતી. એવા ધરાધારી કે તેઓ પોતાનાં સગાવહાલાને પાછા આપે અથવા ભરતીમાં મોકલે, તહસિલદારનાં માણસોએ નાશી છુટનાર આદમીઓનાં ખેતરો ચરાવી દીધાં હતાં અને ધરો લૂટ્યાં હતાં એમ પણ મેં સાંભળ્યું. મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે શુયા કલાણુના શેરઅલી પાસે તહસિલદારના ૧૫૦૦૦ થી ૧૭૦૦૦ જેટલા રૂપિયા ભેગા થયેલા હતા. આ રકમ લશ્કર ભરતી દરમ્યાન લાંચ લખનેજ ભેગી કરાયેલી હશે એની વાત હતી. મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે શેરઅલીએ આ પૈસા ઉચાપત દીધા. લોકોનાં મન લશ્કરભરતીથીજ દુઃખાયાં હતાં. તેમને લશ્કરમાં જોડાતું નહતું....મેં પાછળથી સાંભળ્યું હતું કે હુલાપુરની બે સ્ત્રીઓ ઉપર જૂન મહિનામાં ત્રાસ ગુજરવામાં આવ્યો હતો. તહસિલદારે પોતે મને ખબર આપી હતી કે છાની રેહાનના કેટલાક ભાગી છુટકા આદમીઓ રૂપી આવવાથી તેણે લોકોનાં ખેતરો ચરાવી દઈ તેમના ઉપર દંબાણ ચલાવ્યું હતું, અને તરિણામે તેઓ પાછા આવ્યા હતા. તેના આવ્યા પહેલાં તે ગામના લોકો ગામ છોડી શક્યા ગયા હતા.”

કાઈ સ્વાભાવિક રીતે એવો નિર્ણય નજ આપ્યો કે મરહુમે ગેરવર્તન ચલાવ્યાની ત સાબીત થઈ છે. તેણે આ પ્રમાણે દીક્ષા કરી: “અમારા ખાસ કહેવાથી, રેવન્યુ એસિસ્ટન્ટ ખાન અહમદ ખાને તહસિલદારના વર્તન વિષે જે કાંઈ સાંભળ્યું હતું નાંદર કહ્યું છે. પણ એકંદર રીતે અમારી સામે જે પુરાવો પડ્યો છે તે ખતાવે છે. ફરિયાદ પહે કશુદ કરેલી દરમ્યાન લશ્કરભરતીના ધોરણે ભરતી કર્યાની હકીકત ઉપત તહસિલદારે કાંઈ પણ પ્રકારનું ખીલું ગેરવર્તન કર્યાનું સાબીત થતું નથી.” આની પર સરકારી જાહેરનામાની દીક્ષા આ પ્રમાણે છે: “મરહુમે લોકોનું અપમાન કર્યું નહતું લોકોની લાગણીને આઘાત પહોંચાડ્યો નહતો.” આવી રીતનું વચન કાઈ કદેસા નિર્ણયથી કાંઈ પણ રીતે ફલિત થઈ શકતું નથી. ઉલટું સરકારે જે રેવન્યુ એસિસ્ટન્ટ કાઈને ફેર કરેલી પોતાના જાણુમાં આવેલી ગંબીર હકીકતોમાં કેટલું તથા છે તે જાણવાની જ રાખી હત. તે ખુનના મુકદ્દમાની તપાસ અક્ષર રાખીને ગેરવર્તનની આખતની પણ તે તપાસ ચલાવવી જોઈતી હતી.

અમને કેટલોક દાર્શનિક પુરાવો મળ્યો છે તે એવો તે ગંબીર પ્રકારનો છે. કે તે અમારા રિપોર્ટ સાથે પ્રસિદ્ધ નથી થયો. શ્રીપુત ગાંધી જેઓએ જે પુરાવો ભેગો છે, તેઓ જે ખાખતમાં પંજબ સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યા છે.

એજ જીલ્લામાં થયેલા એક બીજા મુકદ્દમાની હકીકત એમ છે, કે એક તોફાની ટાળું એક ગામની આસપાસ ફરી વળ્યું અને સાત માણસના પકડાવાની સામે થયું. તે ટાળાની સામે ગોળીબાર કરવામાં આવ્યા હતા અને કેટલાંક માણસો ખાયલ થયાં હતાં. બચાવ એવો હતો કે ભરતીમાં પકડાવાના બચને લીધે માણસો સામા થયા હતા, પણ તે કોર્ટ કાઢી નાંખ્યો હતો. છતાં માણસો સામા થયાની અને તેમની સામે ગોળીબાર થયાની હકીકત ત્રાસદાયક રીતભાવના આરોપોને સાબીત કરવા બંધ છે.

મુલતાન વિભાગમાંના કબીરવાલા તહસિલમાં કોર્ટ ઓફ વૉર્ડ્સ નીમેલો એક મિલકતનો વ્યવસ્થાપક બીજી લોકોમાં લશ્કરભરતી માટે ગયો હતો. તેની અને લોકો વચ્ચે મારા મારી થઈ હતી, અને કેટલાંક માણસ ધવાયાં હતા. પબ્લિક પ્રોસીક્યુટરે વ્યવસ્થાપકની સામેનો કેસ ખેંચી લીધો હતો. છતાં, સદરજી વ્યવસ્થાપક એ લોકોમાં શા માટે ગયો હતો અને લોકો કેમ અને શેની સામા થયા હતા તે સવાલ તો ઉભો જ રહે છે.

સર માઈકેલ ઓડવાયરે બહાર પાડેલા લશ્કરભરતીના પત્રકમાંથી કાંઈક જવાબ આપવાને મળે છે. મુલતાન જીલ્લામાં રંગરટોનો આંકડો સન ૧૯૧૭ના ડિસેમ્બરની આખરે ૭૫૯ હતો અથવા તો તેનું પ્રમાણ વસ્તીના ૫૮૬ પુરુષોએ ૧ નું હતું સન ૧૯૧૮ના નવેમ્બરની આખરે તો આ સંખ્યા વધીને ૪૬૩૬ થઈ હતી એટલે કે પ્રમાણ વસ્તીના ૯૩ પુરુષે ૧ નું થયું હતું, આ અસાધારણ વધારો બળાતકારની રીતે જ થઈ શકે. કમિશનરે કહ્યું છે કે, “કેટલાક માણસો સિવાય સામાન્ય રીતે જીલ્લાના લોકોએ પોતાની ફરજ નથી બજાવી એમ મને લાગે છે. પોતાના કુટુંબના માણસોને લશ્કરમાં દાખલ કરવાને બદલે તેઓએ નીચલા વર્ગના માણસોને લાંચ આપી અને દબાવણ કરીને દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; કેટલાક મુખીઓએ વાંધાભરેલી રીતે દબાવણ વાપર્યું હતું, અને પરિણામે કેટલેક ઠેકાણે જાહેર શાંતિનો ભંગ થતો હતો. અનેક દાખલાઓ તો એવા બન્યા છે કે જેમાં બીજા જીલ્લામાંથી અને બીજા વિભાગમાંથી પરદેશીઓને ફાસલાવી આ જીલ્લાના જ રહેવાસીઓ તરીકે લશ્કરમાં દાખલ કરવાના પ્રયત્નો—સફળ પ્રયત્નો—થયા હતા, જે કે આમ કરવું એ તો સરકારના હુકમની વિરૂદ્ધ હતું. “નવાઈ નથી કે સર માઈકેલ ઓડવાયરને દુઃખ સાથે નોંધ લેવી પડી હતી કે, ‘દાખલ થયેલાઓનો મ્હોટો ભાગ પોતાના ડિપોમાંથી અથવા પોતાની દુકાનીમાંથી નાશી છુટ્યા હતા, અને ખરી રીતે બહુ થોડા જ માણસો રજૂસંત્રામમાં જઈ શક્યા સામે લડ્યા હશે.’”

અંબાલા વિભાગના કમિશનરે રિપોર્ટ કર્યો હતો કે “લોકોને સ્વાભાવિક રીતે જીવાનીઆને લશ્કરમાં દાખલ થવાને લલચાવવા માટે મ્હોટી રકમોના ઉધરાણાં કરવાની ફરજ પડી હતી, અને એક રંગરટ દીઠ ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ રૂપિયા સુધી આપવામાં આવ્યા હતા.

બીજી એક સામાન્ય યુક્તિ આ હતી: “ખરાબ ચાલચલકતના ધારવામાં આવતા માણસોને કહેવામાં આવતું હતું કે કાંતો ભરતીમાં દાખલ થાઓ, અથવા તો ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૦૯ અથવા ૧૧૦ મુજબ સારી ચાલચલકતના જામીન આપો.” સન ૧૯૧૭ ના ફોજદારી ન્યાયખાતાંના રિપોર્ટમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે: “ચાલુ વર્ષમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટોએ લશ્કરભરતી કરવાના કામમાં ખૂબ વખત ગાળ્યો છે. ફોજદારી કાયદાની ૧૧૦ મી

કલમ પ્રમાણે સારી ચાલચલકતના જાગીન લેવાના મુકદ્દમા આ વર્ષે બહુ ઓછા થયા હતા, તેવું કારણ ધણે ભાગે મ્હોટી લશ્કરભરતી થઈ હતી એ જ હતું.

કર્નલ શુક્લાના યારા ગામમાં જઈને એક અમલદારે કેટલાક છોકરાઓને રંગરંગે ચવાંને લલચાવ્યા. આમાંના એકના બાપે મેજિસ્ટ્રેટને આજીજી કરીને કહ્યું કે 'મારો એકનો એક છોકરો છે, એને ન લઈ જાઓ.' મેજિસ્ટ્રેટે દાદ ન દીધી, એટલે લોકો ખીજવાયા અને મારામારી થઈ. કેટલાકની ઉપર ડિફેન્સ ઓફ ઈન્ડિયા એકટ પ્રમાણે કામ ચાલ્યું અને પાંચ જણ તકરારવાર ઠ્યા. પણ બધાઓને અપીલ કોર્ટ નિર્દોષ ઠરાવી છોડી દીધા. કોર્ટ આપેલા ફેસલા ઉપરથી જણાય છે કે નીચલી કોર્ટ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ મિ. હુમિ-લ્ટનના ખસુસ હુકમથી જ આ સજાઓ કરી હતી. અપીલ કોર્ટ ટીકા કરી છે કે, " ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ વખતોવખત પસાર કરેલા જૂદા જૂદા હુકમથી ચોખ્ખું જણાય છે કે આ અપીલ કરનારાઓએ પણ, પોતાના નજીકના સગામાંથી, અથવા પોતે લાયક હોય તો પોતામાંથી રંગરંગો પૂરા પાડ્યા હોત, અને એ ગામમાંથી પ્રથમ ૨૦ રંગરંગની માગણી થઈ હતી તે પ્રમાણે ૨૦ રંગરંગ એ ગામમાંથી થઈ જાત તો, તેઓને છોડી દેવામાં આવ્યા હોત." પણ વાત તો એ છે કે ૨૦ રંગરંગ તો ભેગા કરી આપવામાં આવ્યા હતા; પણ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટને તો તોહોમતદારોમાંથી જ ૨૦ રંગરંગો જોઈતા હતા.

સને ૧૯૧૭ માં, ગુજરાનવાલામાં ચલેલી લશ્કરભરતીથી સર માઈકલ ઓડવાયરને સંતોષ ન થવાથી લોકોને તેઓ સાહેબે તેમની કસર માટે ઠપકો આપ્યો હતો. કાણુ જાણે કેમ ધરાદાપૂર્વક કે અનાયાસે, ત્યાંના ડેપ્યુટી કમિશનરની જગ્યાએ કર્નલ ઓષાયન આવ્યા, અને તેમના આવતાની સાથે જ લશ્કરભરતીનો વારો ચલ્યો. આ ચમત્કારવું ટૂંક વર્ણન સર માઈકલ ઓડવાયરે ગુજરાનવાલામાં સન ૧૯૧૮ના ઓગસ્ટમાં ભરાયેલા દરબારમાં આપ્યું હતું: "એક વર્ષ ઉપર ગુજરાનવાલાએ લશ્કરમાં ૩૩૮૮ માણસો જ મોકલેલા હતા, એટલે કે વસ્તીના ૧૫૦ પુરુષે ૧ માણસતું પ્રમાણ હતું. પણ ગયા મહિનાની આખરે એ સંખ્યા વધીને ૧૧૭૬૫ થઈ ગઈ હતી, એટલે વસ્તીના ૪૪ પુરુષો દીઠ ૧ તું પ્રમાણ હતું. અથવા લશ્કરમાં જ્યાં જોગ ઉભરના ૧૪ પુરુષોએ ૧ તું પ્રમાણ હતું. એટલે એક વર્ષમાં તમે ૮૫૦૦ માણસો ઉભા થયાં છે. સુંદર વ્યવસ્થાના ઠેવાં લગ્ય પરિણામ આવે છે તે અહીં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ડેપ્યુટી કમિશનર કર્નલ ઓષાયનના અને તેમના આસિસ્ટન્ટની ઉત્તેજક અને ઉત્સાહભરી આગેવાની નીચે અને ડિવિઝનલ રેક્રુટિંગ ઓફિસર, મેજર બાન્સ અને તેની હાય નીચેના માણસોની મદદ લઈ તમારા સુંદર ડિસ્ટ્રીક્ટ વૉર લીગે કરેલા અધ્યાગ પ્રયાસતું જ આ ફળ છે."

આ ફળ કેવા ઉપાયોનું પરિણામ હતું તેવું તાદશ વર્ણન અમોને ગુજરાનવાલા, મણીઆનવાલા, સુદારખાના, દાહિજાખાદ અને ખીજી જગ્યાઓના આ હકીકત નજરે જાણેલી જોયેલી એવા સાક્ષીઓ પાસેથી મળ્યું છે. અમે ભેગી કરેલી અનેક લુખાનીઓમાંથી એક નમૂનેદાર લખને તેમાંથી અમે એકજ ઉતારો આપીયું. આ બાબત પુરાવો ભેગો કરવાને ખાસ મોહકવામાં આવેલા ધીયુત લાખસિંહ, એમ. એ. ઍરિસ્ટર-વૉટ-જો, એમની સમક્ષ ગુજરાનવાલા શુક્લાના રતાલી ગામના માલિકામાંના એક સરદારખાન તામના શુદરયે નીચે પ્રમાણે લુખાની આપી હતી:—

“ અમારા ગામમાં તહસિલદાર વૈશાખ મહિનામાં આવ્યા. રાત્રે દાંડી પીટીને બહેર કરવામાં આવ્યું કે પધાએ ગામના ડાયરામાં સવારના પહોરમાં ભેગા થવું. લાંબુવાની મોસમ ચાલતી હતી, અને લોકોને જોરજુલમથી લશ્કરમાં દાખલ કરી દેવામાં આવવાની ધારતી હતી, તેથી બહુ થોડા લોકો સવારે હાજર થયા. આથી તહસિલદારે ૬૦ થી ૭૦ માણસોને દંડ કર્યો. બધો મળી ૧૬૦૦ રૂપીઆ દંડ કરવામાં આવ્યો હતો. લોકોને ફરી મુખ્ય મુકામ ગુજરાનવાલે-જે ૬૮ માઇલ દૂર છે ત્યાં-હાજર રહેવાનો હુકમ મળ્યો. લોકો ન્યારે ત્યાં ઠરાવેલી તારીખે હાજર થયા ત્યારે, તેમને હારખંધ ઉભા રાખીને તેમાંથી સાત માણસો સુંદી કાઢવામાં આવ્યા. આ બધું કરનાર ક્રોડેહ્યાન તહસિલદાર હતા. ધીંગળોને ગળો દેવામાં આવી, માર પડ્યો, અને કહેવામાં આવ્યું કે વધારે રંગડો લાવો. ”

લાલજીપુરના સરદાર સંતસિંહ વડોલ લશ્કર ભરતી કરવાની અને વૉરલોન ઉભી કરવાની રીતનું નીચે પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપે છે:-

“ આ જલ્લામાં વૉરલોન જુલમથી લેવરાવવામાં આવી માન ઈલકાબને માટે વક્ષાખાં મારનારાઓએ માન ઈલકાબને માટેજ લોકો પાસેથી બળાતકારે વૉરલોન લેવરાવી. એક એક સ્કવેર દીક ૩૩ રૂપીઆની લોન બળાતકારે લેવરાવવામાં આવી. કોઇ સ્કવેર બાકી રાખવામાં નહતો આવ્યો. કોઇ નાદાર ઠરેલો આદમી પણ વૉરલોનમાંથી છુટ્યો નથી. ૩૩ રૂપીઆ કેમ ઠવાં એનો ઇતિહાસ રમુજ છે. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે સ્કવેરના દરેક કબજેદાર પાસે, એક એકરની કીમત રૂ. ૩૩ જેટલી રકમ સરકારને અપાવવી. કોઇ પણ કબજેદારને આ બાબત પૂછવામાં આવ્યું નહતું. એ ઠરાવ કરનારાઓ પેલા માનઅકરામના ભૂખ્યાઓજ. ઠરાવ સ્થાનિક અધિકારીઓએ તો મંજૂર કર્યો, પણ સ્થાનિક સરકારે તેમાં ફેરફાર કર્યો. ૩૩ રૂપીઆ બાકિસ તરિકિ ન લેતાં સ્થાનિક સરકારે લોન તરિકિ લીધા; અને વ્યાજ નાણાં ભરનારાઓને આપવાનું નહિં, પણ ગામમુધારા માટે વાપરવાનું કરાવ્યું. ”

આક નં. ૨૬ જી. એસ. ના માસિક ઉત્તમસિંહે પૈસા આપવાની ના મરજી બતાવી એટલે તેના ઉપર કોઇ ગુન્હો કર્યાનું તોહોમત મુકવામાં આવ્યું. તેણે પૈસા આપ્યા કે તેની સામેનો ગુન્હો ખેંચી લેવામાં આવ્યો.

ઈમ્પિરિયલ વૉર રિસિફ દંડ માટે એક સ્કવેર દીક ૧૦ રૂપીઆ લેવામાં આવ્યા હતા. લોકોએ ન છુટકે એ પૈસા ભર્યા હતા.

“ લંબરદારોને રંગડૂ ન આપે તો લંબરદારી હકો છોડી દેવાની તાકીદ આપવામાં આવી હતી. કેટલાકને તો બરતરફ કરવામાં આવેલા પણ ખરા. આ કાંરજુથી એક રંગડૂની કીમત રૂપીઆ ૫૦૦ સુધી થઈ હતી. પોલિસ લોકો ઉપર બહેર સાંતિ બળવવા માટે ભગીન આપવાના કેસ કરે, મેજસ્ટ્રેટો ભગીનપર ન છોડે અને જેદમાં બેસાડે. આખરે તેઓ રંગડૂ આપવાને કમુલ થાય ત્યારે તેમને છુટકારો થાય. કોઈ તોહોમતદાર પોતે જોડાવાને કમુલન આપે તો તેની સામેનું તોહોમત ખેંચી લેવામાં આવે. ”

આવી આવી રીતે સર માર્કિલે પંબજમાં એનન રેડ્યું, અને પંબજીઓમાં અગાઉ કદી નહતી એવી ઐસ્યની લાવના ઉત્પન્ન કરી. પરિણામ એ થયું કે ગયા એપ્રિલ મહિનાના આરંભમાં ન્યારે તેમને પંબજના અને હિંદુસ્થાનના ઐસ્યનો દાર્શનિક પુરાનો મળ્યો. સારે તેઓ દિગ્મુઠ થઈ ગયા, અને તા. ૭મી એપ્રિલે, અમે ઉપર જેમાંથી ઉતારા

આપી ગયા છીએ તે કાયરતા ભર્યું ભાષણ કર્યું. પોતાના આકરા અમલ દરમ્યાન જે જુસ્સાને એમણે જકડી લીધો હતો, તે જુસ્સાને ખેડીઓ તોડી મુક્ત થતો દાખી દેવાનો તેઓ સાહેબનો ભગીરથ પ્રયત્ન હતો. એટલે આગેવાનોએ આપેલા દરેક સીધા અને સરળ ભાષણમાં તેમને જોખમની ગંધ આવી, ભેગી મંજેલી દરેક સલા અથવા સંસ્થામાં તેમણે કાવત્રુંજ ખોળી કાઢ્યું, અને આવી રીતે પોતાનું ભાન ભૂલી ડા. સલપાલ, ડા. કિચ્ચુ અને શ્રીયુત ગાંધી સામે હુકમો કાઢ્યા. તેમણે જાણવું નોંધવું હતું કે આને પરિણામે જે લોકો તેમના અમલથી ચીડાઈ રહેલા તો હતાજ તેઓ વધારે જાહેરાતો. અમને કહેવાનું મન થઈ ગય છે કે તેમણે લોકોની પાસે અભ્યાસ આગી લીધો; એવા હેતુથી કે તેઓ અભ્યાસ કરે તો તેઓને કચરી નખાય. અમે જે પુરાવો ભેગો કર્યો છે તે બતાવી આપે છે, કે તેમણે પંજાબીઓને ગુસ્સે થવાનાં પારાવાર કારણ આપ્યાં હતાં, અને તેથીજ લોકો આત્મ-નિગ્રહ ખોઈ ખેડા. આનું ફળ તેમને કાંઈ થોડું નથી ભોગવવું પડ્યું. પણ કાંઈક અનંકારિક રીતે મોટા ભાગે અણુધર્તા સંકટોના તાપમાંથી પાવન થઈને તેઓ નીકળ્યા છે, અને સર માઈકલ ઓડવાયરે શાણપણાનું જે પ્રમાણપત્ર તેમને આપ્યું છે તેને માત્ર બન્યા છે.

પ્રકરણ ૩.

રોલ્ડ ઝિલો.

ગયા પ્રકરણમાં ઠીક ઠીક રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે કે પંજબના લોકોને સ્થાનિક અમલદારોએ અનેક રીતે કોચબ્યા હતા, અને લોકોના સ્વાભાવિક નેતાઓ—એટલે શિક્ષક વર્ગો—ની સતત અવગણના કરીને લોકોને કાણુમાં રાખવાનું તેમને માટે લગભગ અશક્ય કરી મૂક્યું હતું. આવા વાતાવરણમાં પંજબના લોકો ઉપર રોલ્ડ ઝિલો આવી પડ્યાં.

એ તો સર્વમાન્ય વાત છે કે ન્યારે આ બે ઝિલો દાખલ કરવામાં આવ્યાં, ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય ઉધું વાળવાના શુભા ઝિલકુલ નહીં, અથવા જવલ્લેજ યતા હતા. એટલુંજ નહીં પણ ઘણાં વર્ષો થયાં બંગાળ અને પંજબ સિવાય હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં એ શુભાનું નામ નિશાન પણ નથી. બંગાળમાં અત્યાચારી પક્ષ, બંગલગંધી થયલી અસતોષની જ્વાળા પૂર જોસમાં લજુકી ઉઠી ત્યારે ઉત્પન્ન થયો. પંજબમાં લોકોને અતિશય અસંતુષ્ટ કરનારાં સ્થાનિક સરકારનાં અનેક પગલાંઓથી એ પક્ષ ઉભો થયો, અને કેનેડામાં વસેલા સ્વાભિમાની શીખોની ઉપર હડહડતું ગેરવર્તન ચલાવવામાં આવ્યું તેને લીધે એ પક્ષ જોરમાં આવ્યો. એ પક્ષે પોતાના અસતોષનો એક કેટલાક સ્થાનિક માણસોને પણ લગાડ્યો, અને કોમગાટા માડમાં પાછા આવેલા કેનેડામાં વસવાટ કરવા ગયેલાની ઉપર નવાને સંસ્કાર વાપરવામાં આવી, ત્યારે તે અસતોષ તેની પરાક્રાંત્યે પહોંચ્યો. બંને પ્રાંતમાં અત્યાચાર પ્રગટ થવાનાં કારણો અમારા મત પ્રમાણે સ્પષ્ટ હતાં. ગમે તેમ હો તો પણ, સરકાર પોતે કહે છે તે પ્રમાણે ડિકેન્સ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ પ્રમાણે સરકારને મજબૂત અધિકારોથી પંજબ અને બંગાળ બંને પ્રાંતોમાં અત્યાચાર સંપૂર્ણ રીતે અટકી ગયો હતો.

ડિકેન્સ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ લગાઇ દરમ્યાન રાજ્ય ઉધું વાળનારી કંઈ હીલચાલો કાઢી નીકળે તેને પહોંચી વળવા માટે એક અણીના ઉપાય તરીકે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. ન્યારે બધુંએ લશ્કર હિંદુસ્તાનમાંથી ક્રાન્સ અને મેસોપોટેમીઆની રણમૂર્તિ ઉપર મોકલી દેવામાં આવેલું હોવાથી હિંદુસ્તાનની આંતર શાંતિનો આધાર મ્હોટે ભાગે લોકોની રાજનિષ્ટા અને શાંતિપ્રિયતા ઉપર રહેલો હતો, ત્યારે આવી સત્તાં સરકારને વાપરવી ઘટે એ સમગ્ર શકાય તેવી વાત છે. કાયદાનો અમલ કરનાર ખાતાને માર્શલ ક્રો જવા અગાધારણુ ઉપાયો મજેથી એક પોલીસનો માણસ કંદાય ચારનું કામ કરી શકે, પણ તેમ કરનાં પોલીસની રીતભાત ઉપર મૂકવામાં આવેલા કેટલાક યોગ્ય અંકુશો ખસી જવાથી પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય તો હુંટાયજ. આ કારણથી, લગાઇ પૂરી થઈ એટલે, ડિકેન્સ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ રદ થશે એવી લોકોએ આશા રાખી હતી. તેમાં વળી અધુરામાં પૂરો લોકોને અનુભવ થયો, કે એ કાયદો ખાસ જરૂરના પ્રસંગોમાં જ વાપરવામાં આવશે, અને રાજકીય ચળવળ દાખી દેવા માટે અથવા લોકસેવકોની હીલચાલ અટકાવવાને માટે નહીં વાપરવામાં આવે એવું સરકારે જાહેર કર્યાં હતાં, રાજકીય સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત કરવા માટે એ કાયદાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. એટલે લોકોની એ કાયદો રદ કરાવવાની આતુરતા વધી. આવી રીતે થયેલા ઉપયોગનો એકજ દાખલો બસ છે. મિસિસ જેસંટ

અને તેના સહાયકોને પૂરી રાખવા માટે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો, કારણ કે તેઓની પ્રવૃત્તિમાં હિંદ-સ્વરાજ્યની હીલચાલ ઉચ્ચ રૂપે પ્રગટ થયેલી હતી. હવે તેમની પ્રવૃત્તિમાં તેમના કદામાં કદા ચતુષ્કોને પણ અત્યાચારની ગંધ નહોતી આવી; તેથી લોકોમાં સરકારને વિશે વિશ્વાસ તદ્દન ઉડી ગયો હતો. તેઓની તો આશા એવી હતી કે હિંદુસ્થાને બળવેલી અપૂર્વ સુદ્ધસેવાને ધ્યાનમાં લઈને, અને સન ૧૯૧૭ના આગરતનું, જ્વાળદારીવાળી રાજ્ય-પ્રથાનું પરિણામ લાવનારા સુધારાઓની આગાહી આપનારું નહેરુનામું બહાર પડ્યું હતું તે મુજબ સદરહુ ઝેકટ રદ થશે; અને ગુમત્તર ખાતાની છોડણીમાંથી લોકોને હવે મુક્તિ મળશે.

પણ આને બદલે પેલાં બે બિલોનો ગોળો તેમના ઉપર ફેડવામાં આવ્યો એટલે લોકો ચકિત થઈ ગયા. બિલો દાખલ કરતી વેળાએ થયેલા વાકસરોપના બાબતે અસતોષમાં ઉમેરા કર્યો; કારણ તેમાંથી જણાતું હતું કે સુધારા દાખલ થતાં પોતાની સ્થિતિ વિષમ થશે, એવી સિવલ સર્વિસ માહેલા ક્ષાત્રિય અમલદારોની બહોલ દૂર કરવા માટે સદરહુ બિલો યોગ્યતામાં હતાં. આ બિલો પરત્વે દિલ્હાસીઓના મતનું; ત્રીયુત ગાંધીએ સત્યાગ્રહ સર કરતાં વર્તમાનપત્રોમાં નીચેનો જે પત્ર પોતે બહાર પાડ્યો હતો તેમાં વિવેચન કર્યું છે:—

સાહેબ, રૉલેટ બિલો વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞાનો ખરડો આ સાથે મોડ્યું છે. જે પગલું લેવાયેલું છે તે કદાચ હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં બહુ ભારે ગણાય. મારી ખાત્રી આપું છું કે તે લેવામાં જરાએ ઉતાવળ નથી થયેલી. મેં પોતે તો તેના વિચારમાં અનેક ઉભંગરા કીધા છે. આ પગલાનાં પરિણામનું મેં ખરાખર માપ લીધું છે. સરકારની સ્થિતિનો પણ યોગ્ય આંક બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આ વિચિત્ર બિલો દાખલ કરવા સારૂં હું કશું પ્રયોજન જોઈ શકતો નથી. રૉલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ મેં વાંચ્યો છે. તે વાંચતાં કમિટીની વર્જનશક્તિનાં વખાણુ કર્યા વિના મારાથી રહેવાયું નહીં, પણ તે ઉપરથી જે નિર્ણય ઉપર કમિટી આવી શકી છે તેનાથી તદ્દન ઉલટાજ નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું. એ રિપોર્ટ ઉપરથી હું તો સ્પષ્ટ રીતે એજ નિર્ણય આપું, કે છૂપી ખુલા-મરકીરૂપી રોજ હિંદુસ્તાનમાં ગાત્ર સંકુચિત ક્ષેત્રમાં અને હુદ્દા છતાંપણ અને બહુ થોડાં લોકોમાં ફેલાયેલો છે. આવા લોકોની હસ્તી, સમાજને સારૂં જરૂર જોખમકારક છે, પણ આ જોખમ કરતાં વધારે ભયંકર જોખમ તો આ બિલો છે; જે આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ પાડવા ધારેલાં છે, અને જે સ્થિતિ નબળી સુધરી શકે તે સ્થિતિ સુધારવાને સરકારના હાથમાં કુદાડો આપનારાં છે. વળી કમિટીએ એક ઐતિહાસિક ખીનાતું કેવળ દુર્લભ કર્યું છે. તે એ છે કે હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકો પોતાના હૃદયની કામગીતાને સારૂં પૃથ્વીમાં પકાવવા છે.

હવે આપણે બિલોનું જરૂર તપાસીએ. બિલો દાખલ થયાં તે પ્રસંગે નામદાર વાકસરોયે બે ખાત્રી આપી: એક સિવલ સર્વિસને અને બીજી ઈંગ્લેન્ડ વેપારીઓને. આપણાંમાંના ધણાને વાકસરોય સાહેબનાં આ બાબતનાં બાબલુ વિષે બહુ વસવસો રહે છે. મારે તો કશું જ કરવું જ નોંધ્યું કે એ ખાત્રીના રેતુ અને દહ દું સમજી શકતો નથી. જે તેનો અર્થ એવો રોય કે સિવલ સર્વિસના અને ઈંગ્લેન્ડ વેપારીઓના ધ્યાનને,

પ્રકરણ ૩.

રોલ્લટ બિલો.

ગયા પ્રકરણમાં ઠીક ઠીક રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે કે પંબળના લોકોને સ્થાનિક અમલદારોએ અનેક રીતે કોચવ્યા હતા, અને લોકોના સ્વાભાવિક નેતાઓ-એટલે શિક્ષિત વર્ગો-ની સતત અવગણના કરીને લોકોને કાશુમાં રાખવાનું તેમને માટે લગભગ અશક્ય કરી મૂક્યું હતું. આવા વાતાવરણમાં પંબળના લોકો ઉપર રોલ્લટ બિલો આવી પહોંચ્યાં.

એ તો સર્વમાન્ય વાત છે કે જ્યારે આ બે બિલો દાખલ કરવામાં આવ્યાં, ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય ઉંધું વાળવાના ગુન્હા બિલકુલ નહીં, અથવા જવલેજ થતા હતા. એટલુંજ નહીં પણ ધણી વર્ષો થયાં બંગાળ અને પંબળ સિવાય હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં એ ગુન્હાનું નામ નિશાન પણ નથી. બંગાળમાં અત્યાચારી પક્ષ, બંગલગંધી થયેલી અસતોષની જ્વાળા પૂર જોસમાં ભણુકી ઉડી ત્યારે ઉત્પન્ન થયો. પંબળમાં લોકોને અતિશય અસંતુષ્ટ કરનારાં સ્થાનિક સરકારનાં અનેક પગલાંઓથી એ પક્ષ ઉભો થયો, અને કેનેડામાં વસેલા સ્વાભિમાની શીખોની ઉપર હડહડતું ગેરવર્તન ચલાવવામાં આવ્યું તેને લીધે એ પક્ષ જોરમાં આવ્યો. એ પક્ષે પોતાના અસતોષનો એક કેટલાક સ્થાનિક માણસોને પણ લગાડ્યો, અને કોમાગાટા માટે પાછા આવેલા કેનેડામાં વસવાટ કરવા ગયેલાની ઉપર ન્યાય સંસ્કાર વાપરવામાં આવી, ત્યારે તે અમતોષ તેની પરાક્રમ્ય એ પહોંચ્યો. બંને પ્રાંતમાં અત્યાચાર પ્રગટ થવાના કારણે અમારા મત પ્રમાણે સ્પષ્ટ હતાં. ગમે તેમ હો તો પણ, સરકાર પાંતે કહે છે તે પ્રમાણે ડિકેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ પ્રમાણે સરકારને મજબૂત અધિકારોથી પંબળ અને બંગાળ બંને પ્રાંતોમાં અત્યાચાર સંપૂર્ણ રીતે અટકી મેલો હતો.

ડિકેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ લગાડી દરમ્યાન રાજ્ય ઉંધું વાળનારી કંઈ હીલચાલો કાઢી નીકળે તેને પહેાંગી વગવા માટે એક અણીના ઉપાય તરીકે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે બંધુએ લસ્કર હિંદુસ્તાનમાંથી ક્રાન્સ અને મેસોપોટમીઆની રણસૂત્ર ઉપર મોક્ષી દેવામાં આવેલું હોવાથી હિંદુસ્તાનની આંતર શાંતિને આધાર મ્હોટે ભાગે લોકોની રાજનિષ્ઠા અને શાંતિપ્રિયતા ઉપર રહેલો હતો, ત્યારે આવી સત્તા સરકારને વાપરવી ઘટે એ સમજી શકાય તેવી વાત છે. કાયદાનો અમલ કરનાર ખાતાને માર્શલ લો જેવા અસ્પષ્ટારણુ ઉપાયો મળેથી એક પોલીસનો માણસ કેદાય ત્યારનું કામ કરી શકે, પણ તેમ કરનાં પોલીસની રીતભાત ઉપર મૂકવામાં આવેલા કેટલાક યોગ્ય અંકુશો ખસી જવાથી પ્રગ્નનું સ્વાતંત્ર્ય તો હુંટાયજ, આ કારણથી, લગાડી પૂરી થઈ એટલે, ડિકેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ ૨૬ થયે એવી લોકોએ આશા રાખી હતી. તેમાં વળી અધુરામાં પૂરા લોકોને અનુભવ થયો, કે એ કાયદો ખાસ જરૂરના પ્રસંગોમાં જ વાપરવામાં આવશે, અને રાજકીય અગવળ દાખી દેવા માટે અથવા લોકસેવકોની હીલચાલ અટકાવવાને માટે નાહ વાપરવામાં આવે એ મગધને જરૂર કર્યાં જનાં, રાજકીય સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત કરવા માટે એ કાયદાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. એટલે લોકોની એ કાયદો ૨૬ દરાવવાની આશુરતા વધી. આવી રીતે થયેલા ઉપયોગનો એકજ દાખલો બસ છે. મિસિસ બેસંટ

અને તેના સહાયકોને પૂરી રાખવા માટે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો, ધારણ કે તેઓની પ્રવૃત્તિમાં હિંદ-સ્વરાજ્યની હોલચાલ ઉગ્ર રૂપે પ્રગટ થયેલી હતી. હવે તેમની પ્રવૃત્તિમાં તેમના કદામાં કદા રાજ્યોને પણ અત્યાચારની ગંધ નહોતી આવી; તેથી લોકોમાં સરકારને વિષે વિશ્વાસ તદ્દન ઉડી ગયો હતો. તેઓની તો આશા એવી હતી કે હિંદુસ્થાને બળવેલી અપૂર્વ યુદ્ધસેવાને ધ્યાનમાં લઇને, અને સન ૧૯૧૭ના આગસ્ટનું, જ્વામદારીવાળી રાજ્ય-પ્રધાનું પરિણામ લાવનારા સુધારાઓની આગાહી આપનાર જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું તે મુજબ સદરહુ ઍક્ટ ૨૬ થશે; અને ગુમચર ખાતાની છ'છેડણીમાંથી લોકોને હવે મુક્તિ મળશે.

પણ આને બદલે પેલાં એ બિલોનો ગોળા તેમના ઉપર ફોડવામાં આવ્યો એટલે લોકો અક્રિત થઇ ગયા. બિલો દાખલ કરતી વેળાએ થયેલા વાઇસરોયના બાપણે અસતોષમાં ઉમેરો કર્યો; ધારણ તેમાંથી જણાવ્યું હતું કે સુધારા દાખલ થતાં પોતાની સ્થિતિ વિષમ થશે, એવી સિવલ સર્વિસ માંહેલા પ્રિટિય અમલદારોની બહીક દૂર કરવા માટે સદરહુ બિલો યોગ્યતામાં હતાં. આ બિલો પરત્વે હિંદવાસીઓના મતનું; શ્રીયુત ગાંધીએ સત્યાગ્રહ શરૂ કરતાં વર્તમાનપત્રોમાં નીચેનો જે પત્ર પોતે બહાર પાડ્યો હતો તેમાં વિવેચન કર્યું છે:—

સાહેબ, રૉલેટ બિલો વિરૂદ્ધ સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞાનો ખરડો આ સાથે મોટાં છું. જે પગલું લેવાયેલું છે તે કદાચ હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં બહુ બારે ગણાય. મારી ખાત્રી આપું છું કે તે લેવામાં જરાએ ઉતાવળ નથી થયેલી. મેં પોતે તો તેના વિચારમાં અનેક ઉગ્રગરા કીધા છે. આ પગલાંનાં પરિણામનું મેં યરાખર માપ લીધું છે. સરકારની સ્થિતિનો પણ યોગ્ય આંક બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આ વિચિત્ર બિલો દાખલ કરવા સાડાં છું કર્યું પ્રયોજન જોઇ શકતો નથી. રૉલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ મેં વાંચ્યો છે. તે વાંચતાં કમિટીની વર્ણનશક્તિનાં વખાણ કર્યાં વિના મારાથી રહેવાયું નહીં, પણ તે ઉપરથી જે નિર્ણય ઉપર કમિટી આવી ચડી છે તેનાથી તદ્દન ઉલટાજ નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું. એ રિપોર્ટ ઉપરથી હું તો સ્પષ્ટ રીતે એજ નિર્ણય આપું, કે છૂપી ખુના-મરકીરૂપી રોગ હિંદુસ્તાનમાં માત્ર સંકુચિત ક્ષેત્રોમાં અને છુટા છવાયા અને બહુ થોડાં લોકોમાં ફેલાયેલો છે. આવા લોકોની હસ્તી, સમાજને સાડાં જરૂર જોખમકારક છે, પણ આ જોખમ કરતાં વધારે ભયંકર જોખમ તો આ બિલો છે; જે આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ પાડવા ધારેલાં છે, અને જે સ્થિતિ નખથી સુધરી શકે તે સ્થિતિ સુધારવાને સરકારના હાથમાં કુહાડો આપનારાં છે. વળી કમિટીએ એક ઐતિહાસિક ખીનાતું કેવળ દુર્લભ કર્યું છે. તે એ છે કે હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકો પોતાના હૃદયની ઠામળતાને સાડાં પૃથ્વીમાં પંકાયેલા છે.

હવે આપણે બિલોનું જડતર તપાસીએ. બિલો દાખલ થયાં તે પ્રસંગે નામદાર વાઇસરોયે જે ખાત્રી આપી: એક સિવિલ સર્વિસને અને બીજી ઈંગ્લેન્ડ વેપારીઓને. આપણાંમાંના પ્રણાને વાઇસરોય સાહેબનાં આ બાબતનાં બાપણુ વિષે બહુ વસવસો રહે છે. મારે તો કણુક કરવું જોઇએ કે એ ખાત્રીના હેતુ અને હદ હું સમજી શકતો નથી. જે તેનો અર્થ એવો હોય કે સિવિલ સર્વિસના અને ઈંગ્લેન્ડ વેપારીઓનાં લાભને,

હિંદુસ્થાનના હિત અને આર્થિક હાજતો કરતાં વિશેષ ગણવામાં આવશે, તે કાંઈ પણ હિંદીથી એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર નહિ થાય. તેનું પરિણામ તો એ આવશે કે સામ્રાજ્યની અંદર ભાષાઓ ભાષાઓ વચ્ચે તીવ્ર ઝઘડો જાગશે. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડના રિપોર્ટ પ્રમાણે સુધારા થાઓ યા ન થાઓ; આ ક્ષણે આપણને જે જરૂરું છે તે તો એ છે કે, આ તાસ્વિક મુદ્દા વિષે ઘટતી અને વાજબી સમજાવતી થવી જોઈએ. એનો જેમ તેમ નિકાલ કરવાથી ખરો સંતોષ નથી થવાનો. મહાન સિવિલ સર્વિસરૂપી મહાજાને સમજવું જોઈએ કે હિંદુસ્થાનમાં માત્ર નામના નહિ, પણ હિંદના ખરેખરા ત્રસ્તી અને સેવક તરીકેજ તેઓ રહી શકે છે. મોટી ઇંગ્લેન્ડ પેઢીઓએ સમજવું જોઈએ કે તેઓ હિંદુસ્થાનની કળા, વ્યાપાર અને હુન્નરનો નાશ કરવાને નહિ, પણ તેની હાજતોમાં જે ત્રુટી આવે તેની પુરણી કરવાનેજ રહી શકે છે. જે આ જે વસ્તુનો સ્વીકાર થાય તો તે જે રોલેટ બિલની પુરે-પુરી ગરજ સારી શકશે; અને હું ખાત્રી આપું છું કે આ જે વસ્તુઓથી રાજ્યની સામે થતાં ગમે તે કાવત્રાને પહોંચી વળી શકશે.

સર જ્યોર્જ લાઉન્ડરે પ્રજામતનો નિરાદર કરીને બળતાંમાં ઘી હોમ્બું છે. તેઓ સાહેબ હિંદનો ઇતિહાસ બણેલા છે પણ બૂલી ગયા જણાય છે; નહિ તો જે સરકારના તેઓ પ્રતિનિધિ છે, તે સરકારે આજ સુધીમાં પ્રજામતને વશ થઈને પોતાના પાકા વિચારો ફેરવેલા છે એવા દાખલાઓનું તેમને સ્મરણ રહેત. રાજ્યકર્તારૂપી શરીરમાં ઉંડા રહેલા રોગની આ બિલો એક સ્પષ્ટ નિશાની છે એમ હું શા સાફ માતું છું, એ સમજવું હવે સહેલ થઈ પડશે. આવા રોગોનો આકરો જ ધલાજ હોય. બિલથી અને તે દાખલ થયાં તે વખતના પ્રસંગો જે ભાવ સૂચવે છે, તેથી અધીરા થયેલા, ઉતાવળા, અને તપી ગયેલા જીવાનો છુપી ખુનામરકીનો ધલાજ પસંદ કરશે. જે તિરસ્કાર અને દ્વેષનો ખુનામરકી ચોખ્ખો પુરાવો છે, તે તિરસ્કાર અને દ્વેષમાં આ બિલો વધારો કરશે જ. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓએ હરકોઈ પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે. સરકારની તરફ તેઓને દ્વેષ નથી, અને તેથી તેઓની માંગણીમાં એટલું બધું બળ રહેલું છે કે તેની સામે થવાયજ નહી. એટલે સરકાર તરફનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવાને જેઓ ખુનામ-રકીને અસરકાર ઉપાય ગણે છે. તેના બદલામાં આવા અમોઘ અસ્ખની તેઓ બેટ કરે છે. વળી તે અસ્ખ તેનો ઉપયોગ કરનારને અને પ્રતિપક્ષી બંનેને સુખદાયી છે. સત્યાગ્રહીઓ જે પોતાનાં આ અસ્ખનો ઉપયોગ બરાબર સમજતા હશે, તો મને પરિણામનો જરાએ ભય નથી. તેમની એ સમજવાની શક્તિ વિષે શંકા લાવવાનું માફ કામ નથી. સત્યાગ્રહ જેવો જલદ ઉપાય લેવા સરખો આ રોગ છે કે નહિ, અને તેને મટાડવાને સાફ ખતીજ હળવા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા છે કે નહિ, તે જાણી લેવાની સત્યાગ્રહીઓની ફરજ છે. તેઓની ખાત્રી થઈ છે કે રોગ ભયંકર છે, અને હળવા ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા છે. ખાત્રી બધું હરિને હાથ છે.

ઉપરના પત્રમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલી સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા નીચે પ્રમાણે હતી:—

“ અમારી અંતઃકરણપૂર્વક માન્યતા છે કે જે રોલ્ડ ટિલો વડી ધારાસભામાં દાખલ થયાં છે તે અન્યાયી છે, લોકની સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતને તોડે છે, અને જેની ઉપર જન સમાજની અને રાજ્યની પણ સહીસલામતીનો આધાર છે તેવા પ્રત્યેક મનુષ્યના કુદરતી હકોનો નાશ કરનારાં છે; તેથી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે જે મજબુર ટિલો પસાર કરવામાં આવશે, તો એ કાયદાઓનો અને હવે પછી અમે જે કમિટી નીમવાના છીએ તે કમિટીને યોગ્ય લાગશે તે કાયદાઓનો અમે વિનયપૂર્વક નિરાદર કરીશું, અને જ્યાં સુધી મજબુર કાયદાઓ રદ નહિ થાય ત્યાં સુધી આવા પ્રકારનો નિરાદર કર્યા કરીશું. વળી અમે એવી પણ પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે આ લડતને અંગે અમે ચુસ્તપણે સત્યને વળગી રહીશું, અને કોઈના જનમાલ કોઈ પણ રીતે ઈજા નહિ કરીએ. ”

હવે રોલ્ડ ઍક્ટ નામથી જાણીતા થયેલા બિલ નં. ૨નું અમે અહીં સંક્ષિપ્ત પર્માલોચન કરીશું. બિલ નં. ૧ને અમે છોડી દઈએ છીએ, કારણ તે દેખાતી રીતે સરકારે પહોંચે ગેલું હોય એમ લાગે છે.

(૧) હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય ઉંધુ વાળવા માટેની લીક્વિડને અંગે થતા ગુન્દાનાં કાયદાઓ કેવાં કેવાં થાય છે અને ક્યાં ક્યાં થાય છે તે તપાસી તે ઉપર રિપોર્ટ કરવાને તથા (૨) આવાં કાયદાંને પહોંચી વળવામાં શી શી મુશ્કેલીઓ નડે છે તે તપાસી તેનો વિચાર ચલાવવાને, અને તે કાયદાં સંપૂર્ણ રીતે દાખી દેવાને સરકાર શક્તિમાન થાય તે માટે કાંઈ કાયદા ઘડવાની જરૂર હોય તો તે વિષે સલાહ આપવાને ” સને ૧૯૧૭ના ડિસેમ્બર મહિનામાં હિંદુસ્થાન સરકારે નીચેલી સિડીશન (રાજ્યકોલ) કમિટીના પ્રમુખ ન્યાયાધીશ મિ. રોલ્ડના નામ ઉપરથી આ ઍક્ટનું નામ પડ્યું છે. આ કમિટીને પોતાનું કામ ખાનગીમાં ચલાવવાનો હુકમ હતો. તેણે સન ૧૯૧૮ના એપ્રિલ મહિનામાં પોતાનો રિપોર્ટ સરકારને રજુ કર્યો. આ કમિટીની લાહોરમાં ચાર બેઠક થઈ હતી તે બાદ કરતાં અધીએ બેઠક કલકત્તામાં થઈ હતી. રિપોર્ટ મોકલતાં સરકારને લખેલા પત્રમાં ન્યાયાધીશ મિ. રોલ્ડે જણાવ્યું હતું કે “ અમારી નીમણૂક જે હુકમથી થઈ છે તે હુકમમાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે અમે અમારી દરેક બેઠક ખાનગી જ રાખી છે. ” આજ દિન સુધી લોકોને કમિટી આગળ અપાયેલા પુરાવાની અથવા તે પુરાવા આપનાર લોકોની કશી ખબર પડી નથી. સ્વાભાવિક રીતે આ સાક્ષીઓની લોકપક્ષ તરફથી ઉલટ તપાસ થઈ ન હતી. કારણ કમિટીની આગળ લોકપક્ષ રજુ કરવાને કોઈ પ્રતિનિધિ નીમવામાં આવ્યો જ ન હતો.

આ કમિટીની ભલામણના પરિણામે આ બિલો થયાં. અમે સીડીશન કમિટીના રિપોર્ટ અને ભલામણો વાંચી ગયા છીએ. આ ભલામણો જે રિચિતિને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવી છે તે રિચિતિ તે વખતે પર્તમાન ન હતી, એટલે એ ભલામણો સમજવી મુશ્કેલ છે. ડિફેન્સ એવ ઈડિયા ઍક્ટ અથવા તેના જેવા ખાનગી કોઈ કાયદા વિના અત્યાચાર કરી પાછો ન ફાટી નીકળવાની બાંહેધરી ન આપી શકાય એવી દલીલ કરવામાં આવે છે ખરી. આ દલીલમાં જે પ્રતિજ્ઞાઓ સ્વીકારી લેવામાં આવે છે: એક તો એ કે રાજ્ય ઉંધુ વાળનારા

ગુન્હા દાખી દેવાને માટે જ માત્ર દબાણકારક કાયદાની જરૂર છે એમ નથી, એવા ગુન્હા આવો કાયદા ચાલુ રહે તોજ દાખી રાખી શકાય; ખીજી એ કે રાજ્ય ઉંધું વાળનારા હોવાને જ્યોને વિષે શક જતો હોય તેવા માણસો હજી છઞ્ચોક કરે છે. .

હવે આમાંની પહેલી પ્રતિગામાં રાજકુશળતાનું દેવાળું, અને લેવા ધારેલા ઉપાયની નિષ્ફળતાનો સ્વીકાર પ્રગટ થાય છે; ખીજી પ્રતિગામાં કાર્યદક્ષતાનો પારાવાર અભાવ પ્રગટ થાય છે. ખરી વાતો તો એ છે કે દબાણકારક કાયદાને માટેની માગણી યદ્ય તેનો અર્થ એટલોજ કે સરકારની લોક મતને નમવાની મરજી નથી, અથવા લોકમત વિરૂદ્ધ રાજ્ય અલાવવું છે. આ મુદ્દા માનનીય શ્રીયુત શાસ્ત્રીએ, રોલ્ટ બિલ દાખલ કરવામાં આવ્યું તે વેળા કરેલા પોતાના ભાષણમાં, ઉત્તમ રીતે સ્ફુટ કર્યો હતો. આ રાજકર્તાના સિદ્ધાન્તમાં રીઠા યદ્ય ગયેલાને રાજકીય સુધારા સતોપ ન આપે, તો પણ શાંતિ જળવવાનો ખરેખરો માર્ગ રાજકીય સુધારા છે, દબાણની નીતિ નથી. એમ કહીને પછી તેઓ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—“ અરાજકતા વાદીનું મન દુર્ભાગ્યે આવી રીતે બગડેલું છે તે કારણથી શું આપણે એમ કહીશું કે આ લોકોને રાજકીય સુધારાથી સતોપ યવાનો નથી, એટલે આપણે તેમનો કાઈ પણ વિચાર કર્યા વિના તેમને કાયદોજ લાગુ પાડો. પાકી રાજકુશળતાનાં એ લક્ષણ ન કહેવાય. આપણે તેમને રાજકીય સુધારાનાં સતોપપ્રદ પગલાંઓ લઈને સતોપવા જોઈએ. પણ છેવટે આ અરાજકતાવાદીને સતોપવાનું આપણું કાર્ય નથી, આપણું કાર્ય તો જે સામાન્ય વાતાવરણમાં અરાજકતા પોષાય છે તે વાતાવરણને સુધારવાનું છે; અને જ્યારે અરાજકતાવાદીને ખાતરી થશે કે તેને દિલસોજી આપનાર કયાંયે મળે એમ નથી, તથા સતોપ અને રાજકીય આપ્તાદાની જ્યાં વિસ્તરી રહ્યાં છે તેવી જૂમિમાં તેના દુષ્ટ સિદ્ધાન્તને કોઈ દાદ દે એમ નથી ત્યારે, કાયદાના લાંબા ચીપીઆમાં તે ભલે ન આવી શકતો હોય, તોપણ તે આપોઆપ જ અલોપ થઈ જશે. ”

બિલના બચાવમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું હતું કે નિર્દોષ લોકોને તો આ કાયદાની જખરદસ્તીથી બંધીવાનું કારણ નથી. આ કથનની ઉપર કરેલી માનનીય શ્રીયુત શાસ્ત્રીની ટીકા બહુ જણાવા જેવી છે, તેઓએ કહ્યું હતું:—

“ એકવાર ખરાબ કાયદો પસાર થયો તે હમેશાં માત્ર ખરાબ માણસોનીજ સામે નથી વાપરવામાં આવતો. x x x x નજવા બનાવોથી ઉપજેલી ગભરામણને અવસરે સરકારને પોતાનો મિત્તજ ખોષ બેસતી મેં જોઈ છે. ત્રાસ-કાંડ ચાલી રહેલો મેં જોયો છે. ઉત્તમોત્તમ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ દિલોએને, આપણામાંના ઉત્તમોત્તમ અરિત્રવાળાઓને ઘડી ઘડીને શુભચર ખાતાની મુલાકાતથી ડરના મારેલા રહેતા મેં જોયા છે.....દબાણની નીતિ સરકાર પ્રદણ કરે છે, ત્યારે નિર્દોષ માણસો સલામત નથી રહેતા. મારા જેવા માણસો તે વેળા નિર્દોષ નહીં ગણાય. નિર્દોષ તો તે જ ગણાય કે જે રાજકોજ તજને ચાલુ જાહેર દીલચાલોમાં લાગ લેતો બંધ પડે, જે ધરના ખૂણામાં જ બેસી માગા ફેરવે, સરકાર વેરા ભર્યા કરે અને જે સરકારી નોકર સામે મળે તેને સલામ કર્યા કરે. રાજકોજમાં માયું મારનાર માણસ, કાઈ પણ સાર્વજનિક કાર્ય માટે નાજાં ઉપરાવનાર માણસ, અથવા જાહેર સભામાં બાપણ આપનાર માણસ તો

ત્યારે બહેમપાત્ર બનશે. કોઈ પણ ધડીએ મારા ઉપર વાદળાં આવી પડે; એટલે હું તો કાંઈ નહીં તો મારી પોતાની સલામતીને ખાતર, કહી દેવાનો કે આના જેવી આકરી સત્તાને અમલદારોના હાથમાં આવી તો કેવળ દુષ્ટો નહીં, પણ બીજાઓ પણ તેના સપાટામાં આવવાના. સારા નરસા બંનેને એનો સપાટો લાગશે, અને પરિણામે લોકસેવાવૃત્તિ એવી તો ક્ષીણ થઈ જશે, દેશમાં રાજકાળતું સ્વરૂપ એટલું તો નિકૃષ્ટ થઈ જશે, કે જવાબદાર રાજપ્રથા આવવાની તમારી બધી વાતો કેવળ મસ્કરી કહેવાશે. તમે ભલે તમારી કાઉન્સિલો મોટી કરો, મત આપાનારાઓ ભલેને ગમે તેટલા વધારો, પણ તમારી કાઉન્સિલમાં પછી જે માણસો ભરાશે તેઓ ખુશામતીઆ હશે, ડરપોક હશે, અને બહારની દેખીતી લોકશાહીના રૂપમાં આ દાખી દેવાની સત્તાથી સંભળ થયલી તોફરશાહીનું અપ્રતિહત રાજ્ય ચાલશે. દુષ્ટાને શિક્ષા કરવાની તો આપણી સૌની ઇચ્છા છે. દુષ્ટતા સળ વિના છુટી જાય એમ આપણામાંથી કોઈ ઇચ્છતો ન હશે, પણ દુષ્ટાને પણ અમુક પ્રકારેજ સળ થવી જોઈએ. સ્ટ્રોકિંગટનને ગોળાબાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે આખી જગત ધબકી ગઈ હતી.....લગાઈના વખતમાંએ, ત્યારે માણસ માત્ર બળભાગાટ અને ભયથી ધ્રુજી રહેલ હોય છે, અને ત્યારે શત્રુને છતવા સિવાય બીજી વસ્તુનો કોઈ વિચાર કરતું નથી, ત્યારે પણ લગાઈના અમુક નિયમો પાળવામાં આવે છે. નિયમમાં રહીને લડવું પડે છે.....ત્યારે કોઈ દેશમાં ગુન્હેગારો ભટકતા ફરતા હોય ત્યારે તેઓની પણ ખખર લેવાની અમુક રીતો હોય છે. તમે કાંઈ તેઓને લાગલાજ કેદમાં પુરી ઈઈ, માણસની ન્યાયવૃત્તિને આઘાત પહોંચાડે તેવી રીતે, જેથી નિર્દોષ માણસને પણ એમ લાગે કે દેશમાં તો કાયદા જેવી કાંઈ વસ્તુજ નથી તેવી રીતે, જેથી પ્રમાણિક, શુદ્ધ અને જનહિતકારી કાર્ય અશક્ય થઈ પડે તેવી રીતે તમે તેઓને સળ નથી કરી શકતા. દુષ્ટતાનો નાશ કરવાની પણ કીંમત કાંઈ નહાનીસૂતી નથી પડતી, બહુ ભારે પડે છે.....પ્રમાણિક માણસને કાયદાના ડરના માર્ગે પોતાના ધરમાં બંધાઈ રહેવાની, પોતાનાથી જે વિના ધડીભર ન ચલાવી શકાય તેવી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ છોડી દેવાની, એને દેશમાં એક ભયંકર કાયદો છે એ જાણીનેજ રાજકીય અને સાર્વજનિક કાર્ય તજવાની ફરજ પડે, તેના કરતાં બહેતર છે કે થોડા બદમાશો છૂટે દોર ફરે.”

સર વિલિયમ વિન્સેટે એવો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો હતો કે પોતાને સૌંપાયલા રોલ્લટ બિલનો હેતુ “ રાજકાળને દાખી દેવાનો નહીં, પણ વિશુદ્ધ કરવાનો છે ” શ્રીયુત શાસ્ત્રીએ સરકારને તેમના સારા હેતુ માટે ધન્યવાદ આપ્યો પણ સાથે સાથે કહી દીધું કે: “ આ જગતમાં સારા હેતુઓથીજ કામ સરતું હોય તો તો બધી ભાંજગડ મટી જાય..... સામાજિક અને રાજકીય ધારાઓનો ઇતિહાસ ઉત્તમોત્તમ હેતુ ઉંધા વળ્યાના દાખલાથી ભરપૂર છે. દારૂિ નાશ કરવાના હેતુથી ધકાયલાં કાયદાઓથી દારૂિ વધ્યું છે, અને માનવ સર વિલિયમ વિન્સેટેને હું કહેવાની રજા લઉં છું કે આ કાયદાઓ પણ, રાજકાળ વિશુદ્ધ કરવાના હેતુથી પ્રયોગ્યતા હોવા છતાં ભય ભરી રીતે રાજકાળ દાખી દેવાની હદ સુધી પહોંચશે. ધારાપોથી ઉપર આવેો આકરો કાયદો મૂકીને, તે કાયદાને અમલમાં લાવનારા અતિઉત્સાહી અમલદારોને તમે શાંત વર્હવટે પહોંચાવવાના દૂંદાટ્ય રસ્તા બતાવી આપશો.”

આ દખાણના કાયદાને લોકો તરફથી તે બિલકુલ ટેકાજ ન હતો એટલે શ્રીયુત શાસ્ત્રીએ ધારાસભાના દરેક હિંદુ રાજ્યના “અનહદ વિરોધની સામે આવો કાયદો પસાર કરવા વિરૂદ્ધ સરકારને ચેતવણી આપતાં ધારાસભાને સવાલ કર્યો: “હિંદોઓમાંથી હવે તમોને ટેકા આપનાર કોણ છે? હિંદુસ્થાનની કરુણકથા દૂંઝમાં કહું તો તમે હિંદુસ્થાનમાં આટલા મૈકાઓ મુઠી રાજ્ય કર્યું છે તે લોકોથી અળગા રહીનેજ, લોકોમાંના દોષ પશુ વળનદાર માણસના ટેકા વિના એકાકી રાજ્ય ચલાવ્યું છે.....તમને લોકોના કોઈ પણ વર્ગ તરફથી ટેકા મળતો નથી; ખુદ સરકાર નીમેલા સભ્યોએ આ બિલને આશીર્વાદ નથી આપ્યો, કે નથી આપ્યો જમીનદાર સભ્યોએ. કાયદાશાસ્ત્રી સભ્યોએ નથી આપ્યો, કે નથી આપ્યો વ્યાપારી સભ્યોએ. છતાં માનવ સર જૉર્જ લાઉન્ડસ આપણને કહે છે કે “અમારે તો આ કાયદો પસાર કરવોજ છે, કારણ અમને ખાતરી છે કે એ બરાબર છે; તમારી મદદ અમને મળત તો અમે રાજ થાત, પણ અમને અમારી જવાબદારી એટલી બધી લાગે છે કે તમારી સેનાજેવી મદદ વિના પણ અમારે ચલાવી લેવું પડશે. “ આ માનનીય કાયદાશાસ્ત્રીની હીંમતને ધન્ય છે, તેમજ એમની નિખાલસતાને પણ ધન્ય છે, કે એમને બોલતાં સંકોચન ન થયે કે ‘આજે જવાબદારી અમારી છે: તમારી જવાબદારી બિલકુલ નથી-’ અમને પણ એ અમારી સ્થિતિનું બાન છે. નામદાર સાહેબ, આ કાયદાને માટે અમે બિલકુલ જવાબદાર નથી અને સર વિલિયમ લલેને માનતા હોય, કે લોકો પાસે આ બિલો વિષે બરાબર ઉઠાપોહ કરવામાં આવશે ત્યારે તેઓ ખાસ કરીને અંગ્રેજ લોકો-એમ માનશે કે અમને જવાબદારી હતી પણ તે જવાબદારીમાંથી અમે ખસી ગયા, પણ હું તો તેમ માનતો નથી. અમને જવાબદારી છેજ નહીં.”

આ પછી શ્રીયુત શાસ્ત્રીએ પોતાનું બાપણ નીચેની ગંભીર ચેતવણી આપીને પૂરું કર્યું હતું;

“મારે હવે એકજ વાત કહેવાની રહે છે અને હું ધીકે માટે જે દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે બોલું છું તે દેશના લોકોની લાગણીને બરાબર ખ્યાલ આપવા ખાતરજ તે વાત કરું છું. માનનીય કાયદાશાસ્ત્રીએ કહ્યું છે કે અમારામાંના કેટલાક ભારે ચળવળ ચલાવવાની ધમકીઓ આપી રહ્યા છે. હું નથી માનતો કે તેઓનું આ વચન તેમની ખરેખરી માન્યતા પ્રગટ કરતું હોય. હું ધારું છું કે બિલની સામે બોલનાર એક પણ સભ્ય એવો નહીં હશે કે જેણે ચળવળની જોને ખરી રીતે માત્ર ધમકીજ કહેવાય તેવી ધમકી આપી હશે. હું કહેવાને રજા લઉં કે કોઈની, ખાસ કરીને વિનિત પક્ષમાંના કોઈની, મગદૂર નથી કે દેશમાં જઈને તે કોઈ તોફાની ચળવળ જગાવી શકે. એ અશક્ય વાત છે. ચળવળ તો અગાઉથી ત્યાં હશેજ, જો અમે જે શબ્દો બોલી રહ્યા છીએ તેની સામાન્ય રાજકીય વાતાવરણ ઉપર કોઈ અસર થતી હોય તો પ્રજાનું હૃદય તો ધબકીજ રહ્યું હશે. ચળવળ તો આજે જીવતી અને જગતી મૌલુદ છે. અહીંના મારા સરકારી સંદર્ભોને હું ખાતરી આપું છું કે અમારામાંના કોઈ પણ જણનો આમાં કશો ભાગ નથી, પણ અમારી અહીં કરેલી આજીજીઓ નિષ્ફળ જાય, અને બિલ પસાર થાય, તો હું નથી માનતો કે અહીં એવો કોઈ પણ દરો કે જે એ ચળવળમાં જોડાયા વિના પોતાની ફરજ બજાવ્યાં છે એમ માનશે.”

પણ આ ઉગ્ર વિરોધ છતાં બિલ સિલકટ કમિટીને સોંપવાનો ઠરાવ પસાર થયો, અને નવી 'ધારાસભા સ્થપાય ત્યાર પછી જ મહિના સુધી તેને મોકુફ રાખવા બદલ ઠરાવમાં આવેલો સુધારાનો ઠરાવ તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૧૬ને દિને રદ ગયો. ૨૨ સભ્યોએ સુધારાના ઠરાવની તરફેણમાં મત આપ્યા, ૩૫ સભ્યોએ વિરૂદ્ધમાં આપ્યા. સુધારાના ઠરાવની વિરૂદ્ધ એટલે બિલની તરફેણમાં મત આપનારા ૩૫ ગૃહસ્થાનો, અને સુધારાના ઠરાવની તરફેણમાં એટલે બિલની વિરૂદ્ધમાં મત આપનારા ૨૨ ગૃહસ્થાનોનાં નામ અમે નીચે આપીએ છીએ. એ ઉપરથી જોઈ શકાયે. કે ૩૪ ગૃહસ્થાનો ટ્રાળીમાં હિંદી નામ માત્ર એક જ છે, અને તે વાદ્યસરોવની એકિકકયુટિવ કાઉન્સિલના હિંદી સભ્યનું છે. તેઓને તો વિરૂદ્ધ મત આપવો હોત તો રાજનામું આપેજ છુટકો હતો:—

તરફેણમાં.

વિરૂદ્ધમાં.

માનનીય સર ગંગાધરરાવ ચિટ્લવિમ્લ.

નામદાર કમાન્ડર હન્ટ વીફ

„ બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનર્જી.

માનનીય સર કૅલ્ડ હિલ.

„ મહમુદાબાદના રાજ.

„ „ શંકર નેર.

„ ડા. તેજ બહાદુર સમુ.

„ „ જોર્જ લાઉડસ.

„ પંડિત મદનમોહન માલવીય.

„ „ વિલિયમ વિન્સેન્ટ.

„ શ્રીયુત શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી.

„ „ જોન્સ મેસ્ટન.

„ „ બી. એન. સર્મા.

„ „ આર્થર એડર્સન.

„ ખાન બહાદુર મીર આસાદખલી.

„ મિ. ડબલ્યુ એ. આર્પર્સાઇડ.

„ શ્રીયુત વિકલબાઇ પટેલ.

„ સર વર્ની હોવેટ.

„ મિ. મહમદખલી જન્ના.

„ મિ. એચ. એફ. હોવર્ડ.

„ સર કાઝલભાઈ કરીમભાઈ.

„ સર જોન્સ ડુબોલે.

„ રાજ સીતાનાય રાજ બહાદુર.

„ મિ. એ. એચ. લે.

„ રાજ સર રામપાલ સિંહ.

„ „ એચ. દાર્પ.

„ રાજા કૃષ્ણ સહાય બહાદુર.

„ „ આર. જી. મેન્ટ.

„ કનિકાના રાજા.

„ મેન્ટર જનરલ સર આલફ્રેડ બીંગ્લી.

„ મિ. મજદર—અલ—દક.

„ સર જોહ્ન ફેલ.

„ ખાન બહાદુર ગીચાં મદમદ શર્મા)

„ મિ. એફ. સી. રાજ.

„ ખાન હુસૈનુલ્લાહ અલી ખાન.

„ મિ. સી. એચ. કેલ્ટેવન.

„ શ્રીયુત ગણેશ સદાશિવ ખાપંડે.

„ મિ. ડિ. એસ. બ્રે.

„ રાજ બહાદુર બિંદાનલલ સક્લ.

„ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ આર. ઈ. હોલ્ડન.

„ શ્રીયુત ટે. ટે. ચંદો.

„ મર્ડન જનરલ ડબલ્યુ. આર. એડવર્સ.

„ „ મૉગ બા દે.

„ મિ. જી. આર. કમ્પર્ટ.

„ „ એ. પી. મુકુન્દેન.

„ „ બી. એ. બેરન.

„ „ પી. એલ. મુર.

„ „ એમ. એન. હોલ.

રૂપે આપવામાં આવેલા અધિકારો બહુ બારે છે, પણ સાથે સાથે તેઓ એમ પણ કહે છે કે તે વાતની કાંઈ હરકત નથી, કારણ કે તે અધિકારીની નહિ પણ ગવર્નર જનરલ ઇન્ કાર્ગિસ્ટ્રલ બેવા ઉંચા અધિકારીની ખાતરી થાતી ગરૂર છે કે અરાજકતા અથવા રાજ્યક્રાંતિની ચળવળો પ્રવર્તી રહી છે, અને તેથી ચળવળના સંબંધમાં પાર્શ્વિકમાં જણાવેલા ગુન્હાઓ એટલે દરજ્જે થઈ રહ્યા છે કે ન્યાય ઉંધો વળે તેટલા માટે કાવદામાં ગણેલા સામાન્ય સાવચેતીનાં કારણો દ્વારે મૂકવા વાગ્યા ગણાય. ત્યારે આ ઉંચા અધિકારીની સામાન્ય રીતે ખાતરી કેવી રીતે થાય છે તે આપણે જોઈએ. શક્યાત ધાય છે નીચેમાં નીચેના દરજ્જાના પોલીસના તરફથી આ માણસનો ઘણી વાર અપરાધી ચળવળોને મોટી કરી-ખતાવવામાં સ્વાર્થ રહેલો હોય છે, વળી ઘણી વાર તેના પાર વિનાના અજ્ઞાને લીધે પોતાની આગળ રજુ થયેલી હકીકતને તે સમજી શકતો હોતો નથી, ઘણીક વાર લાંચ રૂચત પણ લઈ લે એવો હોય છે. આવો માણસ પોતાના ઉપરિને રિપોર્ટ કરે છે કે અમુક રાજ્યક્રાંતિકારક ચળવળ આવી રહેલી છે, અને તેના સંબંધમાં ગુન્હાઓ યઈ રહેલા છે. ઉપરી અમલદાર તપાસ ચલાવે છે. તેની ખાતરી ધાય છે, અને ન ખાતરી ધાય તો રિપોર્ટ કરનાર માણસ વધારે-ભલે તે ખતાવડી હોય તેવો-પુરાવો રજુ કરે છે, અને આમ રિપોર્ટ મૂળમાંથી જ અશુદ્ધ હોય, અથવા તેમાંથી અમુક ટકા બાદ કરવાના હોય તેાપણ, તે આગળ વધતો જાય છે. આગળ વધતાં તે ડૂલતો ફાલતો જાય છે. તે એટલે મુખી કે આખરે તે ગવર્નર જનરલ ઇન્ કાર્ગિસ્ટ્રલ બહેરનામામાં ફેલે છે. આમ બિલકુલ અઘટતું એવું વળન તેને મળે છે. પંજળના ખતાવોનું નિરીક્ષણ કરવાથી અમારા કહેવાનું તાત્પર્ય અરાખર રકુટ થશે—ઉડ્ડી અફવાઓ અને વહેમોને વધારી રાજ્યક્રાંતિકારક ચળવળોનો આકાર કેવી રીતે આપવામાં આવે છે, કેવળ નિરોપ માણસોને દ્વેષબુકત, અને ઘણીખરી વાર મનસ્વી રીતે કેવી રીતે ફેજદારીમાં ધસડવામાં આવે છે, અને તેમની આજુ હેરાનગતિ કેવી રીતે થાય છે તે બધું જણાઈ આવશે.

હવે આપણે ઉપર કહેલા “ પરિશિષ્ટમાંના ગુન્હાઓ ” કેવા કેવા છે તે તપાસીએ. તે ગુન્હાઓમાં રાજ્યોદ્ધના નામે ઓળખાતો અતિશય દુનિમ ગુન્હો આવી જાય છે; તેમાં ધાતકી હથિયાણેથી દંગો કરવાના ગુન્હાનો સમાવેશ ધાય છે; જોખમ લરેલાં હાથ-યારાથી ગંભીર ઇજા કરવાનો ગુન્હો, માલમિલકત પડાવી લેવા માટે અથવા કાંઈ ગેર-કાયદેસર કામ કરાવી લેવા માટે ઇજા કરવાનો ગુન્હો, તેમજ જોરજુલમથી કાંઈ કદાવી લેવું હોય તે માટે, અથવા ધાડ પાડવા માટે કોઈપણ શખ્સને ઇજા કરવાની ધમકી આપવાનો ગુન્હો પણ આવી જાય છે. આ પ્રમાણે એક રાજ્યક્રાંતિકારક ચળવળ આવે છે એવા વહેમનાં એક વાર મજા નંખાવાં કે પછી કોઈ સરકારી પગલાંની ઉપર બોરદાર ડીલા, કે દેહ ધાર્મિક તકરારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો દંગો, કે કોઈ દિલ્દુ-મુરાલમાન બળેલાં, અથવા તે ખાનગી ઉપયોગોને માટે નાણાં કદાવી લેવાનો ગુન્હો અથવા તે ધાડપાડુઓની ધાડ એ બધીએ વરતુ પેલી ચળવળની સાથે સંબંધ ધરાવે છે એમ મનાવાનો સંભવ છે.

અને તે ખાનગી રીતે ચલાવવાને હરકન નથી." સુનાવણીનું કામ બધું અથવા દેટલુંકે કોર્ટને દેટલાગે તે પ્રમાણ પ્રાંતની કોર્ટ પણ જખ્યાએ ચલાવવાનો કોર્ટને અધિકાર છે, અને એડવોકેટ જનરલ જે એવી માગણી કરે કે હાઈકોર્ટ ભરવાની સામાન્ય જખ્યાને બદલે કોર્ટ ખીજ જખ્યાએ તે ભરવી જોઈએ તો ત્યાં ભરવાને પણ અધિકાર છે.

સાતમી કક્ષમમાં ઠરાવ્યું છે કે ફેન્દારી કામ ચલાવવાની રીત બાબતના કાયદાના ઠરાવો, આ પહેલા લાગના ઠરાવો સાથે અસંગત હોય તેટલે અંશે આ લાગ મુજબ ચલાવવામાં આવનારી સુનાવણીઓને લાગુ પાડવા નહિં. ૮મી કક્ષમ મુજબ દેહાંત દંડની શિક્ષાને પાત્ર હાય તેવા ગુન્હાઓની સુનાવણી વખતે પણ કામ ચલાવવાની રીત " માજીસ્ટ્રેટોએ વૉરન્ટના મુકદ્દમાનો ઇન્સાફ કરવા માટે જે રીત ઠરાવેલી છે " તે રીત જેટલી ટૂંકી કરી નાંખવામાં આવી છે. આરોપી વધારેમાં વધારે એક, અને તે પણ વધારેમાં વધારે ૧૪ દિવસની, મુક્તવેલીની મુદત માગી શકે છે. ૧૮મી કક્ષમ પુરાવાના કાયદાની જે આંતરણ મહત્વની ધલભોને રૂબસદ આપે છે. હિંદુસ્થાનના પુરાવાના કાયદાની ૨૨ મી અને ૩૩ મી કક્ષમોમાં ઠરાવ્યું છે કે કોર્ટ પણ મરણ પામેલા સાક્ષીની કૈફિયત ત્યારે જ પુરાવા તરીકે દાખલ કરી શકાય કે ત્યારે તે, અમુક સંનેગો ઉપરાંત, તે સાક્ષીના આર્થિક સ્વાર્થની વિરૂદ્ધ હોય અને તેની અગાઉ ઉલટ તપાસ થઇ ચૂકેલી હોય. હવે. મેજીસ્ટ્રેટની અગાળ " કૈફિયત કરનાર રાખસ જે મરી ગયો હોય, અથવા મળી શકતો ન હોય અથવા જુઝાની આપવાને અશક્ત હોય, અને કોર્ટની ખાતરી થાય એવી રીતે સાબીત કરવામાં આવે કે એવું મોત, ગુમ થઈ જવું, અથવા અશક્તપણું તોહોમતદારના હિતમાં થયું છે " તો ૧૮ મી કક્ષમ મુજબ ઉપરની જે સાવચેતીની ઘરનો રદ કરીને તે કૈફિયત પુરાવામાં દાખલ કરવાનો કોર્ટને અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે, આ કક્ષમમાં ન્યાય સંપૂર્ણ રીતે ઉધો વાળવાના શક્તિ રહેલી છે " ગુમ થઈ જવું અથવા અશક્તપણું " અથવા મોત પણ " તોહોમતદારના હિતમાં થયું છે " એવી ખાતરી કરવી કોર્ટને માટે આંતરણ મુરકેલ વાત છે, એટલે જેની કાંઈ ઉલટતપાસ ન થઈ હોય તેવા કોર્ટ પણ હિત ધરાવતા રાખસની કૈફિયતથી કોર્ટ પણ નિર્દોષ માણસની જીંદગી રહેલાઈથી નજમમાં નાંખી શકાય.

આટલું રોલેટ ઝંકટના પહેલા ભાગ વિષે. એ ભાગના કરાવે ગુન્હાના ઉપાય માટે છે, ત્યારે બીજા ભાગના કરાવે ગુન્હાઓના અટકાવ માટે છે; એટલે કાયદો રજુ કરનાર સમયએ લગભગ દેખૂંદ કયું હતું તેમ એ ભાગની સામે વધારે વાંધો લઈ શકાય એમ છે. પહેલા ભાગમાં પરિશિષ્ટમાંના ગુન્હાઓ થઈ રહ્યા હોય તો શા ઉપાય લેવા તેની વાત છે; ત્યારે બીજા ભાગમાં બેનાથી “ પરિશિષ્ટમાંના ગુન્હાઓ યત્ર પામે એવી રાજ્યકોર્ટની અજવળો કોઈ પણ ભાગમાં મોટા વિસ્તારમાં અધાવવામાં આવતી ખબ છે ” એવી ગવર્નર જનરલ ઇન્ડિયા કોર્ટની ખાતરી થાય તો તે ભાગમાં બહારનાં કોર્ટને બીજા ભાગના કરાવે ભાગ પાડવાનો તેને અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. આથી ૨૨ મી કલમમાં કરાવવામાં આવ્યું છે કે કોઈ પણ શખ્સ રાજ્યકોર્ટના અજવળમાં ભાગ લે છે, અથવા દેખીતી રીતે ભાગ લેતો આવ્યો છે એમ માનવાને રચાનિક સરકારને વાજબી કારણો હોય તો, તે પ્રસંગ સંબંધી સઘળી હકીકતો હાઈકોર્ટમાં નીમાવાની લાયકાત કરાવનારા કોઈ પણ ન્યાયખાતાના અમલદાર આગળ રજુ કરી તેના ઉપર તેના મત લેવાને રચાનિક સરકાર મુખ્યત્વે છે. આ પછી જે રચાનિક સરકારની ખાતરી થાય કે બીજા ભાગ મુજબ પગલાં લેવાની જરૂર છે તો તે તેના શખ્સ પાસેથી વધારેમાં વધારે એક વર્ષ સુધીનો મુચ્ચરકો લખાવી લેવાને મુખ્યત્વે છે કે ‘ પરિશિષ્ટના જણાવેલા કોઈ પણ ગુન્હાઓ કરીશ નહીં અથવા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ નહીં’, સરકારને ખબર આપ્યા વિના માફ રહેવાનું રચાન બદલીશ નહીં, અમુક ભાગની દ્રઢ ઇંડીને હું જઈશ નહીં, બહાર શાંતિનો ભંગ કરનારે અથવા બહાર સલામતીને બેખમમાં આણનારે કોઈ પણ કામ હું કરીશ નહીં, અથવા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ નહીં. નથા અમુક વખતે નજીકમાં નજીકના પોલીસ યાજમાન હું હાજરો આપીશ.’

૨૪ મા કલમથી સરકારના હુકમોનો “ અમલદાર લાવવા સારૂ વ્યજબી રીતે જરૂરના સઘળા ઇલાકો ” લેવાનો સરકારને અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. આમ રહેજ સરખા વહેમ ઉપરથી ભારેમાં ભારે આખરદાર માણસને પણ સંપૂર્ણ રીતે પોલીસને આશરે પાડવાનો સંભવ રહેલો છે. આને જે રોગનો અટકાવ કહેવાતો હોય તો એ અટકાવ રોગના કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે, અને જે રોગના અટકાવ માટે તે રોગનામાં આવ્યો છે તે જ રોગ ઉત્પન્ન કરે એવો અટકાવ છે.

આ બીજા ભાગમાં રચાનિક સરકારની ઉપર અંકુશ રાખનારે એક ખાસ તંત્ર ચોળવામાં આવ્યું છે. એ તંત્ર તે “ તપાસ કરનાર અધિકારી મંડળ. ” આ અધિકારી મંડળનું ૨૨ મી કલમ મુજબ કાલવામાં આવેલા રચાનિક સરકારના હુકમો કરી તપાસવાનું કામ છે; અને તે માટે, તેની ઇન્ચાર્જમાં આવે તો નહીં, પણ ફરજિયાત. “ ખાનગીમાં ચાલતી કરવાનું કામ છે. ” “ એવા અધિકારી મંડળે દરેક પ્રસંગે મજબૂર શખ્સને કામ ચાલતું હોય તે દરમિયાન કોઈ પણ તમકે પોના આગળ આવવાની યોગ્ય તક આપવી, અને જો તે એવી રીતે આવે તો તેને તેની સામે જે પ્રકારનું તોટાગત મકામાં આવ્યું હોય તે સમજાવવું. ”

પોતાના વતી વકીલને હાજર રાખવાનો હક રહેશે નહીં, “ તેમ જ સ્થાનિક સરકારને પણ એવી રીતનો હક છે નહીં. ” વળી આ કલમમાં એવું પણ દર્શાવેલું છે કે “ તપાસ કરનાર અધિકારીમંડળે જે કોઈ પણ હકીકત કહેવાથી જાહેર સલામતી અથવા કોઈ પણ વ્યક્તિની સલામતી જોખમમાં આવે તેમ હોય એવી કોઈ પણ હકીકત મજકુર શપ્થ આગળ ખુશી કરવી નહીં. ” “ જે મજકુર શપ્થ —અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે આવા શપ્થોના વર્ણન માટે સામાન્ય રીતે વપરાતી “ તોહોમતદાર ” સંજ્ઞા આ લાગમાંથી ઉઠી ગઈ છે, અને તેમ છતાં પણ “ મજકુર શપ્થને ” ઇનસાફની તમામ વાટખણામાંથી પસાર થવું પડે છે, અને ઇનસાફની સાચી સાવચેતીમાંની એકેનો લાભ તેનો મળતો નથી—“ કોઈ પણ શપ્થને હાજર કરાવવાની અથવા કોઈ પણ દસ્તાવેજ અથવા વસ્તુ રજુ કરવાની તપાસ કરનાર અધિકારીમંડળને અરજ કરે તો, એવા અધિકારમંડળે, જે તે કોઈ કારણે (જે તેણે લખી રાખવાં જોઈએ) સર તેમ કરવું જનજરૂરતું ન ધારે તો, એવા શપ્થને હાજર કરાવવો અથવા એવા દસ્તાવેજ અથવા વસ્તુ રજુ કરાવવી. ” જાણે આટલાથી ન્યાયની હાંસી પૂરેપૂરી થઈ રહેતી ન હોય તેમ રફ મી કલમમાં વધુ કારણું છે કે, “ જોકરી કરવામાં સદરજુ અધિકારીમંડળ પુરાવાના કાયદાની કાનૂનો પ્રમાણે સાક્ષવાને બંધાયેલું રહેશે નહીં. ”

અમે કહેવાની હિંમત ધરીએ છીએ કે ન્યાયના સંસ્કારોથી ભરેલું મગજ પણ ઉપર જણાવેલી કલમમાં આપવામાં આવેલી નિરંકુશ સત્તાથી વીંટળાયેલું હોય તો, નિષ્પક્ષ ન્યાય આપી શકે નહીં.

તપાસ કરનાર અધિકારીમંડળના રિપોર્ટનો કેમ નિકાલ કરવા તે રજૂ મી કલમમાં કરાયું છે, અને તે ઉપરથી જણાય છે કે રિપોર્ટ સરકારની ઉપર કોઈ પણ રીતે બંધન કર્યાં નથી. એજ કલમથી મળી હુકમની મુદત એક વર્ષ વધારવાની પણ સરકારને સત્તા આપવામાં આવી છે. જેવટે વળી એવા કરાય છે કે તપાસ કરનાર અધિકારીમંડળ “ ત્રણ શપ્થોત્તુ ” બનેલું હોવું જોઈએ, જેમાંના બે, ડિસ્ટ્રિક્ટ અને સેશન્સ જજના દરજ્જા કરતાં ઓછા દરજ્જાનો ન હોય એવો ન્યાયખાતાનો હોદ્દો ભોગવેલો હોય, એવા શપ્થો હોવા જોઈએ અને એક હિદુસ્થાનમાં શહેનશાહની નોકરીમાં ન હોય એવો શપ્થ હોવો જોઈએ.”

પહેલા લાગ કરતાં બીજો વધારે ખરાબ છે, તો વળી, કાયદો રજુ કરનારના શપ્થોમાં કહીએ તો, “ ત્રીજો લાગ વધારે આકરી છે. ” પણ સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ આશ્વાસન દાખલ આ પ્રમાણે શપ્થો ઉમેરે છે: “ આ લાગ તો ત્યારે જ અમલમાં આવી શકે કે ત્યારે ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલની ખાતરી થાય કે જાહેર સલામતીને જોખમ પહોંચે એટલે દરજ્જા પરિશિષ્ટમાં જણાવેલા ગુન્હાઓ થયા છે અથવા થઈ શક્યા છે. ” પરિશિષ્ટમાંનાં ગુન્હા એટલે દરજ્જા યઈ શક્યા હોય કે જાહેર-સલામતી જનજવવા માટે તેવા ગુન્હાઓનો સત્વર ઇન્સાફ કરવાનું જરૂરનું જણાય, ત્યારે પહેલા લાગ લાગ પડે છે. ત્રીજો લાગ ત્યારે લાગ પડે છે, કે ત્યારે આવા ગુન્હાઓ જાહેર સલામતીને જોખમમાં નાંખે એવી રીતે ગઈ રજા હોય. આ બે વચ્ચે બેદની રેખા બહુ આડી છે. છતાં ત્રીજા લાગમાં ૩૪ મી કલમમાં કાયદામાં આવ્યું છે કે સરકારને કોઈ પણ વહેમનું પાત્ર થયેલા શપ્થ નિમે ગુણગીદદીકનો અમુક ન્યાયખાતાના અમલદાર આગળ રજુ કરીને તે અમલદારના

મત ઉપર વિચાર ચલાવ્યા પછી ખીજા ભાગની ૨૨મી કલમમાં સત્તા આપ્યા મુજબનો કોઈ પણ હુકમ કરવાનો અધિકાર છે; તથા તેવા કોઈ પણ શખ્સને વગર વોરંટે પકડવાનું કરમાવવાનો તથા પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણેની શરતો અને બંધનો રાખીને તેને કેદમાં રાખવાનું કરમાવવાનો અધિકાર છે; (માત્ર એટલું જ કે “ મુન્ડેમાર ક્રેલા ફોજ-દારી ક્રેદીઓને માટે વાપરવામાં આવતો હોય ” તેવા ભાગમાં તેને કેદ કરવામાં આવે નહીં) તેમજ કોઈ પણ જગ્યાની જડતી લેવાનો હુકમ કરવાનો પણ અધિકાર છે. આ પછી હુકમ થઈ ગયા બાદ બંધી પ્રણાલિ ખીજા ભાગમાં જણાવ્યા મુજબની છે, અને આ પ્રમાણે કહેવાના “ તપાસ કરનાર અધિકારી મંડળ ” ની તપાસનું પરિણામ કોઈ વ્યક્તિ ન આવે તો આવી રીતે પકડવામાં આવેલા શખ્સને યોગ્ય ઇન્સાફ આપવા વિના બે વર્ષ સુધી કેદમાં રહેવાનો પણ વખત આવે. અને આ હકીકતની સાથે બ્યારે આપણે એ વાત ધ્યાનમાં લઈએ કે આ કાયદો વહેમનું પાન થયેલા એકાદો શખ્સ કોઈક વાર કેદ પકડવામાં આવે તેવા હેતુથી નહીં; પણ ચિંતા અને અશાંતિના વખતે લોકોના રોડા સમૂહ હોને લાગુ પાડવા માટે પ્રયોગ્યલેલો છે; બ્યારે તો કાયદો અને અવરથાનું નહીં પણ. પાકા ત્રાસ અને અવ્યવસ્થાનું અથવા માર્શલ લૉનું નામ પાડવા વિના માર્શલ લૉના સાધન-ત્વનું ચિત્ર કહી લેવું મુશ્કેલ નહીં પડે.

ચોથો ભાગ ડિક્રેન્સ ઓવ ઇન્ડિયા એક્ટ મુજબ જેની સામે પગલાં લેનાઈ ચૂક્યાં હોય તેને, અને બેંગ્ગોલ સ્ટેટ પ્રિઝનર્સ રેગ્યુલેશનના ઠરાવો મુજબ જેઓ કેદમાં હોય તેવા શખ્સોને લાગુ પડે છે. આમાંના પ્રથમને લાગલાજ ખીજા ભાગના ઠરાવો લાગુ પાડી દેવાનું અને ખીજાને ત્રીજા ભાગના ઠરાવો લાગુ પાડવાનું એ ચા ભાગમાં ઠરાવવામાં આવ્યું છે. વળી હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થવા બાબતનું ઓર્ડિનન્સ જે શખ્સોને લાગુ પાડવામાં આવ્યું હોય, તેઓને પણ આ ભાગથી ખીજા ભાગના ઠરાવો લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે.

હવે ધારો કે પહેલા, ખીજા અને ત્રીજા ભાગ મુજબ કોઈ પણ પ્રદેશને માટે બહાર પાડવામાં આવેલું બહેરનાયું રદ કરવામાં આવે તો તે આવી રીતે રદ થવા છતાં પણ, “ આ આક્ટ મુજબ શરૂ કરેલા કોઈ પણ ઇન્સાફના કાગને અથવા તપાસને અથવા કરેલા હુકમને બાધ આવશે નહીં, અને એવું ઇન્સાફનું કામ, તપાસ અથવા હુકમ ચાલુ રાખવાનો અથવા તેનો અમલ કરવાનો અધિકાર છે, અને એવી તપાસ પુરી થયેથી, ખીજા કોઈ પણ રીતે કરવામાં આવત એવો કોઈ પણ હુકમ, જાણે એવું બહેરનાયું રદ થયું નહીં હોય તેવી રીતે કરવાનો તથા તેનો અમલ કરવાનો અધિકાર છે. ” વળી, ત્રીજા ભાગ મુજબ જેના સામે પગલાં લઈ શકાય તેવા શખ્સને “ ત્રીજા ભાગ અમલમાં હોય તે પ્રદેશની બહારના ક્ષિતિય હિંદુસ્થાનના કોઈ પણ પ્રદેશમાં ” પકડવાનો અધિકાર પણ આ ભાગમાં આવવામાં આવ્યો છે, અને આ પછી આવી રીતે પકડવામાં આવેલા શખ્સની ઉપર, જાણે ત્રીજા ભાગ તેને માટે તો આખા ક્ષિતિય હિંદુસ્થાનમાં અમલમાં હોય તેવી રીતે, ત્રીજા ભાગમાં ઠરાવેલી રીતેજ કામ ચલાવવામાં આવશે.

૪૨ મી કલમમાં ઠરાવ્યું છે કે “ આ આક્ટ મુજબ કરેલા કોઈ પણ હુકમ પર કોઈ પણ કોર્ટમાં પ્રશ્ન ઉઠાવાશે નહીં; અને આ આક્ટ મુજબ જે કોઈ પણ કુલ્લુકિટી કહ્યું હોય તે માટે કોઈ પણ શખ્સની વિરુદ્ધ કોઈ પણ મુકદ્દમા અથવા ફરિયાદ અથવા ખીજાનું

કાયદેસર કામ ચાલશે નહીં.” છેલ્લી કક્ષમમાં કરાવ્યું છે કે આ કાયદાથી આપેલા તમામ અધિકારો, સ્થાનિક સરકારને આપવામાં આવેલા ખીજા કોઈ પણ અધિકારો ઉપરાંત આપવામાં આવ્યા છે; અને તેવા ખીજા અધિકારોમાં આ કાયદા મુજબના અધિકારોથી કશું કમીપણું આવશે નહીં.

હિંદુસ્થાનમાં કદિ નહીં થયેલું એવું સખ્ત વિરુદ્ધતાનું તોફાન આ કાયદા સામે ઉભું થયું છે. સરકાર તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે કે આ કાયદાના સંબંધમાં ખોટી અને અનિશ્ચયતા ભરેલી હકીકત ફેલાવવામાં આવી છે. અમને લાગે છે કે કાયદામાં એવું કશું નથી કે જે વિશે લોકો તરફથી ખોટી હકીકત બહાર પાડી શકાય. હા; સરકાર તરફથી તે એક ખોટી હકીકત બહાર પાડવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે માર્શલ લૉના દિવસો દરમ્યાન પંજાબમાં ખોલાતા “ ન અપીલ, ન દલીલ, ન વકીલ ” એ દુષ્ટકા સામે એક અનિશ્ચયતાના નમૂના તરીકે સરકારે વાંધો લીધા છે. જે લોકોના તરફથી કાયદાને આટલાથી જ ભૂંડો બતાવવામાં આવતો હોય તે અમારા ધારવા પ્રમાણે તેમાં તે કાયદાની ખૂરાઈ વધારે નથી કરી બતાવવામાં આવી, પણ એાછી બતાવવામાં આવી છે. અમે માનીએ છીએ કે સમાજની ઉપર અત્યાચારરૂપ છે એવી કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ પણ સ્વાભિમાની માણસ સાંખી શકે નહીં. લોકોની, સાર્વત્રિક વિરુદ્ધતા છતાં સરકારે એ કાયદાનું પુંખું છોડ્યું નહીં ત્યારે જ સરકારના તરફથી ગુન્હો પૂરેપૂરો થઈ ચૂક્યો હતો. અહીં એટલું પણ અમે જણાવીશું કે વાદસંરોધને કોઈ અસાધારણ પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે ઓર્ડિનન્સ (કોર્ટનેસહની સંમતિ વિના કરવામાં આવતા કાયદા) કરવાનો અધિકાર છે તે અધિકાર પુરતો છે. જાણે અરાજકતા હિંદુસ્થાનમાં કવચિત્ દેખાતી નહીં પણ કાયમનું ધર કરી બેંકટી હોય તેમ, અરાજકતાને પહોંચી વળવા માટે એક અસાધારણ કાયદો, હિંદાર મુધારા બક્ષવાની આગલી જ ઘડીએ, ધારાપોથીમાં દાખલ કરવામાં આવે એ સરકારનું કાર્ય તદ્દન ગેરન્યાયજી હવું. એટલું જણાવી અમે આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું.

પ્રકરણ ૪ થું

સત્યાગ્રહ.

રોલ્ટ કાયદાની વિરુદ્ધ ધારગણામાં વિનો સત્યાગ્રહ તરફથી. નથા ગાળાં વિદી વર્ત-
માનપત્રોમાં અપૂર્વ આન્દોલન ગોલી રેલુ હતું તે કાયદાના નિવારણ માટે શ્રીયુત ગાંધીએ
પોતાની સત્યાગ્રહની હિલચાલ ઉપાડી.

સત્યાગ્રહ શું છે અને તે કેવી રીતે લાગુ પાડવામાં આવે છે તે સંબંધે લોકોમાં બહુ
અચોક્કસ ખ્યાલ છે, તેથી તેના સ્વરૂપ પાસે જ અમે ખાસ લેખ લખાવ્યો છે, જે અમે
નીચે રજૂ કરીએ છીએ:—

છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષથી હું સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ અને તેનું પાલન કરતો આવ્યો છું. સત્યા-
ગ્રહના સિદ્ધાન્તોને હું જે સ્વરૂપે આજે પિંચાતું છું, તે સ્વરૂપમાં તે ક્રમે ક્રમે વિકાસ
પામ્યા છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓએ પૂરાં આઠ વર્ષ સુધી જે બળને ઉપયોગમાં આણ્યું
હતું, તેને માટે મેં ‘સત્યાગ્રહ’ શબ્દ લાં યોજ્યો. વળી એ જ અરસામાં સ્વિટ્ઝ ટાપુ-
ઓમાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં ‘પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ ને નામે ઓળખાતી જે લડત ચાલતી
હતી, તેનાથી તેનો ભેદ દર્શાવવા સારૂં પણું એ શબ્દ યોજ્યો પડ્યો હતો.

એ શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘સત્યને વળગી રહેવું,’ ‘સત્યનો આગ્રહ’ છે. એટલે
કે તે સત્યબળ છે. મેં તેને પ્રેમબળ અથવા આત્મબળ પણ કહેવું છે. સત્યાગ્રહનો અમલ
કરતાં છેક શરૂઆતમાં જ મને જણાયું હતું કે સત્યને પાળવામા સામા માણસ ઉપર બળા-
ત્કાર કરવાનો ઈશિદો હોય જ નહિ, પરંતુ ધીરજથી અને સહાનુભૂતિથી તે માણસને તે
ભૂલ કરતો અટકાવવાનો જ હેતુ એમાં હોય; કારણ કે એકને જે સત્ય લાગે તે બીજાને
બુલ્લારવું લાગે. ધીરજ એટલે જાતે દુઃખ સહન કરી લેવું. એટલે આ સિદ્ધાન્તનો અર્થ
એવો થયો કે સામા માણસ ઉપર નહીં, પણ પોતાની જાતે દુઃખ ખમીને સત્યને
પાળી બતાવવું.

‘સત્યાગ્રહ’ અને ‘પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ માં તો ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર
છે. ‘પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ની ઉત્પત્તિ તો એક નબળાના સત્ત્વ તરિકે થયેલી છે, અને પો-
તાનો હેતુ સાધવા માટે શરીરબળ વાપરવાનો અથવા તોક્ષન કરવાનો તેમાં બાધ નથી.
પણ ‘સત્યાગ્રહ’ તો સખળામાં સખળાતું હથિયાર છે, અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના
મસ્તીતોક્ષનનો ખ્યાલ પણ ન હોઈ શકે.

મીઠ અને પર્શીયન લોકોના કાયદાઓને પોતાના અન્તરાત્માને કબૂલ નહતા તેની
અવગણના કરી, તેના ભંગની સજા મૂકે મ્હોઢે ભોગવવામાં ડેનિયલે શુદ્ધમાં શુદ્ધ સત્યા-
ગ્રહ કર્યો હતો. પોતાને જે સસ લાગ્યું તેનો અથે-સના સુવાનોને ઉપદેશ કરતાં રોકેટીસથી
રહેવાયું નહીં અને તેણે મોતની સજા બહાદુરીથી ભોગવી લીધી. આ તેણે સત્યાગ્રહ કર્યો.
પ્રહલાદે પોતાના પિતાની આરાનો અનાદર કર્યો, કારણ તે તેને પોતાના અન્તરાત્માની
રી ૬

પ્રેરણાથી વિરુદ્ધ લાગી. તેણે મૂંઝે મ્હોંઠે અને આનન્દથી તેના પિતાએ જોયેલા ત્રાસ તેનાં ઉપર ગુન્થર્યો તે સહન કર્યો. મીરાંબાઈએ પોતાના અંતરાત્માના અવાજને અતુસરી પોતાના પતિનો અનાદર કર્યો એમ કહેવાય છે. તેના વિયોગમાં તેણે આનંદ અને તેના પતિએ તેને પોતાની ઇચ્છાને વશ કરવા સાથે તેના ઉપર જે જે કષ્ટ પાડ્યાં કહેવાય છે, તે તેણે ગંભીર ગૌરવ અને તિતિક્ષાથી સહન કર્યાં. પ્રહ્લાદ અને મીરાંબાઈ બન્નેએ સત્યા-અહ વ્ર કરેલો. એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ઉનિયક્ષને અથવા સૌક્રેટીસને, પ્રહ્લાદને અથવા મીરાંબાઈને તેમના જીવનમાર પ્રત્યે જરાયે દ્વેષ ન હતો. ઉનિયક્ષ અને સૌક્રેટીસ જે રાત્નના તેઓ વતની હતા, તે રાત્નના આદર્શ નાગરિક ગણાય છે. પ્રહ્લાદ આદર્શ પુત્ર મનાય છે અને મીરાંબાઈ આદર્શ પત્ની મનાય છે.

આ સત્યાઅહને સિદ્ધાન્ત નવીન નથી. તેમાં માત્ર કુટુંબના કાયદાને વ્યાપકરૂપ આપીને રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં લાગુ પાડેલો છે. કુટુંબના મતબેદો અથવા કલ્યા સાધારણ રીતે પ્રેમના કાયદાથી પતાવવામાં આવે છે, જેને તુક્કસાન પહોંચ્યું હોય છે તેને ખીગ્નઓને માટે એટલી લાગણી હોય છે, કે પોતાના સિદ્ધાન્તની ખાતર તે તુક્કસાન સહન કરી લે છે, અને પોતાથી વિરુદ્ધ પડનાર ઉપર વેર લેવાનો વિચાર તે નથી કરતો, કે નથી તેમના ઉપર ક્રોધ કરતો. ગુસ્સાને દબાવવો અને જાતે દુઃખ સહન કરી લેવું તે મુરકેલ વાત હોવાથી નજીવી બાબતોને સિદ્ધાન્તનું રૂપ આપી તેને તે મ્હોટી બનાવતો નથી. પણ ન્યાં ન્યાં મુદ્દાનો પ્રશ્ન ન હોય, ત્યાં ત્યાં કુટુંબનાં ખીગ્ન માણસો સાથે તરત તે મળી જાય છે, અને ખીગ્નની શાન્તિમાં અડચણ કર્યા વિના પોતે વધારેમાં વધારે શાન્તિ ભોગવી શકે છે. એટલે તે વિરોધ કરે અથવા જતું કરે તે બન્ને સ્થિતિમાં તેનું કૃત્ય હમેશાં કુટુંબના વાદાને વધારનારું હોય છે. સુધરેલી દુનિયામાં સર્વત્ર ધર્માખરાં કુટુંબોમાં જાણેઅજાણે પણ જરૂર આ પ્રેમનો કાયદો પ્રવર્તે છે.

મને લાગે છે કે ન્યાં સુધી આ કુટુંબનો કાયદો રાષ્ટ્રીય અને આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોમાં, એટલે કે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં, મોક્કસ રીતે માન્ય ન થાય અને સ્વીકારાય નહિ, ત્યાં સુધી બધાં રાષ્ટ્રો ખરી રીતે એક ચઈ શકે નહિ; તેમ તેમની પ્રયત્તિ પણ સમગ્ર માનવ-સમાજના ભક્ષાને માટે ચઈ શકે નહિ. જેટલે દરજ્જે રાષ્ટ્રો આ કાયદાને આધીન થાય તેટલે દરજ્જે જ તે સુધરેલાં કહી શકાય.

આ પ્રેમનો કાયદો તે જ સત્યનો કાયદો છે. સત્ય વિના પ્રેમ હોઈ શકે નહિ. સત્ય વિના તે મમતા હોઈ શકે છે, જેની ખીગ્નઓનું અદિત કરીને પણ પોતાના દેરાનું દિન કરવાની હોય છે તેવી; અથવા સત્ય વિના તે મોહ હોઈ શકે છે, જેવો કોઈ કોઈ બાબા માટે હોય છે તેવો; અથવા સત્ય વિના તે વિચાર વિનાની અને અધ આસક્તિ હોઈ શકે, જે આજ્ઞાન માખાપોને પોતાના હોદ્દા પ્રત્યે હોય છે તેવી. પરંતુ શુદ્ધ પ્રેમ તો પશુત્વથી પર છે અને તેમાં કદી પશુપાત હોતો નથી; તેથી સત્યાઅહને એક સિક્કાની ઉપમા આપી છે, જેની એક બાજુ પ્રેમની છાપ છે અને ખીજી બાજુ સત્યની છાપ છે. તે સિક્કો આખી દુનિયામાં આવી શકે એવો છે અને તેનું મૂલ્ય આખી ન શકાય તેટલું છે.

સત્યાઅહ નિરૂદ્ધ છે. તેનો અમલ કરતા પહેલાં સામા પડતી સંમતિ લેવાની રૂઝૂા નથી રહેતી. ખરી રીતે તો, ન્યારે સામાવાદો વિરોધ કરે ત્યારે જ તે ખૂબ દાખી નીકળે;

માટે જ સત્યાગ્રહ અનિવાર્ય છે. સત્યાગ્રહી હાર શું એ જાણતો જ નથી, કારણ તે થાક્યા વિના સલની ખાતર લગવો જ રહે છે. સલની લગાઈમાં મૃત્યુ એ મુક્તિ છે અને કેદ એ સ્વતંત્રતાનું દ્વાર છે.

તે આત્મચળ પશુ કરવાય છે, કારણ જે સત્યાગ્રહી, મૃત્યુ થતાં લડતનું છેવટ આવ્યું છે એમ નહીં માનતાં લડતની ટાંચે પહોંચાયું છે એમ માને, તે પછી તેણે સ્પષ્ટ રીતે આત્માને સ્વીકારવો જ જોઈએ. આ શરીર તો માત્ર આત્માના આવિર્ભાવનું દ્વાર છે. અને સત્યાગ્રહીને જ્યારે એમ લાગે કે જે સત્ય પોતે પ્રકટ કરવા ઇચ્છે છે, તેનું સામાવાળાને દર્શન થવામાં પોતાનું શરીર અડચણરૂપ છે ત્યારે તે પુશાથી તેનો ત્યાગ કરે છે. તે એવી દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, કે સામાવાળાનો મન કોઈ પણ રીતે ફેરવી શકાય એમ હોય તો પોતાના દેહનું ઇચ્છાપૂર્વક બલિદાન આપવાથી તે જરૂર ફરશે, અને શરીરના નાશ પછી પણ આત્મા તો રહે છે તેનું તેને જ્ઞાન હોવાથી આ શરીરે જ સત્યનો વિજ્ય જોવા તે અધીરો નહિ થાય. અમુક વખત માટે સત્યાગ્રહી જે સત્ય પ્રગટ કરી રહ્યો હોય તેનું સામાવાળાને દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં શરીરનો ત્યાગ કરવાની શક્તિમાં જ તેનો વિજ્ય રહેલો છે.

સત્યાગ્રહી પોતાના વિરોધીને કદી તુકસાન કરતો નથી; પણ વિનય સુક્ત દલીલથી પોતાની વાત તેની છુદ્ધિમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અથવા તો આત્મ-સમર્પણથી તેના હૃદય ઉપર અસર કરવા ઇચ્છે છે. સત્યાગ્રહમાં ભેવડો ગુણ છે, સત્યાગ્રહ કરનારે તેથી ષ્ઢડે છે તેમજ જેની સામે તે કરવામાં આવે છે તે પણ તેથી ષ્ઢડે છે.

પરંતુ, એવો વાંધો ઉડાવવામાં આવે છે કે હું કહું છું તેવો સત્યાગ્રહ અમુક વીણેલા માણસોથી જ થઈ શકે. મારો અનુભવ ઉલટો છે. એક વખત તેના સાદા સિદ્ધાન્તો સત્યને વળગી રહેવું અને જાતે દુઃખ સહન કરી લઈને તેનો આગ્રહ કરવો એ-સમગ્રજન્ય એટલે ઉરોદાર માણસ તેનું સેવન કરી શકે છે. ખીજા કોઈ ગુણનું આચરણ કરવું જેટલું કઠણ અથવા સહેલું હોય તેટલુંજ સહેલું અથવા કઠણ સત્યાગ્રહનું આચરણ કરવાનું છે. દારૂ ગિલકુલ નહિ પીવો એવો નિશ્ચય કરવા સાડ તેનું આખું જ તત્વજ્ઞાન દરેક માણસે સમજવું જેમ જરૂરનું નથી, તેમ સત્યાગ્રહનું આચરણ કરવા માટે દરેક માણસે તેનું તત્વજ્ઞાન સમજવાની જરૂર નથી.

પણ આ મધું જવા ઇચ્છે. જેને જે સત્ય લાગે તેને તેનો આગ્રહ કરવાનો હક હોવાની તો કોઈ ના નહિ જ પાડે. અને પશુ જળ વાપરતે પોતાના વિરોધીને તે માનવાની ફરજ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો તે જંગલી છે એ પણ સહેલાઈથી સમજાશે. તેમજ આપણે આપણી દલીલથી સાગાને સમજાવી ન શકીએ તેટલા માટે તેની બૂલને તામે થવું એ નામોશીલરેણું છે. પ્રાણુ જળ તો પણ તે બૂલને તામે ન થવું એજ માત્ર એક સાચો અને આખરૂં ભર્યો માર્ગ છે એ સમજવું કઠણ નથી. એમ થાય તો જ દુનિયા બૂલમાંથી કદિ મુક્ત થવાની હોય તો થાય. જે ખોટાથી આત્માને ઇજા પહોંચે એમ હોય તે ખોટાનો ત્યાગ કરે જ છુટકા, તેના સંબંધમાં લેમક ન થઈ શકે.

પરંતુ રાજકારણમાં લોકોની લડત તો ષ્ઢોટે લાગે અન્યાયી કાયદાઓરૂપી બૂલોની સામે થવાની જ હોય છે. જ્યારે ચરણ્ણો તથા એવા ખીજા ઉપાયોથી કાયદો અગલમાં

મૂકનારને તમે તેની ભૂલવું ભાન કરાવવામાં નિષ્ફળ નીવડો, ત્યારે જો તમે તે ભૂલને આધીન થવા ન માગતા હો તો તમારે માટે એટલે જ ઉપાય રહ્યો કે તમે પોતે દુઃખ સહન કરી લઈને એટલે કે કાયદાનો ભંગ કરવાની શિક્ષા ગોઠવી લઈને, તેની ભૂલ સુધારવાની તેને ફરજ પાડો. તેથી સત્યાગ્રહ ધણે ભાગે લોકોને દિવાની કાયદાના ભંગરૂપે જ સમજાય છે. સવિનય તેમાં ફેજલદારી નહીં પણ દિવાની કાયદાઓનો જ ભંગ કરવાનો હોય છે. સાધારણ ફેજલદારી કાયદાનો ભંગ કરનાર મનુષ્ય હુપી રીતે કાયદો તોડે છે, અને તેની શિક્ષાથી દૂર ભાગવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ સત્યાગ્રહી તેમ નથી કરતો. જે રાજ્યમાં તે રહેતો હોય છે તે રાજ્યના કાયદા તે હમેશાં પાળે છે, તે કાયદાના ભંગની શિક્ષાના ભયને લીધે નહિ, પણ સમાજના કલ્યાણને માટે તેને તે જરૂરના ગણે છે—લાગે છે તેથી. પણ એવા કટલાક પ્રસંગો આવે છે—જો કે તે સાધારણ રીતે જૂજ હોય છે—ત્યારે અમુક કાયદા તેના અંતઃકરણને એટલા બધા અન્યાયી લાગે છે કે તેને આધીન થવું એ દુષ્કર ગણાય. તેવે વિરલ પ્રસંગે તે ખુલ્લી રીતે અને વિનયપૂર્વક તેનો ભંગ કરે છે, અને તે ભંગ માટેની શિક્ષા શાન્તિથી સહન કરી લે છે. વળી, કાયદો ઘડનારના વર્તનની સામે પોતાનો વાંધો નોંધાવવા જે જે કાયદાઓ તોડવામાં અનીતિ સમાયલી ન હોય તેવા ખીબ કાયદાઓ, પણ તોડીને તેટલે અંશે તે રાજ્યની સાથેના પોતાનો સહકાર બંધ કરી શકે છે. મારે મતે, સત્યાગ્રહની ખૂબી અને ચમત્કાર એટલાં ભારે છે અને તેના સિદ્ધાન્ત એટલાં સાદાં છે કે તેનો નેહાનાં છોકરાંઓને પણ ઉપદેશ કરી શકાય. ગીરમીટીઆ મજૂરને નામે ઝાળખાતાં હળસે સ્ત્રી, પુરુષો અને છોકરાંને મેં તેનો ઉપદેશ કરેલો છે અને તેનાં સુંદર પરિણામ આવેલાં છે.

રૈલ્વેટ બિલ પ્રકટ થયાં ત્યારે મને લાગ્યું કે મનુષ્યની સ્વતંત્રતાને તે એટલાં બાંધી દેનારાં છે કે તેની સામે થવામાં બને તેટલું બળ અજમાવવું જોઈએ. મેં એ પણ જોયું કે તે કાયદાની સામેનો વિરોધ હિંદીઓમાં સર્વત્ર હતો. માફ કરેલું એ છે કે મને તેવું આપખુદી રાજ્ય હોય, તેપણ સમસ્ત પ્રબંધે અણગમતા હોય એવા કાયદા પસાર કરવાનો તેને હક્ક નથી. તો પછી હિંદી સરકારના જેવી બંધારણની રૂઠિ અને તેના દાખલાને અનુસરીને ચાલતી સરકારથી તો આમ ન જ થઈ શકે. ખીબું મને એમ પણ લાગ્યું કે આ કાયદાની સામેની ચળવળને ખેસી ન જવા દેવી હોય અથવા તો તોફાનને રસ્તે ન ચડવા દેવી હોય, તો તેને એકકક્કસ દિશામાં વાળવાની જરૂર હતી.

તેથી કાયદાના ભંગના તત્ત્વ ઉપર ભાર મૂકીને ફેશને સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ કરવાની મેં હીમત ધરી. એ પ્રવૃત્તિ કેવળ આંતરિક અને પાવક હોવાથી છટ્ટી એપ્રિલના દિવસ માટે ઉપવાસ, પ્રાર્થના અને હડતાળની મેં સૂચના કરી. હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી ખીબ છેડા મુખી તે લગ્ય રીતે ઝીલી લેવામાં આવી—હાના ગામડાંઓમાં પણ તેમ થયું. જો કે આને માટે કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કે અગાઉથી મોટી તૈયારીઓ કરવામાં આવી ન હતી. મને જેવો વિચાર સૂઝ્યો તેવો જ મેં તે પ્રજા આગળ મૂક્યો. છટ્ટી એપ્રિલે લોકોએ બિલ-કુલ તોફાન કર્યું નહીં. તેમ પોલિસની સાથે પણ કાંઈ બળજુવા જેવી ઝપ્પાઝપ્પી થઈ નહીં. હડતાલ તદ્દન અવિચક અને સ્વયંભૂ હતી. રજમી માર્ચને દિવસે મત્રાસથી નીચેનો સફેદો બદાર પાડવા ઉપરાંત આ વિચારને વધુ ફેલાવવા માટે મેં કાંઈ વિશેષ કર્યું ન હતું:—

“મે” ઘણી સલાઓમાં સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ સત્યાગ્રહ એક ધાર્મિક હિલચાલ છે. તે તપ અને શુદ્ધિની ક્રિયા છે. તેમાં જાતે દુઃખ સહન કરીને સુધારા મેળવવાનું અર્થમાં દુઃખાના ઉપાય લેવાનું રહેલું છે. તેથી હું સલાહ આપું છું કે સને ૧૯૧૯ ના [ગ્રામ નં. ૨ ને વાઈસરોય સાહેબની મંજુરી મળ્યાનું જાહેર થાય ત્યાર પછીનો બીજો રવિવાર એટલે જૂઠી એપ્રિલનો દિન સહુએ શોક અને પ્રાર્થનામાં ગાળવો. આ દિવસના પાલનને અનુરૂપ અસરકારક જાહેર દેખાવ થાય તેટલા માટે હું નીચે પ્રમાણે સલાહ આપું છું:—

૧. આગલા ભોજનથી ચોવીસ કલાકનો અપવાસ, બધાં પુખ્ત વયનાં માણસો, જેને ધર્મ અથવા તબીયતનો વાંધો ન હોય, તેમણે કરવો. આ ઉપવાસને કાષ્ટપણ્ય રીતે ભૂખ-મરાનું સ્વરૂપ અથવા સરકાર ઉપર દયાણુ કરવાનું સ્વરૂપ આપવાનું નથી. સત્યાગ્રહીઓને માટે તેમણે કાયદાનો સવિનય લાંગ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને સાડા આ તાલીમરૂપે થશે, અને બીજાઓને માટે તેમની દુભાયલી લાગણીની અતિશયતાની કાંઈક નિશાની રૂપે તે થશે.

૨. લોકોના હિત માટે ખાસ જરૂરનું હોય તે સિવાય તમામ કામકાજ ને દિવસે બંધ રાખવું. બજાર અને બીજાં કાંઈકાં સ્થળો બંધ રાખવાં. જે મજુરોને રવિવારે પણ કામ કરવાનું હોય તેમણે પ્રથમ પરવાનગી મેળવીનેજ કામ બંધ રાખવું.

ઉપલી બે સૂચનાઓ સરકારી નોકરોને પણ કરતાં હું અચ્છાતો નથી. જે કે રાજદારી મર્યાબો અને સલાઓમાં તેઓ લાગ ન લે એ તેમને માટે નિર્વિવાદ કંઈ વસ્તુ છે; છતાં મારો અભિપ્રાય એવો છે કે સુદાની બાબતમાં ઉપર સૂચવી છે એવી મર્યાદિત રીતે તેમની લાગણી દર્શાવવાનો તેમને નિઃશંક હક્ક છે.

૩. દેશના દરેકે દરેકે લાગમાં, ગામડાંમાં પણ તે દિવસે જાહેર સલાઓ લરવી અને તેમાં તે બે કાયદા રદ કરવા વિનંતિ કરનારા કરાવો પસાર કરવા.

શ્રીયુત ગાંધીએ ઉપર સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો તે એક તાર્કિક સિદ્ધાન્ત તરિકે સ્પષ્ટ અને સમજાય તેવો લાગે છે. પણ અમને લાગે છે કે જીવનના દરેક પ્રસંગમાં તેનો પ્રયોગ કરવો, જેટલો ઉપરથી દેખાય છે તેટલો સહેલો નથી. આવો સત્યાગ્રહ કરવા માટે ધૈર્ય અને આત્મસંયમનની ખૂબ તાલીમ જોઈએ. આચારમાં ન્યાં આ ગુણોની ખાસ જરૂર હોવી જોઈએ ત્યાં તેનો ખાસ કરીને અલાવ દેખવામાં આવે છે. ઘણા માણસો પોતાના જીવનના રોજના પ્રસંગમાં સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત આચરી શકે એમ કહી શકાય છે. પરંતુ સામાન્ય માણસનો સ્વભાવ તો ન્યારે પોતાનું કાંઈ બગડ્યું છે એમ તેને લાગે ત્યારે પોતાની જાતનો ભોગ આપવાને બદલે તેજાનનો આશ્રય લેવા તરફ વધારે રહે છે.

શ્રીયુત ગાંધીનો જવાબ એ છે કે સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાના કુટુંબમાં આવી ધીરજ જરૂર પતાવે છે અને તેઓનું કહેવું એટલુંજ છે કે કુટુંબમાં જે સિદ્ધાન્ત પ્રવર્તે છે તેને રાજકાળમાં પણ લાગુ પાડે.

ગમે તેમ હોય, આ સિદ્ધાન્ત આચારમાં મૂકવો કેટલો શક્ય છે તેની ગાંઠી હવે વધારે પર્યાયોચના કરવાની અમને જરૂર નથી જણાતી. એટલું તો ખુલ્લું જ છે કે

આવા પ્રકારના નિર્દોષ સિદ્ધાન્તના પ્રચારમાં સમાજનું તે શ્રેયજ રહેલું છે. અને 'સેંકડો માણસની તપાસને આધારે આમરૂં દૃઢ માનવું થયું છે કે, (ગયા એપ્રિલ માસની) અળવળમાં ભાગ લેનાર માણસોમાં સત્યાગ્રહનાં તત્ત્વો પરોવાયલાં ન હોત, તે પરિણામ આઠ્ઠાં તેના કરતાં અનહદ વધારે આપત્તિકારક આઠ્ઠાં હોત. હિંદુસ્થાનના ખીજ ભાગોમાં લોકોએ યતાવેલો દષ્ટાન્તરૂપ સંયમ એમ નથી યતાવતો કે પંજબીઓની અને તેઓની પ્રકૃતિમાં મૂળથીજ ભેદ છે, પણ તે એમ યતાવી આપે છે કે તે ભાગોમાં, હિંદુસ્થાનના લોકો ઉપર રેલ્વેટ એક્ટની એડી નાંખવાના સરકારના કૃત્યની સામે લોકોનો ક્રોધ દબાવવાને માટે સત્યાગ્રહનો અંકુશ સમર્થ થઈ પડ્યો હતો. પંજબમાં જે લોકો, સરકારના કાયદાનો (વા હુકમોનો) નિરાદર કરતાં મર્યાદા અને નિગ્રહ તબ્બા વિના પોતાનું દુઃખ યતાવી શક્યા હોત, તે સંભવિત છે કે સરકાર અત્યાર અગાઉ લાંબો વખત ઉપર લોકોની ઇચ્છાને અધીન થઈ હોત.

પણ પંજબ સરકારે તે લોકોને એટલા ખીજવ્યા કે તે ખીજવાટને પહેાંચી વળવા માટે સત્યાગ્રહનો અંકુશ પણ અસમર્થ થયો. ખીજ પ્રાંતોની સરકારે જેમ સત્યાગ્રહની શામક શક્તિનો થોડો ધણો, પણ, સરખો, સ્વીકાર કર્યો હતો અને લોકોની સાથે સહકાર કર્યો હતો; તેમ સર માઈકલ ઓડવાયરે પણ કર્યો હોત, તે પંજબની ભયંકર વિપત્તિઓમાંથી બચી જઈ શકત અને ગયા થોડા મહિનાનો ઈતિહાસ જુદીજ રીતે લખાયો હોત.

અમે કણુલ કરીએ છીએ કે સત્યાગ્રહનું પરોખર રીતે પાલન થતું હોય, તે પણ બળ વડે થતું લોકશાસન અશક્ય બન્ય, અને તેમ થયાથી લોકોને અણુગમતા કાયદાઓનો સંપૂર્ણ રીતે અમલ થવો, છેક અશક્ય નહીં તે, મુશ્કેલ તો થઈ પડે. પણ જે રાજ્યના બંધારણ પ્રમાણે, રાજ્ય પ્રધાને વિષે પ્રિન્સની અમુક રીતે સંગતિ હોવાજ નોંધએ એવું કહેલું છે તે રાજ્યને આવા પ્રકારની ફરિયાદ કરવી જાજતી નથી.

હવે આમરે તપાસવું રહ્યું માત્ર એટલુંજ કે પંજબમાં જે ખૂનો, આગો અને લૂટો થયાં તેને માટે સત્યાગ્રહ જવાબદાર હતો કે નહીં. અમે યતાવી આપ્યું છે કે સત્યાગ્રહના ઉપદેશથી ટાઈપણુ પ્રકારે તોફાન ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ નહતું, કારણુ સત્યાગ્રહમાં હિંસા-માત્રનો નિષેધ રહેલો છે. પણ કાયદાના સાદર અનાદર રૂપે સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ થાય તો તેનો સહજે અનર્થ થઈ શકે છે, એટલે તે ઉપદેશવામાં સાવધાની વાપરવી નોંધએ. સાદર અનાદરનો પ્રચાર કરતાં અતિશય સાવધાનીની આવશ્યકતાનો અગે સ્વીકાર કરીએ છીએ. કાયદાને વિષે માન નિર્ભૂજ કરવું રહેલ છે, પણ કોઈ પણ સરકારના કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવામાં જે તપશ્ચર્યા કરવાની છે તે વાત લોકોની ઉપર ઠસાવવી તેટલી રહેલ નથી. એટલે ન્યાં તપશ્ચર્યા માટે લોકોને અગાઉથી તૈયાર કરવામાં આઠ્ઠાં હોય ત્યાંજ કાયદાના સવિનય અનાદરનો ઉપદેશ દષ શકાય. અહીં અમે કહી દઈશું કે શ્રીયુત ગાંધીએ સામુદાયિક સવિનય ભંગ ઉપદેશવામાં ઉતાવળ કર્યાની પોતાની ભૂલ ખુલ્લા દિલે કણુલ કરી હતી, અને પોતાની પ્રવૃત્તિ તરતજ અટકાવી હતી. અમને લાગે છે કે તેમણે તે કીકજ કર્યું હતું.

પણ પંજબમાં તે કાયદાના સવિનય અનાદર રૂપે સત્યાગ્રહને સમજવામાં આઠ્ઠાં જ નહતો, એટલે તેથી રીતે તે પગાય તો શાનો જે ? એકલી હડતાલને કાંઈ સવિનય અનાદર

સાથે કાગે વગે નદી. જે તે સ્વેચ્છથી થયેલી હોય, તેમાં તોફાનને અવકાશ ન હોય અને ખોટું કરનારના પ્રત્યે દૂષથી નહીં, પણ તેનાં કૃત્તો પ્રત્યે અણુગમાથી તે પ્રેરાયતી હોય તો હસ્તાગ સત્યાગ્રહનું એક અંગ છે. અને વળી હસ્તાગ તો દિંદુસ્થાનમાં ગાલની જુગજુગ વ્હતી પ્રથા છે, અને પંચમમાં ગવા એપ્રિલમાં જે સંલેગોમાં હસ્તાગ પાડવામાં આવી તે જ સંલેગોમાં તે પડતી આવી છે. એટલે સત્યાગ્રહ કે હસ્તાગને લેધિનાં તોપાનો સાથે કરું લેવા દેવા નહતું. તોફાનો કેમ સમગ્ર્યાં તેને વિચાર અને હલે પડીનાં પૃથ્થમાં કરીશું.

પ્રકરણ ૫ મું;

માર્શલ લૌ.

ભાગ ૧ લો—સામાન્ય.

સર માર્શલ ઓડવાયરના અમલનું, શિક્ષિત વર્ગ પ્રત્યેનું એમનું વર્તન તથા સરકાર ભરતી કરવાની એમની રીતોને અનુસરીને, અમે દિગ્દર્શન કરી ગયા. કેવી કેવી રીતે સર માર્શલ પંચગના તમામ વર્ગના લોકોના અળખામણા થઇ ગયા તે બતાવવાનો પણ અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. રોલ્ડ એક્ટ અને તેનાં પરિણામોનું પણ અમે ઠીક ઠીક વીગતવાર વર્ણન કર્યું છે, તેમજ તે રદ કરાવવા માટે હિંદુસ્તાનના એક ખૂલેથી બીજે ખૂલે સુધી જે અળવળ ચાલી રહી તે પણ અમે વર્ણવી ગયા. સત્યાગ્રહના જનકનાજી રાજદોમાં અમે સત્યાગ્રહનાં તત્ત્વો દર્શાવ્યાં છે, અને અમને લાગે છે કે અમે એમ પણ ઠીક ઠીક સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે રોલ્ડ એક્ટ વિરૂદ્ધની જે અળવળ ૬ ઠી એપ્રિલે મૂર્ત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઇ તેમાંથી યદિક્ષિત પણ અત્યાચાર ઉત્પન્ન થયો નહીં, તથા સત્યાગ્રહની કલ્પના તથા પ્રયોગ તેના જનક જેવાં કર્યાં છે તે અત્યાચારથી ટેવળ અલિપ્ત છે, એટલુંજ નહીં પણ સત્યાગ્રહનો પ્રચાર અને સ્વીકાર સર્વત્ર થાય તો તેમાંથી અધિક શાંતિ અને જનમાલની અધિક સહાયમતી જ નીપજે. અને તે ઉપરથી અમે એમ પણ બતાવી આપ્યું છે કે રોલ્ડ એક્ટ વિરૂદ્ધની અળવળ અને સત્યાગ્રહ એ બંનેને પરિણામે લોકોને પોતાની શક્તિનું માપ મળી રહ્યું તથા તેમનામાં ચેતન આપ્યું. સર માર્શલ ઓડવાયરમાં પ્રતિ-ગિબિત થતી સરકાર માટે પંચગના લોકોને જરાએ પ્રીતિ ન હતી. તેઓના અસતોષમાં મણા રહી ન હતી. આ અસતોષ મોંઘવારીને લીધે વધારે ગાઠા થયો. લગાઇ પડી, જમાનો દરેક રીતે સુધરશે એવી તેમણે ઉમેદ રાખી હતી, તેને બદલે લગાઈ બંધ થવાથી તેમની દુર્દશા વધારે ઉગ્ર રીતે તરી આવી. આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલી અશાંતિ ખિન્નાકતની અળવળને લીધે વધી, કારણ મુસલમાનોને પણ બ્રિટિશ સરકારના હેતુઓ વિષે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાનાં વાજબી કારણો મળ્યાં.

ગયા એપ્રિલ મહિનામાં બનેલા બનાવો બરોબર સમજવા માટે ઉપરની લગભગ નિર્વિવાદ હકીકતો લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે.

તા. ૬મી એપ્રિલે પંચગમાં સંપૂર્ણ દહનાલ પગાઈ હતી. આ બનાવની સાથે સરખામણી કરે એવો બનાવ પંચગમાં. અરે એવો બનાવ હિંદુસ્તાનમાં પણ, બન્યો નહોતો. તે દિવસે લોક નેતાઓ અને લોકોના વર્તનમાં તેઓ એક જ થયેલા દોષ એમ નજીવું હતું. હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે સંપૂર્ણ ભાવભાવ જળીયો દેવો. તમામ કોષ્ટકો રોલ્ડ એક્ટની મામે વિરોધ બતાવનારા અને તેને રદ કરવાની માગણી કરનારા કરાવ પસાર થયા. તા. ૬મી એપ્રિલનું વિરોધ દર્શન લોકમતનું શાંત પ્રદર્શન હતું.

પણ આ બધું જીવનું સર માર્શલને બારે થઈ પડ્યું. દહનાલ તેમજ હિંદુ મુસલમાન સ્નેહ બંનેમાં તેમને બ્રિટિશ રાજ્યને જોખમની ગંધ આવી. તેમને લાગ્યું કે બ્રિટિશ વિરૂદ્ધ ઉત્પન્ન થયેલું એ એક કાવચું છે, અને તેને ગમે તેટલા જોખમે પણ

પ્રકરણ ૫ મું;

માર્શલ લૌ.

લાગ ૧ લૌ—સામાન્ય.

સર માર્શલ ઝોડવાયરના અમલનું, શિક્ષિત વર્ગ પ્રત્યેનું એમનું વર્તન તથા ક્ષરકર ભરતી કરવાની એમની રીતોને અનુસરીને, અમે દિગ્દર્શન કરી ગયા. કેવી કેવી રીતે સર માર્શલ પંચગના તમામ વર્ગના લોકોના અળખામણા થઈ ગયા તે બતાવવાનો પણ અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. રોલ્ટ ઍક્ટ અને તેના પરિણામોનું પણ અમે ઠીક ઠીક વીગતવાર વર્ણન કર્યું છે, તેમજ તે રદ કરાવવા માટે દિંદુરયાનના એક ખૂણેથી બીજા ખૂણે સુધી જે ચળવળ ચાલી રહી તે પણ અમે વર્ણવી ગયા. સત્યાગ્રહના જનકનાજ શબ્દોમાં અમે સત્યાગ્રહનાં તત્ત્વો દર્શાવ્યાં છે, અને અમને લાગે છે કે અમે એમ પણ ઠીક ઠીક સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે રોલ્ટ ઍક્ટ વિરૂદ્ધની જે ચળવળ કે હી એપ્રિલે મૂર્ત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ તેમાંથી ચર્ચિત્ પછુ અત્યાચાર ઉત્પન્ન થયો નહીં, તથા સત્યાગ્રહની કાર્યના તથા પ્રયોગ તેના જનકે જેવાં કર્યાં છે તે અત્યાચારથી કેવળ અલિપ્ત છે, એટલુંજ નહીં પણ સત્યાગ્રહનો પ્રચાર અને સ્વીકાર સર્વત્ર થાય તો તેમાંથી અધિક શાંતિ અને જનમાલની અધિક સલામતી જ નીપજે. અને તે ઉપરથી અમે એમ પણ બતાવી આપ્યું છે કે રોલ્ટ ઍક્ટ વિરૂદ્ધની ચળવળ અને સત્યાગ્રહ એ બંનેને પરિણામે લોકોને પોતાની શક્તિનું માપ મળી રહ્યું તથા તેમનામાં એતન આપ્યું. સર માર્શલ ઝોડવાયરમાં પ્રતિ-બિંબિત થતી સરકાર માટે પંચગના લોકોને જરાએ પ્રીતિ ન હતી. તેઓના અસતોષમાં મજા રહી ન હતી. આ અસતોષ મોંઘવારીને લોધે વધારે ગાઠો થયો. લગાઇ પછી, જમાનો દરેક રીતે સુધરશે એવી તેમણે ઉમેદ રાખી હતી, તેને ખલે લગાઈ બંધ થવાથી તેમની કુદૃશ વધારે ઉગ્ર રીતે તરી આવી. આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલી અશાંતિ ખિલાફતની ચળવળને લોધે વધી, કારણ મુસલમાનોને પણ ખિટિશ સરકારના હેતુઓ વિશે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાનાં વાગ્યો કારણે મળ્યાં.

ગયા એપ્રિલ મહિનામાં બનેલા બનાવો બરાબર સમજવા માટે ઉપરની લગભગ નિર્વિવાદ લખાણો લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે.

તા. ૬મી એપ્રિલે પંચગમાં સંપૂર્ણ દડનાસ પગાઈ હતી. આ બનાવની સાથે સરખામણી કરે એવો બનાવ પંચગમાં, અરે એવો બનાવ દિંદુરયાનમાં પણ બન્યો નહોતો. તે દિવસે લોક નેતાઓ અને લોકોના વર્તનમાં તેઓ એક જ થયેલા દોષ એમ જણાતું હતું. દિંદુરયા અને મુસલમાનો વચ્ચે સંપૂર્ણ લાગુભાવ જણાવો દનો. તમામ દેશજે રોલ્ટ ઍક્ટની માગે વિરોધ બતાવનારા અને તેને રદ કરવાની માગણી કરનારા હાથ પસાર થયા. તા. ૬મી એપ્રિલનું વિરોધ દર્શન લોકમનનું શાંત પ્રદર્શન હતું.

પણ આ બધું જરૂરનું મર માર્શલને ખારે થઈ પડ્યું. દડનાસ તેમજ દિંદુ મુસલમાન અંશ બંનેમાં તેમને ખિટિશ રાજ્યને જોખમની ગંધ આવી. તેમને લાગ્યું કે ખિટિશ વિરૂદ્ધ ઉત્પન્ન થયેલું એ એક કાવચું છે, અને તેને ગમે તેટલા જોખમે પણ

પૂછ્યું. મેં જવાબ આપ્યો, “ મારા ધારવા પ્રમાણે તેનું કારણ શ્રીયુત ગાંધીનું આત્મ-
ખળ છે. ” તુરત જ સર માઈકેલે પોતાની મુકડી ઉઠાવીને મને કહ્યું, ‘ રાયબ્રાદા સાહેબ,
યાદ રાખજો, ગાંધીના આત્મખળ દરતાં ખીલું એક મ્હોટું ખળ છે હો. ”

(જી. નં. ૬૫૦)

આ ઉપરથી જણાશે કે રાજકીય અસ્થિતાને, ટાઇ પણ ઉપાયે, જડમૂળથી ઉજેડી
નાંખવાનો સર માઈકેલે નિશ્ચય કરેલો હતો. લોકોને પરણી થોડીને થોડા ખનાવવાની તેમની
તૈયારી હતી, અને તેમાં તેમને ઠાંધક ફતેહ પણ મળી એમ આપણે થોડા વખતમાં જોઈશું.

માર્શલ લૉ.

લાગ બીજે.

૧. અમૃતસર.

આપણે અમૃતસર પહેલું લઈશું, કારણ લોકોને પરોણી ત્યાં પ્રથમ ધોંચવામાં આવી. નગર તરિક્કિ લાહોરથી અમૃતસર બીજે નંબરે આવે, જે કે કેટલીક આખતોમાં લાહોરના કરતાં અમૃતસરની અગત્ય વધી જાય છે. અમૃતસરની વસતી ૧૬૦,૦૦૦ ની છે. શીખ લોકોનું સૈથી મોટું મંદિર-દરબાર સાહેબ (સુવર્ણ મંદિર)-અહીં છે. પંજબનું મોટામાં મોટું વેપાર-વજીજનું મથક હોવાથી, અને દરબાર સાહેબનું સ્થાન હોવાથી પંજબના તમામ લાગોમાંથી અને બહારથી પણ ત્યાં પુષ્કળ યાત્રાળુઓ અને પ્રવાસીઓ આવે છે.

એપ્રિલની મધ્યમાં હિંદુઓનું નવું વર્ષ ખેસે છે, અને તે દિવસે અમૃતસરમાં એક મોટો ટોરનો બગ્ગર પણ લરાય છે. આ દિવસને વૈશાખી કહે છે, અને ધાર્મિક અને વ્યાપારિક બંને રીતે તેનું મહત્વ છે. દરવર્ષે પાસેના અને આધેના પુષ્કળ લોકો ત્યાં ભેગા થાય છે. વૈશાખી પહેલાં રામનવમીનો ઉત્સવ આવે છે.

અમૃતસરમાં ફરી એપ્રિલે સંપૂર્ણ હડતાલ પડી હતી. મુસલમાન, શીખ અને તમામ દરજ્જાના સર્વે હિંદુઓએ આ હડતાલ પૂરેપૂરી પાળી હતી. લોકોએ આપોઆપ અને સ્વેચ્છાથી આ પાળી હતી. ભેગા થયેલા લોકોનું વર્તન બિલકુલ મણા વિનાનું હતું અને સઘળું નિર્વિદ્ને ચર્ચ ગયું હતું.

હમી એપ્રિલે રામનવમીનું પર્વ હતું. મુખ્યત્વે આ પર્વ તો હિંદુઓનું ધાર્મિક પર્વ છે. પણ આ વખતે હિંદુ-મુસલમાન એકબંને માટે પણ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. મુસલમાનોએ એમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો. આ બિરાદરીની બધી વ્યવસ્થા કરનારાઓમાં ડા. સત્પાલ અને કિચલુ હતા. આ પહેલાં લાંબો વખત થયાં આ બંને લોકોનેતાઓ પોતાની સાર્વજનિક સેવાને લીધે આગળ આવ્યા હતા.

ડા. શૈક્ષુદ્ધિ કિચલુ એક મુસલમાન ખેરિસ્ટર છે, અને તેમનો ધંધો સુંદર આવે છે. એમણે મન્સ્ટરની ડાક્ટર ઓફ ફિલોસોફીની ડિગ્રી મેળવેલી છે તથા કેમ્બ્રિજના ટ્રેન્યુએટ છે. એમણે અલિગઢમાં પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. એમની ઉંમર ૩૫ વર્ષની છે, અને એમને સ્ત્રી તથા બે છોકરાં છે. હિંદુ મુસલમાન એકબંને વિષયમાં ઘણાં વરસથી તેઓ રસ લેતા આવ્યા છે.

ચળવળ દરમ્યાન બંને વધારે લોકપ્રિય થયા અને બંનેને સત્યાગ્રહ પસંદ હતો. જેમ બીજે કેકાણે તેમજ અમૃતસરમાં રોલ્ડ ઍકટ સામેની સભાઓમાં ધીમે ધીમે માણસો વધવા લાગ્યા એમાં તો કોઈ શક નથી, અને જેમ ચળવળનું જોર વધતું ગયું તેમ તેમ આ બંને લોક નેતાઓ તેમાં ચાલુ ભાગ લેવાને લીધે લોકોના દેવ બની ગયા.

પંબળ સરકારના હુકમથી તા. ૨૯મી માર્ચ ૧૯૧૯ને દિવસે ડા. સત્યપાલને જાહેરમાં ભાષણ આપવાની મનાઈ થઈ, તથા અમૃતસરમાં તેમને પૂરી દેવામાં આવ્યા.

આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે તેમ હિંદુસ્થાનના કેટલાક ભાગમાં ૩૦મી માચ પછી હડતાળ પાડવામાં આવી હતી. અમૃતસરમાં પણ તેજ દિવસે હડતાળ પડી.

અમૃતસરમાં થયેલી ૩૦મી માર્ચની સભામાં, સરકારી હેવાલ પ્રમાણે, ૩૦૦૦૦ થી ૪૫૦૦૦ માણસો હાજર રહ્યાં હતાં, અને આટલી હાજરી છતાં તે સભા નિર્વિદ્ધ પસાર થઈ એમ બધાએ હેવાલ સાખ પૂરે છે. સભામાં વક્તાઓએ પ્રસ્તુત પ્રસંગના શાંત અને ધાર્મિક સ્વરૂપ ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. ડા. કિચલુના ભાષણના છેવટના શબ્દો આ પ્રમાણે હતા:

“રાષ્ટ્રીય હિતને માટે અંગત સ્વાર્થ તજવાને આપણે સદા તૈયાર રહીશું. મહાત્મા ગાંધીના સંદેશ તમારા આગળ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો છે. દેશના તમામ લોકોએ પ્રતિકાર કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ. આનો અર્થ એવો નથી કે આ પવિત્ર નગરમાં અથવા દેશમાં લોહીની નદી વહેલી જોઈએ. પ્રતિકાર નિ:શસ્ત્ર થવો જોઈએ. તમારા અંત-રાત્માના આદેશ પ્રમાણે વર્તવાને તૈયાર રહેજો, પછી ભલેને તેમ કરવાથી તમારે જોલમાં જવું પડે અથવા પરજીવ થવાનો સરકાર તરફથી હુકમ મળે.” x x x “કોઈ પણ જીવને દુલશી નહીં, દુ:ખ આપશી નહીં. શાંતિથી ઘેર પાછા વળજો. બાગમાં ફરતા ફરતા જીજો. કોઈ પણ પોલીસના માણસના સંબંધમાં અથવા દેશદ્રોહીના સંબંધમાં કડવાં વચન ન બોલશો, કે જેથી દુ:ખ થાય અથવા શાંતિનો ભંગ થવાનો અથવા દંડો થવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય.”

પણ સર માઈકેલ ઓડવાવર તો અમૃતસરની હડતાલથી અને સભાથી ખૂબ રેહીડાય્યા એટલે ડા. કિચલુ ઉપર પણ તેમણે ડા. સત્યપાલ ઉપર જે હુકમ કાઢ્યો હતો તેજ હુકમ કાઢ્યો. હુકમની તારીખ ત્રીજી એપ્રિલ છે અને તેમાં ફરમાવ્યું છે કે ડા. કિચલુએ “(૧) અમૃતસરની મ્યુનિસિપાલ હદની અંદરજ રહેવું અને બહાર જવું નહીં, (૨) વર્તમાનપત્રોમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કશું લખાણ કરવું નહીં, અને (૩) કોઈ પણ જાહેર સભા ઓક્લાવવી નહીં, કે તેવી સભામાં હાજર રહેવું નહીં; તેમજ કોઈ ભાષણ આપવું નહીં કે લખેલું ભાષણ વાંચવું નહીં.”

પંડિત કોટમ્બ, પંડિત દાનાનાથ અને સ્વામી અનુભવાનંદને પણ આ પ્રમાણે બંધી કરવામાં આવી. આ હુકમોથી બેશક, લોકચિત્ત સંક્લુબ્ધ થયું હતુંજ, પણ સમતા જોઈ મેકું નહતું. એટલે તા. ૬મીએ વળી એક મંપણું હડતાલ પડી, અને ૩૦મી માર્ચના ફરતાં એ મોટી સભા થઈ. અમૃતસરના એક ઍરિસ્ટર મિ. બદુલ ઈસ્લામ ખાન એ સભાના પ્રમુખ હતા, અને તેમાં ૫૦૦૦૦ માણસો હાજર રહેવાનું કહેવાય છે. એ સભાની

હકીકત પણ સરકારી હેવાલમાંથી જ આપીએ. એમાં એક ઠરાવ એવો થયો કે ડા. સત્ય-
પાલ અને ખીનજી વિરૂદ્ધ નીકળેલા હુકમો રદ કરવાની સરકારને વિનંતિ કરવી. આ
હુકમના સંબંધમાં જે જે ભાષણો થયાં હતાં તેનો પ્રધાન સર, એ સભાના હેવાલમાંથી
લીધેલા નીચેના વાક્યમાંથી જણાશે ! ” આ લોકોની સામે જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો
છે તે માત્ર એ છે કે તેમણે આપણને સૌને રોલેટ ઍક્ટના ખરા હેતુથી વાકેફ કર્યાં. ”

રોલેટ ઍક્ટ રદ કરવાની માગણી કરનારો પણ એક ઠરાવ પસાર થયો હતો. પ્રમુખે
સભાનું કામ આટોપતાં કહ્યું હતું:—“ ગયા રવિવારની સભા કરતાં પણ આજની સભા
વધારે યશઃપ્રદ થઈ કહેવાય. તમારો મત બતાવવાનો તમારો હેતુ પાર પડ્યો છે. આવું
વખતે લોકોએ પોતાના આવેશને વશ ન થતાં ધીરજ રાખવી જોઈએ. મહાત્મા ગાંધીનો
ઉપદેશ આ છે: આ લડતમાં આપણે શોક અને દુઃખ શાંતિથી સહન કરશું, અને તેમ
કરીને અત્યાચાર અને કડવાશથી આપણે મુક્ત રહીશું. અસન્યતો સદાયે પરાજય છે
અને સત્યનો વિજય છે. જો તમે મનની શાંતિ જાળવશો, ધૈર્ય રાખશો, ક્ષમાવૃત્તિ રાખશો,
તો આ સભાની બહુ ભારે વ્યસર થશે. પણ જો જરા પણ ગરબડ થશે, અને વધારે
નહીં પણ માત્ર જે માથુસો વચ્ચે પણ વઢવાડ થશે, તો તેનાં માડાં પરિણામ આવશે
અને સભા નિષ્ફળ જશે. માટે શ્રોતાજનોને વિનંતિ કરું છું કે તેઓએ સભા સ્થાન છોડીને
શાંતિથી વિખરાઈ જવું, અને કોઈ પણ પ્રકારનું સરખસ બનાવવું નહીં. ” જે હેવાલમાં-
થી અમે ઉપરનો ઉતારો લીધો છે તે તારીખ ૮મી એપ્રિલનો છે અને તેને અંતે આ
પ્રમાણે દીકા છે:—

“ લોકોએ પ્રમુખની સૂચનાઓ પૂરેપૂરી પાળી. ”

અમે અગાઉ કહી ગયા છીએ કે ૮મી એપ્રિલે રામનવમી હતી. લોક નેતાઓએ
નિશ્ચય કર્યો હતો કે તે પ્રસંગે હિંદુ મુસલમાનોનું સંપૂર્ણ એકત્ર સાધવું. રામનવમી
સામાન્યરિતે ધાર્મિક ઉત્સવ છે, પણ મુસલમાનોએ તેમાં ભાગ લેવાનો ઠરાવ કરેલો હોવાથી
તેનો અર્થ સ્વાભાવિક રીતે બહોળો કરવામાં આવ્યો. મોટું સરખસ કાઢવામાં આવ્યું, અને તેમાં
પુષ્ટળ મુસલમાનોએ પણ ભાગ લીધો. ડા. કિચલુ અને સત્યપાલે જૂદે જૂદે દેકાણેથી આ
સરખસ જોયું, અને સરખસે તેમને ન્યાં ન્યાં જોયા ત્યાં દર્પોભિનન્દન આપ્યું. અમૃતસરના
કેપુટી કમિશનર પણ આ સરખસ જોતા હતા, અને વાળંવાળાઓની દરેક ટુકડી તેમની
પાસેથી પસાર થતાં “ God save the king ” (જીવો બહુ વર્ષ મહારાજ) બગ-
વતી હતી. આટલું મોટું સરખસ નીકળવા છતાં પ્રસંગ નિર્વિઘ્ને ઉઠકી ગયો હતો.

લોકોના આ સરખસથી, અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના વિકાસને લીધે ઘોષ્ટ પણ કડપના-
શાહી, અને લોકોની અભિપ્રાયો માટે દિલ્લોજી ધરાવનાર રાજ્યકર્તાનું હૈયું હર્ષથી ઉભ-
રાઈ ગયું હતું; પણ સર માઈકલ્સ આડવાયરનામાં તો કોષ જ પ્રગટ્યો. તેમને એ વાતથી
સ્ફોટ થયો કે (ઉપર જણાવેલા) તેમના હુકમોથી તો લોકો દળાઈ જવાને બદલે ઉલટા
વધારે બહાદુર બન્યા, અને પોતાની માગણી વધારે જોરથી પ્રગટ કરવા લાગ્યા. આ કારણ-
થી ઉપર કહેલું સરખસ જે ધડીએ વ્યવસ્થિત રીતે, અને સંપૂર્ણ કાયદામાં રહીને ચાલી
રહ્યું હતું તે જ ધડીએ લગલગ પંચમ સરકારની સેક્રેટરીએટમાં લોકોની શાંતિ નષ્ટ કરી તેમને
બગલાગાટમાં નાંખનારો હુકમ ઘડાઈ રહ્યો હતો—સેક્રેટરિ-ન્ટ ગવર્નરે ડા. કિચલુ અને સત્ય-

પાલને હદપાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. આ હુકમો અમૃતસરમાં તા. ૯મી એપ્રિલે મોડી રાત્રે મળ્યા, અને ડા. કિચલુ અને સત્યપાલને ઉપ્યુટી કમિશનર તા. ૧૦મી એપ્રિલે ખોલાવી મંગાવ્યા. તેમને હુકમ આપ્યા અને મોટરકારમાં બેસાડી કોર્ટ અબાણી જગ્યાએ વિદાય કર્યાં. આ ખબર અમૃતસરમાં વિજળીની માફક પસરી ગઈ. તુરત જ લોકોનું એક ટોળું ભેગું થયું. આ લોકો બધા શોકમાં હતા, એટલે ઉધાડે માથે હતા. ઘણાઓ ઉધાડે પગે હતા, અને ટાઈની પાસે લાકડીઓ તો હતી જ નહીં. આ બધા પોતાના વહાલાઓને છોડાવવાની માગણી કરવા માટે ઉપ્યુટી કમિશનરને બંગલે જવા નીકળ્યા હતા. એ ટોળું અમૃતસરના મુખ્ય મુખ્ય મોહોલાઓમાંથી નેશનલ બેંક, ટાઉન હોલ, અને ક્રિશ્ચિયન મિશન હોલ પાસે થઈને પસાર થયું-જે ઈમારતોનો થોડા વખતમાં જ આમાંના કેટલાક જણોને હાથે નાશ થવાનો હતો. પણ આ લોકોને રસ્તામાં જ (રેલવેના) ગાડીઓ જવાના પૂલ આગળ જ લશ્કરી પહેરેદારોએ અટકાવ્યા. લોકોએ ત્યાંથી પસાર થવાની માગણી કરી, અને કહ્યું કે અમારે ઉપ્યુટી કમિશનરને બંગલે ફરિયાદ કરવા જવું છે. તેઓ આગળ ધસ્યા, પહેરેદારો જરા પાછા હડયા. તેઓ આગળ વધ્યા એટલે તેમની ઉપર પહેરેદારોએ ગોળીબાર કર્યો. કેટલાક ધાયલ થયા અને કેટલાક મરણ પામ્યા, એટલે લોકો પાછા હડયા. હવે એ ટોળું કોઈ શાંત ટોળું રહ્યું નહતું. પોતાના લોકનાયકો છોડાવવાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થયેલું એ ટોળું હતું, પોતાના કેટલાક માણસો ધાયલ થવાને લીધે અને મરણ પામવાને લીધે ખીજવાયલું એ ટોળું હતું. આ ચીડાયલા માણસો ધવાયલા અને મરણ પામેલા માણસોને લઈને કેટલાક (રેલવેના) માણસો જવાના પૂલ તરફ ગયા, કેટલાક હોલખબર તરફ ગયા. આ ધવાયલા અને મરણ પામેલા લોકોને જોઈને નગરના લોકો કોધે ભરાયા. થોડા વખતમાં તો એક મ્હોટું ટોળું પાછું (રેલવેના) ગાડીઓ જવાના પૂલ અને માણસો જવાના પૂલ આગળ ભેગું થયું. આ વખતે તે લોકો લાકડીઓ અને લાકડાના કટકાઓથી સજ્જ થયેલા હતા. જાને પૂલોની ઉપર લશ્કરી સીપાઈઓનો પહેરો હતો.

દરમિયાન, આ ખળભળાટની ખબર સાંભળીને, સ્થાનિક વકીલમંડળે ઉપ્યુટી કમિશનરની પાસે જઈને, આ લોકોને વિખેરી નાંખવાના હેતુથી, મદદ આપવાની માગણી કરી. તેમને વચ્ચે પડવાની પરવાનગી મળી. તેઓ આવી પહોંચ્યા એટલે અમૃતસરના ઉપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોલિસ, મિ. પ્લવરે તેમને કહ્યું કે એક મ્હોટું ટોળું રેલવેવાડ તરફ ગયું છે. એટલે કેટલાક તે દિશામાં ગયા, અને કેટલાક પૂલોની પાસે જ રહ્યા. રેલવેવાડ પાસે જોઓ ગયા તેઓ ત્યાંથી ટોળાને વિખેરી નાંખી શક્યા. પણ ગાડીઓ જવાના પૂલ આગળ સ્થિતિ જરા વધારે વિષમ હતી. એક બાલુએ મિ. સલેરિયા અને મકલુલ મદમદ ટોળાને વિખેરાઈ જવાનું સમજવની રહ્યા હતા, ખીજ બાલુએ અધિકારીઓને ગોળીબાર ન કરવાનું સમજવની રહ્યા હતા. ઘડીક વાર એમ લાગતું હતું કે તેમના પ્રયત્ન સફળ થશે, પણ ટોળામાંના કેટલાક માણસોએ લશ્કરી સિપાઈઓ ઉપર પથરા અથવા લાકડાના કટકાઓ ફેંક્યા. તુરત જ તેઓએ ગોળીબાર કર્યો. અને ૨૦ માણસોને મારી નાંખ્યા અને કેટલાકને ધાયલ કર્યાં. મિ. સલેરિયા અને મકલુલ મદમુદ પોતે બિચારા માંડમાંડ બચી ગયા. તેઓ ટોળામાં હતા અને ટોળાને વિખેરાઈ જવાનું સમજવવામાં અધિકારીને મદદ કરતા હતા ને દરમિયાન જ ગોળીબાર કરવાનો હુકમ આપવા માટે મુખ્ય અમલદારે

તેઓની આગળ દિલ્હીની દર્શાવી. મિ. મકથુલ મહમુદ આ પછી સિવિલ હોસ્પિટલમાં ગયા, અને ધવાયલા માણુસોની તાત્કાલિક સારવાર કરવા માટે ડાક્ટર ધનપતરાયને બોલાવી લાવ્યા. હોસ્પિટલમાંથી ટોળીઓ લાવવામાં આવી હતી, પણ એમ કહેવાય છે કે લોકો પોતાની વ્યવસ્થા કરી લેશે એમ કહીને મિ. પક્ષમરે ટોળીવાળાઓને ઢાઢી મઠયા. કેટલાક ધાયલોને ડાક્ટર કેદારનાથને ઘેર લઈ જવામાં આવ્યા. તેઓ ઝનાના હોસ્પિટલની બહુ નજીક રહેતા હતા. એવું કહેવાય છે કે મિસીસ ઈઝબેથ ધવાયલાઓને જોઈને હઝમાં, અને બોલ્યાં કે હિંદુઓ અને મુસલમાનોને ઘટતું હતું તે મળ્યું. આ ઉપરથી એક ટોળીએ હોસ્પિટલમાં જખરદસ્તીથી પ્રવેશ કર્યો અને મિસીસ ઈઝબેથને શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ એટલા વખતમાં મિસીસ બેન્ગમિને તેમને ક્યાંક સંતાડી દીધાં હતાં એટલે તે બચી ગયાં. સ્ત્રીડાયલા ટોળાએ નેશનલ બેંક ઉપર હુમલો કર્યો, અને તેના મેનેજર મિ. સ્ટુઅર્ટને અને એકાઉન્ટન્ટને ઠાર કર્યા. જેઓ ગુરૂસરોડમાં ગયા હતા તેઓએ રેલ્વેગાર્ડ મિ. રેખિન્સનને ઠાર કર્યો. ટોળાએ એલાયન્સ બેંક ઉપર હુમલો કર્યો, અને તેના મેનેજર મિ. ટોમસને રિવોલ્વરના ખાર કરવા માંડ્યા એટલે મિજબજ ખોઈને તેને ઠાર કર્યો. તેનું મુઠ્ઠુ બહાર ફેંકી દીધું અને તેને બેંકના ફર્નિચરને બાળ્યું. કેન્ટો-મેન્ટના ઇલેક્ટ્રિકલ સાઈનલ રેલેન્ડનું રિંગ પૂલ આગળ પૂન થયું. ટાઉન હોલ, પોસ્ટ ઓફિસ અને મિશન હોલ તેમજ લગતનવાલા રેલ્વે સ્ટેશનનો કેટલોક ભાગ બાળવામાં આવ્યા. ચાર્ટર્ડ બેંક ઉપર પણ હલ્લો કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, પણ બેંકના હિંદી નોકરો વખતસર વચમા પજાને લીધે કાંઈ ભારે નુકસાન થયું નહીં. મિસ ગ્રેરુડ જેઓ સાઈકલ ઉપર બેસીને જતાં હતાં તેમના ઉપર ખુતી હુમલો કરવામાં આવ્યો, પણ તેમને તેના એક હિંદી વિદ્યાર્થીના પિતાએ બચાવી લીધાં. આ ટોળામાં, બેશક, આવા કામમાં હુમેશાં લાગ લેનારા બદમાશો હતા જ. તેમણે બરાબર લાગ આવ્યો છે એમ જોઈને નેશનલ બેંકની વખાર લૂંટી. (અહીં અમારે જણાવવું જોઈએ કે આ બનાવ બની ગયા પછી કેટલાક પોલીસના માણુસોને બંકમાંથી ચોરાયેલો માલ તેમની પાસેથી મળી આવ્યાથી પકડવામાં આવ્યા છે.) આ બધી રંગડ અને લૂંટ ૧૦મી એપ્રિલની સાંજે પાંચ વાગ્યા સુધીમાં થઈ ચૂકી હતી.

અમૃતસરના લોકોની, તેમના માનીતા નાયકોને ફેરાપાર કર્યાથી નાહકની જખરદસ્ત છ'છેડણી કરવામાં આવી હતી. આ છ'છેડણી પેલા નિઃશસ્ત્ર ટોળાને પોતાના શાંતિભર્યા કાર્ય માટે અટકાવવામાં આવ્યું એટલે બમણી થઈ. અહીં એ વાત પુનઃ આગ્રહપૂર્વક સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર છે કે ગાડીઓના પૂલ આગળ ટોળું ગયું ત્યાં સુધી, અને તેની ઉપર ગોળી-ખાર થયો ત્યાં સુધી તેણે કશો અત્યાચાર કર્યો નહતો. ઉપરથી કમિશનરને બગલે એ ટોળાને જવા દેવામાં આવ્યું હોત, અને ત્યાં તેની ફરિયાદ નામંજુર થાત-કારણ તે નામંજુર થવાનો તે સંભવ હતો જ-તો શું થાત તે કહેવું કઠણ છે. ધણોખરો આધાર ઉપરથી કમિશનરના તેમની પ્રત્યેના વર્તન ઉપર રહેત. એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે એ ટોળાને પોતાનું ધાર્યું કરાવવાની ધૂન ભરાયલી હતી, અને અધિકારીઓના મનમાં જે એમ લાગ્યું હોય કે એ ટોળું-અત્યાચારનાં કૃત્યો કરશે, તે તેને આગળ વધતું અટકાવવાનું માટે અમે અધિકારીઓનો વાંકે ઢાઢી શકતા નથી. માર્શલ હો કમિશનની આગળ પાંદેલા પુરાવો, હોર્ડ હંટરની કમિટીની આગળ આપવામાં આવેલો પુરાવો તથા અમે બેંચી કોર્ટના

પુરાવો—આ બધા પુરાવા ઉપરથી અને એવું અનુમાન બાંધી શકીએ છીએ કે ગોળીબાર કરવા માટે કશું કારણ નહતું. અધિકારીઓએ સામાન્ય રીતે દરેક સુધરેલા દેશમાં ગોળીબારનો લુકમ કરતા પહેલાં જે પગલાં લેવામાં આવે છે તેમાંનું એક પણ પગલું લીધું નહતું. ટોળાને સમન્વયવાને કશો પ્રયત્ન થયો નહતો, કરી પારાધાટ થઈ નહતી તેમ જ બીજાં કશાં ઓછાં સખ્ત પગલાં વાપરવામાં નહોતાં આવ્યાં. ટોળાએ આગ્રહ ધર્યો કે તરત જ ગોળીબાર કરવાનો લુકમ આપવામાં આવ્યો. આ દેશમાં અધિકારીઓ અને લશ્કરનાં માણસોનો કે.ઈ. પણ જોખમ ન વધોરવાનો અથવા તો બીજી રીતે કહીએ તો સિદ્ધિઓની છંદગી સોંઘી ગણવાનો બહુ રિવાજ થઈ પડ્યો છે.

મિ. મકથુલ મહમદ, લાઇકોર્ટ વકીલ, જેઓ મિ. સલેરિઆની સાથે ટોળાને સમન્વયવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતા તેઓ, બીજી વારના ગોળીબારના સંબંધે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

“ સલેરિઆએ અને મેં ડેપ્યુટી કમિશનરને અને અમલદારોને ખૂબ પાડીને ખસી જવાનું અને ગોળીબાર ન કરવાનું કહ્યું, કારણ અમને ત્યાં સુધી પણ ટોળાને પાછું ખસેડવાની આશા હતી. ‘ ટોળામાંથી ફેટલાક જણાએ લાટકાના કડકા અને પથરા સોલજરો ઉપર ફેંક્યા. સોલજરોએ તરતજ ઠાંઈપણ ચેતવણી કે ખબર આપ્યા વિના ગોળીબાર કરવો શરૂ કર્યો. મારી જમણી અને ડાબી બાજુએ ગોળીઓનો સુસવાટ ચાલી રહ્યો. ટોળું ૨૦ કે ૨૫ માણસો ધાયલ અને મુએલા મૂકીને વિખરાઈ ગયું. ગોળીબાર બંધ થયો એટલે મેં સોલજરો પાસે જઈને તેમને પૂછ્યું કે ‘ તમારી પાસે ધાયલને લઈ જવાની ગાડી અથવા તાત્કાલિક સારવારનાં બીજાં કંઈ સાધનો છે ખરાં ! ’ પાસેજ આવેલી હોસ્પિટલે મદદ માટે દોડી જવાને હું તૈયાર થયો. પણ સોલજરો મને જવા દે નહીં. પણ મિ. સીમરે મને જવા દીધાં. ગોળીબાર થયો ત્યારે ડેપ્યુટી કમિશનર પોતે હાજર હતા. તેમને ખબર હતી કે સલેરિઆ અને હું બંને વધીલો હતા, અને લોકોને શહેરમાં પાછા ફરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. અમે બચી ગયા તે આમારાં નસીબેજ. હું હજી માનું છું કે અધિકારીઓએ જરા વધારે ધીરજ રાખી હોત, તો અમે ટોળાને પાછા ફરવાને શક્તિમાન થાત. એ શોકની વાત છે કે, અધિકારીઓએ ગોળીબાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યા છતાં ધાયલની ગાડીને માટે અથવા તાત્કાલિક સારવાર માટે કરી તજવીજ રાખી નહીં. હું માનું છું કે વખતસર વૈદ્યકીય મદદ મળી આવી હોત તો ફેટલાક ધાયલો બચી ગયા હોત. પહેલાં થોડા ગોળીબાર થયા કે તરતજ ટોળું પાછું ફર્યું, પણ ગોળીબાર તો તેઓએ નાસભાગ કરવા માંડી ત્યાર પછી પણ ચાલુ રાખ્યો હતો. તેમાંના ઘણાઓને પીકમાં ગોળી વાગી હતી. ઘણાખરાઓને કમર ઉપર, એટલે મેં ઉપર અથવા માથામાં. ગોળી વાગી હતી. ”

લશ્કરમાં રાખવું નેહએ કે અત્યાર સુધી ટોળાએ અત્યાચારો શરૂ કર્યા નહતા. એટલે અધારાઈ, ખેદરકારી અથવા નિર્દયતાને માટે કાંઈ કારણ નહતું, છતાં ઉપર જણાવેલા સારીએ જણાવ્યા પ્રમાણે આ તો દીગી આવતાં હતાં.

દરવાર કરવાના લુકમ તથા ગોળીબાર માટે, આ કારણોસર, અમને અત્યંત ખેદ થાય છે, અને બંનેને અમે ગેરવ્યાજની માનીએ છીએ, તથા તાત્કાલિક સારવાર ન

શંખવાના કૃત્યને અમે ધાતકી માનીએ છીએ, છતાં ટોળાએ નિર્દોષ મનુષ્યોના જન લીધા અને ઇમારત અને ળીજ માસનો નાશ કર્યો તેનો કાંઈ પણ અચાવ થઈ શકે એમ નથી. ઐકના મનેન્દ્રે, તેવી તેમની ચોચતા હોઈ, લોકત્રિય હતા. જે ળીજઓનાં ટોળાએ ખૂન કર્યો તે તો તેમને અનુષ્યા હતા અને તેઓ પણ તદ્દન નિર્દોષ હતા. મિસ શેરલુડ એક સેવાનિદ્ર ખ્રિસ્તી શિક્ષિકા હતી અને મિસિસ ઇડ્ડને ગમે તેવી વાંધા ભરેલી ટીકા કરી હોય, તોપણ તેથી ટોળાના કૃત્યનો અચાવ થઈ શકતો નથી. ઇમારતો બાળવાનું કૃત્ય કેવળ ગાંડપણુ ભરેલું હતું, અને અમને કહ્યા વિના આલતું નથી કે અમૃતસરના લોકોએ અગાઉ જે અદ્ભુત આત્મનિદ્રક જાળવ્યો હતો તેથી જે કટ્યાણુ થયું, તે બધુંએ આ ટોળાનાં જંગલી અને નાશાયક કૃત્યોથી ધોવાઈ ગયું.

આ અત્યાચારો ન અટકાવી શકાયા હોત ખરા ? નિર્દોષ મનુષ્યોને અચાવી શકાત ખરાં ? પોલીસ શું કરતી હતી ? કોટવાલી (પોલીસ સ્ટેશન) ટાઉન હોલની ઇમારતનોજ એક ભાગ છે. કોટવાલીમાં પોલીસનાં પુસ્તાં માણસો હતાં. ટોળાએ કોટવાલીને સ્પર્શ સુદ્ધાં ન કરતાં, પડોશના ટાઉન હોલને બેઘડક બાળી મૂક્યો. બીજી જે ઇમારતો બાળવામાં આવી, તે પણ કોટવાલીથી એકાદ બેતરવા દૂર હતી. ઐકોને આગ લગાડવામાં આવી રહી છે. એ વાતની પણ પોલીસને ખબર હતીજ. આવે વખતે બહાર પડી, પોતાના જીવને જોખમે પણ જે અંગ્રેજોનું ખૂન થયું, તેમને અચાવવાની પોલીસની ચોખ્ખી ફરજ હતી.

આ ખૂનો અને આગ એટલા બધાં આકસ્મિક હતાં, કે અધિકારી વર્ગ ધડીક વાર તો પોતાની સમતા બોધ બેઠો. મિ. કિચિને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે તાબડોતબ લાહોરથી મોટરી આપ્યા. હંટર ઈમટીની આગળ આપેલી પોતાની જુબાનીમાં તેઓ કહે છે કે તેમને રૂસ્નામાં લોકો મર્યા હતા. લાહોરથી અમૃતસર ૩૫ માઈલ છે, છતાં તેઓ મોટરમાં બેરીને ત્યાં મુઠી ગિલમુવ દેગન થયા વિના પરોચી ગયા. તેઓ ૧૦મી એપ્રિલની સાંજે ૪ વાગે પરોચ્યા. લગભગ રાત્ર ૧૧ વાગે મેજર મેકડોનલ્ડની ફોજ લાઇને એક આગગાડી આવી પહોચી. મિ. કિચિને તેને કહ્યું, “ વાત આપણા હાથમાંથી ગઈ છે, અને હવે તો લશ્કરી દષ્ટિએ જે પગલાં લેવાં ઘટે તે લો. ” તેણે તેના પુરાવામાં એમ પણ કહ્યું છે કે મેજર મેકડોનલ્ડને તેણે “ શહેરમાં જરૂર જેટલું લશ્કર મોકલીને ખાતમી મેળવવાનું અને બચી ગયેલા માણસોને લઈ આવવાનું કહ્યું, અને તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું. ” હોર્ડ હંટરે પૂછ્યું: “ સિવિલ મેજસ્ટ્રેટને કેમ નહોતા બોલાવ્યા ? ” મિ. કિચિને ઉત્તર આપ્યો: “ મારી એવી ધારણા હતી કે લશ્કરી હુકમીને પોતાનો રસ્તો કરતાં કરતાં જવું પડશે, અને સિવિલ મેજસ્ટ્રેટ જે હાજર હોય તો સ્વાભાવિક રીતે લશ્કરને પોતાની જે ચોખ્ખી લશ્કરી ફરજ જાળવવાની હતી તેમાં મુજબણુ થાય. જે લોકો બચી ગયા હતા તેમને લઈ આવવામાં આવ્યા અને કાંઈ પણ પ્રાંતકાર કે લડાઈ વિના કોટવાલીમાં માણસો વધારવામાં આવ્યાં. ”

દરમ્યાન જનરલ ડાયર ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો, તેણે રામબાગમાં પોતાનો મુકામ નાંખ્યો હતો અને સંપૂર્ણ કંપનને લખ લીધો હતો.

જનરલ ડાયરે આવતાંની સાથે પહેલું કામ લોહિાને પકડવાનું કીધું. શહેરમાં દાખલ થઈને તેણે લગભગ ૧૨ માણસોને પકડ્યા, પણ તેને કોઈએ હેરાન કર્યો નહીં, કે કોઈ તેની સામે થયું નહીં.

દરમિયાન લોહિા એ શું કર્યું તે જોઈશું. ૧૦મી તારીખની રાત્રે શહેરની ઉપર કોઈને કંપનને નહતો, (લોહિા સાહે તેમ કરી શકતા હતા) છતાં કાંઈ ચોરીચોરી કે લૂટકાટ થયાં નહીં. ૧૧મીની સવારે તેઓને મહાંઓની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. લશ્કરી અમલદારો પ્રથમ તો દરેક મુઠાની પાછળ ૪ માણસથી વધારેને જવા દેવાની રજા ન આપે. આથી લોહિાને અતિશય સંતાપ થયો. તેઓને તો મુઠાંઓની પાછળ મોટું સરઘસ કાઢવું હતું. તેઓએ પોતાના પ્રતિનિધિઓને પોતાના તરફથી રજા મેળવવા ગોડધ્યા. આખરે ખૂબ રકબંક પછી પરવાનગી આપવામાં આવી, પણ સરઘસને જે વાગ્યા સુધીમાં પાછા વળવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. સરઘસ તો બહુ મોટું હતું, પણ બધાએ હુકમો અક્ષરશઃ પાળવામાં આવ્યા, અને નીમેલા વખત પહેલાં બધું સાંજોપાંજ પાર ઉતરી ગયું. ૧૨મી એપ્રિલે દહેરાદૂ, જે પાછળથી ' અમૃતસર સ્વત્રા ડેસ ' માં મુખ્ય માફ સાક્ષીદાર થયો હતો, તેણે દબ ખરીકન આગળ એક સલાહ કરી, અને તેણે આખરે આખી કે લાલા કનૈયાલાલના પ્રમુખપક્ષનીયે જર્જીવોગા બાગમાં ૧૨મી એપ્રિલે ખીજી સલાહ કરાશે. આ સલાહ યોલાવ્યાની અથવા આવી કોઈપણ સલાહનું પ્રમુખપક્ષ લેવાની લાક્ષણિકતા કનૈયાલાલ આખી ના પાડે છે. એઓ ૭૫ વર્ષની ઉંમરના એક જૂના વકીલ છે અને બહુ લોકપ્રિય છે. અમને એમની જુવાની ખરી-હોવા વિશે શંકા નથી. અમે માનીએ છીએ કે એમનું નામ મોટું ટાળું ભેટું કરવાને માટેજ વાપરવામાં આવ્યું હતું.

આ પછી જે બનાવ બન્યો તે સમજવાને માટે, અમૃતસરનાજ એક રહીશ, છતાં તે વખતે તેઓ કેટલાક દિવસ માટે બહાર ગયેલા હતા, તેવા એક ગૃહસ્થે ચીતરેલા અમૃતસરના ચિત્રથી વાકેફ થવાની જરૂર છે. પંજાબ એંબર ઓફ ફોર્સર્સના ઉપધુદી ચેરમેન અને અમૃતસરની ફોલોર અને જનરલ મિટ્સ કંપનીના મેનેજીંગ ડાયરેક્ટર લાલા ગિરધારીલાલે આ ચિત્ર આપ્યું છે. તેઓ કહે છે:-

“ હું કાનપુરથી કલકત્તા મેલમાં બેસી તા. ૧૧મી એપ્રિલની સવારે ૧૧૧૧ વાગે અમૃતસર પહોંચ્યો. અમૃતસરની પાસેના નહેર ઉપરના પૂલ ઉપરથી અને પૂલ ઉપર પોલીસ ટુકડીઓ રેલ્વે લાઈનની ઉપર પડેલાં ભરતી જોઈ. આગગાડી સ્ટેશનમાં પેડી એટલે આખી જગ્યા કોઈ લશ્કરી પડાય જ્યાં દીસવા લાગી. જ્યાં જોઈએ ત્યાં સોલ્ડેરો અને બંદુકો દેખી... મજૂર કે કોઈ પણ પ્રકારનું વાહન મળે નહીં. પ્લેટફોર્મની બહાર નીકળતાં મને સરદાર વિક્રમસિંહ મળ્યા. તેમણે મને હું જ્યાંથી આવ્યો હતો ત્યાં પાછાં આવ્યા જવાનું કહ્યું; મને તેમ થાય તોપણ શહેરમાં દાખલ થવાની તો તેણે મને સાફ નાજ કહી. એનો બિચારા બહુ ગભરાયલા જણાતા હતા એટલે તેમણે મારી સાથે કોઈ વધારે વાતચીત ન કરી. એક રેલ્વે મોકરની લલમનગાઈથી ૨૦ મિનિટ રોકાયા પછી મહા મુશ્કેલીએ

મને દરખાસ્ત સાહેબ સુધી મારો સામાન લઈ જવા માટે મજૂર મળ્યો. લોકોને જવાના પૂલ આગળ ફેટલાઈ યુરોપીયન સોલ્જરોનો પહેરો હતો. તેઓ કોઈ પણ જણને તેની વસ્તુઓ પૂરેપૂરી તપાસ્યા વિના શહેરમાં જવા દેતા નહીં. બધાએ જણની પાસે ગમે તેવી લાકડી હોય તે લઈ લેવામાં આવતી. મારી વસ્તુઓને ધરણી ઉધીચતી કર્યા પછી મને આગળ જવા દેવાની પરવાનગી મળી. ગાડી જવાના પૂલ ઉપરથી તો કોઈને જવા દેતાજ નહતા. આ સ્થિતિ ધણા દહાડા સુધી એટલે લગભગ ૧૫મી એપ્રિલ સુધી ચાલુ રહી. શહેરની બહાર ઠેર ઠેર થોડે થોડે અંતરે સોલ્જરો અથવા પોલીસનાં માથુસો બંદૂક અને બાગનેટો લઈને ઉભેલા સિવાય બીજાં કંઈ જણાતું નહતું. શહેરમાં કોઈ પણ જગ્યાએ એકે પોલીસનો માથુસ પોતાની જગ્યાએ જણુતો નહતો... શહેરમાં દાખલ થતાં-વેંતજ મને ખબર પડી કે નળમાં પાણી બિલકુલ બંધ થયું હતું... પછીથી-સાંજે ખબર પડી આખા શહેરમાં વિજળીનો પ્રવાહ પણ બંધ થયેલો હતો. મને ત્યાં સુધી ગાદ છે ત્યાં સુધી તો ખબર છે કે આ અગવડ પણ ઝોખામાં ઝોખી ૧૮મી કે ૧૯મી એપ્રિલ સુધી ચાલી. દરખાસ્ત સાહેબ તરફ જતાં મને લોકોના તોફાનમાં ચિહ્ન જણાયાં. તારના દોરડાં તુટેલાં હતાં અને ફેટલીક ધમારતો બજેલી હતી. ”

સરકારી સાક્ષીઓના કહેવા પ્રમાણે પણ પાણી અને વિજળી ત્રણથી ચાર દિવસ સુધી બંધ રહ્યાં હતાં. એ તો ઝોખાજ છે કે આ નિર્દય બંધીનો ઉદ્દેશ મોટો ભાગે, જે અત્યાચારોમાં થોડા જ માથુસોનો ભાગ હતો અને જે અત્યાચારો, લોર્ડ હંટરે એક સાક્ષીને કહ્યું હતું તે મુજબ, શાંતિશીલ શહેરોએ અટકાવી શકે એમ નહતું તે અત્યાચારો માટે આખા શહેરને સજા કરવાનો હતો.

તા. ૧૩મી એપ્રિલે સવારે સુમારે દાઠ વાગે જનરલ ડાયર એક રસોડા સાથે શહેરમાં દાખલ થયો અને એક જાહેરનામું ફાટ્યું. જનરલ ડાયરે હંટર કમિટી આગળ બુખાની આપી છે તે મુજબ એ જાહેરનામીના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. આપણે તો અહીં છેલ્લો ભાગ કામનો છે. તેમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું: “કોઈ પણ પ્રકારના સરઘસને શહેરમાં અથવા શહેરના કોઈ પણ ભાગમાં અથવા શહેરની બહાર કોઈ પણ વખતે ફરવા દેવાની પરવાનગી નથી. ચારથી વધારે માથુસનું કોઈ પણ સરઘસ અથવા ટોળું કાયદા વિરૂદ્ધ મંડળી તરીકે ગણવામાં આવશે અને જરૂર પડશે તો તેને હથિયાર વાપરીને વિખેરી નાંખવામાં આવશે. ” જનરલ ડાયરને ‘જરૂર પડશે તો’ એ શરતના અને “સરઘસ” ની સાથે વપરાયલા “ટોળું” શબ્દના અર્થ વિશે પુષ્કળ સવાલો પૂછવામાં આવ્યા હતા. “જરૂર પડશે તો” એ શબ્દનો અર્થ એટલો જ થાય કે “આવું ટોળું બીજા કોઈપણ રીતે વિખેરી ન શકાય તો, ” અને ‘ટોળું’ શબ્દનો અર્થ જાહેર રસ્તા ઉપર ભેગું થયેલું ટોળું જ અર્થ શકે; નહીં તો ઘરમાં ખેડેલું ૪ થી વધારે માથુસોનું કોઈપણ ટોળું જાહેરનામા મુજબ કાયદા વિરૂદ્ધ મંડળી અર્થ જાય.

આ જાહેરનામું એક દુભાષીઆએ, જનરલ ડાયર શહેરમાં ફરતા હતા તે વખતે, પંખખી અને ઉર્દુમાં થોડે થોડે અંતરે વાંચી સંભળાવ્યું હતું. જનરલ ડાયર કહે છે કે તેઓ ખેંચી ત્રણ કલાકમાં શહેરમાં ફરી વળ્યા. લોકોને ભેગા કરવા માટે નગાફ વગાડવામાં આવ્યું હતું. જે જે જગ્યાએ આ જાહેરનામું વાંચવામાં આવ્યું હતું તે તે જગ્યાનો એક નકશો જનરલ ડાયરને બતાવવામાં આવ્યો, અને તેણે કબૂલ કર્યું કે તે શહેરના ઘણા ભાગમાં

ધણાએ જણ્યું અવા હશે કે જેણે જાહેરનામા વિશે સાંભળ્યું નહતું એ હકીકત તો જનરલ ડાયર કબૂલ કરી ચૂક્યા હતા. એટલે લૉર્ડ હંટરે પૂછ્યું, “જાહેરનામા વિશે ન સાંભળ્યું હોય એવાં માણસો એ ટોળામાં હોવાની ધારતી હતી એમ માની લાઇએ તો, તમને એમ ન થયું કે ગોળાખાર શરૂ કરવા પહેલાં ટોળાને વિખરાઈ જવાનું કહેતું એ નાજી છે ?”

સ—ના, મને તે વેળા એમ ન થયું. મને તો માત્ર એમ લાગ્યું કે મારા હુકમોનું અપમાન થયું છે, માર્શલ લૉનું પણ અપમાન થયું છે; માટે તરત જ ગોળા છોડવાની મારી ફરજ છે.

સ—તમે ટોળાને વિખરી નાંખ્યું તે પહેલાં ટોળાએ કંઈ કરવા માંડ્યું હતું ?

જ—ના, સાહેબ. તેમાંના થોડાક નાશી છુટ્યા હતા.

સ—તેઓએ નાશી જવા માંડ્યું હતું ખરું ?

જ—હાથ. મેં ગોળાખાર શરૂ કર્યા એટલે મધ્યમાંનું મોટું ટોળું લગભગ જમણી પાણીએ નાશલાગ કરવા લાગ્યું.

સ—માર્શલ લૉ જાહેર કરવામાં આવ્યો નહતો. તમે જે ગંભીર પગલું લીધું તે પહેલાં, શહેરની વ્યવસ્થાને માટે જવાબદાર દિવાની અમલદાર રેવિન્યુ કમિશનરની સલાહ લેવાની તમને જરૂર ન લાગી ?

જ—સલાહ લેવા માટે તે વેળાએ કોઈ રેવિન્યુ કમિશનર ન હતો. ખીજા કોઈને પૂછી જોવાનું મને ડહાપણુ લરેલું લાગ્યું નહીં. મારે મારા કર્તવ્ય વિશે નિશ્ચય કરવાનો હતો. લસ્કરી દિલ્હિ-દુથી મને એમ લાગ્યું કે મારે લાગલો જ ગોળાખાર શરૂ કરવો જોઈએ, અને તેમ હું ન કરું તો મારી ફરજ જાગવતાં હું ચૂકું.....

સ—ગોળાખાર કરવામાં તમારે હિદ્દેશ તો ટોળાને વિખેરી નાંખવાનો જ હતો ના ?

જ—ના, સાહેબ. તેઓ વિખરાઈ જાય ત્યાં સુધી હું તો ગોળા છોડ્યા જ કરવાનો હતો.

સ—તમે ગોળાખાર શરૂ કર્યો કે તરતજ ટોળું વિખરાઈ જવા લાગ્યું હતું ના ?

જ—તરતજ.

સ—તોપણ તમે ગોળાખાર ચાલુ રાખ્યો ?

જ—હા.

સ—ટોળું વિખરાઈ જવાનું છે એમ જણાયા છતાં તમે ગોળાખાર બંધ કેમ ન કર્યો ?

જ—તે પૂરેપૂરું વિખરાઈ જાય ત્યાં સુધી ગોળાખાર ચાલુ રાખવાની મને મારી ફરજ લાગી. જે હું થોડો જ ગોળાખાર કરું તો તો ગોળાખાર કર્યો એજ મારી જૂલ ફરે.

ખીજા અનેક સવાલોના જવાબમાં જનરલ ડાયરે કહ્યું કે “ ૧૦ મિનિટ સુધી મેં ગોળાખાર ચાલુ રાખ્યો.” “આવી રીતે બંદુકની ગોળાથી વિખેરી નાંખવાનો મને અનુભવ ન હતો,” “કદાચ ગોળાખાર કર્યા વિના તમને હું વિખેરી નાંખી શકત,” પણ તેણે ગોળાખાર કર્યો, “કારણ કે જે તેમ મેં ન કર્યું હોત તો લોકોએ પાછા આવીને મારી મંસ્કરી કરી હોત અને હું ખૂર્ષ બનત.” ખીજા એક સવાલના જવાબમાં તેણે ગોળાખાર કરવાનાં કારણો જણાવ્યાં છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

લાલા ગિરધારીલાલ ઉમેરે છે કે, “ આગમાંથી નાંસી જ્યાં પામેલા ઘણા ધાપલોએ ધાના દરદથી પ્રાણુ ખોયા હતા, અને તેમનાં મુઠદા રસ્તામાં પડેલાં હતાં. અમૃતસરના લોકોએ આ રીતે પોતાની વૈશાખી ઉજવી. ”

મરેલાં માણસોની સંખ્યાના સંબંધમાં અહીં એટલું નોંધવાં જોઈએ છે કે સરકારના પોતાના કબૂલ કરવા પ્રમાણે ૨૦ મી ઑગસ્ટ પહેલાં, એટલે આ બનાવ બન્યા પછી ત્યાર મહિના સુધી મુએલાની સંખ્યાની ચોકસી સરકારે કરી નહતી. ત્યાર પછી મિં ટામ-સને બહાર કર્યું કે વધારેમાં વધારે ૨૬૦ માણસો મરી ગયાં હશે. હવે તો તેઓએ સેવા-સામિતિનો ૫૦૦ માણસનો આંકડો સ્વીકાર્યો છે—સેવા-સામિતિએ તો મુએલા દરેક જણની ભાજ મેળવીને આ આંકડો કાઢ્યો છે, એટલે એ તો મુએલાઓનો ઓછામાં ઓછો આંકડો છે. ખરો આંકડો તો કોઈ દિવસ જણાવવાનોજ નથી; પણ કાળજીપૂર્વક તપાસ કર્યા પછી અમને લાગે છે કે લાલા ગિરધારીલાલનો આંકડો કોઈપણ રીતે વધારા પડતો નથી. એક મધ્યસ્થ જગ્યાના ધીચમાં ધીચ લાગમાં અને ૨૦૦૦૦ માણસના ટોળામાં ગોળી મારતા છતાં, સોલ્જરો એક હજાર માણસ તો ત્યારે જ ન મારી શકે છે ત્યારે તેઓ કાચા નિશાનબાગે હોય. વળી એ પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે નકશા ઉપર બતાવેલી જમણી બાજુની સાંકળી નાળ-હાંસલીમાં અને હાંસલીમાંથી પણ ગોળી છોડવામાં આવી હતી. એ નાળની સામેના અરૂખા ઉપર અમે ગોળીનાં વીધાં જોયાં છે, અને અમારી આગળ એવું બતાવનારો પણ પુરાવો આવ્યો છે કે આગની બહારની કેટલીક એવી જગ્યાએ સોલ્જરો મરનામાં આવ્યા હતા કે ત્યાંથી તેઓ બહાર નીકળવાના દાર ઉપર નજર રાખી શકે. અને આ-દારોમાંથી નીકળતાં માણસો ઉપર તેઓ ગોળી છોડતા હતા. એ બાબત શક્ય નથી કે જનરલ ડાયરને કોઈ વધારેમાં વધારે માણસો મારી નાંખવાનો હતો, અને માણસ ૧૦૦૦થી વધારે ન મુખ્યાં તેમાં તેનો બિચારનો કશો વાંક ન હતો. તેની પાસેના દારૂ ગોળોજ ખપી ગયો હતો, અને બખતરી ગાડીઓ તો તે પ્રવેશ દારૂ બહુ સાંકડું હોવાને લીધે લઈ જઈ શકાઈ નહોતી.

તા. ૧૩મી ના બનાવોની બધીએ અધાર વિગતો, અને (ન્યાયાધીશ રાન્કિનના સબ્જેક્ટમાં કહીએ તો) એ બનાવની ‘ લખાવટતા ’ બરોબર વર્ણવવી શક્ય નથી. એનો બરોબર ખ્યાલ આણુવા માટે તો સરકારી સાક્ષીઓનો બધોએ પુરાવો તથા અમે પ્રસિદ્ધ કરેલો બધો પુરાવો વાંચી જવો જોઈએ. ૧૦મી એપ્રિલના અત્યાચાર પછી અંગ્રેજ અમલદારો ગુસ્સે થયા હતા, અને તેમને ગુસ્સે થવાનું વાજબી કારણ હતું. જે માણસો તરફ તેઓ બહુ અદ્યથી વર્તતા હતા તેજ માણસો હવે તેમને અળખામણુ થઈ પડ્યા હતા. અમૃતસરના એક પ્રસિદ્ધ શહેરી લાલા દોલજીદાસ આવા એક ગૃહસ્થ હતા, છતાં ત્યારે અધિકારીઓના બોલાવેલા પણ તેઓ તેમને મળવા ગયા ત્યારે તેને અધિકારીઓ બહુ ક્રુદ્ધ દશામાં માલમ પડ્યા. “ બધાઓનો મિત્રજ તપેલો હતો એટલે બધે અમે કે મિં સોમુરે તો એમ પણ કહેલું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે યુરોપીયનના એક જન દીકરું હિંદીઓના હજાર જન લેવાશે. કેટલાંક શહેરને તોપથી ઉરાડવાની સચન કરી હતી. લાલા દોલજીદાસે અમલદારોને કહેલું કે જે કોઈપણ રીતે દરબાર સાહેબને આંચ આવશે તો પછી ત્રાસનો પાર નહી રહે, કાજુ આ માર્દર આપ્યા પંજબમાં બહુ પવિત્ર મનાય છે, ”

મહમદ સીદીક, ઍરિસ્ટર, ૧૧મી તારીખે મુએલાનો નિકાલ કરવા સંબંધે અધિકારીઓને મળવા ગયા. તેઓ કહે છે, “ તેમની સાથે થયેલી વાત ઉપરથી મને એવી છાપ પડી, કે તેઓના મનમાં એમ હતું કે યુરોપીયનનાં ખૂન થયાં એટલે તેનું વેર લીધા વિના તેો આંત્રે જ નહીં; અને જો જરા પણ પ્રતિકાર કે અપમાન અથવા શાંતિભંગ થાય તો પુરતું બળ ધાપરવું, જરૂર લાગે તો શહેરને તોપથી ઉડાવી દેવું.”

ડાક્ટર બાલમુકુંદ, સબ-એસિસ્ટન્ટ સરજન કહે છે, કે તા. ૧૧ મી એપ્રિલે કર્નલ રિમથ, સિવિલ સર્જને કહ્યું હતું કે જનરલ ડાયર આવે છે, અને તે શહેરની ઉપર તોપ ચલાવશે. તેણે નકશા પાડીને અમને ખતાવ્યું કે શહેરની ઉપર કયાં કયાં-ગોળા છુટશે, અને અર્ધા કલાકની અંદર તેને કેવી રીતે જમીનદોસ્ત કરવામાં આવશે. મેં કહ્યું કે ‘ તોપો ચાલશે તો માફ થું થશે ? ’ તેણે ઉત્તર આપ્યો: ‘ તારે જમીન જતું હોય તો તું કાં તો શહેર છોડી જ, અથવા તો હોસ્પિટલમાં આવીને રહે.’

ત્યારે હવે આપણને ખબર પડે છે કે ૧૩મી એપ્રિલની લખાનકતા કેમ ઉદ્ભવી. લેફ્ટી પાછા ઉભા ન થવા પામે એવો ફટકો તેમને લગાવવાનો હતો. શહેરની ઉપર તોપ ચલાવવાનો વિચાર તો રહેજો માંડી વાળવો પડ્યો હતો. ૧૩મી એપ્રિલની સવા એ તૈયાર તકરૂપ થઈ પડી અને જનરલ ડાયર એ જરોખર સાર્થી લીધી. મિ. સી. ઍંક. ઍન્ડુએ આ બનાવને ઍંકોની કતલ જેવી જ કતલ કહી છે. જો નિર્દયતાનું પણ અમુક વતી અમુક ઍાછી એવું માપ બાંધી શકાતું હોય તો અમારું ધારવું એવું છે, કે ગૌંધાની કતલ જલીઆંવાલા પાગની કતલના કરતાં ઘણી વધારે ધાતકી હતી; પણ આજે જે યોગ્યા-યોગ્યનું ધારણ બંધાયું છે તે ધારણ ઍંકોની કતલના કાળની લશ્કરી ધારાપોથીમાં નહતું. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જે લેફ્ટીએ જાહેરનામું લખવું હતું તે લેફ્ટી પણ તેના નિષેધ લાગતું રહ્યું કે અર્થ સમજવા નહતા. કોઈ પણ માણસ જાહેરનામાનું યોગ્ય અપમાન કરીને તે સલામાં ગયો નહતો. લશ્કરી અધિકારીઓને કોઈ પણ રીતે ખીજવવામાં આગ્યા નહતા, તેમજ અમૃતસર કે અમૃતસરની બહાર કોઈ પણ એવું બન્યું નહતું, કે જેથી કતલનો ખ્યાલ કરી શકાય. કંડે પેટે કરેલું—પરાનાપરક કરેલું એ ધાતકી કૃત્ય હતું, અને જો હિંદુસ્થાનમાંના ઍિલિટરા અમલને આ અદ્ય પાપમાંથી મુક્ત કરવો હોય, તો જનરલ ડાયરને તાબડોતોખ બરતરફ કરી તેને યોગ્ય ન્યાય મળવો જોઈએ.

હોર્ડ હાંટરની કમિટી આગળ તેણે કહ્યું હતું કે સર માર્કિસ ઍાડવાયરે તેના કૃત્યને પસંદ કર્યું હતું. પંજબના રહીશોની હાંટગી જેમને સોંપવામાં આવેલી હતી, તેમણે મનુષ્યવધી વિરૂદ્ધ આ અપરાધને મંજૂરી આપી હશે એવું અમારી તો કલ્પનામાં પણ નથી આવી શકતું. માર્શલ હો કાયદેસર રીતે જાહેર થયો હોય, કે હકીકતમાં જાહેર થયા વિના માર્શલ હો આજુ રોય. તોપણ કમાન્ડંગ અમલદારોને મર્યાદાના ફેટલાક નિયમો તો પાળવા પડે છે. અમારો નમ અભિપ્રાય છે કે જનરલ ડાયરે આ નિયમોની કેવળ અવગણના કરી હતી, અને ફરીથી કહીએ છીએ કે અંગ્રેજોનાં થયેલાં ખૂનો અથવા આગોનો કોઈપણ રીતે બંધાવ કરવાનો અથવા તેમાં રહેલો અપરાધ ઍાછો કરવાની અમારી લેશમાત્ર દબાવ નથી, એ સર્વ કૃત્યોનો બચાવ થાય એમ નથીજ એમ અને માનીએ છીએ, પણ ગુસ્સે

થયેલા ટોળાના ગમે તેવાં નીચ અને અધમ કૃત્યોથી; જનરલ ડાયરે નિર્દોષ લોકોની જોવી કતલ કરી તેવી કતલનો પણ કશો બચાવ થઈ શકે એમ નથી જ.

૧૪મી એપ્રિલનો દિવસ લોકોએ મુએલાં અને ધાયલ થયેલાંઓને ખસેડવામાં અને તેમની દહન કે દફન ક્રિયા કરવામાં ગાળ્યો. આ કામને પણ રજા તો મેળવવાની હતી, એટલે આ પ્રમાણે હુંકું અને ટચ જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું: “લોકો એ પોતાનાથી અને તેટલાં જલદી પોતાનાં મુડાં બાળી અથવા દાટી દેવાં જોઈએ, કોઈ પણ રીતનું સરખસ કાઢવું નહીં.”

૧૪મી તારીખે અમૃતસરની ટ્રેવી સ્થિતિ હતી એ બાબત હોડી હંટરના સવાલના જવાબમાં જનરલ ડાયરે કહ્યું: “મારા હુકમનો અમલ થયો છે કે નહીં તે જોવાને માટે હું શહેરમાં ફરી વળ્યો. મેં બધા પહેરાઓ તપાસ્યા. બધું શાંત હતું.”

આસરે બપોર પછી બે વાગે સ્થાનિક રહીશોની, મ્યુનિસિપાલ કમિશનરોની મેંજ-સ્ટ્રોની, અને વેપારીઓની એક સલા કોટવાલીમાં બોલાવવામાં આવી, ત્યાં કમિશનર શર આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા: “તમે લોકોને શાંતિ જોઈએ છે કે લડાઈ જોઈએ છે? અમે તો દરેક રીતે તૈયાર છીએ. સરકાર સર્વશક્તિમાન છે. સરકારે જર્મની છત્વું છે અને દરેક વાનાં કરવાની એની શક્તિ છે. જનરલ આજેજ હુકમો આપી દેશે. એમનાજ કબજામાં આ શહેર છે. હું કશું કરી શકું એમ નથી, તમારે હુકમો માનવા જોઈશે.”

કમિશનર મિ. ડિચિન, આ પછી, ચાલ્યા ગયા. જનરલ ડાયર, માર્શલ અર્વિંગ, રેહિલ, પ્લમર અને લશ્કરી પહેરેદારોને લઈને ૫ વાગે આવ્યા. જનરલ અને બીજા બધાએ જણુ આંતર્ય ક્રોધમાં ચોરડામાં પેઠા, અને જનરલે ઉર્દુમાં ભાષણ કર્યું તેનો તર્જુનો નીચે પ્રમાણે છે:—

“તમે લોકોને ખરાબર ખબર છે કે હું તો એક સીપાઈ અને સોલ્જર છું. તમને શાંતિ જોઈએ છે કે લડાઈ? તમને લડાઈની ઇચ્છા હોય તો સરકાર તેને માટે તૈયાર છે, અને જો તમને શાંતિ જોઈતી હોય તો મારા બધા હુકમો માનો અને બધી દુકાનો ઉઘાડો; નહીં તો હું તમને ગોળાંએ ઉડાવીશ. મને તો કાન્સનું કે અમૃતસરનું બંને રજુક્ષેત્ર સરખાં છે, હું તો લશ્કરી આદમી રહ્યો. હું તો સીધાજ રસ્તો લેવાનો. હું કાંઈ ગાળી કે જમણી બાલુએ ચસવાનો નથી. તમને લડાઈ જોઈતી હોય તો દહીં દો. જો તમારે સલાહ જોઈતી હોય તો બધી દુકાનો ઉઘાડવાનો હું તમને હુકમ કરું છું. તમે સરકાર વિરૂદ્ધ વાતો કરો છે, અને જર્મનીમાં અને બંગાલમાં રીજેલા માણસો રાજદ્રોહની વાતો કરે છે. હું આ બધાની નોંધ લઈશ. હુકમો માનો. મારે બીજું કશું જોઈતું નથી. મેં લશ્કરમાં ૩૦ વર્ષ નોકરી કરી છે. હું દિંદી સીપાઈ અને સીપ લોકોને સારી રીતે જાણું છું. તમારે શાંતિ જાળવવી જોઈએ; નહીં તો દુકાનો બગાડેરીથી અને બંધુકથી ઉઘાડવામાં આવશે. તમારે મને બદમાશો વિશે ખાતમી આપવી જોઈશે જ. હું તેઓને ગોળાંએ ઉડાવી દઈશ. મારા હુકમો માનીને દુકાન ઉઘાડો. તમારે લડાઈ જોઈતી હોય તો તેમ કહો.” આ પછી મિ. માર્શલ અર્વિંગ, ડેપ્યુટી કમિશનર બોલવા ઉઠ્યા. તેના ભાષણમાંથી બે વાક્યો અમે આપીશું. “અંજોનેને મારી નાંખવામાં તમે બહુ ખરાબ કામ કર્યું છે. તમારી ઉપર અને તમારા બચ્ચાં ઉપર બેઠાં વાગવામાં આવશે.”

૧૫મીએ બધી દુકાનો ઉઘાડવામાં આવી. રહેજે એમ દર્શના થાય કે ૧૩મીએ વેર વળ્યા પછી, ૧૪મીનાં બાપરો પછી અને દુકાન ઉઘડી ગયા પછી, સામાન્ય દિવાની અમલની પાછી શરૂઆત થઈ હતી; પણ તેમ અને તેમ ન હતું. વેર પૂરેપૂરું હજી વળ્યું નહતું. આ કારણથી માર્શલ લૉ બહાર દરવામાં આવ્યો, અને હકીકતમાં જે ચાલુ જ હતો તેને હવે કાયદાની છાપ પડી. હમી જૂન સુધી તે અમલમાં રહ્યો અને અમૃતસરના લોકોની શુંદગી અનેક રીતે અસહ્ય કરી મૂકવામાં આવી. એમાંની કેટલીક રીતો નીચે આપી છે:-

૧. જે ગલીમાં મિસ શેરવુડની ઉપર હુમલો થયો હતો, તેને લોકોને ફટકા મારવા માટે અને તેમાંથી પસાર થનારાઓને પેટે ચલાવવા માટે અલગ રાખવામાં આવી.

૨. નિયમ તરીકે દરેક અંગ્રેજ અમલદારને, અને હકીકતમાં દરેક અંગ્રેજને, બધા લોકોએ સલામ કરવી પડતી હતી, અને તેમ ન કરે તો તેમને પકડવાનું અથવા તેમનું અપમાન કરવાનું ઠરાવેલું હતું.

૩. રહેજ રહેજ માટે બહારમાં અને ખાનગી રીતે ફટકા મારવામાં આવતા.

૪. શહેરના તમામ વક્રોલોને, નિષ્કારણ સ્પેશ્યલ કોન્સ્ટેબલો બનાવવામાં આવ્યા હતા, અને તેમની પાસે સામાન્ય મજુરની માફક કામ લેવામાં આવતું.

૫. ગમે તે દરબજના માણસોને ગમે તેમ પકડવામાં આવતા હતા, અને પોલીસના પહેરામાં હોય તે દરમિયાન તેઓની પાસે કબૂલાતનામાં કઢાવવાને માટે અથવા પુરાવો કઢાવવાને માટે અથવા કેવળ તેમને નામોશી લગાડવા માટે તેઓનાં અપમાન થતાં, તેમને પગવવામાં આવતા, અને અકથનીય ત્રાસો તેમની ઉપર ગુજરવામાં આવતા.

૬. ગુન્હાઓની ઉપર ઇન્સાફ આપવા માટે સ્પેશ્યલ ટ્રિબ્યુનલો નીમવામાં આવી, જેને પરિણામે કાયદાને નાગે હડહડતો અન્યાય થયો અને દુઃખીઆરા પત્રકારોને અપીલ કરવાનો હક રહ્યો નહોતો.

હવે પેટે ચાલવાના દુકમ ઉપર અગે આવીએ. જે ગલીમાં લોકોને પેટે ચલાવવામાં આવતા હતા તે ગલી એક સાંકડી ઘીચ વસ્તીવાળી જગ્યા છે. તેની બંને બાજુએ બે માળનાં મકાનો છે, અને અનેક ધરો વાળાં બીજી અનેક નાની નાની બીજી બાજુએથી બહાર ન નીકળાય એવી ગલીઓ તેમાં આવીને મળે છે. આ ગલીઓના રહેવાસીઓને જે કાંઈ ખરીદવા જવું હોય અથવા શહેરમાં જવું હોય, તો સુખ્ય ગલીના કેઈ પણ ભાગમાંથી નીકળ્યા વિના છુટકો જ નહતો, એટલે જતાં અને આવતાં બંને વાર પેટે ચાલ્યા વિના પણ છુટકો ન હતો. સાફસુફ કરનાર અથવા વેંચકીય સારવાર કરનાર પેટે ચાલીને આવે તોજ આવી શકે. આ દુકમનો જે ગલીમાં અમલ થયો હતો તે ૧૫૦ વાર લાંબી છે. સાથે જોડેલા નકશા ઉપર મધ્યમાં "ટીકરી" નામનો એક લંબ-ચતુષ્કોણ જોડો, ત્યાં ફટકા મારવાને માટે ખાસ માંડવો બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ દુકમ ૮ દિવસ અમલમાં રહ્યો. જનરલ ડાયરે તો એને 'ચારે અંગે ચાલવાનો દુકમ' કહ્યો છે, અને વર્તમાનપત્રોએ 'હાથે અને પુંટજે ચાલવાનો દુકમ' કહ્યો છે; છતાં એ દિવા કરનારા માણસોને પોતાને ઉધાં સુવું પડ્યું અને બરાબર દરોડ વિનાનાં માણસોની માફક પેટે ચાલવું પડ્યું. જરા પણ પુંટજુ ઉચું થાય કે વાકું વળે તો તરતજ

પેટે ચાલનારાં માણસોની પાંદા ઉપર બંદુકના કુંદા પડતા. આવી ગધી 'ક્રિયા પેટ' અને લાય વડેજ કરવી પડતી હતી. ગલી, ઘણી ખરી હિંદુસ્થાનની ગલીઓની સાફક ગંદી અને દાંપ અને કચરાથી ભરતી છે. વળી એ પશુ જોવા જોવું છે કે હુકમ મહોદે જ આપવામાં આવ્યો હતો, અને ઉપરી અધિકારીઓના હુકમ મળ્યા એટલે ખેંચી લેવામાં આવ્યો હતો. જનરલ ડાયર આ હુકમનું આ પ્રમાણે ઠારણ આપે છે: " સ્ત્રીઓને મારવામાં આવી હતી તે મને લાગતું હતું. સ્ત્રીઓને અમે પવિત્ર માનીએ છીએ. આ ભયંકર કૃત્યોને માટે યોગ્ય સજા શોધી કાઢવા માટે મેં મારા મગજને ખૂબ ચલાવ્યું. મને ઠાઈ યોગ્ય સજા જડે નહીં પણ દંડક અચાનક જ આ ગતી આવ્યું. પહેરાઓની મુલાકાતે હું ગયો ત્યારે મેં ત્યાં જઈને એક ત્રિંકાણુ ઉભા દરાવ્યો. આ ગલીને તો પવિત્રજ ગણવી જોઈએ એમ મને લાગ્યું, એટલે મેં બંને છેડે પહેરેદારો મુક્યા, અને તેમને કહ્યું કે ઠાઈ પણ હિંદાઓને અહીંથી જવા દેવા નહીં. મછી મેં એમ પણ કહ્યું કે ' જોને જવું હોય તેણે હાથે પગે ચાલીને જવું.' મારે સ્વપ્નેએ ન હતું કે ઠાઈ અક્ષલવાળા ડાહ્યો માણસ આવા સંજોગોમાં જાણીશુદ્ધને જશે. " આ શિક્ષામાં રહેલા ખુનીપણા અને અધમપણાને માટે એવું કાંઈ ભાગ્યેજ કલ્પી શકાશે. મિસ શેરવુડની ઉપર ૧૦મી તારીખે હુમલો થયો અને આ હુકમ ૧૬મીએ નીકળ્યો. મિસ શેરવુડને કદી ન જોયાં હોય એવાં ખાજરોને પણ એ હુકમ માનવાનો હતો. મિસ શેરવુડ ઉપરના હિંચકારા હુમલા વિષે આ લોકોને ખેદ થયો હશે—અમૃતસરના ધણા મોટા ભાગના લોકોને ખેદ થયો જ હતો. છતાં તેઓને આ સજા ભોગવવી પડી. મનુષ્યના આત્માને અધમ કરવાના જ હેતુથી જે મગજ આવી સજા શોધી કાઢીને તેને અમલમાં મુકી શકે તે મગજને દેવા પ્રદારનું કહેવું એ કષ્ટણુ છે. પહેરેદારો સવારના ૬ થી રાતના ૮ વાગ્યા સુધી ખેસાડવામાં આવ્યા હતા. એટલે દોડ દંડરે ત્યારે જનરલ ડાયરને પૂછ્યું કે ' જે લોકો કાયદાને માન આપીને એ ગલીમાં રહેતા હતા તેમને ધરમથી બહાર જવું હોય તો પેટે ચાલીને જ જવાની તેમને ફરજ પાડનારા હુકમનો શો ખુલાસો છે ?' ત્યારે જનરલ ડાયરે જવાબ આપ્યો: " તેઓ બીજે ઠાઈ પણ વખતે જઈ શકેતા હતા " એટલે કે રાત્રે દશ વાગ્યાથી તે સવારના છ વાગ્યા સુધીમાં ઠાઈ પણ વખતે. (તા. ૨૫મી પછી વખત ૮ ને બદલે ૧૦ દરવામાં આવ્યો હતો). જનરલ આમ ખોલતા હતા ત્યારે તેમને જ્ઞાન ન રહ્યું કે આની સાથે બીજા હુકમ પણ ચાલુ હતા, કે જોને લીધે દશ વાગ્યા પછી તો ઠાઈ બહાર નીકળી શકે તેમ ન હતું અને નીકળે તો નેની ઉપર ગોળીખાર થવાનો સંભવ હતો. છતાં એનો એજ જવાબ આપતાં એણે ઉમેર્યું કે, " મને નથી લાગતું કે એથી કાંઈ બહુ અગવડ થઈ હોય. જો તેમને જરા દુઃખ પડે તો, માર્શલ કો ચાલતો હોય તે દરમિયાન તે કાંઈ દુઃખ કહેવાય નહીં. તેઓને રોજની જોઈતી બીજા રીતે મળી શકતી હતી. તેઓને ઘોડી અગવડ ખરૂં પડે તેનો ઉપાય ન હતો. " દોડ દંડરે કહ્યું, " તમે કહ્યું દરજા કે આવા ખજલગાટના વખતમાં શાંત લોકો માટે ગરબડ મટાડવામાં મદદ કરવાનું સુરોક્ષ છે. આથી કરીને ઉચતના ઉપાયો તો કાયદાને માન આપી ચાલનારા શહેરીઓને નહીં પણ તોફાની લોકોને જ સાચુ પાડવા જોઈએ એ કીક નથી ?" જનરલ ડાયરે જવાબ આપ્યો: " તા એ લોકો નામના કાયદાને માન આપનારા શહેરીઓ જણી શકાય, પણ મને લાગે છે કે તે વેળા મેં તો દુષ્ટોને સજા આપવાનો જ વિચાર રાખ્યો હતો."

સ—પણુ આ ગલી કાંઈ એવી ન હતી કે ત્યાં મિસ શેરુડને મારનારા માણસોની પુષ્કળ આવડળ હાય ?

જ—ના, પણુ ગલીની મ'યમાં મેં એક માંચડો ઉભો કરાવ્યો હતો, અને મેં ધારું હતું કે મિસ શેરુડને મારનારા માણસો પકડાશે ત્યાર હું તેમને ત્યાં ફટકાવીશ. મારે તેમને ફટકા મારવાનો ઈશ્તિહો હતો.

પણુ ખરેખર શું બન્યું તે ઘડીક વાર આપણે જોઈએ. લાલા ઇશ્વરદાસ અમૃતસરની એક મ્હોટી પેઢીમાં ઍસિસ્ટન્ટ છે. તે નકશા ઉપર બતાવેલા લાલા લાભચંદને ઘેર તા. ૧૮મી ઍપ્રિલે ગયા હતા. એવામાં જ એકાએક ગલીમાં લશ્કરી ટુકડી સાથે મિ. પ્લમર આવી પહોંચ્યા. લાલા ઇશ્વરદાસ અને તેના મિત્રો એક બારીમાંથી જોતા હતા. મિ. પ્લમરે તેમના તરફ પોતાની ચાણુકનો સપાટો કર્યો અને તેમને સૌને ઉભા થઈ સલામ કરવાનું કહ્યું. લાલા લાભચંદને લશ્કરને માટે પોતાના ઘરનો કેટલોક ભાગ ખાલી કરી આપવાનો હુકમ મળ્યો હતો. આ સાક્ષી કહે છે કે “આસરે સાંજે ૪ વાગે ઇશ્વરદાસ, પન્નાલાલ, મંદારામ અને હું ઘેર જવા નીકળ્યા, પણુ અમને પોલીસે રજા ન આપી. અમે પાછી પરવાનગી માગી, પણુ ગલીમાંથી પેટે ચાલીને જઈએ તોજ જઈ શક્યાએ એવી શરતે તે આપવામાં આવી. એટલે અમને બધાને પેટે ચાલીને ગલીમાંથી બહાર નીકળવું પડ્યું અમારે ઘેર જવાને બીજો રસ્તોજ નહતો.” અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે હુકમ લેખી રીતે કે મ્હોટે પણુ બહાર પાડવામાં આગે નહતો, છતાં તેનો અમલ કરવાનો આ પ્રથમ દિવસ હતો. જેમ જેમ એનો અમલ થતો ગયો તેમ તેમ તે પ્રસિદ્ધ થતો ગયો.

બીજા એક સાક્ષી લાલા મેધામત્ર એક કાપડના વેપારી છે. તેઓ કહે છે: “મારું ઘર કૃત્વા કુરીચાંવાલા (આ પેટે ચાલવાની ગલીમાંથી નીકળતી એક ગલી) માં આવેલું છે, અને મારી દુકાન ગુરુ બજારમાં છે. પહેલેજ દિવસે કૃત્વા કુરીચાંમાં સોલ્જરો ગોઠવવામાં આવ્યા. હું સાંજે પાંચ વાગે ઘેર આવતો હતો ત્યારે મને સોલ્જરોએ અટકાવ્યો, અને મને મારા પેટ ઉપર ચાલવાનો હુકમ કર્યો. પણુ હું તો નાશી ગયો અને સોલ્જરો ત્યાંથી ખસ્યા ત્યાં સુધી બહારજ રહ્યો. તે દિવસે રાત્રે હું નવ વાગે ઘેર આવ્યો અને જોયું તો મારી સ્ત્રીને તાવ આવેલો હતો. ઘરમાં તેને આપવા માટે પાણી નહતું. ડાક્ટરે ન્હોતો કે ન્હોતી કાંઈ દવા. મોડી રાત્રે હું પાણી લઈ આવ્યો. આ પછીનાં સાત દલાગ સુધી મારી સ્ત્રીને કશી વૈઘટીય સારવાર થઈ શકી નહીં, કારણુ કોઈ ડાક્ટર પેટે ચાલીને આપવાને તૈયાર થાય નહીં.”

એજ ગલીમાં રહેતા જૈન મંદિરના લાલા ગણુપતરાય કહે છે, “ પૂજા માટે આ ગલીમાં યદને જેમને મંદિરમાં આવવું પડતું, તેમને પણ આવી રીતે પેટે ચલાવવામાં આવતા હતા. ”

લાલા દેવીદાસ, જેઓ એક શરાદ છે તેમને પેટે ચલાવવામાં આવ્યા હતા. તેઓ પોતાને ઘેર પાછા જવાને તૈયાર થયા, પણ તેમને પેટે ચાલવાની ફરજ પાડવામાં આવી. તે કહે છે, “ મેં પ્રથમ તો મારા હાથ અને ઘુંટણે ચાલવા માંડ્યું, પણ જાગનેટના મારની ધમકી મળી અને મારે પેટે ચાલવું પડ્યું. ”

હલાનચંદ નામના એક ગૃહસ્થને ૨૦ વર્ષ ઘયાં અંધાપો છે. તેમને પેટે ચલાવવામાં આવ્યા હતા અને લાતો પડી હતી.

અખદુલા નામના એક શિક્ષકને પેટે ચલાવવામાં આવ્યા હતા, અને રસ્તામાં યાત્રીને તે જરા થોભ્યા એટલે તેમને લાતો અને પંદુકના કુંદા મારવામાં આવ્યા હતા. એમનો શરીરનો બાધો મજબુત હતા એટલે આજે શરીરે ઉઝરડા પડ્યા હતા.

આ હુકમ ચાલુ હતો તે દરમ્યાન મંદિરનાં પારિવારિકો અને બીજાં પંખીઓને જો-ળીખાર કરવામાં આવેલો હતો. પશુઓને માટેની પવિત્ર પાંજરાપોજ, જે ગલીને નાકે જ આવેલી હતી તે મળમૂત્રથી બગાડવામાં આવી હતી. ગલીના કુવાઓને પણ સોજાંરોએ નજીકમાં મળમૂત્ર કરી બ્રહ્મ કર્યા હતા.

સરકારપક્ષની લુખાનીમાંથી એમ જણાય છે કે પેટે ચાલવાની જંગલી ક્રિયા ૫૦ માણસોને કરવી પડી હતી.

ફરજયાત સલામ કરવાનું નામોશી ભરેલું કાર્ય જેમણે કર્યું નથી તેમને, જેને એ કાર્ય કરવું પડ્યું છે તેને કેટલું દુઃખ અને અપમાન લાગ્યું હશે, તેનો ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવી શકશે. જેઓને સલામ કરવી પડી હતી તેઓએ અમને તે કાર્યનું વર્ણન આપ્યું છે. તે-પણ અમે માત્ર તે તેઓને કેટલું દુઃખદાઈ થઈ પડ્યું હશે તેનો કાંઈક જ ખ્યાલ લાવી શકીએ. ૧,૬૦,૦૦૦ માણસની વસ્તીવાળા શહેરને લાગુ પાડવામાં આવેલો આ સલામ કરવાનો હુકમ કાંઈ નાનીસની યાત ન હતી—સલામ કરવી પડતી એટલે ઉભા રહી જઈને જમણા હાથનું ચોક્કસ રીતે હક્કનચક્કન કરવું પડતું. નવાઈ નથી કે કેટલાક સાક્ષીઓ અમારી પાસે એવા આવ્યા છે કે જેઓ કહે છે કે તેમને બરોબર રીતે સલામ ન કરવાને માટે પકડવામાં આવ્યા હતા. અને બરોબર રીતે સલામ કરી એટલે કાંઈ હુકમ પૂરો ન થઈ જતો; જેઓ બૂલ કરતા તેઓને અનેક રીતે શિક્ષા ખમવી પડતી.

લાલા હરગોપાળ ખન્ના, બી. એ. ૧૮મી એપ્રિલે પોતાના કેટલાક મિત્રો સાથે એક રસ્તેથી પસાર થતા હતા. તેમણે કેટલાક ધોડેસ્વાર પોલિસો અને તેમની પાછળ જનરલ ડાયરને જ્નેયાં, તેમણે તેમને ખૂબ પાડી. તેમની પાસે જતાંજ લાલા હરગોપાલે તેમને લરકરી રીતે સલામ કરી, એટલે તેને કહેવામાં તે આવ્યું કે બરોબર સલામ કરી જવજીતો નહોતો; અને બીજા દિવસે રામજાગમાં હાજર થવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું. તેણે જનરલની સલામ કરીને રળ લીધી અને મિલિટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આર્મ્ પોલિસ, મિ. પ્લમરને રામજાગમાં પોતાને ક્યાં હાજર થવાનું છે તે વિષે પૂછ્યું. મિ. પ્લમરે લામજાગ એક ઠાંડેરેજલને તેમને કોટવાલ સાહેબ પાસે લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો. ત્યાં

પહેલેનાં તેમને ધીમ લે વજુ માણસ કારે કોની જમને ઉપર જોડવામાં આવ્યા. સંજમાં ૭ વાગ્યા સુધીમાં આ ટોળા વચ્ચે ગઈ. આ પછી જાણેલી વેડી કરી કોટવાલી સુધી તેમને કુચ કરાવવામાં આવી. કોટવાલીમાં તેઓને છુટ્ટી જગ્યામાં જ્યાં જ્યાં બંધવા પડ્યાં પડ્યાં રાત આગવી પડી. તેમના ઉપર એક ઘુરખાનો પહેરા મુકવામાં આવ્યો હતો. બીજા દહાડે સવારે ૮:૧૧ વાગે તેમને રામચાંચ કાઢવામાં આવ્યા. ત્યાં તે સંજમાં એક દરકરી દવાકાર (ડાર્કટ) આવીને સલામ કરતાં શીખલું ત્યાં સુધી તકકમાં હોમા રાખવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર પછી બધાને છોડવામાં આવ્યા. (લુ. નં. ૯૫, ૯૬.)

ત્રીયાં દિવાળ દિન જોલો એક આનરરી મેંજરૂટ છે તેઓ કહે છે : જનરલ અને મિ. ખમરને સલામ કરતી વખતે ઉભા ન રહી જતા માટે લોકોને કટકા મારવામાં આવતા. જે લોકો સલામ ન કરતા તેમને ઘણીક વાર પકડવામાં આવતા. આવી રીતે કટકા મારવાના અને પકડાવાના કેટલાક દાખલા મેં મારી નજરે લેયા છે. લોકો એટલા તો ઠર ખાઈ ગયા હતા કે ઘણીક તો, રખેને કાંઈ ભૂલ યઈ ગય અને સળ ખમરી પડે તે ખાતર, કલસલ આખો દિવસ ઉમાં રહેવું પડ્યું હતું. હું " લમલમ " કહું છું. કારણ ત્યારે ત્યારે તેઓ મોટરનો અવાજ સાંભળતા ત્યારે ત્યારે તેઓ ઉભા રહી જતા. મેં પોને તેમ ક્યું છે. " (લુ. નં. ૨.)

કટકા મારવાનું ગદેર હતું તે તો નામોરી લરેલું હતું, એટલુંજ નહીં પણ ગાસ-જાનક હતું; અને કેટલોક સરકારી પુરાવો પડ્યો છે તે ન હોત તો કટકા મારવાની સળ કેમ કરવામાં આવી હતી તે સમજવું જ સુરકેલ પડત. સરકારી પુરાવા ઉપરથીજ જણાય છે કે આ સળ " ક્રિસ્ટાના કાયદા " નામના નિયમોના કહેવાતા ભંગ માટે યજ હતી; અને મિસ શેરવુડની ઉપર હુમલો કરવાનો જેમની ઉપર વલેમ ગયો હતો તેમને વિષે તો જનરલ કાયરેજ કથુક ક્યું હતું, કે તેમને તો પેટે સાલવાની ગલીમાં તેઓને કટકા મારવા હતાં. આ પ્રમાણે નકશામાં બતાવેલા માંડવામાં ૭ છોકરાઓને કટકા મારવામાં આવ્યા હતા. દરેકને 'ટીટીટી' સાથે બાંધવામાં આવતો હતો અને ૩૦ કટકા મારવામાં આવતા હતા. તેમાંના એક " ઝુલ્સિંહ બિચારો ૪ થે કટકે બેલાન યજ ગયો, પણ એક સોલરને તેના મ્હેંગાં થોડું પાણી રેક્યું એટલે તેને પાણું ભાન આવ્યું. તરતજ પાછા કટકા શેક થયા. વળી પાછો તે બેલાન યજ ગયો, પણ ૩૦ કટકા પૂરા થયા ત્યાં સુધી તે બિચારાને બેસાડવામાં ન આવ્યો. ચાંલકા ઉપરથી તેને લોહીએ નીગળતો અને તદન બેમાન દયામાં લઈ જવામાં આવ્યો. ખીમ છોકરાઓને પણ આ પ્રમાણે જ કટકા મારવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાંના ઘણાખરા તો કટકાના માર દરમ્યાન બેમાન યઈ ગયા હતા. તે બધાને કાય કડી નાંખેલી હતી અને તેઓ થોડાં પગલાં પણ ચાલવાને અસક્ત હતા, એટલે પોલીસના માણસો તેમને ખેંચતા હતા. આ પછી તેમને કિરકામાં કાઢવામાં આવ્યા. (લુ. નં. ૧૧૫, ૧૧૭ અને ૧૧૮).

જનરલ કાયરે પોતાના પુરાવામાં કહ્યું છે કે વડાઈ કોન્ટેબલોએ ઉપયોગી સેવા બંજવી હતી, અને મિ. ક્રિચિને કહ્યું છે કે તેમને એ કામ તો કાંઈક ગમી ગયું હતું. દવે એ વડીલોના જ પોતાની નામલક વિશે, અને પોતાને કરવા પડેલાં કામ વિષે અભિપ્રાય છે તે આપણે જોઈએ. કાલા કનૈયાલાલનું નામ તો આગળ આવીજ ગયું

અમૃતસરના એ જૂનામાં જૂનામાં વકીલ છે. તેમને પણ આ માનમાંથી સુકિત નહોતી. વળી તેઓ કહે છે: “મારે કહેવું જોઈએ કે બીજા સ્થાનિક વકીલો સાથે મને પણ સ્પેરયલ ડૉન્ટેશન તરીકે કામ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. ૨૨મી એપ્રિલે આ નીમણુક કરવામાં આવી હતી, જ્યારે શહેરમાં શાંત અને સ્વવસ્થા જળવવાની ખાતર આ નીમણુક કરવાની કરી જરૂર નહતી. પોલીસનાં માણસો આ કામ માટે પુરતાં હતાં, અને એ દિવસોમાં તો શહેર શાંત હતું. મારે ઘરડે ઘડપણુ મારી પાસે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ખુરશી લાવવા લઈ જવા જેવું મજૂરનું કામ કરાવવામાં આવ્યું હતું, અને જળતા તાપમાં મારે પહેરો ભરવો પડ્યો હતો. આ ઉપરાંત અમારા ઉપર જે માળાનો વર્ષાદ વર્ષતો, અને અમને જે આપમાનો મળતાં તે વળી અમારા દુઃખના વધારામાં. શાંતિ અને સ્વવસ્થા માટે અમારી નીકળુકની કશીએ જરૂર હતી એમ હું માની શકતો નથી. ડૉન્ટેશનની નીમણુકનો હુકમ અમને સળ કરવા માટે જ યોજાયેલો હતો. સ્થાનિક વકીલો સાર્વજનિક કાર્યોમાં લાગ લે છે, અને રોલ્ટ અંકટ સામેની અજબજામાં લાંગ લીધો હતો, આજ કારણે આજી વકીલ મંડળને આ સળ કરવામાં આવી હતી. (જી. નં. ૨૬)

લાલા બાલમુકુંદ ભાટીઆ, હાઈકોર્ટ વકીલ અને મ્યુનિસિપાલ કમિશનર સ્પેરયલ ડૉન્ટેશન નીમવાની કિંધાનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે, “અમને જમીન ઉપર એસ-ડવામાં આવ્યા હતા અને પછી એ શહેરીઓને ધાંલલે પાંધાને ફટકા મરાતા અમને જોવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. આ જનાવ જોવાનો મને ખાસ હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. સાંજે બધાએ વકીલોને એક હારમાં ઉભા રાખવામાં આવ્યા હતા—” લેફ્ટેનન્ટ ન્યુમેનના હવાલામાં બધાને સોંપવામાં આવ્યા હતા. તેણે એક જણુના તરફ લાત સુઢાં ઉઠામી હતી. દિવસમાં ત્રણ વખત તેમને હાજરી આપવી પડતી હતી અને ખાડીનો દવરા પહેરો ભરવો પડતો હતો. શ્રીયુત ભાટીઆ કહે છે કે, “એટલે, અમારે વાડીમાં કે શહેરમાં આજો દિવસ હાજર રહેવું પડતું હતું. અમને વારંવાર યાદ દેવાવવામાં આવતું હતું કે, ‘તમે માત્ર ડૉન્ટેશન છો, તમારી કાંઈ પણ કસર યશો તો તેને માટે ફટકાની કે ઢેહની જ નહીં, પણ દેહાંત દંડની ચિક્ષા પણ યશો.’” અમને માનની નગર-થી જોનારા ધણા લોકોની સમક્ષ અમારો પાસે ખુરશી ટેબલ ઉપાડવા જેવું મજૂરનું કામ કરાવવામાં આવતું, એ કે આ કામ માટે ઓર્ડલી અને બીજા નોકરો પૂરતા હતા.” વકીલોને સલામ કરવાનું તો ખસુસ શીખવવામાં આવતું. તેમને ૧૨મીએ છોડવામાં આવ્યા. શ્રીયુત ભાટીઆ પણ લાલા કર્નેલાલાદની માફક એમજ માને છે કે આ કામ કરાવવામાં વકીલોને સળ કરવાનોજ ધરાઈ હતો. (જી. નં. ૬૧).

પંડિત રાજેન્દ્ર મિશ્ર અને બીજા વકીલો ઉપર જળાવેલા આરોપોને ટેકા આપે છે, અને કહે છે કે અધિકારીઓને મદદ આપ્યા છતાં તેમને આ પ્રમાણે અપમાન અને દુઃખ આપવામાં આવ્યું હતું. (જી. નં. ૬૪).

રોહિતર આ નીચે ૯૨ વકીલોનું અપમાન મર્થ દર્શ. આવી રીતે તેમનો ધંધો ઠોડી દેવાવવામાં આવ્યાને લીધે તેમને વિના કારણ જે પંસાની ખાદ મળ તેની તો અમે વાત જ કરતા નથી.

પશુ અતિશય ત્રાસજનક પ્રકારની સજા તો કદાચ માર્શલ લૉની મુદત દરમિયાન જે એકે સામટી ધરપકડ થઇ અને લોકોના તરફ, પોલીસ-હવાલા દરમિયાન, જે વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું, તેજ ગણાય. આ વિટંબણામાંથી ન્યારે ધરપકડ ચાલતી હતી ત્યારે, કોઇ પણ શહેરીને મુક્ત રહેવાની આશા નહતી.

લાલા ગિરધારીલાલ કહે છે, “ મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે પોલીસ, લોકોની ૧૩મી એપ્રિલથી ધરપકડ કરવા લાગી, ત્યાર પછી તે બંધ થઇ જ નહીં. અને આજે એક તો કાલે ખીજ એમ દરેકે દરજ્જાના લોકોને, શાંતિથી તેઓનું કામ કરતા હોય ત્યારે પકડવામાં આવતા હતા. શા આરોપ માટે તેમને પકડવામાં આવે છે તે જણાવવામાં આવતું નહીં” ત્યાર પછી તરતજ તેઓને હાથ કડી નાંખી કાઢી જેલમાં પૂરી દેવામાં આવતા, અને ત્યાં તેઓના ઉપર શા ગુનાનો આરોપ છે તેની ખબર આપ્યા વિના તેમને દહાડાના દહાડા અને મદિનાના મહિના મુઠ્ઠી રાખવામાં આવતા; અને મિત્રો અથવા સગાંવહાલોને મળવાની અવધાં સલાહ લેવાની તેમને કશી તક આપવામાં આવતી નહીં. ન્યારે જુદા દરજ્જામ અલ્પીખાને પકડવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે લોકોના ઉપર એવી છાપ પડી હતી કે કોંગ્રેસની હીલચાલ સાથે સંબંધ ધરાવનાર શહેરમાંના દરેક જણની ઉપર આવી જ રીતે વાદળી આવશે.

લાલા ગિરધારીલાલે અમૃતસર ૭મી એપ્રિલે છોડ્યું હતું, અને કાનપુરમાં એક સંબંધીને ઘણા બિમાર મૂકીને ૧૧મીએ પાછા ફર્યા હતા. એટલે તેમને પાછું કાનપુર જતું હતું. પુષ્કળ અડચણ વેદીને તેઓ અમૃતસર છોડવાનો પાસ મેળવી શક્યા, અને ૨૧મી એપ્રિલે તેઓ કાનપુર જવા કસકત્તા મેઇલમાં ઉપડ્યા. બીઆસ નદીના પૂલ ઉપર ગાડી અટકાવવામાં આવી, અને તમામ ઢિંદી પ્રવાસીઓના સરસામાનની ખૂબ જડતી લેવામાં આવી. થોડા વખત પછી તેમને ખબર પડી કે અમૃતસરમાં તેમને અધિકારીઓએ બોલાવ્યા છે. કાનપુરના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની આગળ તેઓ હાજર થયા, તેઓ લાલા ગિરધારીલાલની સાથે જુદુ અદખથી વત્યા અને પોલીસ-હવાલામાં તેમને અમૃતસર મોકલવી આપ્યા. જે સખ-ઈન્સ્પેક્ટરના હવાલામાં તેઓ હતા તેની પરવાનગીથી તેમણે પોતાની પાસે એક વર્તમાનપત્ર રાખ્યું હતું, પણ અમૃતસરના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને તો આ પણ જુદુ ભારે થઇ પડ્યું. સખ-ઈન્સ્પેક્ટરે તેને શાંતિથી કહ્યું કે, “ મારા ઉપરીએ મને આ ગાણુસની ઉપર એ પ્રકારની બધી રાખવાનો હુકમ આપેલો નહોતો, એટલે મેં તેને વર્તમાનપત્ર ખરીદવાની પરવાનગી આપી. ” લાલાજીને તરત જ હાથકડી કરવામાં આવી, અને પોતાને શા માટે પકડવામાં આવ્યા છે, એમ પૂછતાં તેમને કશો ઉત્તર મળ્યો નહિં.

તા. ૨૨મી એપ્રિલની સવારના ૧૧ વાગ્યાથી બીજે દિવસે સવારે ૮ વાગ્યા સુધી તેમને કશું ખાવાનું મળ્યું નહતું. એક નાના ઝોરડામાં ૧૦ કે ૧૧ માથુસો સાથે તેમને પૂરવામાં આવ્યા હતા. આ ઝોરડાના ખૂણામાં એક વાસ મારતું પિસાખતું વાસણ હતું. બીજે દિવસે થોડી મિનિટ માટે તેમને તેમના નિત્યકર્મ માટે બદાર કાંટવામાં આવ્યા હતા અને તરત જ પાછા પૂરી દેવામાં આવ્યા હતા. તેમને નહાવાની કે કપડાં બદલવાની પણ પરવાનગી નહતી, અને મદામુરીખને, એક માવાણ કોન્સ્ટેબલ પાસે આવ્યો ત્યારે તેમને પાણી

મળી શકયું. મે મહિનામાં વધારેમાં વધારે તાપ હોય છે, અને એક હવા વિનાના અને ધીમોધીમ ભરેલા ઓરડામાં તો શી વેદના થઈ હશે તેનો સ્ટેજે ખ્યાલ આવી શકશે. વખત આવ્યો એટલે તેમને કેટલાક અમલદારો આગળ લઈ જવામાં આવ્યા, તેમાંના એક જણે તેમને વિષે અપમાનકારક અને દુઃખકારક વચનો કાઢ્યાં. ૨૪મી મેએ તેમને કાચી જેલમાંથી સખસીડીઅરી જેલ (વધારાની જેલ)માં ખસેડવામાં આવ્યા. ત્યાં મનુષ્યને ખાવાને નાલાયક એવો ખોરાક તેમને મળ્યો. ૨૭મી મેએ તેમને અને તેમના સોબલીઓને બપોળે વચ્ચે એક હાથકડી નાંખીને લાહોર લઈ જવામાં આવ્યા. તેમની પાસે કાઢીને આવવામાં દેવામાં આવતા નહતા. જે કાઢી તેમની સાથે વાત કરવા જતા તેમને લાગલાજ પકડવામાં આવતા. લાહોર રેલ્વે સ્ટેશનથી તે કોર્ટ મુખી બે માઈલ તેમને ચલાવવામાં આવ્યા. રસ્તે પીવાનું પાણી પીતાં પણ તેમને પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે અટકાવ્યાં. કોર્ટ આગળ પહોંચ્યા પછી કોર્ટની બહાર આખો દિવસ તેમને ખેસી રહેવું પડ્યું. પછી તેઓને સેંટ્રલ (મુખ્ય) જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યાં અને ત્યાં દરેકને ૭ ફુટ લાંબા અને બે ફુટ પહોળા, અને ૪ ફુટ ઊંચા લોખંડના પાંજરામાં પૂરવામાં આવ્યા. નહાવાની વ્યવસ્થા અતિશય ગંદકીભરેલી હતી. આ કાર્ય માટે તેમને દરેક જતના કામને માટે વાપરવામાં આવતી મોટી બતાવવામાં આવી હતી. ૨૭મી મેએ, જેમનાં સગાંવહાલાંએ પૈસા ભર્યા હતા તેવા કેટલાકોને કંઈક સારા ઓરડામાં ખસેડી લઈ જવામાં આવ્યા; અને કંઈક વધારે સારા ખોરાક આપવામાં આવ્યો, તથા કપડાં બદલવાની પરવાનગી આપવામાં આવી. ૨૮મી મેને દિવસે તેમને મોર્ટલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ૩૭ જૂને અમૃતસરના કેટલાક કેદીઓને કામ ચલાવવા માટે કોર્ટમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા, બીજા કેટલાકને, તેમની ઉપર શો આરોપ હતો તે જણાવ્યા વિના, સાક્ષીઓનાં નામ આપવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. લાલા ગિરધારીલાલને, તા. ૬મી જૂને કાંઈ પણ કામ ચલાવ્યા વિના અને તેમને શા માટે પકડવામાં આવ્યા હતા તેની કશી ખબર આપ્યા સિવાય છોડી દેવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે અધિકારીને અનુવચા નહીં એવા અમૃતસરના એક લોકનાયકને પકડવામાં આવ્યો હતો, અને દોઢ મહિના મુખી કેદમાં રાખવામાં આવ્યો અને સામાન્ય કેદીના કરતાં પણ વધારે ખરાબ વર્તન તેના તરફ બતાવવામાં આવ્યું હતું-કારણ કાચી જેલમાં હોય તેવા દરેક સામાન્ય કેદીને પોતાનાં સગાંવહાલાંને, અને વકીલને તો જરૂર, મળવા દેવામાં આવે છે અને તેને જોઈએ તે ખોરાક લેવા દેવામાં આવે છે. મીઠાં પીરાજદિન, એક ૨૧ વર્ષના જૂના આનરરી મેજિસ્ટ્રેટ અને અમૃતસરના એક રૈસ કોલે છે કે અમૃતસરના અતિશય પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોને ન્યારે આમ પગવવામાં અને દુલવવામાં આવતા હતા, ત્યારે જગમહોર બદમાશો લગભગ છૂટે દોર કરતા હતા. (જુ. નં. ૨).

મિ. મકબૂલ મહમદ, હાઇકોર્ટ વકીલ, જેમણે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, ૧૦મી એપ્રિલે પોતાના હવને જોખમે પૂમ પાસેના ટોળાને ખાળાં ફેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમને એક સખ-ઇન્સ્પેક્ટરે પકડ્યા, અને પોલીસ થાણે લઈ જવામાં આવ્યા. તેમને આ પ્રમાણે લખી આપવાનું કહેવામાં આવ્યું: 'હું રાખીન્સન અને રોલ્ડના ખુન દરનારાઓને ઓળખી શકું તેમ છું અને ઓળખ આપવાને તૈયાર છું.' "મેં પોલીસને ખબર આપી કે હું તો તેમને લેખી જુલાની મોકલી ચૂક્યો છું, અને તેમાં મેં લખ્યું છે કે

હું કોઈને ઝોળખી શકું તેમ નથી. આ મારી જુખાની, પછી મારી માસે વ્યાજવાંમાં આવી; અને તે મારા હાથે જ કાઢી નાંખી, જેમને તેઓએ ગુ-હેગાર તરીકે જોળી કાઢ્યા હતા તેમનાં નામવાળું એક ખીજું જુખાનીપત્ર લખી આપવાનું મને કહેવામાં આવ્યું. આમ કરવાની મેં ના પાડી એટલે મને કેટલીક ધમકી આપવામાં આવી. છતાં થોડી વારે મને જવા દેવામાં આવ્યો. ” આ પછી બચાવપક્ષના સાક્ષી તરીકે કોઈએ તેમનું નામ આપ્યું હતું. સરદાર સુખાસિંહે તેમને કહ્યું, ‘ ધણા લોકોએ બચાવપક્ષ તરફથી સાક્ષી પૂરવાની ના પાડી છે, તમે પણ તેમ કરો. ’ મિ. મકબૂલ મહમ્મે જવાબ આપ્યો, ‘ મને અંતરાત્મા છે. ’ એટલે સરદાર સુખાસિંહે તેને કહ્યું, ‘ આ વખતમાં કોઈને અંતરાત્મા નથી, અને જેને હોય છે તેને દુઃખી થવું પડે છે. ’ તેણે એમ પણ ઉમેર્યું: ‘ હું તમારી સંનદ ખેંચી લેવરાવીશ અને તમને વધારે મુશ્કેલીમાં લાવીશ. ’ (જી. નં. ૫૦)

૨૦મી એપ્રિલે ડા. કેદારનાથ લાંડરી, સીનીઅર ઍસિસ્ટન્ટ સર્જન (ઉંમર વર્ષ ૬૨ના) ને સરદાર સુખાસિંહે, ૧૦મી એપ્રિલે મિસિસ ઈઝબેલી ઉપર હુમલો કરનાર ટોળામાંના કોઈ પણ માણસનું નામ આપવાનું કહ્યું. ડા. કેદારનાથે તેને કહ્યું કે, ‘ મારાથી એ શકે શકે તેમ નથી. ’ એટલે સરદાર સુખાસિંહ, મિ. પ્લમર અને મિ. માર્શલ જૂમ પાડી ઉઠ્યા, ‘ હેં ! તમે સરકારને મદદ નથી કરતા; તમને પણ પકડવામાં આવશે ! ’ આનો ડાકટરે ઉત્તર આપ્યો, ‘ જેને મેં જોયા નથી તેનું નામ હું નજ આપી શકું, તમારે જે કરવું હોય તે કરી લો. ’ આ ઉપરથી સરદાર સુખાસિંહે ડાકટરને કહ્યું, ‘ તમને પકડવાનો મ્હારી પાસે હુકમ છે, અને હવે તમે તમોને પકડાવવા સમજાવો. ’ તેમને હુકમ બતાવવામાં ન આવ્યો, પણ તેમના ઍસિસ્ટન્ટની સાથે તેમને કાચી જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. બંનેને ૨૭મી એપ્રિલ સુધી કાચી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા, અને તેજ તારીખે તેમને સખ-સીડીઅરી જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં જવાનો એક માઈલનો રસ્તો હતો અને ડાકટરને હૃદયરોગ હતો એટલે તેમણે ગાડી માગી. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે તેમને જો બીજાઓની સાથે પરેડ કરવામાં આવશે અને હાથકડી કરવામાં આવશે તો તેમને આઘાત પહોંચશે. છતાં તેમને બીજા ૬૨ કેદીઓની સાથે જેલ સુધી ચલાવવામાં આવ્યા. તેઓ કહે છે, “ ખૂબ તાપ હતો એટલે જેલ પોચતાં તો મને મૂર્છા આવી, પણ એક માયાળુ પોલીસના માણસે મને પીવાને પાણી આપ્યાથી તરત જ મને શુદ્ધિ આવી. તેમને એક ઠાટડીમાં પૂરવામાં આવ્યા, અને તે ન ખાઈ શકે તેવી રોટલી તેમને આપવામાં આવી. એક મિત્રે બહારથી તેમને માટે ખાવાનું મોકલવાની વિનંતિ કરી. પણ તે સ્વીકારાઈ નહીં, અને તેમનાં કપડાં-જે ગંધાતાં હતાં અને જેમાં જૂ પડેલી હતી તે-બદલાવવાની વિનંતિ પણ નિષ્ફળ ગઈ. બીજા મેને દિવસે ડેપ્યુટી કમિશનર જેલમાં ગયા, ત્યાં ડાકટરે તેમને પૂછ્યું કે ‘ મને શા માટે કેદમાં રાખવામાં આવ્યો છે ? ’ ઉત્તર મળ્યો: ‘ તમારી વિરૂદ્ધ કહ્યું નથી, માત્ર એટલું જ કે તમે મિસિસ ઈઝબેલી ઉપર ટોળાંએ હુમલો કર્યો ત્યારે તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહીં. ’ ડાકટર તેમની સાથે દલીલ કરવા લાગ્યા કે ‘ રોજી ’ હલ્લી કરવા ક્યારે ગયું તેની એને ખબર નહતી, પણ એ દલીલ બંધી નકામી હતી. છતાં આખરે તેમને અને તેમના ઍસિસ્ટન્ટને, તેમની ઉપર મુકવામાં આવેલા આરોપો તેમને જણાવ્યા વિના, ૧૨મી મેએ છોડી દેવામાં આવ્યા. ૨૦મી અને ૨૭મી એપ્રિલ દરમિયાન તે ઠાટવાલીની કાચી જેલમાં હતા ત્યારે કોઈકે તેમની પાસે એ વખત જઈને

‘તમે નકામા દુઃખી ચાઓ છો, ટોળામાંના થોડા માણસોનાં નામ તમે આપો તો તરત જ તમોને મુક્તિ મળે.’ (જી. નં. ૧૩)

મિ. મહમદ અંગીન વકીલ, મહમદ અહમદ અહમદ જેમને મિસિસ ઇઝબેથ ઉપર હુમલો કરવાના પ્રયત્ન માટે દાંસીની સજા થઈ હતી [અને જે પાછળથી ઘટાડોને પાંચ વર્ષની કરવામાં આવી હતી) તેના પિતા થાય છે. તેઓ મિસિસ ઇઝબેથની સાથે મિત્રતાનો દાવો કરે છે, અને તેમની જીવનમાં તેઓ કહે છે કે તેમનો દીકરો તો મિસિસ ઇઝબેથને પોતાની માતાતુલ્ય માનતો હતો, અને કેવળ નિરપરાધી હતો. ૨૦મી એપ્રિલે તેમને, તેમના દીકરાને, અને લાઇને પકડવામાં આવ્યા અને ટ્રાટવાલીમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તેઓ કહે છે: “ મને એક કોન્સ્ટેબલ હવાલાતના પારણા પાસે લઈ ગયો. એ નાના ઝોરડામાં બેસી-બેસી ૩૦ માણસોને બિચારાઓને પૂરવામાં આવેલા હતા; તેમને લોખંડના સળીઆમાંથી લાથ કાઢીને પાણી માગતા જોઈને કોઈનું પણ હૃદય કંપી જાય. મેં એક પોલીસના માણસને કહ્યું, મને અંદર જવાને વાંધો નથી, પણ હું ત્યાં પા કલાક પણ જીવી શકીશ નહીં. ’ તે ઇન્સ્પેક્ટર પાસે ગયો અને થોડી વારમાં પાછો આવીને મને ખીલ્લ ઝોરડા આગળ લઈ ગયો, ત્યાં મે. ડા. બર્સાર અને મિ. બેન્ડલ ઇસ્લામ અલીખાન, ઍરિસ્ટર એટલેને જોયા. આમાંથી તે લોકોએ ટ્રેટલાક માણસોને કાઢીને, અમને છ નવા આવનારાઓને દાખલ કર્યા. મારી જાંઘીમાં મેં આના જેવી ગંદી જોયા જોઈ નથી. અમારામાંના ઘણા ખરા આખી રાત બેસી રહ્યા. તેટલી એક સાંજે અમને અમારા ઘરનો ખોરાક લેવાની રજા મળે એવી અમે વિનંતિ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઈ. અમે કાંઈ જોડવાનું માગ્યું, પણ તે પણ ન મળ્યું. થોડો વખત પછી એક પોલીસનો માણસ ગામા પાસે આવીને અમારા દેખતાં કહેવા લાગ્યો, ‘ તું શા માટે તારી જાંઘી જોખમમાં નાંખે છે. તારે જેની સાથે દુશ્મનાવટ હોય તેવા ચાર પાંચ જાણના નામ દઈ દેની કે અમે સાક્ષી તરીકે તારું નામ આપીએ. ’ ગામાએ કહ્યું, ‘ મારો કોઈ દુશ્મન નથી કે તેનું હું નામ દઈ શકું. ’ પોલી માણસ આલ્થો ગયો, પણ થોડી વાર પાછો આવીને કહેવા લાગ્યો, ‘ જો તો ખરો, કયુમનું નામ દેજે, અને ખીલ્લ માટે તારી ઇચ્છા હોય તેમ કહેજે. ’ અમને આ જૂઠા પુરાવો ઉભો કરવાની પોલીસની કળા જોઈને બારે બેય થવા લાગ્યો કે રજોને અમને પણ એવી રીતે જોડી સાક્ષી પુરવાનું કહેવામાં આવે. ” આ સાક્ષીએ જોલની અંદરની સ્થિતિ પણ વર્ણવી છે. તેઓને જે જે વચ્ચે એક એક હાથકડી નાંખીને તેમની ટ્રાટડીમાં રાખવામાં આવતા, અને આવી જ દશમાં જાજર જ્યાં લઈ જવામાં આવતા. જાજરમાં બેઠા તેટલી ઘડી તેમને છુટા મુકવાની તેમની માગણી વ્યર્થ ગઈ. આકરા તડકામાં તેમને ગોળ ફેરવવામાં આવતા—તેમને કસરત કરાવવા સારું હશે ? ૩૬ કલાક તેમને કરી ખોરાક આપવામાં ન આવ્યો, અને ખુદી ધરતી ઉપર તેમને સુવાડવામાં આવ્યા હતા. થોડા દિવસ પછી હાથકડીઓ ઉતારવામાં આવી હતી. “ અમારે માટે રાખવામાં આવેલા ખોરાકમાં એક ખૂણામાં એક ચણાનો ટગલો, ખીલ્લ ખૂણામાં એક પાણીની ખાલકી હતી, અને પાસે જ પીસાઇને માટે એક પત્રનો ડબ્બો રાખેલો હતો. આ ખોરાક અમે ન ખાઈ શક્યા અને વળી એક દિવસ ઉપવાસી રહ્યા. ” ખીલ્લ દિવસે સ્થિતિ મુશ્કેલી. તેમને પોતાના ઘરનો ખોરાક લેવાની અને કપડાં બદલવાની રજા મળી. આવી રીતે તેઓ કિલામાં ૨૨ દિવસ રહ્યા.

રંભી મે એ તેમના ઉપર ઠામ ચંકાવવા માટે તેમને લાહોર લઈ જવામાં આવ્યા. એ નોકા બધા મળી પર જણા હતા, અને બધાને ભેગા સાંકળેલા હતા. લાહોરમાં અને પાણી વિના તેમને આવો દિવસ બહાર બેસાડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. બળતા સૂર્યના તડકામાં તેમને લાહોર સ્ટેશનથી તે કોર્ટ સુધી અને અને કોર્ટથી સેન્ટ્રલ જેલ સુધી ચાલવું પડ્યું હતું. ૨૭મી મેએ મિ. મહમદ અમીન અને તેના ભાઈને છોડી મુકવામાં આવ્યા.

(જી. નં. ૧૪)

મિસિસ નેલી બેન્ગમિન, સબ. ઍસિસ્ટન્ટ સરજન, મિસિસ ઈઝબેલની એક સહચરી છે. તેણે મિસિસ ઈઝબેલને હુમલામાંથી બચાવી લીધેલી. તે કહે છે, “ તપાસ ચાલતી હતી તે દરમિયાન મને બે વખત ડાટવાલી લઈ જવામાં આવી હતી; અને ‘ મહમદ અમીનને મેં ટોળામાં લેવા છે ’ એમ કહેવાતું મને કહેવામાં આવ્યું હતું. મેં કહ્યું કે એ તો જૂડી વાત છે, ત્યારે મિ. પ્લમરે મને જેલમાં મોકલવાની ધમકી આપી. હું જે જાણતી હતી તે મેં તેમને કહ્યું, પણ ખોટો પુરાવો આપવાની મેં ના પાડી. તેઓએ હલા વખતે મહમદ અમીન હાજર હતા એવી મિસિસ ઈઝબેલની વાતને હું ટેકા આપું તો મને સરકાર તરફથી બક્ષિસ મળશે એવી લાલચ આપી. પણ મેં પાછી ના પાડી.”

(જી. નં. ૧૬)

શ્રેક શુભમહમદ—દાચની ચીત્તેના વેપારીને ૨૦મી એપ્રિલે તે નમાજ પડતા હતા ત્યાં પકડવામાં આવ્યા હતા, અને ડાટવાલીએ લઈ જવામાં આવ્યા હતા. તેને ખોટો પુરાવો આપવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. ઇન્સ્પેક્ટર જવાહરલાલે તેમની ઘડી પકડીને તેમને એવા તો મજબ તમાચા માર્યા હતા કે ધડક વાર તેમને તમરી ચાલી ગઈ હતી. આ પછી તેણે તેમને આ પ્રમાણે કબુલત કરવાનું કહ્યું: ‘ ડોક્ટર સાતપાલ અને કીચલુએ તા. ૧૬ી ને દિવસે મને હડતાળ પાડવાને ઉશ્કેર્યો હતો, અને અંગ્રેજોને દેશમાંથી ધાડી મુકવા માટે અમે બોંચ વાપરીશું એમ કહીને મને ઉશ્કેર્યો હતો. ’ આ પ્રમાણે કરવાની તેણે ના પાડી. ના પાડતાં જ અમલદારે પોતાના હાથ નીચેનાં સપાઈસિફરોને તેને દૂર લઈ જઈને જરા દલકા કરવાનું કહ્યું. આ પછી તેને અમલદારોના ટેબલથી થોડે દૂર લઈ જવામાં આવ્યા અને ત્યાં કેટલાક કોન્સ્ટેબલોએ જવાહરલાલ કહે તેમ કરીને તેને ખુશ કરવાની સલાહ આપી. છતાં પણ તેણે ના પાડી એટલે તેઓએ તેને એક ઢાગ પકડી એક ખાટલાના પેમા તરે મુક્યો અને તે ખાટલા ઉપર આર કોન્સ્ટેબલો બેસા. આ સાક્ષી કહે છે, “ ત્યારે દુઃખ હતું ન અમી કશો ત્યારે હું ખૂબ પાડી બિડ્યો, ‘ મારો હાથ છોડો, હું તમે કહેશો તેમ કહીશ. ’ ” આ પછી તેમને ખાજ જવાહરલાલ પાસે લઈ જવામાં આવ્યા. પણ તેમણે પાછી અટકારો વિરૂદ્ધ પુરાવો આપવાની ના પાડી. એટલે તે દિવસે તેમને એક ચોરડામાં પૂરી રાખવામાં આવ્યા. આ પછી બે દિવસ સુધી તેમને માર, તમાચા, અને નેતર મારવામાં આવ્યાં. તેમને કહેવામાં આવ્યું કે

હતી. ૧૦ દિવસની કાચી કેદ પછી તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા, એ મારતે કે દરરોજ તેમણે કોટવાલીએ હાજરી આપવી. ૬મી જુન સુધી તેમણે આ પ્રમાણે હાજરી આપી. આ પછી તેમને લાહોર લઈ જવામાં આવ્યા. ૧૬મી જૂને તેમને માર્શલ લૉ ટ્રિબ્યુનલ આગળ ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં તેમણે મોકળે મને બધી વાત કહી દીધી અને પોતાના ઉપર જુદામ ગુન્હાની વાત પણ જાહેર કરી. (જુ. નં. ૨૧)

ધિજ્જલાલ નામના ૧૪ વર્ષની ઉમરના એક છોકરાને ૬ દિવસ સુધી પોલીસના હવાલામાં રાખવામાં આવ્યો હતો, બે દિવસ પછી તેને હંસરાજને સોંપવામાં આવ્યો, અને તેને સમજાવીને માર્શલ લૉ ટ્રિબ્યુનલ આગળ તેની પાસે ખોટી હકીકત જાહેર કરાવવામાં આવી હતી. આ હકીકત ખોટી હતી એમ એ હવે કહે છે. (જુ. નં. ૨૨)

સરદાર આત્મસિંગ, દારૂના વેપારીને ૧૩ મી એપ્રિલે જનરલ ડાયર આગળ પકડવામાં આવ્યા હતા. તેમને સરકારમાં ચલાવવામાં આવ્યા, અને તે કહે છે કે, “ તેઓ મારા એક હાથે કપડું બાંધીને શહેરના કેટલાક રસ્તા ઉપર પોતાની સાથે મને જેતી લઈ ગયા હતા. ” પીવાનું પાણી લેતાં પણ તેમને એક ધિટિશ સોલ્જરે અટકાવ્યા. એજ દિવસે બીજા કેટલાકને પણ પકડવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાંના નવ જણને હાથકડી કરી ખાધા વિના એક કોટડીમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યા હતા. ૧૫મી તારીએ તેમને જનરલની પાસે લઈ જવામાં આવ્યા અને બધાને એક ઝાડે બાંધીને ગાળો દેવામાં આવી અને હાંસી કરવામાં આવી. જનરલ સાહેબ પોતાનું કાંચ (બપોરનો નાસ્તો) લઈ રજા એટલે બધાને તેમની આગળ રજુ કરવામાં આવ્યા. આ પછી સરદાર આત્મસિંગને દિવસના છ છ કલાકનો પ્રેહોરો ભરવાની સજા થઈ. તેમની સામે શે આરોપ હતો તે તેમને કદી કહેવામાં ન આવ્યું, અને કેદમાં તે દરમિયાન એક સાજું તેમની સોનાની વીંટી અને તેમના નામવાળું એક વેસ્ટ ઍન્ડ હાંટિંગ ડૉગ (શિકાર કરવા વખતે ઉપયોગનું ઘડિયાળ) તેમની પાસેથી કઠાવી લીધાં. (જુ. નં. ૩૦)

મહમ્મદ ઇસ્માઇલ, ખાટકીને ૧૮મી એપ્રિલે પકડવામાં આવ્યા. તેના પિતાને પણ પકડવામાં આવ્યા, અને માર મારવામાં આવ્યો, અને તેઓએ તેના ભાઈ દીનાને રજુ કર્યો ત્યારે જ તે બંને જણનો છુટકારો થયો. દીનાને પણ ત્રણ દિવસ પૂરી રાખવામાં આવ્યો હતો, અને તેને નિર્દય રીતે માર માર્યાનું જણાવવામાં આવે છે. (જુ. નં. ૪૬)

અબદુલ અઝીઝ, શાક વેચનારને એક ખાનસમાને ગાળ દેવા માટે પકડવામાં આવ્યો હતો, એ પોતે જ ગાળ દીધાની ના પાડે છે. પછી એને જનરલની પાસે લઈ ગયા, બે દિવસ કાચી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા, ૧૦ ફટકા મારવામાં આવ્યા અને ૧૪ દિવસ કુકાન બંધ કરવાને તેને હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. (જુ. નં. ૧૨૩)

લાલા રશીઆરામ. ૫૮ વર્ષના પેન્શનરને, એક સખ ઇન્સ્પેક્ટર તરફથી, મિંસ શેર-નુને મારનારાનાં નામ આપવાનું કહેવામાં આવ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો કે તે લાં હાજર રહેલો ન હોવાથી તેને કશી ખબર ન હતી; એટલે તેને નેતરને માર પડ્યો, તેની દાદી જેવવામાં આવી, ગફીમાં એક છેડેથી બીજે છેડે ગણાવવામાં આવ્યો, અને સાંજે તેને છોડી દીધો. (જુ. નં. ૧૦૧) .

લાલા હાંમલને માર પડ્યો હતો અને પેટે મલાવવામાં આવ્યા હતા. એમને અને એમના છોકરાને પકડ્યા. તેમને છોડી દીધા, પાછા પકડ્યા અને આખરે પોલીસને આપવા માટે તેમણે બજારના મુખને ૧૦૦ રૂપીઆ આપ્યા ત્યારે જ તેમને છોડ્યા. પણ ફરી પાછા પચાસ રૂપીયા કઢાવ્યા ત્યારે જ તેમને ખરેખરા છોડ્યા. પોલીસ તેમની ફરિયાદને જતા અને તેમની પાસેથી જોરજુલમથી પોતાને માટે મલાઇ વગેરે કઢાવતા. તેમનાં છોકરાને આઠ દિવસ પૂરી રાખવામાં આવ્યો, અને ફટકા ખાતાં ખાતાં તે બેભાન થઈ ગયા તોપણ તેને ૩૦ ફટકા મારવામાં આવ્યા. તેમણે બીજાઓને ફટકા મરાતા પણ જોયા હતા. તે કહે છે, 'આ લોકો બિચારા ચીસેચીસ પાડતા હતા અને બધાને લોહી નીકળતું હતું.' (જી. નં. ૧૧૬)

લાલા રખારાએ ધનીરામને બેસાડી પગમાં હાથ નાંખી કાન પકડાવવામાં આવતાં જોયો હતો. (જી. નં. ૧૦૮)

ગુલામ કાદર તુપગરને સમર્થ-રોડકટર અમીરખાને એપ્રિલના ત્રીજા અડવાડીઆમાં પકડ્યો. લૂંટાવલો માલ બતાવવાનું તેને કહેવામાં આવ્યું, અને તેણે તે વિષે પોતે કશું જાણતો નથી એમ કહ્યું એટલે સખ્ત માર મારવામાં આવ્યો. ભગતનવાલા રેલ્વે સ્ટેશન ખાળનારા ટોળામાંના ફેટલાક જણનાં નામ આપવાનું તેને કહેવામાં આવ્યું. તેનો ફેટા કાઢીને તે વડે તેના હાથ બાંધવામાં આવ્યા અને ૧૦ મિનિટ મુઠ્ઠી તેને એક ઝડ ઉપરથી લટકાવવામાં આવ્યો. તેણે બીજા આઠ નવ માણસોની ઉપર જુલમ ગુજારતો જોયો છે. તે કહે છે, "મેં વીરા ગુજરને જમીન પર ચત્તો સુતેલો જોયો, અને એક હવાલદાર, જેને હું જોઈને જોળખી શકું તેણે, સમ-ઇન્ડોરકટર અમીરખાનના દેખતાં તેની ગુદામાં લાકડી ધોત્તી. આ બધો વખત એ બિચારો અંટહું બધું રોતો હતો કે કોઈને પણ દયા આવે, પણ પોલીસને દયા ન આવી. ત્રણ દલાડ અને રાત મુઠ્ઠી અમને કરી ખોરાક આપવામાં આવ્યો નહોતો; અને એ વખત દરમિયાન પોલીસ અમારા ઉપર જુલમ ગુજારતા. મને પાંચ દિવસ પછી છોડી દીધો હતો." (જી. નં. ૧૪૧.)

મિરજદિન હાજમ ઉપરની હકીકતને ટેકા આપે છે, તેની ઉપર પણ ગુલામ કાદરની ઉપર જે ગુજરી હતી તેજ ગુજરેલી. (જી. નં. ૧૪૨)

ગુલામ ત્રિયાની નામના મરિજદિન એક ઈમામ અને દસ્તાવેજ લખનારનો કિસ્સો તો અમારી જાણમાં જે જુલમના કિસ્સાઓ આવ્યા તે બધામાં ખરાબમાં ખરાબ છે. તેમણે રામનવમી ઉત્સવની વ્યવસ્થા કરવામાં બહુ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ૧૬મી એપ્રિલને દિવસે તેમને પકડવામાં આવ્યા. તેમની જુથાનીમાં એટલી બધી હકીકત લેવાઈ છે કે તેમના ઉપર જે જે જુલમ ગુજર્યા તેનો ખ્યાલ આણવા માટે તે આખી વાંચતી જોઈએ. (જી. નં. ૧૩૪). મિઆંદિરાજદિન, ઝાંનરરી મેંજરદેટ (જી. નં. ૨) અને મિ. ગુલામ યસીન ખેરિરદર, (જી. નં. ૬) આ સાક્ષીએ પોતાના ઉપર ગુજરવામાં આવેલા ત્રાસ બાબત કહેલી બધી હકીકતને ટેકા આપે છે. મદમદ શરીએ (જી. નં. ૧૩૯) ગુલામ ત્રિયાની ઉપર ફેટલોક જુલમ ગુજારતો જોયો હતો અને તેની દયાજનક ચીસો સાંભળી હતી. તે કહે છે કે તેજ દિવસે મરિજદિન નામના એક માણસની ઉપર એવો જ જુલમ

ગુજર્યો હતો, અને તેની સ્થિતિ એવી તો ખરાબ થઈ ગયેલી, કે તે બિચારા પોતાને થયેલી ઈજામાંથી ઉઠવા પામ્યો જ નહીં. (ભુ. નં. ૧૩૯) મીઆ કમરુદ્દિનખાન નામના જમીનદાર અને મલકતદાર કહે છે કે મોલવી ગુલામ જિલાની, તેને છુટયા પછી તરત મળ્યા હતા. તેમણે તેમને થયેલી ઈજા બેઈ હતી અને તે વખતે ઇબ્ન ખાખત મોલવીએ તેમને જે વાત કહેલી તે વાત અમારી આગળ કહેલી વાતને બરાબર મળતી આવે છે. (ભુ. નં. ૧૪૦) ગુલામ મહમદ મોલવી ઉપર અને ખેરદિન ઉપર લુલમ ગુજરાતો બોધો હતો અને તે કહે છે કે ખેરદિન થોડા જ દલાલ ઉપર તેને થયેલી ઇજાથી પીડાઈને મરી ગયો. (ભુ. નં. ૧૩૮) હાજી સમમુદ્દિન, જમીનદારે પણ ગુલામ જિલાની અને ખેરદિન ઉપર લુલમ ગુજરાતો બોધો હતો. હાજીને પોલીસે બોલાવ્યા હતા. તે કહે છે: “ એ લોકોએ એની ગુલામી લાકડી ઠાકી ધાલી. એ બિચારાની સ્થિતિ બહુ દયાજનક હતી. એનાથી ઝાંઝા પિસાબ થઈ ગયાં હતાં તે પણ મેં નજરે જોયું. જેટલા અમે બહાર ઉભા હતા તે સૌને પોલીસે કહ્યું કે જે જે પુરાવા ન આપશે તેના એવા જ હાલ થશે. ” (ભુ. નં. ૧૩૫) જિલાની અને ખેરદિનની ઉપર ગુજરેલા લુલમની હકીકતને સાક્ષી નં. ૨૩૬ અને ૧૩૭ પણ ટેકા આપે છે. મલેક અબ્દુલ હાઈ નામના પાશંગીનાના એક ત્રેપારીને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો તાર મળ્યાથી ૧૫મી મેના અરસામાં તે લાહોરથી અમૃતસર ગયા, ત્યાં તેમને ઈન્સ્પેક્ટર જવાહરલાલને સોંપવામાં આવ્યા. તેણે તેમને ડા. કિચલુ સામે ખોટી સાક્ષી પૂરે તો તેમને પગાર વધારવામાં આવશે એવી લાલચ આપી. તેમણે ના કહી એટલે તેમને તોહામતદારોમાં ઘાબલ કરવાની ધમકી આપવામાં આવી. ત્યારે ધમકી અને સમજુતી બંને નકામાં ગયાં ત્યારે તેમને એક ઝોરડામાં લઈ જઈને “ નિર્દય રીતે ” મારવામાં આવ્યા. ડરના માર્યા આખરે તેમણે હા કહી. તેમની હકીકત લખી લેવામાં આવી અને તેમને માર્શલ લૉ કોર્ટ આગળ રજુ કરવામાં આવ્યા. તે કહે છે: “ મેં સાચું જ કહી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો, મારી ખાસે ખોટી સાક્ષી પુરાવવાને માટે પોલીસે જે લુલમ ગુજર્યો હતો તે બધા વિશે મેં ન્યાયાધીશો આગળ હકીકત જાહેર કરી. મારી જુથાની પુરી થઈ એટલે હું બહાર નીકળ્યો. મને નાયબ કોર્ટ પકડ્યો, અને પોલીસના ઝોરડામાં મને લઈ જવા માંડતા હતા તેવામાં મેં ચીસો પારી. એટલે તરત જ તે મુકદ્દમામાં કામ કરનારા ફેટલાક ઍરિસ્ટરે (જેમાં મુકદ્દલાલ પુરી, મિ. હસન અને બીજા હતા તેઓ) ત્યાં ઠોડી આવ્યા. નાયબ કોર્ટના પંચમાંથી છુટીને ન્યાયાધીશોની આગળ જઈ મેં બધી વાતો કહી દીધી. મુખ્ય ન્યાયાધીશ બીજે રસ્તે મને ઘેર જવાનું કહ્યું. ” (ભુ. નં. ૧૪૮) બદલ ઇમલામ અલીખાન. ઍરિસ્ટરને ૧૯મી એપ્રિલે પકડવામાં આવ્યા હતા. પોલીસે તેમની સ્ત્રીના મુવાના ઝોરડામાં પ્રવેશ કર્યો, અને તે લોકોને તેમણે બહાર જવાનું કહ્યું છતાં તેઓએ જવાની ના પાડી. ઍરિસ્ટર સાહેબને કોટવાલીએ લઈ જવામાં આવ્યા અને ત્યાં મિ. પામરે તેમને ધાંટા પાડી કહ્યું, “ આ ઉભા પંચના લેક્ટેનન્ટ ગવર્નર ચનારા. ” તેમને પુરાવો આપવાનું દબાવું કરવામાં આવ્યું તેનું તેમણે વર્ણન આપ્યું છે. જે કોર્ટમાં તેમને અને બીજા કોર્ટોને પૂરવામાં આવ્યા હતા તે કોર્ટની સ્થિતિનું તથા તેમના ઉપર ગુજરેલા અપમાનનું તેમણે વર્ણન આપ્યું છે. જે જે આરોપો મુદ્દયા પછી તેમને ઠાવવામાં આવ્યા તે આરોપો વિષે ઠોડી કથા કહીને પોતાની જુથાની તેઓ આ પ્રમાણે પુરી કરે છે: “ પોલીસે મારા વિરુદ્ધ પુરાવો ઉભો કરવા માટે ગુલામ જિલાની નામના એક માણસ ઉપર

જુલમ ગુન્ગથી હતો. આ માણસે મારી ઉપર ચાલેલા મુંઢમાર્ગ માર્શલ લો કમિશન આગળ જુલમની આપનાં આ હકીકત રજુ કરી હતી. આ પ્રમાણે મને પકડીને બે મહિના હવાલામાં રાખવામાં આવ્યો, અને મારા ઉપર શ્રવણ એવા ગંભીર આરોપો મુકી કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું. ” (જી. નં. ૮૮.)

ગુરુદાસ સિન્ના સલેરીઆ, એરિસ્ટર-એટ-લૉને પણ પકડવામાં આવ્યા હતા. તા. ૧૦મી એપ્રિલે બીબીઓની સાથે એઓ પણ પોતાની છંદગીના જેખમે, પૂલ આગળથી ટોળાને ખસેડવા માટે જવા તૈયાર થયા હતા. તેમને જે જે અપમાન સહન કરવાં પડ્યાં હતાં તેવું પણ તેઓ વર્ણન આપે છે. ૨૩મી મેથી તે પમી જુલાઇ સુધી તેઓ પોલીસ હવાલામાં રહ્યા હતા. (જી. નં. ૮૭.)

કાંઈ પણ ધારણ વિના કરવામાં આવેલી ધરપકડ અને પુરાવો કઠાવવા માટે ગુજરાતેલા જુલમ, ઉપરના જે ફકરાઓમાં અને વર્ણવ્યા છે તે ફકરા, માર્શલ લૉને નામે ગુજરાતમાં આવેલા ધાતકીપણાની આખી કથાનો કદાચ કાળામાં કાળા અધ્યાય કહેવાય. જલ્દીઆંવાલાની કરણ કથા એટલી તો વિજ્ઞાનિક ત્વરાથી થઈ ગઈ કે માણસો તેથી ધડીકવાર ચરચરી ગયા. પણ આ ધરપકડમાં જે રીખામણ થઈ તેથી તો લાંબો કાળ સુધી જેને દુઃખ ખમણું પડ્યું તેઓ જ માત્ર નહીં, પણ જેઓને ઉમેશાં પકડવાનો ડર રહેતો તેઓ પણ ત્રાસેલા રહ્યા; કારણકે અને જે પુરાવો ભેગો કર્યો છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે આ ધરપકડ કયા ઢંગધડા વિનાની હતી. દરેક વર્ગના અને દરજ્જાના માણસો આના સંપર્કમાં આવી ગયા. કોઇને પણ પોતા વિષે સજામતી લાગતી નહતી. અને અહીંયાં એટલું જ ઉમેરવા માગીએ છીએ કે આ બાબત પુરાવો ભેગા કરવામાં અને અતિશય કાળજી વાપરી છે. અને જ્યારે તપાસ કરવા માંડી ત્યારે ફેટલીક હકીકતો વિષે તો અમને વહેમ આવવા લાગ્યો; પણ જેમ એક પછી એક જુલમની આવતી ગઈ તેમ અમને મુખ્ય આરોપ સાથે માનવાની ફરજ પડી. અતિશય નશીયત પોહોંચાડનારી હકીકતો વિષે તો એટલો બધો ટેકા આપનારો પુરાવો અને ભેગો કર્યો છે, કે કોઈ પણ ઈન્સાફની કાર્ડમાં તે સોળ આની ઉભો રહેશે.

અહીં અને એટલું પણ ઉમેરીશું કે પોલીસે છુટથી લાંચ લીધાનો પુરાવો પણ અમારી આગળ આવ્યો છે. પણ આ બાબત અને અમૃતસર માટે પુરાવો લીધો નથી, કારણ સાક્ષીઓ બંધી હકીકત અમને કહેવા છતાં પોતાતું નામ આપવાને નામરજી બતાવના હતા. સરકારને લાંચના ગુન્હાઓ બાબત સત્ય હકીકત જણવાની ઇચ્છા હોય તો તેઓએ, પુરાવો આપવાને આગળ યત્ન દરેક જણને અલખવાન આપીને, જાહેર તપાસ ચલાવવી એમ અમારી સૂચના છે. અમને ખાતરી છે કે સરકારને આ પ્રકારના ગુન્દેગારોને ઠાંકવાની બિલકુલ ઇચ્છા નથી; વિશેષમાં અમને એટલી પણ ખાતરી છે કે અને કહેલી સૂચના પ્રજાજી કર્યાથી પોલીસ ખાતાનો ખરાબમાં ખરાબ સરો સરકાર સાફ કરી શકશે. જુલમ ગુન્ગથીનો પુરાવો પણ એવો છે કે તે વિષે જાહેર તપાસ વિના નજર આવે. સરકારને એ બાબત કાંઈ જણવું જ હોય તો એ બધો એમના મોં આગળ પડેલો છે, આટલી બધી વીગતવાર આવેલો પુરાવો તેની મગફળ નથી કે તે જણ્યો જણ્યો કરી શકે.

ત્યાં ત્યાં જોડો પુરાવો ઉભો કરવાને માટે પોલીસ ખાઈપોને મંડ્યા હતા, ત્યાં

ત્યાં-પછી મુકદ્દમા માર્શલ લૉ કમિશન આગળ ચાલ્યો હોય કે સમરી કોર્ટ આગળ કે એરિન્ડા ઓફિસરે આગળ ચાલ્યો હોય-અનેક જજની બાબતમાં અને ગંભીર રીતે ન્યાય ઉપર વલ્યો હશે. આ કોર્ટોની રચનાનું વર્ણન અહીં અસ્થાને ન ગણાય. માર્શલ લૉ કમિશનો તરતોતરતની હકુમતવાળા અને ફાસીની સજા આપવાની સત્તા ધરાવનારા ત્રણ જજનાં બનેલાં હતાં. તેઓ કશો પુરાવો દર્શતરે નોંધવાને બંધાયલા નહતા, અને તેમના ફેસલાની ઉપર અપીલ થાય તેમ નહતું. બીજી બાબતોએ, સમરી કોર્ટમાં તો ન્યાય આપનાર એકજ જજ, ધણું ખર્ચે કાઇ મેજસ્ટ્રેટ રહેતો, અને તેની પાસે નહાના ગુન્હાઓ મોકલવામાં આવતા, અને તેને બે વર્ષની સજા અને એક હજાર રૂપિયા સુધીનો દંડ કરવાની સત્તા હતી. આ કોર્ટોના ફેસલા પણ આખરના હતા અને તેના ઉપર કાઇ પણ ઉપલી કોર્ટમાં અપીલ ચાલી શકતી નહતી. આ કોર્ટોની આગળ મુકદ્દમામાં આવેલા મુકદ્દમાનાં દર્શતરે જે પ્રસિદ્ધ થયાં છે તે અમે તપાસ્યાં છે, તેમજ સરકારે બહાર પાડેલા આંકડા પણ તપાસ્યા છે, અને અમે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છીએ મ્હોટે ભાગે કોર્ટના ફેસલા બિલકુલ ખોટા છે. અમૃતસર જિલ્લામાં, સરકારના આંકડાપત્રક ઉપરથી જણાય છે કે માર્શલ લૉ કમિશન આગળ ૧૮૮ જજની ઉપર કામ ચાલ્યું હતું, તેમાંના ત્રણ જજ છુટ્યા હતા, અને સમરી કોર્ટ અને એરિન્ડા ઓફિસરે આગળ ૧૭૩ જજ ઉપર-કામ ચાલ્યું હતું અને ૩૨ જજની ઉપરથી કાં તો ગુન્હાઓ ખેંચી લેવામાં હતા કે કાં તો તેઓ છુટી ગયા હતા.

ના. શહેનશાહને ઠંઢેરો બહાર પડ્યાથી અને બીજી રીતે અમે જણાવેલી ઈન્સાફ આપનારી કોર્ટોએ તકસીરવાર ઠરાવેલા માણસોના મ્હોટા ભાગ છુટી ગયા છે, એટલે હવે આ મુકદ્દમાઓની વીગતમાં ઉતરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ અહીં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે ગુન્હાઓ માટે ઝાંઝામાં ઝાંઝી સજા મીલકતજમિની સામે. કાળાપાણીની હતી, તેવા ગુન્હાઓમાં તોહોમત માત્ર હડતાલની તૈયારી કરવાનું અને રોલ્લ્ટ એક્ટની ઉપર ભાષણ આપવાનું હતું. આગેવાન માણસો ઉપર બીજા કરા નહીં પણ મારી સાક્ષીઓનાજ પુરાવા ઉપર ગંભીર ગુન્હાઓનાં તોહોમત મુકદ્દમામાં હતાં. માર્શલ લૉ કમિશને ચલાવેલા મુકદ્દમાની ચર્ચા જગ વધારે સંપૂર્ણ રીતે, નહોતરના બનાવોની ચર્ચા કરતાં, -કરવાની અમે આશા રાખીએ છીએ. અમૃતસરના બનાવોની અમારી તપાસનો ઉપસંહાર કરતાં અમે એટલું જ જણાવીશું કે, અધિકારીઓએ ઝકટર કિચલુ અને સત્યપાલને છુપી રીતે દેશપાર કરવામાં ગંભીર ગુન્હો કર્યો હતો; ગોળીગાર કરવામાં ડાંધ નહીં તો અધારિત ઉતાવળ થઇ હતી; અધિકારીઓએ કમથી અને વિવેકપૂર્વક કામ સીધું હોત, તો આ લોકોને દેશપાર કર્યા હતાં, તોફાની યોજાના અત્યાચારો અટકાવી શકાત. ગમે તેમ હો તોપણ આ અત્યાચારો તો ખેદ અને પૂજાને જ પાત્ર છે; જલ્દીઆંવાલા બાગની કલસ એ એક દેવાનીઅત ભરેલું અને ખુની કૃત્ય હતું. જેનો ત્યારની બનેલી અથવા ત્યાર પછી જણાવેલી કશી દહીકલમાં બચાવ કરી શકાય એમ નથી; જનરલ અપરે પોતેજ બનાવી આપ્યું છે કે અમૃતસરમાં માર્શલ લૉ જજેર કરવાનું દોષપણ રચાનિક બનાવોથી વાજબી કરતું નથી, અને તેની મુલત વધારવામાં આવી તે સત્તાનો ઉન્નયન દુરુપયોગ હતો તથા તેના જે રીતે અમલ થયો તે રીત કાઇ પણ સુધરેલી સરકારને જાણે એવી ન હતી.

અને બેશક એવું તો કશુંયે નહતું કે કોઈ પણ રીતે તેમાંથી અત્યાચારની ઉશ્કેરણી થાય છે એમ કહેવાય. જમી અને ટમીએ કરી નવાજીની થઈ નહતી.

તા. હમી એટલે રામનવમીનો દિવસ અમૃતસરની માફકજ ઉજવવામાં આવ્યો. લોકો આનંદમય હતા અને હિંદુ મુસલમાન ગિરાદરીને ઉત્તેજન મળે એવી રીતેજ તેમણે તે દિવસ પસાર કર્યો. એટલે આગાહ જે કેવળ ધાર્મિક પર્વ હતું તે હમણાં હમણાં સુલા-એ રાષ્ટ્રીય પર્વ બની ગયું સરખસમાં અમલદારો પણ હતા. તેઓ જ્યાં જ્યાં તે લોકોની દૃષ્ટિએ પડતાં ત્યાં ત્યાં તેઓને હર્ષાલનનદન આપવામાં આવતું હતું.

આ પ્રમાણે ૧૦મી તારીખ સુધી સમું શાંત હતું. પણ માઈકલ ઓગસ્ટાચર શાંત નહતા. શ્રીયુત ગાંધીને ડાક્ટર સત્યાગાને અમૃતસર આવી, સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત સમજાવવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું એમ તેમને ખબર હતી. તેમને એ પણ ખબર હતી કે તે આમંત્રણને અને સંન્યાસી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના આમંત્રણને માત્ર આગીને શ્રીયુત ગાંધી દિલ્લી જવાના હતા, અને દિલ્લી જવા માટે મુંબઈથી તા. ટમીએ તેઓ નીકળી પણ ચૂક્યા હતા. આ કાંઈ સર માઈકલથી સહુ જાણ્યું તેમ નહતું. એટલે વાઈસરોયની પરવાનગી મેળવીને તેમણે શ્રીયુત ગાંધીજીને પંજાબમાં પ્રવેશ કરતા અટકાવ્યા. પંજાબની હદમાં આવતાં પહેલાં રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર તેમને પકડાવ્યા અને મુંબઈ ઇલાકામાં તેમને પાછા મોકલાવી આપ્યા, અને તેમને મુંબઈ ઇલાકામાંથી બહાર નીકળવાની બંધી કરવામાં આવી. શ્રીયુત ગાંધી પકડાવાની અને ઈન્ટર્ન થયાની ખબર, લાહોરમાં સિવિલ એન્ડ મિલિટરી ઝંડેટમાં પ્રસિદ્ધ થયાથી, ૧૦મી તારીખે પડી. અને કરી તૈયારી કે પ્રયત્ન વિના બધી દુકાનો ટપોટપ બંધ થઈ ગઈ. સાંજે ૪ વાગ્યા સુધીમાં તે બધો ઘેઘોરોજગાર બંધ થઈ ગયો હતો. ડેટલાક શહેરીઓ સરખસ કારીને મોલ તરફ જવા લાગ્યા. તેઓ અનારકલી આગળ પહોંચ્યા એટલે સરખસ મ્હોટું થયું, પણ પોલીસે ફરી એપ્રિલે સરખસને મોકલને રસ્તે આગળ વધવા દીધું નહતું એટલે સરખસનો મ્હોટો બાગ ફોર્મન ક્રિશ્ચિઅન કોલેજ આગળ અટકી ગયો, પણ વિદ્યાર્થીઓ સુદાં ત્રણસો ચારસો માણસોએ, શ્રીયુત ગાંધીને છોડવાની સરકારને વિનવિ કરવા માટે 'ગવર્નેટ હાઉસ' પહોંચવાના ઇરાદાથી મોકલને રસ્તે આગળ વધવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વાતની જાણ થઈ એટલે એક પોલીસની ટોળી નીકળી આવી, પેલા ટોળાની પાછળથી જઈને ચક્ર લઈને ઓગસ્ટાચર સોલ્જર્સ ક્લબ આગળ ટોળાની સામે જઈને ઉભી અને ટોળાને અટકાવ્યું. પણ લોકોએ પોલીસનું સંસહ્યું નહીં. એટલે ગોળીબાર કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. બે કે ત્રણ માણસો માર્યા ગયાં, અને વધારે માણસો ધાયલ થયાં. ટોળું પાછું હકડું. મેરેડા અને ધાયલોને પોલીસના માણસો લઈ ગયા. પાસેથી જતા ડાક્ટરોની મદદ સ્વીકારવામાં ન આવી. આવી રીતે ટોળામાં બંગાણ પડ્યું અને તેવા ટોળાને ધીમે ધીમે પોલીસ અનારકલીમાંથી તે કેં લાહોરી દરવાજા સુધી ગાળી દડાવતી ગઈ. અહીં પણ પોલીસની મેરેડા ટોળાને બિલકુલ વિખરી નાંખવાની હતી. હંટર કાંમટી આગળ મિ. હાડવેએ કહ્યું છે તે મુજબ આ લોકોએ અર્ધા કલાકથી વધારેવખત વારાધાટ ચલાવી. દરમિયાન પોંચ રામજીવદત્ત ચોધરી પોનાના શહેરની બહાર આવેલા ધરમાં, આ જાનેલી દકીકતની ખબર પડવાથી આ ઠેકાણે દોડી આવ્યા અને પોતાની મેવા સાદર કરી. ટોળાને વિખેરી

નાંખવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું. પંડિતજીએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમનો અવાજ બહુ દૂર પહોંચી શક્યો નહીં, એટલે તેઓ એક ઉંચા માચડા ઉપરથી બોલવા લાગ્યા. દરમિયાન પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ધીરજ ઓછી થવા માંડી હતી. ડેપ્યુટી કમિશનરને બોલાવ્યા હતા તે પણ આવી પહોંચ્યા. પંડિત રામભુજદત્ત ચોધરીએ ડેપ્યુટી કમિશનરની પાસે જઈને થોડા વખત મળ્યો, એવા હેતુથી કે તે દરમિયાન તેઓ લોકોને સમજાવીને છુટા પાડી શકે. પણ મિ. ફાઈનને તેમને બેજ મિનિટ. આપી, અને કહ્યું કે જે લોકો તેટલા વખતની અંદર નહીં છુટા પડો ત્યજ તો તુરત જ તેઓ ગોળાબારનો હુકમ આપશે. પંડિતજીએ સામે ઉત્તર દીધો કે જે મિનિટમાં કાંઈ લોકોની ઉપર છાપ પાડી શકાય નહીં, પણ મિ. ફાઈનસન વળે શેના ? છતાં, પંડિતજીએ પ્રયત્ન કર્યા, અને ટોળામાંના કેટલાક લોકોને પાછા ફેરવી શક્યા. પણ મિ. ફાઈનને તો પોતાનું વચન પાળ્યું જ અને જે મિનિટ. પૂરી થઈ કે તરતજ ગોળાબારનો હુકમ આપ્યો. આ ગોળાબારને પરિણામે આડવાયર સોલ્ડર્સ કલબ આગળ જેટલાં માણસો મરાયા અને ધાયક થયાં હતાં તેટલાં જ લગભગ મરાયા અને ધાયક થયાં. ગોળાબારથી ટોળું છૂટું પડી ગયું, પણ લોકોનાં દિલ ધવાયાં.

અમારાં મત પ્રમાણુ આ બંને ગોળાબાર કર્યા વિના આવી શકત. ટોળાંની પાસે કશાં હથિયાર નહતાં, અને ક્રિશ્ચિઅન કોલેજ ઉપરાંત, વાઈ. એમ. સી. એ. એલાયન્સ બેંક ઓફ બેંગાલ, બેંક ઓફ સીમકા, પોસ્ટ ઓફિસ, ટેલિગ્રાફ ઓફિસ, હાઈકોર્ટ અને કૅથિડ્રલ જેવી જાહેર ઇમારતો પામેથી તે પસાર થયું હતું. અમૃતસરની માફક અહીં પણ આંધકારીઓએ પ્રથમના પૂર્વોપાયો લીધા જ નહીં, અને પંડિત રામભુજદત્ત ચોધરી, જેઓ, અધિકારીઓને પણ ખબર હતી કે, ટોળાને વિખેરી નાંખવાનો ખરા દિલથી પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા તેમને પુરતો વખત ન આપવાની ભૂલ કરી ટોળું સામું તો થયું હતું જ નહીં. અમે માનીએ છીએ, અમુક સંનેગોમાં હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં પણ ટોળાંઓ, પંચળના ટોળાંઓની માફક જ વર્તે અને તેના જેટલીજ હઠ, અથવા ખરૂં કહીએ તો પોચાઈ બનાવે. અમારે આ કહેવું પડે છે, કારણુ અમે એવું કહેવાનું સાંભળ્યું છે કે પંચળનાં ટોળાં બીજા ટોળાં કરતાં જુદાં, વધારે ઉદ્દત અને હડીલાં છે. અમારો મત તેવો નથી. અમ.રામાંના કેટલાક પંચળીઓના એક જખરા ટોળાંને એક ડંગને સપાટો છૂંકે પડી જતું જોયું છે. લાહોર, કાસુર, અમૃતસરનાં ટોળાં કાંઈ જેવાં તેવાં હડીલાં નહતાં, પણ તેમાંના કાંઈ પણ રહેજ ગોળાબારની સામે ઉભાં ન રહી શક્યાં. અમે ધારીએ છીએ સરકારના સાક્ષીઓએ કબૂલ કરેલાં છે તેવડાં કે દુનિયાના બીજા કાંઈ પણ ભાગમાં તો મોટાં ટોળાંઓએ તેમની સામે જે થોડાં ધણાં માણસો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં તેને રહેજે હંફાયાં હોત. સરકારના સાક્ષીઓએ કહ્યું છે કે મુંબઈમાં એક મોટું ટોળું જે ડચન થોડેસ્વારના ધસારાથી વિખરાઈ ગયું હતું, અને મુંબઈમાં પાયધુનીનું ટોળું તો ન્યારે તોફાન કરવા માગે ત્યારે કેટલું તોફાન કરી શકે તે જાણીતું છે. અમને લાગે છે કે સામાન્ય રીતે હિંદુસ્થાનમાં, અને ખાસ કરીને પંચળમાં પોલીસ કોઈકે અભયપ્રત્યા કાયદાને વશ થઈને જરા પણ જોખમ ખેડી નથી અને રહેજ પહાતું મળે કે ગોળાબારનો આશ્રય લે છે. મુધરેલી સરકારની કસોટી જે એ હોય કે તેજુ તુઅમમાં

આગેવાનોએ પાછી મસલત ચલાવી. અધિકારીઓની હક તો, જેમ વખત જતો હતો તેમ, વધતી જતી હતી. કેટલાક આગેવાનોને તેઓ મળે તો કેટલાકને મળવાની ના પાડે. હજી તાલ હજી ચાલુ જ હતી. સૂબમરો અને તેને અંતે લુટકાટ થવાનો ભય ઉભો થયો હતો. એટલે લોકોએ લંગરખાનાં (સદાવતો) ખોલ્યાં. ધર્માદા આવતાં નાણાંમાંથી આ લંગરખાનાંઓ ચાલવા લાગ્યાં. એમ કરતાં કરતાં ૧૫મી તારીખ આવી. ૧૬મી તારીખે પંચખના એક મહા પ્રતાપત પુરુષ લાલા હરકિશનલાલને, લાહોરના એક અતિશય લોકપ્રિય મ્યુનિસિપાલ કમિશનર અને લોકસેવાની અખંડ કારકીર્દિ ધરાવનાર લાલા દુનીયદને, અને પંડિત રામજીવદત્ત આધરીને ઉપયુટી કમિશનરે મળવા ખોલ્યા—મળવા નહીં પણ પકડીને. હદયાર કરવા ખોલાવ્યા. તેમના હદયાર થયા પછી તરત જ લાહોરમાં માર્શલ હો જાહેર થયો. તે વખતે માર્શલ હો જાહેર કરાયું આપતાં ઉપયુટી કમિશનરે આગેવાનોને એમ કહ્યું હતું કે તે હડતાળ બંધ કરાવવાને માટે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે, અને કર્નલ જોનસને પોતાની જુખાનીમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, ' જો દુકાનદારોએ દુકાનો ઉઘાડી નહોત તો હું સોલજરોને દુકાનો સોંપી દઈ, તેમનો માલ ખળાટકારે વેચાવત. આ ચેતવણી ખરેખર આપવામાં આવી હતી, અને લાહોરના મગર દુકાનદારોને પોતાની દુકાન લસકરી દબાણને લીધે ઉઘાડવાનું અપમાન સાંખવું પડ્યું હતું. લોકો પોતાની સ્ત્રી પ્રલક્ષ ખતાવવા ખાતર હડતાલ પાડવામાં ખરા હતા કે ખોટા તેની ચર્ચા અમે અહીં કરવા માગતા નથી, પણ તેઓ ખોટા હોય કે ખરા હોય, દુકાનો ન ખોલવામાં તેઓએ કાંઈ ગુનહો તો નહોતો જ કર્યો. પણ ખળખતાવીને તેમની પાસે દુકાન ઉઘડાવવામાં આવી એ તો ગુનહો જ હતો. એટલું જ નહીં, પણ સરકારી દ્વિષ્ટી પણ દુઃખાનવારણ કરાવવાને માટે અત્યાચારના કરતાં શાંત હડતાલ એ અતિશય સુંદર ઉપાય ન હોય એમ અમે નથી માનતા.

છતાં, હોર્ડ હંટર આગળ કર્નલ જોનસને તો એવો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો હતો કે પંચખના ખીજ લાગેમાં ' ખળવા ' ફેલાતો અટકાવવાને માટે લાહોરમાં માર્શલ હો જાહેર કરવાનું લેશમાત્ર કારણ નહતુ. લોકોએ લાહોરમાં જનમાલને કચું નુકશાન કર્યું નહતું. ખાદશાહી મરિજમાં થયેલી એક સલામાં એક ગુમચર ખાતાના અમલદારને પ્રહાર કરવામાં આવ્યો હતો તેને અમે જાહેર અલ્યાચારમાં ગણી શકતા નથી. એ અમલદાર ઉપર હુમલો કરનારાઓનું ફક્ત અયોગ્ય હતું એ વિશે શંકા નથી જ. પણ જો આવા પ્રકારના એકાદ બનાવને લીધે માર્શલ હોને જે દોર આવ્યો તેનો ખચાવ ઇર્થ શકતો હોય, તો તો માર્શલ હો અસાધારણ ગમે ત્યાં લાગુ પડતો તદ્દન સાધારણ નિયમ બની જાય. લાહોરના એક પણ આગેવાનને લાહોર જાહારની કોઈ પણ સંસ્થાની સાથે કાંઈ સંબંધ હતો એવું સાખીત કરનાર કશોએ પુરાવો જાહેરમાં રજુ થયો નથી. અમૃતસર અને લાહોર વચ્ચે કાંઈ સંતલસ હતી એવું પણ સાખીત થયું નથી. લાહોરના લોકોનો તો જાહેર મુખ્યવચા ખળખવા સિવાય ખીજે કશો હેતુ નહોતો લાહોરમાં લગાયક લોકો જ નથી. આ કારણથી, ન તો લાહોરની સલાખતી ખળખવા ખાતર કે ન તો લાહોરનો એપ ખીજે ફેલાવા ન દેવા ખાતર લાહોર શહેરમાં માર્શલ હો જાહેર કરવાની જરૂર હતી. માર્શલ હો એ લાહોરના નાગરિકોની અચલ રાજનિશા ઉપર એક અઘટતો આક્ષેપ હતો. અહીં અમે એટલું તો સ્પષ્ટ કરીશું કે બ્રિટિશ રાજવંચા અને શહેનશાહ પ્રત્યેની રાજનિશાની, અને

રાગના તરફથી હિંચા પદે સ્થાપવામાં આવેલા પશુ તે પદને નામોશી લગાડનારા શોષ આપબુદી અમલકારને હા હા હા બહુવાપણીની વચ્ચે આરમાન જમીન જેટલું અંતર છે.

તમા તમા કાંઈ ગરબડ થઈ ત્યાં ત્યાં તે સર માઈકેલ ઝોડવાપરના અમલની સામે વિરોધ પ્રગટ કરવા માટે જ થઈ હતી; જો કે એ વિરોધ અમર્યાદ રીતે પ્રગટ ખરો. પોતાના અમલના આરંભથી જ સર માઈકેલે શિક્ષિત વર્ગને અજબામણા કરવામાં કરી મણા રાખી નહીં. લડાઈને માટે માણસો અને નાણાં ઉધરાવવાના પોતાના કાંઈક અર્થિ થઈ પડતા ઉન્સાહથી લોકોને તેમણે જાહેરા. જે લડાઈમાં ખુદ સાત્રાન્યને જોખમ રહેલું હોય તે લડાઈ માટે ઉધરાણાં અપાટાખંધ થવા માટે લાગવજ અને સમજાવતી વાપરવાં અમને યોગ્ય લાગે છે. પણ સર માઈકેલે તો મર્યાદા મૂકી, અને માણસો તથા નાણાં ઉભાં કરવામાં ખીજા પ્રાંતના હાકિમોને પાછા પાડી દેવાના તેમના સ્વતંત્ર પ્રયાસમાં તેઓએ પોતાનું બાન જુલ્હી જઈ, પોતાના પ્થેવ માટે લેવામાં આવતાં સાધનોના સારાનરસાપણાનો વિચારજ ન કર્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે તેમના હાથ નીચેના અમલદારોએ તેમના અત્યાચારોમાં નાદિર અને તૈમુર સરખાને પણ જુલાન્યા છે, અને અમે આગલા એક પ્રકરણમાં ટીકા કરી છે. તે પ્રમાણે લશ્કરી ભરતી કરવાનો અને નાણાં ઉધરાવવાની જ માત્ર નેમ રાખી, અમલદારોએ સિદ્ધિશ રાજ્યને નામોશી લગાડી છે એવું સાબીત કરી આપવા માટે, અમારી પાસે યોગ્ય પુરાવો છે.

એની હલીક કરવામાં આવી છે કે ટાળાંઓએ જે અત્યાચારો કર્યા તેનું કારણ લશ્કર ભરતી માની ન. શકાય, કારણ જે જે જીજ્ઞાસામાં લશ્કર ભરતી માટે અયોગ્ય દખાણ વપરાયેલું કહેવામાં આવે છે, તે તે જીજ્ઞાસામાં તો અત્યાચારનું નામ નિશાને નહતું. આ કહેવું, ખેરાક, અમુક અરીજ સાચું છે. પણ જેટલે અંશે એ સાચું છે, તેટલે અંશે તેનું કારણ પણ દેખીતું છે. જે લોકો દખાણ સામે પોતાનો બચાવ કરવાને ઝોછાવતા પ્રમાણમાં સર્જ થયા હતા, તે લોકો દખાણને વશ ન થયા. જે લોકો દખાણને વશ થઈ ગયા તે લોકો તેમને તેમના બળતું બાન ચાય નહીં ત્યાં મુખી તો, આગળ ઉપર પણ દખાણની સામે ટકર ઝીલે એવો સંલવ નહતો. છતાં પરાર્થે જેમ આત્મભોગ અપાય છે તેવી રીતે પરાર્થે કોઈ પણ ખાતાવી શકાય છે; અને જેમ જેમ દિવસે દિવસે રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા વધતી જવાની, તેમ તેમ પરાર્થે આત્મભોગ તેમજ પરાર્થે અત્યાચાર પણ વધતા જવાના; આ બેમાંથી જે વધારે સાસ્વિક છે તે પર્યાં કરવું એ સરકાર તેમજ લોકો બંનેને લાગ્ય છે. અમારા તરફથી લાગ્યેજ લડાઈમણી જરૂર રહે છે, કે પરાર્થે આત્મભોગએ પરાર્થે અત્યાચારના કરતાં હજાર હરજીએ ચડીઆતી વસ્તુ છે. અમને શંકા નથી કે જે લોકો પરાર્થે આત્મભોગની પોતાને તાલીમ આપી રહ્યા હતા, તે લોકોને નાહક ચીડની તેમની પાસે પંજબ સરકારે પરાર્થે અત્યાચાર કરાવ્યો.

પણ ધન્ય છે લાહોરને કે તેણે તો પ્રથમથીજ જે સુપંથ પકડ્યો હતો તે કહી છોડ્યો નહીં. અમારા ધારવા પ્રમાણે લાહોરે સાંખી લીધેલાં દુઝો, જલ્દીઆવાલા બાગની કનકમાં જે લોકોના પ્રાણતું બલિદાન અપાયું તે લોકોના દુઃખના કરનાં પણ, એક રીતે વધારે પુનિત ટોઈ દેશના અધિક અમોલાં ધનરૂપ છે.

હવે અમે લાહોરે વેઠેલાં કપ્પા ઉપર જરા નજર નાંખી જઈશું.

આફ્રિકામાં નામના કરી આવેલા કર્નલ જૉન્સનની

તા. પત્ની એપ્રિલથી ૨૬મી મે સુધી લાહોર માર્શલ હોઝ એરીઅમાં સત્તા હતી. તેના અમલનો દોર એટલો તો લાંબો હતો કે ઉંચ નીચ સર્વ વર્ગના લોકો, અને તેમાં જૂદી જૂદી ક્લાસેશનમાં લખાતા હજારો વિદ્યાર્થીઓ પણ તેના સપાટામાં આવી ગયા. બલ બલા અફલાતુનોને પણ એની ગદા આગળ નમી જવું પડ્યું.

દાખલા તરીકે એનો દાવાખત્તી છુત્રાવવાનો હુકમ લો. નહાનાં નહાનાં ગામડાંઓમાં રહેતાં પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળકોને રાત્રે વહેલાં સુવાની ટેવ હોવાથી તેમને લાહોર જેવા મોટા શહેરમાં આ હુકમથી જે અગવડ લાગે તેવી અગવડ ન લાગે. પણ લાહોરમાં તે એ હુકમ અસલ થઈ પડ્યો. વૈદ્યકીય મદદની જેમને જરૂર પડતી તેવાઓને તેના વિના ચલાવી લેવું પડ્યું, અને આ મુશ્કેલી વિશે બ્યારે પાંડિત જગત નારાયણે કર્નલ જૉન્સનને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે તરતજ જવાબ આપ્યો, 'આવી મુશ્કેલીઓ સહન કર્યા વિના કોઈ લાઝાઈ થતી હશે કે ?' કર્નલ જૉન્સનની જેવી જવાબદારી ભરેલી જન્મામાં દામ કરનાર અમલદારે, જે વસ્તુ સ્થિતિને કોઈ પણ તર્ક-પ્રકૃતિથી 'લાઝાઈ ચલાવવાની સ્થિતિ' ન કહી શકાય તેને વિષે, કામદાની પરિલાપાનો આવો શબ્દ વાપરવો જોઈતો નહતો. લાહોરમાં પ્રવર્તતી, અને તેટલાજ માટે પંજાબમાં પ્રવર્તતી કોઈપણ વસ્તુસ્થિતિ માટે આ સંગ્રા વાપરવી એ પરિલાપાને ભ્રષ્ટ કરવા બરોબર છે. હોર્ડ હંટરની આગળ રજુ થયેલો બધોએ પુરાવો અમે વાંચ્યો છે, અને પંજાબે 'શહેનશાહની સામે લાઝાઈ મારેલી હતી' એવા વચનનો જેથી બચાવ થઈ શકે તેવી હકીકત કે દલીલ અમારા જેવામાં નથી આવી. કર્નલ જૉન્સનને કબૂલ કરવાની ફરજ પડી હતી, કે લોકોએ ક્યાંએ પણ હથિયારોનો ઉપયોગ કર્યો નહતો. જોઓની પાસે મરજી પડે તેમ વાપરવા માટે હથિયારો હતાં તેઓએ તે ન પોતે વાપર્યા કે ન ખીજને વાપરવા આપ્યાં. "લાઝાઈ ચલાવવી" સંગ્રાનો અર્થ માર્શલ હોઝ ટ્રિબ્યુનલ ઉપર બેઠેલા ન્યાયાધીશોએ શો કર્યો હતો તે આપણે તરતમાંજ જોઈશું, પણ અહીં આટલું જોઈ લેવા જેવું છે કે એક જૂનો અને જૂદા જૂદા અનુભવાવાળા પાર્ટીશ અમલદાર, ડાહ્યા માલુસો સ્વીકારી શકે તેવા એક પણ બચાવ વિનાનાં બિન જવાબદાર વચન ઉચ્ચારતાં અચકાચો નથી; તેમજ જે લોકોએ અન્યાયી અમલ સામે વ્યર્થસ્થિત રીતે વિરોધ બતાવ્યા ઉપરાંત કશો યુ-હેા કર્યો નહતો તેમની સામે, પોતેજ કબૂલ કર્યા પ્રમાણે, સાંભળેલી હકીકત ઉપરથી જ આકરા ઉપાયો લેતાં અચકાચો નથી. દિવાખત્તી છુત્રાવવાનો હુકમ, બદલીલુકીને કે અનજૂતાં, વાગળી રીતે કે ગેરવાગળી રીતે, જેમણે તોડ્યો હતો, તેઓમાંના ધણી જણોને સામાન્ય અને વધુરી ગયેલા યુ-હેગારોની માફક બદેરમાં ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા.

કર્નલ જૉન્સને અતિશય ભાર દબાવે જણાવ્યું હતું, કે તેણે તો એવી બદેરખબર આપી હતી કે પોતાની દુકદી ઉપર એક પણ બાબ ફેક્ટમાં આવે, તો તે જે જગ્યાએ ફેક્ટમાં આવે તે જગ્યાથી ૧૦૦ વારની જિત્વાની અંદર રહેનારા લોકોએ તે ફેક્ટો છે એમ મજબૂતામાં આવશે, અને તેટલા પ્રદેશની અંદર રહેનારા સર્વે લોકોને એક કલાકની

અંદર પોતાની જગ્યાએ છોડવાની નોટિસ આપી, મસ્જિદો અને મંદિરો સિવાયના બધાં મકાનો તોડી પાડી જમીનદોસ્ત કરવામાં આવશે.

નેરૂ ૮૦૦ ટાંગાઓનો કચ્છને મેળવ્યો હતો. આ સંખ્યા આખરે ઘટાડી ૨૦૦ કરવામાં આવી, અને એ ટાંગાઓને માર્શલ લો અમલમાં રહ્યો તે દરમિયાન રાકી રાખવામાં આવ્યા હતા. હિંદીઓની માલીફીની તમામ મોટરોનો પણ તેણે કચ્છને લીધો હતો. શહેરમાંથી નીકળી જીલ્લામાં ગરબડ ઉભી કરવા જનારા માણુસોની હીલચાલ ઉપર અંકુશ મૂકવા માટે રેલ્વે મુસાફરી ઉપર પણ તેણે અંકુશ મૂક્યો. તમામ લંગરખાનાંઓ બંધ કરવાનો તેણે હુકમ કાઢ્યો. તેણે ખાવાની ઓળોની કીમત ઉપર અંકુશ નાંખ્યા. અંકુશના પરવાનાવાળાઓ પાસેથી તેણે અંકુશ લઈ લીધો, અને નિર્વિવાદ રાજનિષ્ઠ માટે જેઓ ગંભીરતા હોય, તેઓના સંબંધમાં પોતાનું જોશ જરા ધીમું રાખવાની તેને સરકાર તરફથી તાકીદ મળી હતી. પાદશાહી મસ્જિદ બંધ કરવાના ડેપ્યુટી કમિશનરે કાઢેલા હુકમો તેણે બહાલ રાખ્યા, અને તેના ટ્રસ્ટીઓએ મસ્જિદમાં કોઈ પણ હિંદુને દાખલ નહિ કરવામાં આવે એવી કબુલ્લાત આપી, ત્યારે જ તે મસ્જિદ ઉઘાડવાની પરવાનગી આપવામાં આવી.

એણે સમરી કોર્ટ બનાવી. મુકદ્દમાઓ પોતેજ ચલાવ્યા. આ પ્રમાણે ૨૭૭ જજીની ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું, તેમાંના ૨૦૧ જજીને તકસીરવાર ઠરાવવામાં આવ્યા. વધારેમાં વધારે સજા બે વર્ષની કેદ, ૩૦ ફટકા, અને ૧૦૦૦ રૂપીઆ દંડની હતી. સમરી કોર્ટના મેજસ્ટ્રેટોએ બધા મળી ૬૬ આદમીઓને કુલે ૮૦૦ ફટકાની સજા કરી હતી. માણુસ દીક વધારેમાં વધારે ૩૦ ફટકાની અને ઓછામાં ઓછા ૫ ફટકાની સજા ચંધ, હતી. આ લોકોને જાહેરમાં ફટકા મારવામાં આવતા હતા. આખરે જ્યારે હુકમ આવ્યો કે જાહેરમાં ફટકા ન મારવા ત્યારેજ તે બંધ થયા. ફટકા મારવા પહેલાં વૈદ્યકીય તપાસ લાગ્યેજ શકી. લોર્ડ હંટરે એને પૂછ્યું, કે 'સજાથી ગંભીર ઇજા થશે એમ તમને ખ્યાલ ન થયો?' ઉત્તર મળ્યો: 'મને ખ્યાલ નથી થઈ શકતો.' તેના મત પ્રમાણે તો એ સજા નરમ હતી. જસ્ટિસ રેન્કિનને જવાબ આપતાં તેણે કહ્યું: 'મેં લોકોને 'ભયભીત' કરી દીધા, અને પરિણામે અનેક જજીને સજા કરવામાંથી અમે છુટી ગયા. જસ્ટિસ રેન્કિનને લાગ્યું કે લોકોના મહોટા સમૂહોમાં નહાના ગુન્હાઓ માટે તાત્કાલિક ઉપાય લેવા માટે કૌથી વધારે પરિણામકારક અને અનુકૂળ સજા ફટકાની છે એમ કહેવું એ કાંઈક વધારે પડતું છે. એટલે તેમણે કર્નલ જોન્સને પૂછ્યું: 'એ સજા તો કાંઈક અપવાદરૂપ દાખલામાંજ આપવી જોઈએ એમ તમને નથી લાગતું?' કર્નલે જવાબ આપ્યો: "ના, મને તો એમ નથી લાગી શકતું. પુષ્કળ લોકોની સાથે તમારે કામ લેવાતું છે. આ હુકમો કાઢીને તમે નવા ગુન્હાઓ ઉત્પન્ન કરો છો. જો જેલજ એક સજા હોય તો અહીંના લોકોને તેની કાંઈ જાકી અસર થાય એમ નથી. શહેરના સામાન્ય ધરના ધોરણે જેલ તો મહેલાત જેવી છે. સેન્દ્રલ જેલમાં એ લોકોને સરસ ખોરાક મળે છે, અને જેલના નિયમોને ટેવાઈ જતાં તો વાંર ન લાગે. આપણે તો બધાઓને પૂરી દેવાના હતા. મને ભય લાગ્યો કે જેલ ભરાઈ જશે." બીજો પ્રસંગે એણે કહ્યું હતું કે, 'ફટકાની સજાની કીમત તો ૧૦૦૦ સોનર બરોબર છે.' અમારા મત પ્રમાણે ઉપર પ્રમાણે કારણો આપતાં કર્નલ જોન્સને એક જંગલી સજાનો

ખચાવ કરવા માટે જંગલી દલીલનો આશ્રમ લીધો હતો, અને ખીજ કાંઈ નહીં તો આ એક વાતથીજ, પંજબ સરકાર એને સોંપેલા જવાબદારીવાળા હુદાને માટે એ નાલાયક ઠરે છે. પણુ ફટકાની સગ્ન ઉપર કહી છે એટલીજ ચર્ચ નહતી. કર્નલ જૉન્સને તો સમરી ટ્રોટોએ નોંધેલી સગ્નઓની વાત કરી છે, પણુ નોંધેલીના કરતાં ન નોંધેલી એવી કદાચ ઘણી સગ્ન ચર્ચ છે. લાહોરમાંથી બેગી કરેલી ૧૭૦ જુગાનીથી નિર્ણયકારક રીતે સાબીત થાય છે, કે રાજ્યના સૌથી વધુ અમલદારોનો તુમાંખ સૌથી હલકા અમલદારોમાં ઉતર્યો હતો, અને ઉતરતાં ઉતરતાં એ એટલો તો તેજ થયો હતો કે રહેજ કારણ મળ્યે તે ખસી જતો, અને લેશમાત્ર પણુ અંકુશ વિના લોકોની ઉપર તે ફાટી નીકળતો.

રહેવે મુસાફરી બાબતનો હુકમ સામાન્ય માણસો માટે તો હતોજ, પણુ વકીલોના કારકુનો અને ખેપીઆઓ ઉપરજ ખાસ તેનો અમલ થતો. સર ચિમનલાલ સેતલવડે પૂછ્યું હતું: “ કૃષ્ણ હુકમમાં તમે કહોછો કે ‘ વકીલોના મુન્શીઓ, આડતીઆઓ અને ચપરાસીઓ રાજક્રોહી સાહિત્યના પ્રચારમાં શકાયલા છે;’ તેથીજ તમે પરવાના વિના લાહોર સિવિલ કમાન્ડ છોડવાની તેમને મનાઈ કરનારો હુકમ કાઢ્યો હતો, અને તેથીજ તમે દરેક વકીલને પોતે સીધી કે આડકતરી રીતે નીમેલા મુન્શી, આડતીઆ અથવા ચપરાસીની સંપૂર્ણ યાદી રજુ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, નહીં વાડ ? ” કર્નલ જૉન્સને જવાબ આપ્યો: ‘ હા ’ ‘ આને માટે કાંઈ પુરાવો છે વાડ ? ’ એમ પૂછવામાં આવતાં તેણે કહ્યું કે યધો પુરાવો મ્હોદેનો છે.

વકીલ વર્ગની સામેનો આ ખૈાફ કેટલા દરજ્જા સુધી લઈ જવામાં આવ્યો; પંજબમાં આવીને કદાચ તેઓ રાજક્રોહ ફેલાવે એ કારણે કોઈ પણુ બહારના વકીલને પંજબમાં આવવાની પરવાનગી ન મળી એ સૌ કોઈ જાણે છે. શ્રીયુત મનોહરલાલના જવા દરજ્જા આખર, જગજાહેર રાજનિષ્ઠા, અને ડરપોક્ષણું કહેવાઈ જાય તેવી સાવધાનતાવાળા વિદ્વાન વકીલને પણુ માર્શલ લૉ અમલદારોની મહેરબાનીમાંથી મુક્તિ ન મળી. તેઓ પંજબ યુનિવર્સિટીના એમ. એ. છે, ડેમિસ્ટ્રના ખી. એ. છે, અને પંજબ યુનિવર્સિટીના ફેલો અને સિન્ડિકેટના સભ્ય છે. સેન્ટ જૉન્સ કૉલેજ ડેમિસ્ટ્રના તેઓ ફાઉન્ડેશન સ્કોલર હતા, અને ખીજાં અનેક માનો તેમને મળ્યાં છે. હાઈકોર્ટ બાર એસોસિએશનના તેઓ ઉપપ્રમુખ છે, અને ફોર્મન કૉલેજ ગ્રેજુએટ યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ છે. ટ્રિબ્યુન વર્તમાનપત્રના ટ્રસ્ટી તરીકે તેમને તા. ૧૮મી એપ્રિલે મુમ્બાઈ જા વાગે પકડવામાં આવ્યા હતા. તેમના ઉપર ન્હોતો નીકળ્યો કોઈ વૉરંટ ન તો તેમને આપવામાં આવી હતી તેમની ઉપરના તોહોમતની ખબર તેઓ કહે છે. “ મારા ઘરમાંજ મને પકડ્યા પછી, મને મારી સ્ત્રી તથા બાળકોની રજા લેવાને બાગ્યેજ બે મિનિટ મળી હતી, અને મને ક્યાં લઈ જવાના હતા તેની પણુ કાંઈ ખબર દેવામાં ન આવી. ” આગળ તેઓ કહે છે, “ લગભગ બે વાગે ખપોરે તાર આંદ્રિસથી લાહોર સેન્ટ્રલ જેલમાં મને લઈ જવામાં આવ્યો, ત્યાં ધડીયાળ, છેડા, સીસાપેન, કાંઈ છુટા પેસા વગેરે ટાટી આપવાના સામાન્ય સંસ્કાર થયા પછી અને રજીસ્ટરમાં મારી સહી દાખલ મારા અંગુઠાનું નિરાન લીધા બાદ, મને જેલના ૧૪ મા વૉર્ડ (વિભાગ) ની એક કોટીમાં લઈ જવામાં આવ્યો આ વૉર્ડ બારે

સળ પામેલા કેદીઓને માટે અથવા તે દેહાંત દંડની અથવા તેવીજ શિક્ષાને પાત્ર ગુન્હા-
તું જેના ઉપર કામ ચાલી રહ્યું હોય તેવા કેદીઓને માટે છે. આ કોટડીમાં થોડો વખત
પછી મને બે ગંદા કામળા આપવામાં આવ્યા, અને ખાવાને અને પાણી પીવાને બે પ-
તરાના રૂખ્યા આપવામાં આવ્યા. ત્રણેક કલાક પછી મને જેલના ચક્કી વિભાગમાં લઈ
જવામાં આવ્યો, ત્યાં દળવાને માટે ઘંટીઓવાળા કોટડીઓ છે. આ કોટડીઓનું હું વર્ણન
નથી આપતો, કારણુ તે સહેજે બેઠ શકાય તેમ છે. પીસાખપાણી વગેરે અમારી બધી
વ્યવસ્થા આ નાની કોટડીમાંજ હતી—એ વ્યવસ્થામાં હતાં માત્ર ગંધાતાં હાંલાંઓ; જેને
દિવસના બે વાર સાફ કરવામાં આવતાં. આ કોટડીમાં હું હતો તે દરમિયાન મને પચાસેક
વાર જેટલી નિર્દિષ્ટ જગ્યામાં ફરવાની રળ હતી, અને ન્હાવાધોવા માટે ત્રણ ઉપર જવું
હોય તો જવા દેતા. મેં જે કપડાંબેર માફે ધર છોડ્યું હતું તે કપડાં સિવાય મારી પાસે
બીજાં કપડાં નહતાં, અને તા. ૨૧મીને સોમવારે જ્યોરે મારો દીકરો મને મળવા આવ્યો
તે થોડાં કપડાં લાવ્યો, ત્યારેજ મને બીજાં કપડાં મળ્યાં.

મને પકડવામાં આવ્યો તે દિવસની સાંજ સુધી મારી સ્ત્રી તથા છોકરાંઓને મને
ક્યાં પૂરવામાં આવ્યો હતો તેની ખબર નહતી. મને તેમની સાથે કશો વ્યવહાર રાખવાની
રળ નહતી; માત્ર શનિવારે જ્યોરે જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની મારફત એક પોસ્ટકાર્ડ હું મોકલી
શક્યો હતો.

તા. ૨૧મી ને સોમવારે મારા મિત્ર કુંવર દુલીપસિંહ, ઍરિસ્ટર-એટ-લૉ અને મારો
દીકરો મને જેલમાં મળવા આવ્યા, પણ તેમાંના એકનેજ મળવાની મને રળ મળવાથી
જેલના દરોગાની સમક્ષ મારે થોડી મિનિટ મારા મિત્રનીજ સાથે વાત થઈ. મારા પુત્રની
સાથે એક મિનિટ વાત કરવાની મહેરબાની (૧) માટે મેં મિ. કૉવન, સુપરિન્ટેન્ડન્ટને અ-
રજ કરી તે વ્યર્થ ગઈ.

તા. ૨૩મી ને શુક્રવારે મને યુરોપીઅન વિભાગમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં ફર-
વાની દરવાની વધારે છૂટ, વધારે જગ્યા, સાફ પાવખાનાં અને ન્હાવાધોવાની વ્યવસ્થા
ઉપરાંત એક નાનકડું વાચનાલય હોવાને લીધે મને કાંઈક વધારે ચેન હતું.

આ વિભાગમાં મને તા. ૧૧મી મેએ છોડવામાં આવ્યો. ત્યાંસુધી હું રહ્યો. આ
મુદત દરમિયાન મને, હું માતું છું કે મારા મિત્રવર્ગ અને સગાં સાથે નિયમસરની ત્રણ
મુલાકાતોની રળ મળી હતી; એક તો બહુજ ટૂંકી, બીજી ખાસ કુંવર દુલીપસિંહની સાથે
(દુલીપસિંહ તો તેમને સરકારે વકીલ વિનાના કેદીઓ માટે ખાસ રાખ્યા હતા એટલે
વારંવાર જેલમાં આવતા તેથી) અને ત્રીજી સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ખાસ મહેરબાનીથી, મારા
બાઈ લાહોરમાંથી પસાર થતા હતા તેમની સાથે.

આ બધો વખત, મારા ઉપર શું તોહોમત અથવા આરોપ હતો તેની મને કશી
ખબર આપવામાં આવી નહતી; બિલકુલ અધર દશામાં મને રાખવામાં આવ્યો હતો."

નખગી પ્રકૃતિની સ્ત્રી અને પોતાનાં છોકરાંઓની રિયતિતું પણ શ્રીયુત મનોદરલામ
વર્ણન આપે છે. તેઓ કહે છે: "જેલમાં મને લેવા દેવામાં આવેલી એક મુલાકાતમાં

મને ખબર પડી કે મારા પકડાયા પછી મારા ઘરની જડતી લેવામાં આવી હતી. મારા પકડાયા પછી ત્રણ કલાકથીએ ઓછા વખતની અંદર તેને તાળું દેવામાં આવ્યું. મારી નબળી પ્રકૃતિની સ્ત્રી, અને મારાં છાંદરોએને નોકરોનાં ઘરમાં, અને કંપાઉંમાં આવેલા રસોડામાં આશ્રય લેવો પડ્યો હતો, અને મિત્રોએ આપેલાં બિજાનાં તોએને ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો. જડતી ૧૯મી એપ્રિલે થઈ, અને માફ કુંટુંબ ખીજે દહાડે સાંજે ૬ વાગે પાછું ઘરમાં આવી શક્યું.”

જડતીમાં પોલીસ જે ત્રણ કીંમતી પુસ્તકો લઈ ગઈ હતી, અને જે દિવસે આ જુખાની લખવામાં આવી તે દિવસ સુધી તે તેમને પાછાં મળ્યાં નહતાં. પોતાની ધરપકડની કહાણી તેઓ આ પ્રમાણે સમાપ્ત કરે છે: “આજ દિન સુધી મને મારી ઉપરના તોહો-મતની ખબર પડી નથી, કે એવું કશું મારા જાણવામાં નથી આવ્યું કે જેને લીધે હું પકડાઉં કે કેદ થાઉં અથવા જેને લઈને મને પકડવાની કે કેદ કરવાની જરૂર પડે. પોતાના પકડાવાના સંભાવ્ય કારણની સમીક્ષા કરતાં તેઓ કહે છે, કે ‘હું શહેરના લોક જીવનમાં કરી ભાગ નથી લેતો; કારણ મારા ધંધામાંથી મને જે કાંઈ વખત મળે છે તે પછી હું લગભગ અભ્યાસમાં ગાળું છું. ડેપ્યુટી કમિશનરે લોકોના પ્રતિનિધિ વગેરેની અનેક સભાઓ અનેકવાર ભરી તેમાં મને કદી બોલાવવામાં આવ્યો નહતો, તેમજ હું કોઈમાં ખીજી રીતે હાજર પણ નહતો, તેમજ હડતાળ બંધ કરવાના ઉપાય લેવા માટે ખાનગી ગૃહસ્થોએ જે સભાઓ બોલાવી તેમાંની કોઈમાં પણ હું હાજર નહતો.” (જુ. નં. ૧૫૦.)

શ્રીયુત મનોહરલાલના દરજ્જાના ગૃહસ્થને, ખૂબ ઉંડી તપાસ વિના, જે અમલદાર પકડવાનો હુકમ કરે, અથવા પકડવાની પરવાનગી આપે, તે કર્નલ જૈન-સન ભોગવતો હતો તેવો ઉચ્ચો હુકમ ધરાવવાને નાલાયક છે. શહેનશાહ તરફથી મળેલા પોપાક તલવાર ધારણ કરનારમાં હિંદી ગૃહસ્થની આખર માટે આટલો તિરસ્કાર હોવો નજ નોંધ્યો.

આ અમલદારની શોધક બુદ્ધિમાંથી પગવણીની એક ખીજી રીત પણ ઉત્પન્ન થઈ હતી, તે એ હતી કે જેને તે ‘દુષ્ટવૃત્તિના માણસ’ માનતો, તેમનાં ઘરે ઉપર જાહેરખબર લગાવવી, અને તે જાહેરખબરને ફાડવામાં કે ચીરવામાં આવે અથવા મેલી પણ કરવામાં આવે, તો તે ઘરના માલિકને તેને માટે જવાબદાર ગણવો. સર ચિમનલાલે કર્નલની પાસે ‘દુષ્ટવૃત્તિના માણસ’ની વ્યાખ્યા માગી, અને પૂછ્યું કે, ‘જેની ઉપર તમને વહેમ હોય તે તેવો માણસ કહેવાય ને વા? ’ આનો દિંગ કરી નાખે એવો ઉત્તર મળ્યો: ‘તમે જે તેમ કહો તો તેમ.’ સર ચિમનલાલે કહ્યું, ‘તમારા મનમાં શું હતું તે હું જાણવા માગું છું.’ તેણે જવાબ આપ્યો, કે મને લાગ્યું કે જે લોકોનો રાજનિષ્ઠા સૈને મુખે ન જ ગવાતી હોય તેવા લોકોને આ કામે લગાડવા, અને આવાઓને ગુમસ્તર ખાતાંએ સુંટી દાટવા. સર ચિમનલાલે કહ્યું કે, ‘આ કામ તો એવું છે કે રાતદિન ચોવિસ કલાક આ જાહેરખબર પર પહેરો રાખ્યા વિના છુટકો નહીં.’ કર્નલ જૈન-સને આવા પહેરાની આવશ્યકતા સ્વીકારી, પણ સાથે જ જણાવ્યું કે એવો પહેરો કરાવવો તદ્દન સકારણ છે. આવો હુકમ કોઈ પણ સંજોગોમાં અસભ્ય જ છે, પણ ત્યારે એ હુકમ કોઈ આખી સંસ્થાને લાયક પાડવામાં આવે ત્યારે તો હનરગણા અસભ્ય થાય છે,

અને હવે અમે વિદ્યાર્થીગણ તથા કૉલેજોના અધ્યાપકોની ઉપર થયેલા અત્યાચારની કહાણી કહીશું. કર્નલ જૉન્સનના મગજનો રચના સંપૂર્ણ રીતે સમજાય તે પૂતર સર ચિમનલાલ સેતલવડ અને કર્નલ જૉન્સન વચ્ચે થયેલા સંવાદ અમારે અહીં આપવો જોઈશે:—

સ—એ જાહેરખબર ચોડવાને માટે પસંદ કરવામાં આવેલાં મકાનોમાં સનાતન ધર્મ કૉલેજનું મકાન પણ એક હતું ?

જ—હા; હતું, એમ હું માતું છું.

સ—પ્રથમની યાદીમાં એ કાંઈ જણાતું નહતું; પણ પાછળથી તે ઉમેરવામાં આવેલું ?

જ—હા, પાછળથી યાદી બદલવામાં આવી હતી.

સ—અને કૉલેજની બહારની દિવાલ ઉપર ચોડેલી જાહેરખબર કોઈએ ફાડી નાંખી હતી, કેમ ?

જ—હા, મને એવી ખબર મળી હતી. પોલિસ પાસેથી નહીં, પણ બીજા કોઈની પાસેથી.

સ—કૉલેજના છાત્રાલયના બધા વિદ્યાર્થીઓને પકડવામાં આવ્યા હતા, એ વાત સાચી છે ?

જ—મેં હુકમ કર્યો હતો કે એ મકાનમાં જે કોઈ પુરુષ મળી આવે તેને પકડવો.

સ—કેટલા જણને પકડવામાં આવ્યા હતા ?

જ—૫૦૦.

સ—આ જાહેરખબરને નુકસાન થવાને કારણે ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓને પકડવામાં આવ્યા હતા ?

જ—હા, અધ્યાપકો સુધી.

સ—અને આ બધાઓને કૉલેજથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા કિશા સુધી કુચ કરાવવામાં આવી હતી, કેમ ?

જ—હારતો.

સ—અને એ કુચ દરમિયાન તેમને તેમનાં ખીજાનાં ખાંધ ઉપર વ્યથતાં માયા ઉપર લઈ જવાનો હુકમ પણ થયો હતો, કેમ ?

જ—તેમને ખીજાનાં લઈ જવાં હતાં તે તેમ કરી શકતા હતા.

સ—તેમને તેમ કરવાની ફરજ નહોતી પાડવામાં આવી ?

જ—મેં એવો કાંઈ હુકમ કર્યો નહતો. જેને તે લઈ જવાં હતાં તે લઈ જઈ શકતા હતા.

સ—લાહોરના ભર ઉન્હાળાના દિવસે ?

જ—તે વેળા મેં મદિનો હતો.

સ—ત્યારે લાહોરમાં તાપ સપ્ત પડતો હતો ?

જ—હા.

સ—આ પાંચ સો વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને ત્રણ માઈલ કુચ કરાવવામાં આવી હતી, કેમ ?

જ—હારતો;

સ—અને કિલ્લામાં તે લોકોની ઉપર પહેરા હતા ખરૂં ને ?

જ—હા, સાચું.

સ—ત્યાં તે લોકોને ક્યાં સુધી રાખવામાં આવ્યા ?

જ—હું ધારૂં છું કે એક દિવસ. નહીં, હું બૂલ્યો, એ દિવસ.

સ—પછી પ્રિન્સિપાલ પાસે તેઓ જાહેરખબર સાચવશે એવી કાંઈક કબુલાત લખીને તેમને છોડ્યા ખરૂં ને ?

જ—હા; આવું ફરી નહીં અને એવી યોગ્ય બાંહેધરી મને મળ્યા પછી જ તેમને છોડ્યા,

સ—કર્ણલ, હું તમને પૂછું છું કે આ પગલું યોગ્ય હતું ?

જ—હા; હું આને માટે રાહ જોઈને બેઠો હતો. આવીજ તક મળે એમ હું જોઈ રહ્યો હતો.

સ—ત્યારે, તે વેળા તમને તો એ હુકમ કરવો યોગ્ય જ લાગ્યો હતો, અને હજી પણ લાગે છે !

સ—એશક.

સ—ત્યારે તમારું મન, કર્નલ, તમે આ હકીકત આપતાં જણાવ્યું તેમ, માર્શલ લૌની સત્તાનો બરાબર ખ્યાલ આપવાની તક શોધવાની જ દિશામાં કામ કરી રહ્યું હતું, ખરૂં ને ?

જ—હા, ખરૂં.

સ—આવી તક માટે તમે તકનીક રહ્યા હતા કેમ ?

જ—લોકોના હિત માટે જ.

સ—હું ક્યાં કહું છું કે લોકોના હિત માટે ન હતું. હોય કે ન હોય, પણ માર્શલ લૌની મગદૂર બતાવવાની તક માટે તમે તકનીક રહ્યા હતા એટલું તો ખરૂં ને ?

જ—જરૂર.

સ—અને તમને તે તક મળી ગઈ ?

જ—મેં તે સાધી પણ ખરી.

સ—અને એ સાધીને ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓને બળતા તાપમાં કિલ્લા સુધી તમે કુચ કરાવી !

જ—હા, હા.

સ—અને હજી તમે દાવો કરો છો કે એ તમારી સત્તાનો યોગ્ય ઉપયોગ હતો ?

જ—તેમાં કાંઈ રાક છે કે ? આવતી કાલે પણ એવા સંબંધો બની આવે તો હું

એમ જ કહું.

અહીં એટલું લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે કર્નલ જૉન્સને આ જો છેલ્લો હતો જેને જાણ આપ્યો, તે પોતે ત્યારે ભર લડતમાં હતા ત્યારે નહીં, પણ ૨૪મી નવેમ્બર ૧૯૧૬

ને દિને, એટલે લાહોરમાં પોતે અમલ ખળવ્યાના લગભગ ૭ મહિના પછી. જો એની કામતી જાહેરખખરને કાંઈએ જાણી જોઈને જગાડી હતી તો તપાસ કરવાની તેની ફરજ હતી, અને અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓને લાગણી જ સળ કરવા મંડી જવું નહોતું. પણ કર્નલ જૉન્સનના કોઈ કામમાં કયાશ હોય તો તે કર્નલ જૉન્સન શાનો ? તેણે તો દયાનંદ અંગલો વેદિક કોલેજ, દયાલસિંહ કોલેજ અને મેડિકલ કોલેજ સામે પગલાં લીધાં—અને તે સળ કરવા ખાતર નહીં, પણ વિદ્યાર્થીઓને જોશન મરતી કરતા અટકાવવા માટે—અને એવો હુકમ કાઢવો કે બધાએ વિદ્યાર્થીઓએ દિવસમાં ૪ વખત હાજરી પુરાવી આવવી, સવારે ૭ અને ૧૧ વાગે અને સાંજના ૩ અને ૭ વાગે. “અને મેડિકલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ૪ વખત હાજરી પુરાવવા માટે દહાડાના ૧૭ ગાંઠિય ચાલવું પડતું, નહીં ?”—એમ સંર ચિમનલાલે સવાલ કર્યો તેનાં જવાબમાં કર્નલ જૉન્સને ઉદ્ધતાઈથી કહ્યું, ‘નહીં’, માત્ર ૧૬ માઈલ. મેં ઘરોખર અંતર માધ્યું હતું.’ આ ઉપરથી સંર ચિમનલાલે પૂછ્યું, “અને આ પ્રમાણે ૩ અડવાડીઆં સુધી દરરોજ લાહોરના ખરા તરફમાં તેઓને ચાલવું પડ્યું હતું, નહીં ?”

જ—હા, ખરું; સિવાય કે જેને વૈદકીય સર્ટિફિકેટ મળ્યું હોય.

સ—સારું, કર્નલ, તમે એમ ધાર્યું અને હજી તમે એમ જ માનો છો કે વિદ્યાર્થીઓને જોશન મરતી કરતા અટકાવવા માટે આવો હુકમ કાઢવો યોગ્ય હતો ?

જ—હા, હું એમ ધારતો હતો.

સ—હજી પણ તમે તેમજ માનો છો !

જ—જરૂર.

સ—તમારા મનમાં કાંઈ ખ્યાલ આવેલો ખરો, કે હજી તમને ખ્યાલ આવે છે ખરો, કે ત્રણ અડવાડીઆં સુધી લાહોરના તાપમાં વિદ્યાર્થીઓને ૧૬ માઈલ ચલાવવા, એ તેમના ઉપર અતિશય ત્રાસ ગુજારવા જેવું હતું ?

જ—એમાં ત્રાસ શેનો ?

આ સાધારણ કૃત્યના જવાબમાં કર્નલ જૉન્સને કરેલી અસાધારણ દલીલ તેનાજ શબ્દોમાં અહીં આપીશું.

સ—કર્નલ, હું તમને ફરી પાછો પૂછું છું, કે સેંકડો—સેંકડો નહીં પણ કદાચ હજારો—વિદ્યાર્થીઓની ઉપર હાજરી પુરાવવાના આવા હુકમ કાઢી, તમે એ સુવચનામાં આખી જીંદગીસર માટે બ્રિટિશ સરકાર સામે કડવા તિરસ્કારનાં મુજા નાંખતા હતા, એવો તમને કદી ખ્યાલ આવ્યો છે ખરો ?

જ—હા, આવ્યો છે; પણ મેં તો અનુમાન કીધું હતું કે આ કોલેજોમાં રાજકીય એટલે તો બરેલો છે, કે હું ગમે તે કઈ તેથી તેમાં વધારો યતને અવકાશ નથી.

સ—તમે એમ કહેવા માંગો છો કે તમને ખ્યાલ તો હતો કે તમારા વર્તનથી તેઓમાં ક્ષિત્તિશ સરકાર માટે કદો તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થશે, પણ તમારા માનવાં પ્રમાણે તે લોકો એવા પક્ષ રાજદ્રોહી હતા કે તમારા કશાએ વર્તનથી તેઓ વધારે કટ્ટા થાય એવો સંભવ નહતો ?

જ—હું તમે કહો છો તે રૂપમાં એ હકીકત સ્વીકારતો નથી, પણ એટલું ખરું કે કૉલેજનું વાતાવરણ જ એવું દૂષિત હતું કે તે વધારે દૂષિત થઈ શકે તેમ ન હતું.

સ—તમે ધારો છો ખરા કે તમારા એ પગલાથી તે કાંઈક સુધરે એમ હતું ?

જ—હું તે બગાડતો તો નહોતોજ.

સ—પણ તમે તે સુધારતા હતા ?

જ—હું કાંઈ તેમને રાજનિષ્ઠ બનાવવા નહોતો નીકળી પડ્યો. મારે તો તેમને તોફાન-મસ્તી કરતા અને આસપાસના જીલ્લાઓમાં જતા અટકાવવા હતા.

સ—તમારી ઉમેદ ખર આવી ખરી ?

જ—હા.

સ—એજ ઉત્તમ રીત હતી એમ તમને લાગે છે, નહીં ?

જ—હા, મને તો એજ ઉત્તમ રીત લાગી. બે રીતો છે, એક તો કૉલેજ બંધ કરવાની, અને બીજી તે લોકો ઉપર કામ ચલાવવાની.

સ—ત્યારે તમારો અભિપ્રાય તો એવો લાગે છે, કે આ દેશના લોકોને રાજનિષ્ઠ અને સરકાર તરફ સર્વથા રાવાળા બનાવવાનો ઉત્તમ માર્ગ તેમની સામે વધારે સખ્ત પગલાં લેવાં એ છે ?

જ—હું એ જુદી રીતે મૂકું. હું એમ કહું કે ઉત્તમ માર્ગ તો એ છે, કે તેમને ખતાવી આપવું કે જેના ઉપર રાજદ્રોહી હોવાને વહેમ આવે તેને માટે સજા તૈયાર છે.

સ—તમને એમ લાગેલું ખરું કે આ હજારો વિદ્યાર્થીઓમાં ધણાએ કેવળ નિર્દોષ હશે ?

જ—હા, મેં કેટલાકને છૂટ આપી હતી.

કર્નલને લાગ્યું કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ અંગ્રેજ સ્ત્રીઓનું અપમાન કર્યું હતું. આ આરોપના બચાવમાં અમને કશું નથી જણાયું. એણે પોતે પોતાના મતના બચાવમાં કશું રજુ નથી કર્યું, પણ એ માની લીધેલા કારણ ઉપરથી તેણે કૉલેજના પ્રિન્સિપાલોની એક સલાહ લીધી. તેમની સાથે તેણે ‘ ખુલ્લે દેલે ’ વાત કરી, અને યોગ્ય સગ્ન માટે સૂચનાઓ રજુ કરવાનું તેમને કહ્યું. પ્રિન્સિપાલોએ પોતાને યોગ્ય લાગી તેવી સગ્નઓ સૂચવી. કર્નલને લાગ્યું કે કેટલીક સગ્ન ખૂંટી નથી, એટલે લાગલીજ તેણે પ્રિન્સિપાલોને ખબર આપી કે, “ આ સગ્નઓ વધારવામાં નહીં આવે તો કૉલેજને બંધ કરવામાં આવશે, અને વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષામાં નહીં બેસવા દેવામાં આવે. ” આ રીતે ૧૦૧૧ વિદ્યાર્થીઓને સગ્ન કરવામાં આવી. વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના પ્રત્યેના વર્તન વિષે સન્તરામ ત્રવર, એમ. એ. ખી. એસ સી., દયાલસિંહ કૉલેજના અંગ્રેજીના અધ્યાપક આ પ્રમાણે કહે છે:—

“હડતાલના દિવસોમાં અમારી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની વૃત્તિમાં મને કશો ફેરફાર જણાયો નહતો, અને તેમાંના કોઇ જણે અયોગ્ય વર્તન કર્યું હોય એવું મારા સ્મરણમાં નથી આવતું. ખીજાં ઘણાં મકાનોની માફક, અમારી કૉલેજ પણ જાહેરખખર ચોડવાને માટે પસંદ કરવામાં આવી હતી. માર્શલ લૉ જાહેર કર્યા બાદ દશ કે વધારે દિવસ પછી, અમારી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ ઉપર એક દિવસે સાંજે સાત વાગે એક નોટિસ પહોંચાડવામાં આવી. તેમાં એમ જણાવ્યું હતું કે, ‘નોટિસની સાથે જણાવેલા રાજદ્રોહી જાહેરખખર લખનારને શોધી કાઢી, ખીજે દિવસે ખપોરે ખાર વાગ્યાની અંદર કમાર્નિંગ ઓફિસરની આગળ તેને રજુ કરવો.’ ટ્રસ્ટીઓ, અધ્યાપકો, અને વિદ્યાર્થીઓ ખીજે દિવસે સવારે લખનારને શોધી કાઢવા માટે લેગા થયા, પણ શોધી શક્યા નહીં; કારણ કૉલેજની સાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઇ પણ જણ તે જાહેરખખરને લખનાર હોવાનું લાસતું નહતું. અમે જવાબનો ખરકો તૈયાર કરી રહ્યા હતા, તેવામાં તો કર્નલ જૉનસન કેટલાક ગુમચર ખાતાના માણસો સાથે અમારી કૉલેજમાં આવી પડ્યા. રાજ નરેન્દ્રનાથ જેઓ કૉલેજનાં એક ટ્રસ્ટી છે તેઓ અને ખીજા કેટલાક કર્નલની આગળ સઘળી વાતનો ખુલાસો કરવા આવ્યા. એ ગુમચરે કૉલેજમાં એક જગ્યા બતાવીને કહ્યું, કે ત્યાં દિવાલની ઉપર સદરહુ જાહેરખખર ચોડેલી તેને મળી આવી હતી. મેં કર્નલને કહ્યું કે એ તો ખનાવટી વાત હોવી જોઈએ, કારણ જાહેરખખર દિવાલ ઉપર ખીલો ઠોકીને ચોડી હોય એમ દેખાતું હતું, બ્યારે દિવાલ ઉપર ખીલો ઠોકયાની નિશાની નહતી. પછી અમે જે જવાબ ધકચો હતો તે કર્નલને બતાવ્યો. એટલે કર્નલે અમને તે જવાબ તેની ઓફિસે મોકલવાનું કહ્યું, અને અમે તેમ કર્યું. તેજ દિવસે સાંજે પ્રિન્સિપાલને ખીજી નોટિસ મળી, જેમાં તેમને ખીજે દિવસે સવારે ૯ વાગે કર્નલને મળવાને લખેલું હતું. પ્રિન્સિપાલ કર્નલને ડરાવેલે વખતે મળ્યાં, અને તે પાછા આવ્યા તેમની સાથે યાગનેટ ચઢાવેલી ખંદુકાવાળા કેટલાક સોલ્જર આવ્યા. તેમને ૨૫૦ રૂપીઆ દંડ લેવાનું, અથવા ત્રણ મહિના જેલમાં જવાનું કહેવામાં આવ્યું. દંડ લાં તે ત્યાં ભરી દેવામાં આવ્યો. થોડા દિવસ પછી, અમારા પ્રિન્સિપાલને, ખીજી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલની માફક, ઉપ્યુટી કમિશનરની પાસેથી હુકમ મળ્યો કે આગેવાનોને શોધી કાઢી સજા કરવી. પણ ‘કાના’ શી ‘હીલચાલના,’ આગેવાનોને શોધી કાઢવા તે વિષે કશો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો નહતો. અમે એમ સમજી લીધું કે હુકમનો અર્થ એવો થાય છે કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને સજા કરવી. આ હુકમનો અમલ કરવાને માટે કૉલેજની કાઉન્સિલ મળી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ચુટી કાઢ્યા અને સજાઓની ટીપ ધરી કાઢી. આ ટીપ તથા રાજ નરેન્દ્રનાથનો કાગળ લઈ હું જતે ઉપ્યુટી કમિશનર પાસે ગયો. આ કાગળમાં સજાની વીગત આપી હતી તથા જણાવ્યું હતું કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને સજા કરી નથી, કારણ તેમ કર્યાંથી સમાજને જોખમકારક ચળવળ નાહક ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે.”

“આ પછી એક એ દિવસમાં અમને ઉત્તર મળ્યો કે સજાઓ પૂરતી નથી, તેમજ જોઈતી સંખ્યાના વિદ્યાર્થીઓને સજા થઈ નથી. કૉલેજ કાઉન્સિલ પાછી મળી. કેટલાક ઊકારાઓનાં નામ ટીપમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં અને ખીજાઓની સજામાં વધારો કરવામાં આવ્યો. ખીજે દિવસે ઉપ્યુટી કમિશનરની પાસેથી અમને કાગળ મળ્યો; જેમાં સદરહુ સજાને

માટે તેણે પસંદગી દર્શાવી હતી, તથા અગાઉ જે રૂ. ૨૫૦ દંડ લીધો હતો તેના બદલામાં રૂ. ૨૫૦ નો એક એક પાછો મોકલ્યો હતો.” (જી. નં. ૧૫૧)

સળ વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજમાંથી કાઢી મૂકવાની, પરીક્ષામાં બેસતા બંધ કરવાની, વગેરે પ્રકારની હતી, અને કોઈપણ જાતની ખરી તપાસ વિના તે કરવામાં આવી હતી. તા. ૧૦મી મેને દિવસે કર્નલ નોન્સનની વતી ધ્યાનંદ ઍન્ડ્રો વેદિક કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ ઉપર લખાયેલો પત્ર, તે અમલદારની મનોવૃત્તિનો હુબેહુબ ચિતાર આપે છે. અમે તે કાંઈ પણ ટીકા વિના અક્ષરશઃ નીચે આપીએ છીએ:—

લાહોર (સિવિલ) કમાન્ડના સ્ટાફ ઍન્ડ્રિસ તરફથી, પંજાબ કલબ લાહોરમાંથી તા. ૧૦મી મે ૧૯૧૯ને રોજે દ. ઍ. વે. કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ ઉપર લખાયેલા પત્રની નકલ:—

લાહોર (સિવિલ) ઍરિઆના કમાન્ડિંગ ઍન્ડ્રિસરે તમારા ૭મી તારીખના પત્ર ઉપર કાળજીથી વિચાર ચલાવ્યો છે. ઉત્તરમાં મને જણાવવાની આગ્રા થઈ છે કે કર્નલ નોન્સન તે પત્રમાં સૂચવેલાં સળનાં પગલાં તદ્દન અપૂરતાં ગણે છે, કારણ તેમની પાસે જે જે હકીકત આવી છે તેથી એવું સાબીત થાય છે કે તમારી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તો રાજદ્રોહી ચળવળમાં લાહોરની ખીજ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને આંટવી દીધા છે. અને મને જણાવવાની આગ્રા થઈ છે કે ન્યાં સુધી તમારી કૉલેજની કલંકિત આખરને કર્નલના વિચાર પ્રમાણે ધરે છે તેવી વધારે સળની ટીપ તમે ન મોકલશો, ત્યાં સુધી કમાન્ડિંગ ઍન્ડ્રિસરને દ. ઍ. વે. કૉલેજ તરતજ બંધ કર્યા વિના અને તમામ વિદ્યાર્થીઓને આવતી પરીક્ષામાં બેસતા અટકાવ્યા વિના ખીજે માર્ગ નથી.

સળનું ધોરણ ઘટી કાઢવામાં તમને મદદ થાય તેટલા માટે મારે તમને જણાવવાનું છે કે ગવર્નેન્ટ કૉલેજમાં ૬ વિદ્યાર્થીઓને કાઢી મુકવામાં આવનાર છે, ૬ વિદ્યાર્થીઓને આગળ કોઈ પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં આવશે નહીં, ૬ જણને એક વર્ષ માટે કૉલેજમાં આવતા બંધ કરવામાં આવનાર છે, ૧૫ જણની રોકાલરશિપ બંધ કરશે, અને ખીજા ૧૧૨ જણને ઍાછી સળ થનાર છે.

ધ્યાણસિદ્ધ કૉલેજમાં ૭ વિદ્યાર્થીઓને કાઢી મુકવામાં આવનાર છે, ૫ ને એક વર્ષને માટે કૉલેજમાં આવતા બંધ કરવામાં આવનાર છે, ૧૪ને એક વર્ષ નીચે ઉતારવામાં આવનાર છે, ૧૪ને ત્રણ મહિના કૉલેજમાં આવવા દેવામાં નહીં આવે, ૨ ની રોકાલરશિપ થોડી મુદત માટે બંધ છે, અને ૨૨૪ ને ખીજા ઍાછી સળ ઍા થનાર છે, તથા ૨૪૫ જણ પાસેથી ભવિષ્યમાં સારી ચાલચલકત માટે સારા જેવા જ્ઞાતીન માગવામાં આવ્યા છે.

મારે તમને જણાવવાનું છે કે લાહોર સિવિલ એન્જિનિયર કમ્પાનિયં એન્જિનિયર, દંડની રકમ બ્રિટિશ સોલ્જીના સુખડી ફંડમાં ભરવાની તમારી સૂચના સ્વીકારી શકતા નથી.

(સહી) ડબ્લ્યુ. બાન્સી, મેજર,

રટાફ એન્જિનિયર,

લાહોર સિવિલ કમ્પાનિ-ડ.

હવે બીજો એક હુકમ લખ્યો. આ હુકમથી બેથી વધારે હિંદીઓ એક હારમાં ચાલે તો તે ગુન્હો થતો હતો. એ હુકમના આરંભમાં જણાવેલું હતું કે, 'વધારે દેશીઓ કાંઈ યુરોપીઅનને સામા મળે અને રસ્તો ન આપે, તો અત્યાચાર વ્યથવા અત્યાચારની ધમકીને કારણ મળે તે અટકાવવાની જરૂર છે માટે.' 'આવા સંલોચોમાં શાંતિનો લાંગ ચવાનો સંભવ છે' એમ સર ચિમનલાલને કર્નલ ગૅન્સનને કહ્યું. સર ચિમનલાલે તેની પાસે કબુલ કરાવ્યું કે શાંતિનો લાંગ દેશીઓના તરફથી નહીં પણ યુરોપીઅનોના તરફથી જ થાય, અને જે યુરોપીઅન બેથી વધારે હિંદીઓને એક હારમાં ચાલતા દેખી ન શકે, તેને શાંતિનો લાંગ કસ્તો અટકાવવા માટે હિંદીઓએજ દુઃખ વેઠવાનું રહ્યું.

હિંદીઓની પાસેથી તેમની ગારીઓ લઇ લેવાનો હુકમ થોડા પચાત આ એક કારણ આપ્યું હતું: 'લોકોને હું બરાબર ખતાવી આપવા માગતો હતો, કે આવા ખેલ ખેલવા અને લાહોરમાં બળવા ઉઠાવવા એ હવે અશક્ય છે.'

કર્નલ ગૅન્સનના અમલે કેવો ઘાથ વાળ્યો હતો, તે નીચેના સવાલ જવાબથી સંપૂર્ણ રીતે જણાઈ આવશે:—

સ—એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે લાહોરના એક ભાગમાં એક વરધોડો માલ્યો જતો હતો તેમાં દસથી વધારે માણસ હોવાને લીધે, અને તે માલ્યો જતો હોવાને લીધે, તેમાં શામિલ હતા તે બધાને અને વરરાજ સુદાને પદ્મમાં આવ્યા હતા, અને પુરોહિત અને બીજાઓને ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા. આ વાત ખરી છે ?

જ—હા તદ્દન સાચી વાત છે. મારા જણામાં એજ એક એવો દાખલો છે; જેને માટે દિલ્હીગીર થવા જેવું છે. મેં તે બાબત સાંભળ્યું કે તરતજ દંડ લીધેલા હતા તે પાછા આપી દેવાયા અને સિવિલ મેજસ્ટ્રેટને ત્યાંથી ખસેડ્યો.

નિદાન એક દાખલામાં પણ કર્નલ ગૅન્સનને કોઈક દિશ્વરી ઉત્પન્ન થઈ, એ તેની લખમનસાઈ ગંજુાય; પણ એજ એક દાખલાથી એ પણ પ્રતીત થાય છે કે ફટકાની સજા કેટલી જોખમભરી છે, અને કર્નલના બિલકુલ બિનજરૂરી હુકમથી કેવળ નિર્દોષ લોકોને કેટલો બધો પજવણી અને હેરાનગતિ થઈ.

કર્નલ ગૅન્સનનાં કૃત્યો જાણે તેનાં પોતાનાં સ્વતંત્ર કૃત્યો હોય એમ ગણીનેજ આપણે અત્યાર સુધી તેનું અવલોકન કર્યું છે. એમાંની ધણી વસ્તુઓ એ પોતે કરવાને

સક્રિયમાન હતા એમાં કાંઈ શક નથી, છતાં એ વિષે પણ કશો શક નથી કે એ કૃત્યોની પાછળ કર્નલ ઝેન્સનનું નહીં પણ કોઈ બીજાનું લેણું કામ કરી રહ્યું હતું. કર્નલ ઝેન્સન તો સર માઈકેલ ઓડવાયરની નીતિ અને ઉમેદોને અમલમાં મૂકી રહ્યો હતો. શ્રીયુત મનોહરલાલને પકડવામાં આવ્યા હતા, કારણ તેઓ ટ્રિબ્યુનના ટ્રસ્ટી હતા. એ સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્રનો નાશ કરવો એવો નિશ્ચય થયો હતો, ટ્રિબ્યુનના કાબેલ સંપાદક શ્રીયુત કાલિનાથ રાયે પોતાની સ્વતંત્રતાથી તેમનું ઘણી વાર દિલ દુખવ્યું હતું. સર માઈકેલના ઊભી એપ્રિલના લાપણુ ઉપરના તેમના 'Blazing Indiscretion' (હડહડતો અવિવેક) નામના લેખે જે અધુરું હતું તે પૂરું કર્યું. એ લાપણુ કેટલા હડહડતા અવિવેકથી ઉભરાતું હતું, તે તો પાછળથી અનેલી હકીકતોથી જણ્યાર્થ આવ્યું છે. શિક્ષિત વર્ગો પ્રત્યેના તેમના ગેરવાજબી વર્તનનો ખ્યાલ કરનાર કોઈપણ સ્વાભિમાની માણસ તે અને ન મળી શક્યો. છતાં શ્રીયુત કાલિનાથ રાયને તો યશોખર વ્યવસ્થિત રીતે પકડવામાં આવ્યા, તેમની ઉપર કામ ચાલ્યું, અને રાજદ્રોહી લખાણુ માટે તેઓ તકસીરવાર પણ ક્યાં. શ્રીયુત કાલિનાથ રાયના લેખોમાં રાજદ્રોહનો શબ્દમાત્ર પણ ન હતો એમ અને એધડક કહીએ છીએ. તેમની ઉપર ચલાવવામાં આવેલું કામ રાજકીય જીવનમાં જરૂર રાખવી જોઈએ એવી મર્યાદા ઉપર એક અત્યાચાર હતો પ્રતાપ પત્ર ઉપર ચલાવવામાં આવેલા કામના ધાતકીપણામાં કશી મણા નહતી. જોકે એ પત્ર થોડાજ સમય ઉપર શરૂ થયું હતું, અને તેના સંપાદકની નમ્રતા અને તેમના લખાણુનું નિર્દોષ ધાર્મિક સ્વરૂપ જગજગહર હતાં. માર્શલ લૉના અમલ દરમિયાન સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્ર-લેખન અશક્ય થઈ પડ્યું, અને ટ્રિબ્યુન, પંજાબી, અને પ્રતાપ બંધ થયાં.

અત્યાર સુધી અમે જે હુકમોનું અવલોકન કર્યું છે તેમાં તો ઉઘાડો લુલમ કરવામાં આવ્યો હતો. 'કાયદા' અને 'ન્યાય' ને નામે જે ગુપ્ત લુલમ ગુજર્યો છે, તે વિષય ઉપર અમે હવે આવીએ છીએ. એ લુલમ માર્શલ લૉ કમિશનોનો. આ કમિશનો, રાહે-નશાહતી સામે લગાઈ ઉઠાવવા જેવા ગંભીર ગુન્હાઓ જેમણે કર્યા છે એમ ધારવામાં આવતું હોય, તેમને ન્યાય પુરઃસર, પરંતુ તાબાજોળ્ય ઈન્સાફ આપનારી અદાલતો સુવાનું મનાવું હતું. લાહોરના નેતાઓના ઈન્સાફના સંબંધમાં ચાલેલા કામના કાગળો અમે તપાસ્યા છે. આ નેતાઓ ૧૧ હતા. ઘણાખરા સમાજમાં બહુ ઉંચો દરજ્જો મોગવનારા છે, અને કેટલાક તો સર માઈકેલ ઓડવાયરને દરજ્જો પહોંચવાની લાપકાન ધરાવનારા છે. તેમાંના સાત ઍરિસ્ટર યા તો વડીલ છે. લાલા દરકિશનલાલે અમને જે લુગાની લખી આપી છે તેમાં તેમણે એધડક કહ્યું છે, કે તેમની ઉપર આરોપો મુકવામાં આવ્યાનું કારણ એ હતું, કે સર માઈકેલ ઓડવાયર અર્થશાસ્ત્રી તરકિની તેમની ઈર્તિ દેખી શકતા નહતા, અને સર માઈકેલને ન ગમે એવી હીલચાલમાં તેઓ ભાગ લેતા હતા. તેમણે જે સાદસોની આગેવાની કરી છે તે સાદસોનો નાશ કરવાને માટે કેવા હીન પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા તેનું ખ્યાન તેમણે પોતાની લુગાની આપ્યું છે. લાલા દરકિશનલાલ કહે છે કે તેમને હદપાર કરવામાં આવ્યા તેનું કશુંએ કારણ નહતું, અને તેમના ઉપર ચાલેલું કામ તથા તેમને તકસીરવાર કરાવ્યા તે બધું કારકિયાન કેવળ બનાવડી પુરાવાના આધારેજ થયું હતું. લાલા દરકિશનલાલ માટે સર માઈકેલને સામાન્ય રીતે જે અણમો

હતો, તે લાક્ષણના ડૉક્ટ્રિસ ડેપ્યુટેશનમાં નીમાવાને લીધે, અને ૧૯૧૬ના એપ્રિલની આખરે તેઓ વિશાલ જ્વાના હતા તે વાતથી, તથા ૧૮મી ને ૧૯મી એપ્રિલે જલધરમાં જે પંજબ પ્રાંતિક પરિષદ ભરાવાની હતી તેના તેઓ પ્રમુખ સુંદાય હતા તેથી, વધી ગયો હતો.

તેમની અને બીજા નેતાઓની ઉપર લગાઈ ઉડાવવાના આરોપ સર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું. અને આરોપપત્ર વાંચ્યું છે, અને તેમાં આરોપ એ છે કે આરોપીઓએ રોલ્ટ એક્ટની વિરૂદ્ધની યજ્ઞવળમાં ભાગ લીધો હતો, હડતાલમાં ભાગ લીધો હતો, ભાષણો કર્યા હતાં, લગરખાનાં ચલાવ્યાં હતાં અને અગાઉ જે સલાઓનું વર્ણન કરી ગયા તે સલાઓમાં હાજરી આપી હતી. આ લોકનેતાઓ વિરૂદ્ધ રજુ થયેલા પુરાવા અને વાંચી મયા છીએ, તેમજ અમે સુકાદો પણ વાંચ્યો છે; અને અમે એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છીએ કે આઓ ઇન્સાફ ન્યાયની વિરૂદ્ધનારૂપ હતા, અને નેતાઓનાં કૃત્યોને 'લગાઈ ઉડાવવા' બરોબર માનવાં એ તો ભાષાનો દુષ્પ્રયોગ હતો. એ પણ જોવા જેવું છે કે ન્યાયાધીશોએ માર્શલ લૉ જાહેર કરનારા જાહેરનામાને લીધે પંજબમાં લગાઈની સ્થિતિ હોવાની વાતને સિદ્ધ વસ્તુ ગણી લીધી હતી, પરંતુ ત્યારે વ્યક્તિ વ્યક્તિને ઇન્સાફ આપતાં, પંજબમાં યજ્ઞવાની અથવા લગાઈની સ્થિતિ હોવાની વાતને તોડનારા પુરાવા દાખલ કરવાની તેમની ચોખ્ખી દરજ્જ હતી. આ ઇન્સાફ અને કેદથી લાલા હરકિશનને કેટલું આર્થિક નુકસાન થયું છે તેવું ખ્યાન તેમણે આપ્યું છે. તેઓ કહે છે, 'તારો કરવામાં લગભગ ૧૨૦૦ રૂપીઆ તથા ઇન્સાફમાં જાર હજાર રૂપીઆ, અને અપીલમાં પણ સારી સરખી રકમ ખર્ચાઈ હતી, પણ હિસાબ હજી સંપૂર્ણ તૈયાર થયો નથી. અને કામ ધંધા બંધ થવાથી જોજાર્ગ ઓછું પણ લાખ રૂ. તું નુકસાન થયું હતું.' આદલા રૂપિયા જોયાં એ લાક્ષણને ભલે કાંઈ વિસાતમાં ન હોય, પણ આ કહેવાના ન્યાય-પુરસ્કર ઇન્સાફથી ધણાઓ ખાલી થઈ ગયાની અમને ખબર છે.

ત્રીયુત સન્તાનમ, લાહોરમાં ૧૦ વર્ષથી વકીલાત કરતા બૅરિસ્ટર, નેતાઓ તરફથી જવાબ કરવાને માટે રોકાયલા હતા. તેમણે આ ન્યાય-સભાઓનો તાદરા ચિતાર આપ્યો છે. તેમની જુબાશોથી લાંબો ઉતારો આપતાં અમને સહાય થતો નથી. ૧૦મી એપ્રિલના જોળીઆર વિષે પોતે પ્રત્યક્ષ જે જોયું તેવું વર્ણન આપ્યા પછી, અને માર્શલ લૉનાં બીજાં પરિણામો વિષે લખીને તેઓ કહે છે: "આ દિવસોમાં દરેક દરબાનના હિંદીની જે નામોશી કરવામાં આવી તેનો વિચાર દુઃખ ઉપજાવે છે, પણ ત્યારે જે સંકેતો કેદીઓને પકડી રાખવામાં આવ્યા હતા અને માર્શલ લૉ ટ્રિબ્યુનલ આગળ જેમનો ઇન્સાફ થતો હતો તે ગિચારના દુઃખનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે પેલું દુઃખ જૂલી જવાય છે. આ લોકોને કોઈ પણ પ્રકારની કાયદાની મદદ આપનાર કોઈજ નહતું એમ કહેવામાં અતિશયતા નથી. સરકારે, બેચક, (આપણે ધારી તો લઈએ કે) બહુ ભક્ષમન-સાધથી જેઓ પોતાનો જવાબ કરવા માટે વકીલ ન રોકી શકે તેમનો જવાબ કરવા માટે દરેક ટ્રિબ્યુનલ ઠીક એક એક વકીલ નીમ્યો હતો. પણ આ તો મદારોંગ હતો, કારણ આ વકીલને એકી વખતે ૧૦થી ૧૫ જજોનો જવાબ કરવો પડતો હતો; અને તે પણ

તેમની સાથે મસલત કરવાને અથવા તેમનો કેસ તૈયાર કરવાને પુરતા વખત વિના. આ-
માંના કેટલાક ગૃહસ્થોએ મારી આગળ કબૂલ કર્યું છે, કે કેટલાક કેસોમાં તો તેમને દરેક
આરોપી સાથે મસલતને માટે લાગ્યેજ વાંચ મિનિટ મળી હશે, ન્યારે તેમનો બચાવ તો
લગાઇ ઉઠાવવાના, કાવતું રચવાના, આગ લગાડવાના અને ખૂન કરવાના જેવા ગંભીર
આરોપો માટે કરવાનો હતો. કામ લેવાની રીત સામાન્ય રીતે એવી હતી, કે ટ્રિબ્યુનલ
સમક્ષ ઘણી વાર ૩૦ થી ૪૦ તોલેમતદારોને ઉભા કરવામાં આવતા. તેમને શા આરોપ
માટે પકડવામાં આવ્યા છે તે આગળથી કહેવામાં આવતું નહતું. તેમને ત્યાંજ તેમની
સામેના આરોપ વાંચી સાંભળાવવામાં આવતા, અને ત્યાં તે ત્યાં બચાવમાં તેમને જે સાક્ષી-
ઓને ઘોલાવવા હોય તેમનાં નામ આપવાનું કહેવામાં આવતું. તેજ વખતે તેમને એમ પણ
કહેવામાં આવતું કે તે સાક્ષીઓને ઘોલાવવાને સરકાર બનશે તેટલું કરશે, પણ દરેકે દરેકે
સાક્ષીને રજુ કરીજ શકાશે એવી આહિંધરી આપી શકાશે નહિ. જવદલેજ તેમની આગળ
ક્રિયાદ પક્ષનું પુરાવાપત્ર વાંચી સંભળાવવામાં આવતું; તેમજ પુરાવાપત્રની નકલ પણ
તેમને લેવા દેવામાં આવતી નહતી. દરેક આરોપીને પૂછવામાં આવતું કે 'તમે વકીલ કરેલો
છે ?' જે ન કરેલો હોય તો તેને કહેવામાં આવતું કે સરકારે નીમેલો વકીલ તેનો બચાવ
કરશે. આ પછી પાછા તેમને જેલમાં લઇ જવામાં આવતા, અને જે દિવસે તેમને આ-
રોપ વાંચી સંભળાવમાં આવતા તે દિવસ પછી સામાન્ય રીતે ત્રણચાર દિવસે, ઇન્સાફ
ચાલવાનો હોય તે દિવસે, સવારના નવ વાગ્યા પહેલાં તેમને સરકારી વકીલને મળવા દેવામાં
આવતા નહીં. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે કેટલીક વાર સરકારી વકીલને ફેદીઓને સવાર-
ના ૭ વાગ્યાથી તે કોર્ટમાં તેમને લઈ જવાનાં સામાન્ય વખત ૮ા વાગ્યા સુધી મળવા
દેવામાં આવતા. પણ આ છુટમાંથી કેટલો લાભ થઈ શકે તે તો ત્યારે જણાય કે ન્યારે
આપણે ધ્યાનમાં લઈએ કે આ વકીલોને દરરોજ કોર્ટમાં ૧૦ વાગે હાજર થવાનું હતું,
અને દરરોજ તેમને સંખ્યાબંધ આરોપીની આખી ટોળકીનો બચાવ કરવા પડતો; એટલે
જેમનો કેસ તે દિવસે ચાલવાનો હોય તેમનાજ સાથે તેઓ મસલત કરી શકતા. આ સાથે
જે પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે, કે ૨૦થી તે ૩૦ માણસોનો ગંભીર આરોપો માટે
ઇન્સાફ સામાન્ય રીતે એકજ દિવસમાં પૂરો થઈ જતો; એટલે આ બિચારાઓને કેવો ઇ-
ન્સાફ મળ્યો હશે તેની સહેજે કલ્પના આવશે."

" જે લોહાની પાસે વકીલો કરવા જેટલા પૈસા નહતા તેમની ન્યારે આ દશા હતી,
ત્યારે જેઓ વકીલ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હતા તેમની દશા આથી વધારે સારી નહતી,
કારણ કે પૈસા આપવાને તૈયાર છતાં તેમના કેસ ચલાવનાર કોઈ સારો વકીલ તેમને મળી
શકતો નહીં. પહેલી મુશ્કેલી તેમને એ નડતી કે ક્યે દિવસે કયા આરોપીને ટ્રિબ્યુનલ આગળ
ખડો કરવામાં આવશે અને તપાસાશે તેની કોઈને ખબર નહતી. આવી સ્થિતિમાં સારા
વકીલો આગળથી કેસની તારીખ પોતાને અનુકૂળ પડશે કે નહીં તે બિલકુલ જાણ્યા વિના
વકીલપત્ર લઈ શકતા નહીં."

રહેતી હતી કે રખેને પકડવાનો વારો હવે તેઓનો આવશે, એટલે કહેવાતા રાજ્ય ઉધું વાળનારાઓના કેસ લઇને દુઃખનો દહાડો હુંકડો લાવવાનું કહેતે ગમતું ન હતું. ત્રીજું અને સૌથી વધારે અગત્યનું કારણ એ હતું, કે સામાન્ય રીતે એમ મનાતું કે આવા કેસો લેનારા વકીલોને સરકાર રાજકોઠી અને રાજ્ય ઉધું વાળનારા તરીકે લેખે છે, એટલે આવી રીતે કેસ લીધા કે તુરંતજ માથુસ ફાંસામાં આવી જાય. આ માન્યતાને માન. મીઆં મહમ્મદ શરી જેઓ હાલ વાઈસરોયની કાયદા ખમ્બણી સભાના સભ્ય છે તેમના વર્તનથી પુષ્ટિ મળી. શેઠ રામપ્રસાદના એક સગાએ તેમને પોતાનો ખ્યાલ કરવા માટે રોક્યા હતા. આ પછી થોડા દિવસ બાદ મિ. શરીએ વકીલપત્ર પાછું વાળ્યું, અને મને ભરોસાદાર માંજીસો પાસેથી ખબર મળી છે કે પાછી વાળવાના કારણ તરીકે તેમણે એ કારણ આપ્યું હતું, કે સરકારના એક મહોટા અમલદારે તેમને સૂચના કરી હતી કે તેમનું પગલું સરકારને પસંદ ન હતું. પહેલેથી જ જે વકીલમંડળ નાહિંમત થઈ બેઠું હતું, તેના ઉપર આ ખનાવની શી અસર થાય તે કહીપવી મુશ્કેલ નથી, એટલે તેનું વર્ણન આપવાની જરૂર નથી.

“ મારો પોતાની જાતનો અનુભવ એવો છે કે સરકારને એ વાત પસંદ હોય કે ન હોય, એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે તે વખતે તો પોલીસની હાક વાગતી હતી અને પોલીસને એ વાત ગમતી નહતી. ૧૯૧૬ના એ સુધી તો સુભાગ્યે, ગુમચરોના આરો હાય મારો ઉપર ન હતા. પણ મેંતી ૧૪મીએ લાહોરના નેતાઓના કેસ તરીકે જાણીતા થયેલા લાલા હરકિશનલાલ અને ખીજાઓના કેસમાં આરોપી તરફથી મને શંકામાં આંખો અને કેસ ખીજા કોર્ટમાં ખદલવા માટે અરજી લખેને, તથા ખહારથી વકીલો લાવવાની પરવાનગી માટે મોરે સિમલા જવું પડ્યું, ત્યાં કોર્ટ દાદ મળી ન હતી. પણ આટલું જ કાર્ય ગુમચરખાતા માટે તો પુરતું થઈ પડ્યું, કારણ બમારે હું સિગચાથી આંખો ભારે મને ખબર પડી કે ગુમચરો મારી ગેરહાજરી દરમ્યાન નિયમિત રીતે મારા ઘર આગળ પહેરો ભરતા હતા, અને મારા ઘરનાં માણસોને વખતોવખત ડરાવતા હતા. ત્યારથી હમેશાં એ લોકોએ મારો દેડો પકડ્યો છે, અને મારી હીજચાલની ખબર રાખી છે, અને હમણાં થોડો વખત થયાં જ આ તેમની અજખામણી મહેરખાની કંઈકે આછી થઈ જશાય છે.

“ મેં ઉપર કહ્યું છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે આરોપીઓને ખ્યાલ કરનાર કોઈ જ ન હતું અને સરકારની નેતાઓને તખ્તોતખ તકસીરવાર કરાવી કેદમાં મોકલવાની નેમ કોઈ પણ વિશેષ વિના પાર પડી. ખહારના વકીલોને માર્શલ લો ક્ષેત્રમાં આવતા અટકાવનારા હુકમનો હેતુ એ જ હતો કે ત્યાં જે અત્યાચારો ચાલી રહ્યા હતા તે વિષે ખરી વાત ખહાર જગતને જાહેર ન થાય, અને કામ ચલાવવાની ન્યાય પુરસ્કર રીતને ખહાને જે રાક્ષસી અન્યાય ચાલી રહી હતો તેની સામે ખહાર કોઈ અજવળ ઉભી થવાનો સંભવ ન રહે.

“ મજબૂત ખ્યાલ રજુ કરવાના માર્ગમાં આટલી મુશ્કેલીઓ મૂકીને આ ન્યાય સભાઓ ધરાઈ નહીં; આગળ વધીને તેઓએ એવાં એવાં કામો કામો કે ડારીનો ન્યાય આપનારી દિવાની કે લક્ષ્મી અક્ષયતો પણ તેવાં કામ કરતાં ડરે. વાઈસરોયના ઓર્ડર

નન્સ (આપખુદી કાયદાથી) અદાલત બનાવનાર અધિકારીને “ જાહેર શાંતિ જાળવવાની ખાતર ન્યાં ન્યાં જરૂર લાગે ત્યાં ત્યાં ” સમરી જનરલ કોર્ટ માર્શલના અધિકારોવાળી કોર્ટ પણ અદાલત, નીમવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. પ્રજુ ચારે માર્શલ લેા દ્રિખ્યુ-નલે ચલાવેલા ઇન્સાફ હરહમેશ સમરી જનરલ કોર્ટ માર્શલ, અથવા તેા જે ‘ ડુમહેડ ’ કોર્ટ માર્શલ કહેવાય છે તેની સત્તા પ્રમાણે જ ચલાવવામાં આવ્યા હતા. હું અહીં એટલું પણ સ્પષ્ટ કરી દઉં કે આ કોર્ટ માર્શલો, રજાંગણમાં લસ્કરી જરૂરને લીધે કાયદાની બધી પ્રજ્ઞાલિ કલમે કલમ અમલમાં મૂકી શકાય નહીં તે ખાતર રજાંગણમાં લડતાં લસ્કરોને માટે જ બનાવવામાં આવે છે.

“ કેસોમાં રોકાયેલા વકીલોનો મર્તબો ભાગ્યેજ જળવાતો, અને તેમને એમ દેખાડી દેવાતું કે તેઓને ત્યાં કેવળ ન્યાયસભાની મહેરબાનીથી જ ઉભા રહેવા દેવામાં આવ્યા છે. અતિશય યોગ્ય માગણીઓ અતિશય ઉદ્દતાઈથી ઠાઠી નાંખવામાં આવતી, અને કેટલીક વાર વકીલોનાં દેખીતાં અપમાન પણ થતાં.

“ વકીલ પોતે ટુંક નોંધ લઈ લે તે ઉપરાંત ચાલેલા કામનો હેવાલ તોહોમતદાર તરફથી લેવાની બિલકુલ મનાઈ હતી. કોર્ટ બનાવનાર અધિકારીએ આવો હુકમ પણ કાઢ્યો હતો તેની નકલ હું સાથે જોડું છું.

“ ચાલેલા કામનો કોર્ટ તરફથી જે હેવાલ લેવામાં આવતો તે સામા પક્ષની અતિ-શય વિરૂદ્ધ લેવામાં આવતો, ત્યારે ઉલટ તપાસમાં મળેલા ઉત્તરો, ખાસ કરીને તે આરોપીના લાભમાં હોય ત્યારે, વકીલની વારંવાર થતી માગણી છતાં પણ, ઘણુંખરે ભાગે લખી લેવામાં નહીં આવતા. કમિશનરો સામાન્ય રીતે એ જવાબ આપતા કે તેઓ સમરી જનરલ કોર્ટ માર્શલ તરીકે કામ લેતા હોવાથી તેમના પોતાના ઉપયોગ માટે જે ટુંકી નોંધ રાખવી પડે, તે ઉપરાંત તેઓ કાંઈ હેવાલ રાખવાને બંધાયેલા ન હતા. આતું પરિણામ એ આવ્યું જેવામાં આવશે કે જે હેવાલોની નકલ કોર્ટો તરફથી આપણને મળે છે તેમાં ફરિયાદી પક્ષ તરફથી અપાયેલા પુરાવાના પાનાંનાં પાનાં પછી, ઉલટ તપાસને એ ચાર ઉપર ટપકે લખાયેલી લીટીમાં ઉઠતી દેવામાં આવી છે, અને આ બે ચાર લીટીઓમાં પણ માત્ર અતિશય નકામો

કમિશનરો તરફથી ઘણીક વાર, જે પાક મુદ્દાના સવાલો હોય તોપણ જે તેનો જવાબ મુકદ્દમાના લાભમાં નહીં આપી શકતો હોય તો તેવા સવાલોના જવાબ ન આપવાનું તેમને કહેવામાં આવતું. તેમજ વકીલો તરફ ઉદ્દતાઇ બતાવવાનું પણ તેમને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું.

“ ઘણી વાર ત્યારે કોઈ સાક્ષી ફરિયાદ જતો અને જવાબ દેતાં અચકાતો ત્યારે કમિશનરો તેને કહેતા: ‘ જે તમને યાદ નહીં હોય તો તે પ્રમાણે કહો. અને તુરત સાક્ષી આ સૂચનાને ગ્રહણ કરતો, અને અટોચટ જવાબ દેતો, ‘ મને યાદ નથી. ’ ખાસ યુરોપીઅન સાક્ષીઓને જે રીતે બચાવો લેવામાં આવતા હતા તે તો કેવળ હાસ્યજનક હતું. કોઈપણ સવાલ તેમને ગુંચવીને તેમણે અગાઉ કહેલાની વિરુદ્ધ તેમની પાસેથી કઠાવવાને પૂછવામાં આવતા, તો તે સવાલ ક્રિતુરી કરાવવામાં આવતા. ઘણી વાર એક સાક્ષીને કોઈ બનાવ વિષે જુગાની આપ્યા પછી, તે જ બનાવની ખીજ કોઈ વિગત વિષે પૂછવામાં આવતું, તો તરતજ તે પોતાનો બચાવ કરી લઇને કહેતો, ‘ મને યાદ નથી. ’ આ પછી તેની યાદદસ્ત તાજ કરી આપે અને તેની પાસે ખરે જવાબ કઠાવે એવો કોઈ પણ સવાલ તેને પૂછી શકાય જ શેતો ? અને જે તમે તેવો સવાલ પૂછો તો કમિશનરો તરતજ વચ્ચે પડતા અને ધમકી આપતા, ‘ તમે સાંભળતા નથી કે સાક્ષી કહે છે કે મને યાદ નથી. ’ ઉપર પ્રમાણેની હકીકતનું બ્યાન આપતાં લાહોરના નેતાઓના કેસનો સુમદો આપનારી મન. મિ. જસ્ટિસ લેસ્લી-ને-સના પ્રમુખપણા નીચેની ટ્રિબ્યુનલના મારા પોતાના અનુભવની હું વાત કરી રહ્યો છું.”

“ કેસ પૂરો થતા આવે એટલે બાબ્બેજ કોર્ટ દલીલ કરવા દેવામાં આવતી. કેટલીક વાર તો દલીલ પૂરી કરવાની મુદત પણ કરાવવામાં આવતી. કાયદાના જે વાંધા લેવામાં આવતા તે અતિશય તિરસ્કાર પૂર્વક કાઢી નાંખવામાં આવતા. સુજ્ઞાનવાલાના નેતાઓના કેસમાં ત્યારે હું મિ. જસ્ટિસ ઓડવેના પ્રમુખપણા નીચેની ટ્રિબ્યુનલ આગળ ઉભો રહ્યો હતો, ત્યારે મિ. જસ્ટિસ ઓડવેના પ્રમુખપણા નીચેની ટ્રિબ્યુનલ આગળ ઉભો રહ્યો દર્શાવતી એક દરખાસ્ત મેં રજુ કરી હતી. પહેલાં તો કમિશનરે મને સાંભળવાની પણ ના પાડી, અને કહ્યું કે ‘ તમારી દરખાસ્ત નિકાલ માટે કોર્ટ બનાવનાર અધિકારીને મોકલવામાં આવશે. ’ આની હું સામે થયો, અને ‘ આર્મી એક્ટ ’ ની એક કલમ ડાંકીને તેમાંથી એક સાદો સિદ્ધાન્ત રજુ કર્યો કે કોર્ટ બોલાવનાર અધિકારીને કોર્ટ નીમ્યા પછી કોર્ટના કેસના સંબંધમાં કશો અધિકાર રહેતો નથી, અને બધા સવાલનો નિકાલ કરવાનો કોર્ટ-નેજ રહે છે, ત્યારે તેણે મને માંડમાં દલીલ કરવાની રજૂ આપી, જે કે મેં જે સાતઆઠ હકુમતના મુદ્દા ઉભા કર્યા હતા તેની ઉપર દલીલ કરવાને મને માત્ર અર્ધો કલાક આપવામાં આવે છે એવી સૂચના પણ સાથે સાથે કરવામાં આવી. પણ મારા વાંધાઓ તો ઉઘી ગયા અને મેં તે દલીલ શરૂ કરી. મારી દલીલની મધ્યમાં જ સરકારી એડવોકેટ મારી એક ટીકાની સામે વાંધો લેવાને ઉભા થયા. કમિશનર તરતજ વચ્ચે પડ્યા અને કહ્યું: ‘ મિ. દરખાસ્ત શા માટે તમે નકામો વાંધો લો છો, એથી તો ઉચ્ચ એ વધારે વખત લેશે. એને જે કરવું હોય તે કહેવા દો એટલે છોડો છૂટે. ’ અર્ધા કલાકથી કંઈક વધારે વખત પછી મને મારી દલીલ પૂરી કરવાને કહેવામાં આવ્યું, કારણ મારી હવે વધુ માત્ર પાંચ જ મિનિટ રહેલી હતી. મારે ન છુટકે માનવું પડ્યું, અને કોર્ટ ખીજ પક્ષને કોઈ ઉત્તર આપવાનું

કલા વિના પોતાનો હુકમ પસાર કર્યો. તે હુકમમાં મેં લીધેલા માત્ર થોડાજ વાંધાનો ઉપર-ચોટીઓ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને બાકીનાની કાંઈ ગણતરી જ થઈ નથી.

આવા સંજોગોની અંદર જે સુનાવણીઓ ચાલી તે તો કારસ માત્ર હતી, અને ખરે-ખરે ઈન્સાફ આપવાની કોઈની ઘાનત ન હતી, તો ખરે ઈન્સાફ થાય તો શેનો જ ? હું જે બે ટ્રિબ્યુનલોની સમક્ષ ઉભો રહ્યો છું તેમની સામેનો મારો અનુભવ અતિશય દુઃખકારક અને નામોશી ભરેલો છે, અને તે ખાસ કરીને આવો છે કારણ બંને અધ્યક્ષ ન્યાયાધીશો આગળ હાઇકોર્ટના વધારે શાંત વાતાવરણમાં ઉભા રહેવાનું મને માન અગાઉ મળેલું છે, અને તે વેળા મેં તેમને કાંઈ નહીં તો ન્યાયાલય મર્યાદાથી વર્તતા બોધ્યા છે. માર્શલ લોના મારા અનુભવે તો મને કંઈક ઔરજ રંગ દેખાડ્યો છે, જે ન્યાયાધીશો હાઇકોર્ટના વાતાવરણમાં ન્યાયના આચાર અને રીતિને માન આપી તોહોમતદાર અને તેમના વકીલને અતિશય નિષ્પક્ષ ભાવથી સાંભળતા તેજ ન્યાયાધીશોને માર્શલ લોના વાતાવરણમાં મર્યાદાના તમામ નિયમો આધા મૂકતા, અને મનુષ્યના જીવ જવાની બધાં વાત હોય તેવા પ્રસંગોમાં પણ ન્યાયાધીશ તરીકે નાલાયક થઈ પડેલા મેં બોધ્યા. "

કેવળ નેતાઓને જ પકડીને તેમના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું એમ નહતું. માર્શલ લો કમિશને આગળ બીજા અનેક જણની ઉપર કામ ચાલ્યું હતું, અને અનેક જણની ઉપર કહેવાતી સંક્ષિપ્ત અદાલતો આગળ કામ ચાલ્યું હતું. અમારી પાસે એક કોર્ટ આવ્યું છે જેમાંથી ખબર પડે છે કે ૬૪ જણાઓની ઉપર કમિશને આગળ કામ ચાલ્યું હતું, આમાંના ૮ની ઉપરથી આરોપ કાઢી નાંખવામાં આવ્યા હતા. ૩૫૦ ઉપર સંક્ષિપ્ત અદાલતો આગળ કામ ચાલ્યું હતું, તેમાંથી ૧૦૨ ની ઉપરથી આરોપ કાઢી નાંખવામાં આવ્યા હતા, અને ૪૦ જણને પકડીને તેમના ઉપર કામ ચલાવ્યા વિના, અને અનેક દિવસ-દાખલા તરીકે શ્રીયુત મનોહરલાલ જેવાને તો એક મહિનાથી વધારે— પોલીસના હવાલામાં રાખીને છોડી દેવામાં આવ્યા હતા.

આ પ્રમાણે, લાહોર, જેનો ફરીયાદી દોષ નહતો, બધાં અમલદારોની સાથે સમજુતી કરવામાં બાકી રહી નહતી, બધાંના લોક-નેતાઓએ અમલદાર વર્ગની સેવા બંધવવામાં મનુષ્યથી થાય તેટલું કર્યું હતું, તે લાહોરની ઉપર માર્શલ લો નાંખવામાં આવ્યો. અને તે પણ એવા અમલદારના અમલ નીચે કે જે પથરના હૈયાના કૂર અને જે લોકોને તેને પદ્ધતિ પડવાનું અભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું તેમની લાગણીઓ અને ભાવોની ઘિલકુલ અવગણના બતાવનારો નીવડ્યો. સ્થાનિક સંજોગોની અમારી માહિતી પ્રમાણે અમને તો લાગે છે કે માર્શલ લો કેવળ બિનજરૂરી હતો, જરૂરી હોય તો પણ તે યોગ્ય કરતાં વધારે સુદૃઢ લખાવવામાં આવ્યો હતો, અને તેનો અમલ નિર્દય અને રાક્ષસી રીતે થયો હતો; અને માર્શલ લો કમિશન અથવા સમગ્રી અથવા એરિચા ઓફિસરની કોર્ટ કહેવાતી કોર્ટ દ્વારા પણ અકથનીય અન્યાય કરવામાં આવ્યો હતો.

કાસુર.

લાહોર જીલ્લામાં, લાહોરથી ૪૦ માઈલ દૂર આવેલું કાસુર એક અગત્યનો કસબો છે. મુખ્ય રેલવેસ્તા ઉપર એ એક અગત્યનું સ્ટેશન છે, અને ૨૪૦૦૦ની વસ્તીવાળું હોઈ એ

એક સાઈ જેવું વેપારનું મથક છે. ૬૬ એપ્રિલે ડાસુરમાં બિલકુલ હડતાળ પડી નહતી. ૧૦મી એ કચું બન્યું નહતું, પણ ૧૧મી એ શ્રીયુત ગાંધીના પકડાવાની અને ડા. દિવ્યલુ અને સત્યપાલના હૃદયાર થવાની ખબર ડાસુરમાં સહવારના પહોરમાં પહોંચી ગઈ હતી. એટલે દિવસના થોડા કલાક હડતાલ પડી, અને સાંજે જાહેર સભા થઈ. ભાષણો એવાં તે! અપવાદ ન લેવા જેવાં હતાં કે ડાસુરના આગેવાન વજાલોને એ ભાષણો માટે ઠોડાં અડાવવાની ભારે ઉમેદ છતાં તેમનાં ભાષણોમાં સરકારને ગુન્હા લેરેલું કશું જણાયું નહીં. આગે જણીએ છીએ કે સખ શિવિજનલ ઓફિસર ગિ. માર્શલને ભાષણો વિષેની ખાબત ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો, અને હાંટર કમિટી આગળની પોતાની જુખાનીમાં તેણે એમ કહેલું કે વજાલોએ, પોતાની નિરંકુશ વાતચીતોથી અને રોલેટ ઍક્ટ પરોખર ન સમજાવીને અસાંતિનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. વાતચીત દરમ્યાન ડોષ પણ માણસે રોલેટ ઍક્ટ વિષે જે સમજૂતી કરી હતી કે નહીં તેની અમને ખબર નથી. ધારાસભાના અથવા અમલ જનવણી કરનાર અધિકારી વર્ગનાં સોકોને અણખામણાં મર્ધ પડેલાં કૃત્યો વિષે થોડી ઘણી આત્મક્રિત અને થોડી ઘણી જેરસમજૂતી, દુભાગ્યે, ડોષ પણ સમાજમાં થયા વિના રહેતી નથી; પછી તે સમાજ લલે ને ગમે તેટલો સુખવચ્ચિત અને સંસ્કૃતિ-સંપન્ન હોય. પણ આગે માનીએ છીએ કે ડાસુરના વજાલોએ ઍક્ટના દુષ્પરિણામો વિષે કાંઈ પણ અતિશય પડતી ખબર ફેલાવી નહતી. ઍક્ટના વિવેચન દરમ્યાન અમે ખતાવી ગયા છીએ કે એનાં દુષ્પરિણામો એવાં ભયંકર છે, કે તે છે તેના કરતાં વધારે ભયંકર ભાગ્યેજ ખતાવી શકાય; કારણ એ ઍક્ટ ન્યાં લાય પાડી શકાય ત્યાં તે મનસ્વીપણાનું સાત્રાન્ય કાયમ કરી આપે છે.

વધી ગયું, અને આ બે નિર્દોષ અંગ્રેજોને નિર્દય રીતે માર મારી તેણે તેમના પ્રાણ લીધાં. પંજબમાં જે અત્યાચારો થયા, તેમાં કદાચ નિર્દોષ સોલ્જરોનાં આ નિષ્કારણ પૂન જેવે પાશવ, ધાતકી અને હિચકારો અત્યાચાર ભાગ્યેજ ખીલે કાંઈ થયો હશે. અમૃતસરમાંના ટોળાનું વર્તન બચાવ ન કરી શકાય એવું ગણવુંજ નોંધએ, છતાં ડા. દિવ્યુ અને સત્પાલના પકડવાથી અને ગાડીઓના પૂકની પાસે ગોળીબાર થવાથી તે ટોળાને ખીજવાટું બેવડું કારણ મળ્યું હતું, અને તેથી તેમનો ગુન્હો કાંઈક ઓછો થાય એમ છે, પણ આ અત્યાચારો માટે જેટલો તિરસ્કાર દર્શાવીએ તેટલો ઓછો છે, પોતાના ક્રોધના નિર્દોષ ભોગોના રક્તથી મસ્ત થઈ આ તોફાનીઓ મુઠ્ઠી કચેરીઓ તરફ ઉપડ્યા અને તેને સળગાવી. આખરે પોલિસને તેમના ઉપર ગોળીબાર કરવાનો હુકમ મળ્યો અને ગોળીબાર થયો એટલે તેઓ વિખરાઈ ગયા.

દરેક જગ્યાએ તોફાન બાન થોડા કલાકમાં શમી ગયાં એ વાત જોવા જેવી છે. કાસુરમાં પણ થોડાક કલાકમાં પાછી શાંતિ વ્યાપી રહી. આ બધા બનાવોની તપાસ ઉપરથી અમને જણાયું છે કે ટોળાઓનાં તોફાન એકાએકજ ફાટી નીકળ્યાં હતાં, કાંઈ ધરાદાપૂર્વક પ્રયોજાતા કાવત્રાનાં પરિણામ નહતાં. અમલદારો કાંઈ પણ મુસ્કેલી વિના ધરપકડ કરી શક્યા હતા. મિ. માર્શલને હિંદી સબડિવિઝનલ ફોર્સિસરની જગ્યાએ મોકલવામાં આવ્યા; અને ૧૬મી એપ્રિલે માર્શલ લૉ ગઢેર ગયો.

માર્શલ લૉનો અમલ કર્નલ મેકરીના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો હતો, તેમના પછી કેપ્ટન ડવટન આવ્યા. કેટલીક બાબતમાં આ અમલદારો પોતાની શોધક શક્તિમાં, બે જવાબદારીમાં અને જેમના સંબંધમાં તેમના હુકમ કાઢવામાં આવ્યા હતા તે લોકોની લાગણી અને ભાવની અવગણનામાં, એમના ભાષ્યબંધ અમલદારોને પણ ટપી ગયા, લૉર્ડ હંટર કમિટીની આગળ પડેલી જીભાનીમાંથી, તેમનાં કાર્યોનો અમે સંક્ષિપ્ત સાર આપીએ છીએ. પહેલી ધરપકડો તા. ૧૬મીએ શરૂ થઈ; ટાઉનહૉલ આગળ ગઢેરનામું કાઢીને પરેડ કરાવવામાં આવી, અને માર્શલ લૉનું મંગળાચરણ થયેલું પ્રગટ કરવાને માટે બાબા ધનંધતરામ નામના એક વયોવૃદ્ધ અને જૂના પ્રતિકિત વકીલને પકડવામાં આવ્યા. તેમની ઉંમર ૬૫ વર્ષની છે. તેમને લાહોર સેન્ટ્રલ જેલમાં ૪૬ દિવસ કેદ રાખવામાં આવ્યા, અને પોતાના પકડાવાનું કયું કારણ જણાવવા વિના તેમને ૧લી જૂને છુટકારો થયો. તેજ દિવસે ખીજ ૨૧ જણને પકડવામાં આવ્યા, ખીજે દિવસે ખીજ ૩ જણને પકડવામાં આવ્યા. તા. ૧૮મી એ ૪ જણને અને તા. ૧૯મીએ ૪૦ જણને પકડવામાં આવ્યા. બધા મળી ૧૭૨ જણને પકડવામાં આવ્યા. આમાંના ૯૭ જણને તો સુનાવણી થયા વિના છોડી દેવામાં આવ્યા. ૭૫ જણની ઉપર કામ ચાલ્યું તેમાંના ૫૧ જણ ખરેખર તક્તીરવાર ઈર્ષા. પકડાયલા માણસોમાં મોલવી શુદ્ધામ મોહીઉદ્દીન અને મોલવી અબદુલ કાદર પણ હતા, જે કે મિ. અને મિસિસ શારબોર્નને તેમણે જ બચાવ્યાં હતાં, અને ખીજ રીતે, ટોળાંઓનાં અત્યાચારને અંકુશમાં રાખવાને માટે જ પોતાનો વજ વાંપ્યો હતો. આ અંગેવાનોમાંના ધણીખરાઓનાં ધરની કાંઈ પણ શરણુ વિના જડતી લેવામાં આવી. ૧૯મી મેએ સીઓ અને નાનાં છોકરાંને બાદ રાખી કાસુરના તમામ લોકોને, એજળખી શકાય તે માટે સ્ટેશન ઉપર હાજર રહેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. તેમને બધાને બે વાગ્યા સુધી બળતા

તાપમાં ઉઘાટે માથે બેસવાની ફરજ પાડવામાં આવી, અને તેમને ખાવા પીવાનું કશું મળ્યું નહીં. હોર્ડ હંટરની આગળ એક સાક્ષીએ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે આમ કર્યાથી પુરાવો ભેગો કરવા માટે તે કાંઈ શુક્રવાર વળે એમ હતું નહીં—અમને કાયદાનો અને પુરાવો ભેગો કરવાની અને તોલી બેવાની રીતનો કાંઈક અનુભવ છે એટલે અમે નિઃસંકાય કહી શકીએ છીએ, કે આવી રીતે પરેડ કરાવવાથી ખરી ઓળખાણ સાબીત કરી આપવાનું ખનવું અશક્ય છે, અને આવી રીતે મેળવવામાં આવેલી ઓળખાણની સાબીતીની કાંઈ પણ કોમત આંકી-શકાય એમ નથી. અમને સંદેહ છે કે આ કહેવાતી પરેડ આખા શહેરનું અપમાન કરવાને અને ત્રાસ વર્તાવવાને માટેજ કરવામાં આવી હતી. કારણ લેકિા ભેગા થયા એટલે જગતીમાં ટુકડીઓ ખાસ તપાસ કરવા માટે મોકલવામાં આવી હતી કે કોઈ ગેરહાજર તો નથી રહ્યું. આ ટુકડીઓને જોઇને બિચારી અરક્ષિત સ્ત્રીઓની શી દશા યદ્દ હશે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી.

કાનુરમાં જે સુનાવણીઓ થઈ તે દરમ્યાન ૪૦ માણસોને ફટકાની સજા થઈ હતી. કુલ ૭૧૦ ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા. સ્ટેશન પ્રેક્ટોર્મ ઉપર ફટકા મારવાનો યાંભલો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. શાળાના વિદ્યાર્થીઓને પણ ફટકાની સજા થઈ હતી. એમ ધારવામાં આવે છે કે એક શાળાના મુખ્યાધ્યાપક એવો રિપોર્ટ કર્યો કે ‘ મહારા વિદ્યાર્થીઓ બેકામલ થતા જાય છે, માટે લશ્કરી મદદ મળે તો સાફ.’ એટલે કમાન્ડિંગ ઓફિસરે સૂચના કરી કે કેટલાક છોકરાઓને ફટકા મારવા. આ ઉપરથી આ અને બીજા એક શાળાના છોકરાઓને ભેગા થવાનો હુકમ થયો. મુખ્યાધ્યાપકને ૬ છોકરાઓ સુંટી કાઢવાનું કહેવામાં આવ્યું. તેણે ખાસ ઉંચી વર્ણના નહીં એવા વિદ્યાર્થીઓ પસંદ તો કર્યા, પણ તેઓ શરીરે અરાકત હતા. આથી કમાન્ડિંગ ઓફિસરે એ છોકરાઓને નાપસંદ કર્યા અને ગિ. માર્સડને બીજા છોકરાઓ સુંટી કાઢવાનું કહ્યું. આ ઉપરથી ફરિયાદી શાળા અને બીજા શાળામાંના છોકરાઓમાંથી બીજા એક સુંટણી કરવામાં આવી, અને તેનું ધોરણ બીજું કાંઈજ નહીં પણ એ હતું કે સજા ખમવાને સરાકત હોય તેવાને સુંટી કાઢવા. એ લેકિાને બીજા છોકરાઓની હાજરીમાં સ્ટેશનના દાખલ થવાના દરવાજા આગળ ફટકા લગાવવામાં આવ્યા. હોર્ડ હંટરે, આનો હેતુ શો હતો એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેના ઉત્તરમાં ગિ. માર્સડને એમ જણાવ્યું હતું કે કાંઈ ખાસ હેતુ નહતો. અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે કોઈ પણ મારાલ કો સુન્દરનો અહીં ભંગ પામે નવતો. કાંઈ તપાસ થઈ નવતી કે નોંધની યદ્દ કાંઈ સુનાવણી. આ તો સત્તાનો ગેરકાયદેસર અને મનરથી ઉપયોગ હતો. એક પ્રસંગે ફટકાની સજા થતી બેવાને વેસ્ટાઓને હાજર રાખવામાં આવી હતી તે પણ કાનુરમાં જ.

(લુઓ તેમની સામટી લુખાની. નં. ૨૭૯ ઘ)

તરંગી સળઓ ન્યાં અતિશય સામાન્ય થઈ પડી હતી તે જગ્યા કાસુર. મિ. માર્સડને કહ્યું હતું કે, “ વાત એમ હતી કે કૅપ્ટન ડવટનને સુનાવણી ચંલાવીને સળ આપવાની લાંબકામમાં ‘ ઉતરવાનું’ ગમતું ન હતું.” તેને તો બધું કામ ‘ સમરી રીતે ’ (સપાટાબંધ) લેવું હતું. આ તરંગી અમલદારે કરેલી અનેક સળઓની કાંઈ નોંધ હશે એવી આશા રાખવીજ અર્થ છે. તે તો ‘ લોકોને અચુક વખતમાં નીસરણી ચડાવતર કરાવતો.’ સળ બદલવા માટે, તેણે કેટલાકે સાધુઓને ચૂને ધોળાવ્યા હતા. કૅપ્ટન ડવટન આ વસ્તુ ધરાઈપૂર્વકે થઈ હોવા આખત ના પાડે છે. તે કહે છે કે તેમને ચૂનો ખોલી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, અને તેમ કરતાં તેઓને શરીરે ચૂનો લાગેલો. આ ખુલાસો અમે છાંટાભાર માનતા નથી અને આ ‘ ધોળાવવાનું’ કાર્ય જેમણે નજરે જોયું તે વર્ણવ્યું છે તેમની સાક્ષી અમે માનીએ છીએ. સળનો એક પ્રકાર કહેવાતા કસુર કરનારાઓ પાસે રોશનની વખારમાં ભારે ગાંસડીઓ ઉપડાવવાનો હતો. દરેક ગોરાને સલામ કરતાં જો લોકો ચૂકતાં તેમને જો ફટકાની સળ ન થતી તો તેમને જમીન પર નાક ધસવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. કૅપ્ટન ડવટન અને મિ. માર્સડને કહ્યું હતું કે લોકોને માર્શલ હોં ગમી ગયો હતો, અને આ સળથી ત્રાસી જવાને કે અપમાનિત થવાને બદલે તેઓને તો રમુજ પડતી. કૅપ્ટન ડવટને તો લોકોની પાસે માનપત્ર પણ મેળવી લીધું હતું, અને ખરેજ સળ તરીકે એક મુસલમાનને પોતાની રજૂઆતમાં કવિતા બનાવવાની પણ ફરજ પાડી હતી. ‘ સ્ક્રીપીંગ’ ની સળ પણ તેમણે કરી હતી—આ સળ જેને કરવામાં આવતી તેમને એક સાસે ૨૦ વખત ઘોરડા ઉપર કૂદવું પડતું. તે કહે છે કે ઝોલામાં ઝોલા ૨૦ માણસોને આ પ્રમાણે સળ થઈ હતી.

મિ. માર્સડને વકીલોએ કરેલી અત્યુક્તિઓની ફરિયાદ કરી છે, તેમાંની એક અત્યુક્તિ આ છે: એક હિંદુ વકીલે લોકોને એમ કહ્યાનું સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે ‘ લોકો સરકારની દાંડિએ હથિયાર વિનાનાં પણ જેવા હતા.’ અંગે ઉપર જે સળઓ વર્ણવી છે તે, અને લોકોની લાગણીઓની જે ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી તે જરૂર આ આરોપ સાબીત કરે છે. કૅપ્ટન ડવટન પોતાના રિપોર્ટમાં કહે છે કે આ લોકો તો ‘ ખુશીથી ચુલામ’ બન્યા હતા. સર ચિમનલાલ સેતલવડે તેને આ શબ્દનો અર્થ પૂછ્યો એટલે તેણે કહ્યું, ‘ તમે કહો તે પ્રમાણે કામ કરવાને ખુશી હોય એવા.’ આ અમલદારે દિવાની મુકદમાઓ ચલાવ્યા, અને તેમાં સળઓ કરવાના હુકમ કર્યા, એક મંદિરની જમીનના લાડા સંબંધે એક મુકદમાનો પણ તેણે આજ રીતે નીકાલ કર્યો. પોતે જેને તોફાની અથવા બે કાયદા લોકો લાગતા તેને તેણે સળ કરી હતી, અને તેણે કહ્યું હતું કે માર્શલ હોંમાં દરાવેલી શિક્ષાની બહાર જઈને તેણે શિક્ષા કરી હતી; કારણ માર્શલ હોં મુજબ દરાવેલી શિક્ષા ‘ કેવળ હકીકા’ અથવા છંચોક બેકાયદા’ હોય તેવા માટે ગોવ્ય ન હતી. સાહેબજીદ મુક્તતાન અહમદે તેને પૂછ્યું કે, ‘ આમ કરવામાં શું તમે જનરલ બેન્યનની સૂચનાની બહાર હોતા જતા ?’ કૅપ્ટન ડવટને ઉત્તર આપ્યો કે તેના ધારવા પ્રમાણે તેને એ બધું કરવાની મુન્સરી હતી. પોતે બોલાવ્યા હોય છતાં ન આવ્યા હોય તેવાઓને પકડવાને માટે તે રોળાઓ મોકલતો. અને આ ધરપકડ કરવાનો અર્થ એ થતો કે આ લોકોની માલ-મિલકત બાળવી. તેને પૂછવામાં આવ્યું કે ‘ તમને કાંઈ માર્શલ હોં હુકમ મુજબ આમ

કરવાને કારણ હવે એમ તમે માનો છો ?' તેણે ઉત્તર આપ્યો, 'હા, હું માનું છું.' અને આ પ્રમાણે અનેક ગરીબજનઓનો સામાન્ય નોરંટ વિના હારમ કરી દેવામાં આવ્યો.

કેદીઓની સુનાવણી શરૂ કરતા પહેલાં ન્યાયાધીશો ફાંસીની સગ્ન કરે તેને માટે અગાઉથી એક જાહેર જગ્યામાં ફાંસી ગોઠવવામાં આવી હતી. આ ફાંસી તોફાનની અને તેટલી નજીક ઉભી કરવામાં આવી હતી. તપાસ દરમ્યાન સાક્ષી પાસે એમ ઠંઠાવવામાં આવ્યું હતું કે, સર માઇકેલ ઝોડવાપરના હુકમ મુજબ આમ કરવામાં આવ્યું હતું, પણ ફાંસીના હુકમનો અમેલ થાય તે પહેલાં તે જાહેર ફાંસી દેવાને નામંજુરી મળી. (કારણ કદાચ એ હોય કે હિંદી વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગતી રાખવી જોઈતી માઝા ઉપર કરવા ધારેલા આ અત્યાચાર વિરૂદ્ધ ભારે અગવળ આવી રહી હતી.) આ ફાંસી ઉપરથી એક ગંભીર વિચાર ઉપસ્થિત થાય છે.

માર્શલ લૉ પ્રમાણે કામ ચાલ્યાને અને આખા પંજાબમાં ૧૮ શખસોને ફાંસી દેવામાં આવી હતી, અને આખા દશમા જી જનરલરત અગવળ આવી રહી ન હોત, અને માઠ પંડિત મોતીલાલ નેહરૂએ દલ્હારી અને ઉદારતાથી આ બાબતમાં વખતસર વચ્ચે પડી સેક્રેટરી ઝોડવા સ્ટેટની સાથે તારવ્યવહાર ચલાવી અખીલનો નિશ્ચલ થાય ત્યાં સુધી ફાંસીની સગ્ન મોકુફ રાખવાની માગણી ન કરી હોત, તો ખીજ ઘણાએ જણુને ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવ્યા હોત. સુભાગ્યે સેક્રેટરી ઝોડવા સ્ટેટ આ બાબતમાં વચ્ચે પડવા અને ફાંસીની સગ્ન ઝોનો અમલ કરવાતું બંધ રાખવાનો વાહસરોઈને હુકમ કર્યો. અહીં અમારા ઉંડા ખેદ બતાવ્યા વિના અમારાથી રહેવાતું નથી કે વાહસરોઈ પોતાની મરજીથી તો આ સગ્નઓ નજ અટકાવી. માર્શલ લૉ સુનાવણીઓ જે ઢંગલ ધ વિનાની રીતે ચલાવવાનાં આવતી તેથી અમારા ખેદમાં ભારે દુઃખ ઉમેરાય છે. અમને મજબુત શક છે કે જેમને ફાંસી થઈ હતી અને જેના ઉપર ફાંસીની સગ્ન હજી અજુમી રહી છે, તેમાંના ઘણા નિર્દોષ હતા, અથવા નિર્દોષ છે.

ખરી હકીકતની ખસસ અવગણના કરવામાં, અને તેજ વૃત્તિને ઉદ્ધતાપથી વળગી રહેવામાં કર્નલ મેંક રીની સરસાઈ તેના ભાષણ બંધ અમલદારોએ કરી હોય તો બલે, પણ કેાઈ કર્નલ મેંક રીથી ચડી ગયો તો નથીજ. હંટર કમિટી આગળની પોતાની ભુખાનીમાં તેણે કહ્યું હતું કે, 'આ કાહેર ઘણાં વર્ષોથી રાજદોહને માટે પ્રખ્યાત છે,' પોતે એમ તો કહ્યુલ કહ્યું હતું કે કાચુર અગાઉ તેણે કદી જોયું નહતું. આથી સર ચિમનલાલે સવાલ કર્યો, 'આ વચનને માટે તમારી પાસે શો આધાર છે ?'

જવાબ—એ તો બધું સાંભળેલું તે સ્તો.

સવાલ—તમને પોતાને કાંઈ એ બાબતમાં જાત માહિતી નથી ?

જ—ના.

૧. સ—તમને કાણે કહ્યું કે આ જગ્યા ઘણાં વર્ષ યાં રાજદોહ માટે પ્રસિદ્ધ હતી ?

જ—હું એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા ઈચ્છતો નથી.

૨. સ—સરકારને રહુ કરેલા એક જવાબદાર પત્રમાં તમે આ વચન કાઢ્યું છે, તેથી હું જાણુવા માગું છું કે એ તમે શા આધારે કાઢ્યું છે ?

જ—મેં એમ લખ્યું છે તેમાં હું કાંઈ વધારો કરવા માગતો નથી.

સ—હા, એ તો તમે લખ્યું છે તેમજ ભલે રહેવા દો, પણ હું તો તમારા વચનનાં કારણો જાણવા માગું છું. આ પ્રશ્ન મારે પૂછવો પડે છે કારણ તમારા પહેલાં કેટલાક અગલદારો એમ કહી ગયા છે, કે કાસુરમાં ૧૦મી એપ્રિલ પહેલાં કરીએ રાજકીય અળવણ નહતી અને રાજકીય કાંઈ કામ થયું નહતું. તમે તમારી જુવાનીમાં જણાવો છો, કે આ જગ્યા ધણાં વર્ષ ધયાં રાજકોહ માટે જાણીતી છે એ વાતથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. આ વચનને તમે હજી વળગી રહો છો ?

જ—આ પ્રશ્નો જવાબ હું આપવા માગતો નથી.

x x x x x x

સ—આ પછી તમે એમ લખ્યું છે કે “આ શહેરમાં સરકારની વિરૂદ્ધ લાગણીવાળા વકીલોના વાસો છે.” આ પણ સાંભળેલું જ ના ?

જ—હા.

સ—અને પેલા આગલા વચનની માફક એને પણ કશો આધાર નથી ?

જ—હા.

સ—મારાશ લોના અમલ કરનાર અધિકારી તરીકે તમને ખબર છે ખરી, કે કેટલાક વકીલોએ તા. ૧૨મી અને તે પછીના દિવસોએ, કાયદો અને બંદોબસ્ત જાળવવા માટે અધિકારીઓને મદદ કરી હતી, અને એક જણ તો મિ. શેરમોર્નને ખચાવવામાં ચોખ્ખો ભાગ લેતો દેખાતો હતો.

જ—હા.

સ—મેં કહ્યું તે પ્રમાણે ધણા વકીલોએ મદદ કરી છે એમ જણતાં છતાં, તમે તમારા કહેવાને વળગી રહો છો કે વકીલોને સરકારની વિરૂદ્ધ લાગણી ધરાવનારા તરીકે સૌ કાંઈ જાણે છે.

જ—હું એને વળગી રહું છું, અને સાથે કહું છું કે એ સાંભળેલું જ છે.

સ—હજી તમે એને વળગી રહો છો ?

જ—તમો કહો છો તે બધી હકીકત સાચી છે એમ હું કબૂલ કરું છું.

સ—જો એ સાચી હોય તોપણ તમે તમારાં બધાને લાગુ પડતાં વચનને વળગી રહો છો, કે તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરવા તૈયાર છો ?

જ—હું તમને સાચું પૂછું છું કે બધાએ વકીલોએ સપનાં (તોફાન) અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે ?

સ—અહીંયા કાંઈ હું તમારા સવાલનો જવાબ આપવા બંધો નથી.

જ—વારૂ, ત્યારે હું તમારાનો જવાબ આપવા માગતો નથી.

કર્નલ મેંક રીએ એમ પણ કહ્યું હતું કે કાસુરના વેપારીઓ અમૃતસરના વેપારીઓ સાથે હડતાલમાં ન જોડાયા હોવાથી તેમની હુંડીઓ અમૃતસરના વેપારીઓએ સ્વીકારી ન

હતી. આ વિષે પણ કર્નલ મેંકે રીએ જણાવ્યું કે એ પણ સાબળેલી વાત હતી, 'અને એના અચાવમાં કાંઈ પુરાવો ન હતો.' આ અમલદારે હુકમ કર્યો હતો કે માર્શલ લોની બહેરખખરા જણાવતા અગવળીઆએના ઘર ઉપર ચઢોડવી. સર ચિમનલાલે તેને 'એક્ટેટસે' (અગવળીઆ) સંજ્ઞાનો અર્થ પૂછ્યો. જવાબ આ મળ્યો: 'હું ધારું છું કે એ સાફ અચેજ છે.'

સ—પણ તમે એ શબ્દનો અર્થ શી કરો છો ?

જ—મેં મારી જુબાનીમાં લખ્યું છે તે કરતાં ખીજે જવાબ હું આપવા નથી માગતો.

આ નિર્માલ્ય સંવાદ ફેટલોક વધારે વખત ચાલ્યો. આ અમલદારે પોતાને જળવવાની ઘણી જવાબદારી લેવાની ફરજ શી રીતે જાળવી, અને તેનાં ક્યાં કૃત્યો માટે સરકારે અગાઉથી તેને અલખવાન દીધું છે તે બતાવવા માટે ઉપરના ઉતારા અમે આપ્યા છે.

આ અમલદારે એવા હુકમ કાઢ્યા હતા કે જે લોકોની દિવાલ પર ચોટાટલા બહેરનામાને યગાડવામાં આવશે, તેમની સામે સાડું વાળવા માટે તેમના માલ કબજે લેવામાં આવશે. તેને પૂછ્યું કે 'હુકમ લેખી હતા કે મોદેના ?' તે પ્રશ્ન ઉઠાવી તેણે ઉપર આપ્યો, 'તે લેખી હોય કે મોદેના હોય, ગમે તેવા હોય તેમાં ધર્મ શું ગયું ?' આ બેમાંથી વધારે ચુસ્તો ઉત્પન્ન કરે એવું શું છે—જવાબની ઉદ્ધતાઈ કે હુકમની નિર્દયતા—એ કહેવું કઠણ છે. અને 'નિર્દયતા' શબ્દ વાપર્યો છે, કારણ (સાક્ષીએ જવાબ આપ્યા પ્રમાણે) માલ કબજે કરવાની સગલ તો "બહેરખખર ખીજ કાંઈ માણસે યગાડી હોય તોપણ" કરવાની હતીજ; અને જ્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું કે 'આ હુકમ વાજખી હતો એમ તમે માને છો ?' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, 'હા એ હુકમ વાજખી હતો, અને હું હજી માનું છું કે એ વાજખી જ હતો.'

સ—નિશાળના છોકરાઓના સંબંધમાં તમે એવા હુકમ કર્યા હતા કે ફટકાની સગલ માટે મોટામાં મોટા છોકરા પસંદ કરવા ?

જ—હા, સામાન્ય રીતે.

સ—ત્યારે તેઓ મોટા હતા તેજ તેમનું કમનશીબ, કેમ ?

જ—હાસ્તો.

સ—તેઓ મોટા હતા માટે તેઓને ફટકા ખાવા પડ્યા હતા ?

જ—હા.

સ—તમે માને છો કે આમ કરવું વાજખી હતું ?

જ—હા, તે સંબંધોમાં એમ કરવું વાજખી હતું, અને હજી પણ હું એમજ માનું છું.

આ બે અમલદારોએ આપેલા જવાબોમાંથી માત્ર ફેટલાક જ નમનાઓ અને લીધા છે. ખરી રીતે તેમના જવાબો ઉદ્ધતાઈ અને બેજવાબદારીના નમૂના તરીકે જેવા જેવા છે. આ અમલદારોને નીમનારા અમલદારોના આ અમલદારો કરતાં એને વાંકે દેખ એમ અમને નથી લાગતું. એ અમલદારોને કદાચ ખખર નહીં દેખ કે પોતે શું કરના હતા.

પણ જેમણે તેમને પસંદ કર્યા હતા તેમણે તો જાણવું જોઈતું હતું કે આ અમલદારોને જે જગ્યા ઉપર નીમ્યા હતા તેને માટે તેઓ નાલાયક હતા. બધી વસ્તુસ્થિતિ વિચારી જોતાં અમારો મત એવો થાય છે, કે માર્શલ લૉ દાખલ કરવામાં આવ્યો તે સ્થાનિક સંજોગો માટે તો ગિલકુલ બિનગરૂરી હતો અને તેનો અમલ અયોગ્ય રીતે થયો હતો.

૫. પટ્ટી અને જેમકરણ.

આ બંને કાસરથી થોડે છોટે બે ન્હાનાં રેલ્વે સ્ટેશનો છે. જેમકરણ આગળ સ્ટેશનનો માલ લૂંટાયો હતો અને તારો કપાયા હતા. મિ. માર્સડને કહ્યું હતું તે પ્રમાણે, 'આતો નજીવી વાત હતી અને દેખીતી રીતે—નીચ વર્ગના લોકો, દુકાનદારો, બદમાશ મજુરો જેવા લોકોએજ એ કામ કર્યું હતું.' અને પટ્ટીમાં તો મિ. માર્સડને કહ્યું હતું તેમ મામના મુખ્ય મુખ્ય રેવેન્શીઓએ અમલદારો અને પોલીસને મદદ આપી હતી, અને બધું શાંત હતું. છતાં આ બે ગામોમાં પણ માર્શલ લૉની અસર પૂર જોશમાં જણાઈ હતી.

૬. ગુજરાંવાલા.

ગુજરાંવાલા જીલ્લો ધણી રીતે પંજાબમાં એક બહુ અગત્યનો જીલ્લો છે, અને ગુજરાંવાલા તલ જે કે ૩૦,૦૦૦ ની વસ્તીનો ન્હાનો કસબો છે, તોપણ મહારાજા રણજીતસિંહની જન્મભૂમિ તરીકે અતિશય પ્રખ્યાત છે. વળી મુખ્ય રેલરસ્તા ઉપર લાહોરથી માત્ર ૪૨ માઈલને અંતરે હોઈ, એ એક અગત્યનું રેલ્વે સ્ટેશન છે. આ જીલ્લામાં ગુજરાંવાલા ઉપરાંત જે જગ્યાઓ અમારી તપાસમાં આવી છે તે આ છે: વઝીરાબાદ, નિઝામ્બાબાદ, અકાલગઢ, રામનગર, હાફિઝાબાદ, સાંગલા હિલ, મોમન, ધબનસિંઘ મણીઆનવાલા, નવાન પિંડ ચુહારખાના અને શેખુપુરા. ગયા નવેંબરની ૧લી તારીખે ગુજરાંવાલાના વિભાગ પાડી બે જીલ્લા કરવામાં આવ્યા હતા. જે ભાગ જૂદો પાડવામાં આવ્યો હતો તેનું શેખુપુરા જીલ્લો નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ રિપોર્ટને માટે તો મૂળ જીલ્લો એકજ અમલદારની હકુમત નીચેનો એક આબો જીલ્લો હોય એમ ગણવામાં આવ્યું છે.

૧૨મી એપ્રિલ નુકી અગત્ય તો અરૂં કહીએ તો ૧૪મી એપ્રિલ નુકી અશાંતિનાં કાંઈ વિદ્વ નદતાં એમ તો સૌ કાંઈ સ્વીકારે છે. આ વાત એટલે સુધી સાની કે કે કર્નલ આબ્રામનની લાંબી તા. ૧૨મી એ સામાન્ય રીતે અંબાલા બદલી કરવામાં આવી હતી, અને તેને તેના મિત્રો અને સ્તુતિ કરનારાઓ તરફથી ગુજરાંવાલામાં માનપત્ર પણ આપવામાં આવ્યું હતું. હાંટર કમિટીએ પૂછેલા એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું હતું, કે તેણે અથવા અધિકારીઓએ એમ જાણ્યું હોત કે કાંઈ તોફાનનો અગિયું ધુધવાઈ રહ્યો છે, તો તે તેની બદલી ન કરતાં તેને ગુજરાંવાલા જ રાખવામાં આવ્યો હોત, અને ખરેખર તોફાન જણાવું કે તરતજ એટલે ૧૪મી તારીખે તેને પાછો ગુજરાંવાલા જોડાવી લેવામાં આવ્યો હતો. ૩૦મી માર્ચે ગુજરાંવાલામાં બધું સુમસામ હતું, હડતાલે પડી ન હતી. ૪થી એપ્રિલે શ્રીયુત ગાંધીના સદેશ પ્રમાણે હડતાલ પાડવી કે નહીં, તે બાબત ડિરેક્ટર ડૉંગ્રેસ કમિટીના સભ્યોએ ખાનગીમાં ચર્ચા કરી હતી. તા. ૫મીએ એક મોટી જાહેર સભા કરવામાં આવી હતી, અને ત્યાં રેલેટ એક્ટ સંબંધી ૪ નિર્દોષ

દરોવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતાં. આ સભામાં થયેલાં ભાષણો ખસુસ કરીને બહુ નરમ હતાં. પણ કનૈલ ઓબ્રાહમને આ સભા વિષે ચિંતા પેકી હતી. તેણે ગુજરાંવાલાના દેવલાક જાણીતા માણસોને બોલાવી મંગાવ્યા અને તેમને ચેતવણી આપી કે કાંઈ ખજલ-ખાટ ચરો તો તેને માટે તેમને જવાબદાર ગણવામાં આવશે; અને તેમણે ઉપ્યુટી કમિશનર, અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઓવર પોલીસ-ને પણ આ ઉપર જણાવેલી મુલાકાત વખતે હાજર હતો તે—ને, જો ઈચ્છા હોય તો, સભામાં હાજર રહેવાનું કહ્યું હતું. તા. ૬ઠી એપ્રિલે સંપૂર્ણ હડતાલ પડી અને આખાલવુદ સૌ લોકોએ ઉપવાસ અને પ્રાર્થના કર્યાં. અમારી પાસે પડેલી અનેક જુગાનીઓ ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે અધિકારીઓએ હડતાલ જ નહીં પણ ઉપવાસે અટકાવવા માટે તેમનાથી અને તેટલું તેમણે કીધું, અને તેમના તરફથી તેમ કરવા માટે દબાણ પણ વાપરવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૧૨મી સુધી તો, અમે અગાઉ કહી ગયા તેમ, બધું મુગસામ હતું. પણ શીયુત શાંતીના પદઝાયતી અને પરદેજ ચગાની, તથા ડા. સત્યપાલ અને કિચલુના પદઝાયતી અને હદપાર થયાની ખબર એકાએક ગુજરાંવાલામાં પણ પહોંચી ગઈ: તેમજ અમૃતસર અને લાહોરના બનાવોની ખબર પણ પહોંચી. તુરતજ સામાન્ય લોકો તથા આગેવાનો ખીજ હડતાલની યોગ્યચોગ્યતાનો વિચાર કરવા લાગ્યા—આ વખતે, ઉપર કહેલી ધરપકડની સામે વિરોધ બતાવવાના અને લાહોર અને અમૃતસરમાં ગોળાબારથી ધાયલ થયેલા અને મુએલાની પ્રત્યે દિલસોઝી બતાવવાના હેતુથી આગેવાનોએ એક ખાતગી મંભા ભરી, અને લાંબી ચર્ચાને અંતે તેઓ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા કહેવાય છે, કે તમતસાદને વખતે હડતાલ પાડવી કદાચ જોખમકારક થઈ પડે એમ માનતા છતાં લોકોનો ઉત્સાહ અંકુશમાં રાખવાનું તેઓનાથી બનવું અશક્ય છે. એટલે હડતાલ પડે તો હડતાલીઓને કામમાં ગુંથાયલા રાખવાનો તેમણે પ્રયત્ન કરવો અને ખુલા મેદાનમાં સભા ભરી તેમને રોકેલા રાખવા, અધિકારીઓએ પાછી હડતાલ અટકાવવાના નિષ્કળ પ્રયત્નો કર્યાં, છતાં ૧૪મી તારીખે પણ પાછી હડતાલ પડી.

૧૩મી એપ્રિલ અને ૧૪મીના દિવસો નૈશાખી ઉત્ખવના દિવસો હોવાથી ગુજરાંવાલામાં ઉત્ખા કરવા માટે મજાએ માણસો ગાંગ્યા હતા—આ લોકો કાંઈ દાઝ પીતાં અચકાય એવા તો હોતા જ નથી, અને આ વખતે તો ખાસ પીને ચકચૂર બનેલા હતા, એટલે તા. ૧૪મીએ ગુજરાંવાલામાં ટોળાને એકાએક કરનારી સંઘળી સામગ્રી તૈયાર હતી: ઉત્ખવ હતો એટલે મનનું કાબુ કરવાની વૃત્તિ, મદિરામાન, સરકારનાં કૃત્યોથી ચપેલી ખીજ, ખીજે દેકાણે થયેલાં તોફાનોનું જ્ઞાન અને પરવાર.

સવારના પહોરમાં એવી વાન ચારી કે રેલને એશન આગળના એક રેલ્વેના પુઝ ઉપર એક શરેએ વાહરોડા અટકાવવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય ગમે તેવું કર્યું હોય, તોપણ કાંઈ જ સંકા નથી કે એ એક અનિશય સાંકાઈ ભરેલું પગલું હતું. અને તેથી દિંદુઓની ખરાબમાં ખરાબ વૃત્તિઓ ઉરકેરાય એવું હતું. અમારી આગળ ધણીએ વાતો રલુ થઈ છે. એક તો એ છે કે પોલીસનું આ કામ હતું, કારણ પોલીસને દિંદુ-મુસલમાન અંધ પસંદ નહતું. આ વાતને ગુજરાંવાલાની જુગાનીઓમાં ખીજવવામાં આવી છે. અમલદારો તે-જાનીઓને જાણી શક્યા નથી. એ વિષે તો સંકા નથી કે જાને કામોની વચ્ચે કુસંપ આદ-

કર્નલ જ્યોષ્ઠાચને જવાબ આપ્યો 'હા'. સર ચિમનલાલે વળી પૂછ્યું, 'તમે તેને ટેલીફોન કર્યો હતો કે તમારે અમુક પગલાં લેવાં પડશે, અને તમે એમ ઠવિચ્છ્યું હતું કે તમારાં પગલાં બે શુદ્ધ ઘાનતથી લેવામાં આવ્યાં હોય તો કાયદેસર કરાવવામાં આવે અને તેણે તમને કુલ સુખ્યારીતો રૂંધે લખી આપ્યો હતો કેમ?' જવાબ મળ્યો, "હા. તેણે કહ્યું હતું કે તમારી સામાન્ય સમગ્ર પ્રમાણે વર્તશો, એટલે ચાલશે." બે આમાંથી જ 'ઇંગ્લેન્ડ ઍક્ટ' ઉદ્ભવ્યો હોય તો અમારે કહેવું જોઈએ કે એ ઉદ્ભવ અતિશય લગભગ ભરેલો છે. આ અમલદારે 'શુદ્ધ ઘાનતથી' શાં પગલાં લીધાં તે હમણાંજ આપણે જોઈશું.

અમારી ખાતરી થઈ છે કે કીમતી મકાનો-અને તેમાં પ્રાર્થનાના એક સ્થળ-નો નાશ કરવાનું કૃત્ય તો મનસ્વી અને ગેરવાજબી હતું, અને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ગમે તેટલો ગોળાબાર કર્યો હોય, કે પૂલ ઉપર મુએલા વાજરડાને ટાંગવામાં આવ્યો હોય તેથી આગ લગાડવાના કાર્યનો કરીો યત્નાવ થઈ શકે એમ નથી. ગોળાબારથી અને ખાસ કરીને મુએલા વાજરડાને ટાંગવાથી લોકો ખૂબ ઉસ્કેરાયા હતા એમાં શંકા નથી, પણ તેથી કાંઈ અત્યાચારનો યત્નાવ થાય એમ નથી. કર્નલ જ્યોષ્ઠાચન પાછા આવ્યા ત્યારે (ટાળાનો) કોષ ઘમી ગયો હતો. તેણે મદદ માગી હતી, તે લાગલીજ ૩ વાગે આવી પડી. આ મદદ તે એરોપ્લેનો. તેમાંથી કેવળ નિલોન લોકોની ઉપર જાંબ નાંખવામાં આવ્યા. ત્યાં જાંબ નાંખવામાં આવ્યા તેથી કોઈપણ જગ્યાએ કોઈ સલા આવતી નહતી. ખાલસા બોર્ડિંગ હાઉસ ઉપર જાંબ નાંખવામાં આવ્યા હતા. એક વિદ્યાર્થી આ દરમિયાન આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે: "અને અપેરે પછી ત્રણ વાગે એરોપ્લેનોનો અવાજ સાંભળ્યો. સુમારે ૧૦ મિનિટ બોર્ડિંગ હાઉસ ઉપર તેઓ ઉડ્યા કોઈમાં. એકએક કાંઈક અવાજ સાંભળાયા. અને એક એક જાંબ પડ્યો તે અમારા મિદાઈવાળા ગંડાસિંદને વાગ્યો. તેના એક નાના ટુકડાથી મારા જમણા હાથની આંગળીને ઈજા થઈ. એક છોકરો કેવળ આઘાતથી ધરતી ઉપર પડ્યો. (જુ. ન. ૨૯૬.) બોર્ડિંગ હાઉસના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે પણ જુબાની આપી છે. તે કહે છે: "અમારી શાળામાં કદી એકે રાજકીય સલા ભરાઈ નહતી, અમારે ત્યાં એવી સલા ભરવાની રજા નથી. ૧૪મી એપ્રિલે બોર્ડિંગ હાઉસમાંનો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી શહેરમાં ગયો નહતો. અમારું વિદ્યાર્થીલવન અને શાળા શહેરથી અર્ધેએક માઈલ દૂર હશે, અને રોશનથી એક માઈલથી વધારે દૂર હશે. (જુ. ન. ૨૯૭) હંટર કમિટી આગળ ફેટન કાર્યવાહીએ આપેલી જુબાની પ્રમાણે તેને તો "આવતાં અથવા જતાં ટાળાંઓને વિખરી નાંખવાના હુકમ હતા." ખાલસા બોર્ડિંગ હાઉસની જ વાત કરીએ તો ત્યાં તો કોઈ ટાળું આવતું જતું નહતું, કોઈ સલાએ નહોતી ભરાયલી, અને અમને જણાય છે કે એ મકાન ઉપર જાંબ નાંખવાની ક્ષતિએ જરૂર નહોતી. કોઈ ઇંગ્લીશુ જોષમ ન થયું એ તો કેવળ સારા નસીબજ.

જાઓ કેવી રીતે નંખાયા અને મશીનગન કેમ છોડવામાં આવી, એનું એ કામો કરનાર અમલદારો પાસેથી વર્ણન લઈએ છીએ. ગોળાબાર શરૂ થયો ત્યારે પોતાના ગામ તરફ નાસતા લોકોની ઉપર જાંબ ફેંકવામાં આવ્યા હતા. હંટર કમિટી અને એરોપ્લેન અમલદારની વચ્ચે નીચેનો સંવાદ ચાલ્યો હતો.

૨—તમે પહેલા જાંબ ફેંક્યા અને તેઓએ ગામમાં નાસવા માંડ્યું ?

જ-હા.

સ-એટલે ગામના ધર્મ ઉપર જાન ફેંકયાને ?

જ-હા. હું ધાર હું કે દેટલાક જાણ ધરો ઉપર પડેલા ખરા.

સ-લોકો નાસતા હતા, તેઓ વિખરાઈ ગયા અને દેટલાંક ધર્મમાં ભરાયા ?

જ-હા.

સ-તમે ગામમા મશીનગન કોટી, આથી તમે જે લોકોને વિખરી નાંખ્યા હતા એનેજ ઈજન નહોતા કરતા, ધર્મમાં જેવા ધીજન નિર્દોષોને પણ ઈજન કરતા હતા, ખર ?

જ-નિર્દોષ અને સંપાનો ભેદ હું પાડી શક્યો નહીં. મેં તેા જે લોકો નાશી ગય અને જેઓ નુકસાન કરવા આવેલા હતા એમ હું ધારતો હતો, તેમને ગોળીએ ઉડાવવાને પ્રયત્ન કરેલો.

સ-જાણ ફેંકવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ વિખરાઈ ગયા ?

જ-હા.

સ-તેઓ ગામમા નાશી છુટયા હતા ?

જ-હા.

સ-તમારો હેતુ પાર પડ્યો ન હતો ? ગામમા વગર વિચારે મશીનગન છોડવાની શી જરૂર હતી ?

જ-મશીનગન વગર વિચારે છોડવામા નહતી આવી. નામતા લોકો ઉપર મે ગોળી છોડી હતી. મેં કહ્યું કે ટોળું વિખરાઈ ગયું, અને ગામમાં પાછું નાહું એટલે મે તેમના ઉપર ગોળી છોડી.

એકશબ્દેન અમલદાર કહે છે કે તે ૨૦૦ શી જેવે હોનો. તે 'ખરાબજ વેઇ શકતે હતો' 'ત્યાં એ લોકોના ઉપર મશીનગન ચનારીમે તેમને મારી નાખવાની શી જરૂર રહી હતી ?' એ સવાલને તાખડતોખ ઉત્તર મળ્યો. 'વધારે નુકસાન કરવા માટે.'

સ-તે ટોળામાના લોકો વિખરાવા લાગ્યા હતા અને જાણ પડ્યા એટલે નાસતા લાગ્યા હતા, છતાં તમે તેા જેટલાને વધારે વાગે અથવા જેટલા વધારે મરે તેા સાફ એવા ધરાઈો રાખ્યો હતો ને ?

જ-હું એ તેઓના હિતમાજ કરતો હતો. મને એમ પણ લાગ્યું કે જો હું લોકોને મારવાને પ્રયત્ન કરું તેા તેઓ પાછા ભેગા થઈ નુકસાન ન કરે.

"મન પર છાપ" પાડવાના વિચારથી જ ની ? સર ચિમનલાલે આમજી ચલાવ્યું. "હારતો, તેમજ." કહે પેટે એમ જવાબ વળ્યો.

પછી આ અમલદારે ધીજન ગામમા મશીનગન ચલાવી. લા તેણે શુજરાંવાલાથી પાંતાને ગામ પાછા આવતા લોકોના ટોળા ઉપર ગોળી ચલાવી અમારો મામે પડેલી લુમાની ઉપરથી જણાય છે કે આ અમલદાર વર્ણવે છે તેણે કોઈ ટોળું હતું નહીં. માત્ર લોકોની છુટી છવાઈ ટોળી હતી અને તેઓ તેા તદન નિર્દોષ હતા. એ તેા કબૂલ થયેલી વાત છે,

કે બધાએ તદ્દન નિઃશસ્ત્ર હતા. ગુજરાંવાદાની હિંદી વસ્તી ઉપર ગોળીબાર કરવાનું કારણ એ હતું કે લોકો એ રસ્તાઓ ઉપર ઢેર નહીં. “૧૫૦ સામટા બાર” “દેશી ઘડેરમાં” ઊંડામાં આવ્યા હતા, અને આ શબ્દો વાપરી તેનો અર્થ બરોબર સમજાવ્યો છે એમ ખાતરી કરવા માટે સર ચિમનલાલને એ અમલદારે પાછું કહ્યું, “તમારે સમજાવું બેઠાએ કે ઘરોની ઉપર ગોળી ઊંડામાં કાંઈ સાર નહતો. તું તો દેશીઓના શહેરમાં દેશીઓ ઉપર ગોળી ચલાવતો હતો.”

અમારા મત પ્રમાણે એરોપ્લેનમાંથી આ બધો ગોળીબાર થયો તે બિલકુલ ગેર-વાજબી હતો. ટોળાએ નાશ કરવાનું બંધ કર્યું અને બધા વિખરાઈ ગયા ત્યાર પછી એ ગોળીબાર શરૂ થયો. વળી અમે એમ પણ ધારીએ છીએ કે ગોળીબાર વૈરભાવ લયો નહોતો તે અવિચારી તે હતો જ, ગામડાંના લોકોની જાંદગી સોંધી ગણી કાઢવામાં આવી હતી, અને લોકોના ઉપર ત્રાસ વર્તાવવા માટે જ ગોળીબાર થયો હતો. અમારી આગળ રજુ થયેલાં પત્રકોમાં દાખલ કરેલી યાદી પ્રમાણે ૧૨ માણસો માર્યા ગયા હતા, ૨૫ ધામલ થયા હતા, અને આઠલા ઓછા માણસોને તુલ્યતાન થયું તેમાં કાંઈ અમલદારોનો વાંક ન હતો—બાબનો વાંક હતો—બાબ બરોબર કુટયાજ નહીં.

૧૪મી તારીખે બાબ ફોડવાને માટે કાંઈ કારણ નહતું, તો ૧૫મી એ એરોપ્લેન લાવવાનું તેથી એ આપું કારણ હતું, કારણ કર્નલ ઓષાધનને તો ત્યાર સુધીમાં, બેઠાએ તેના કરતાં વધારે, અથવા જેટલી તેણે મારી હતી તેટલી લશ્કરી મદદ તો મળી જ રહી હતી.

એરોપ્લેનમાંથી બાબ નાંખવાની સૂચનાના ઉત્પાદક સર માર્કેલ ઓડવાયર હોય એમ લાગે છે. તેઓ હોય કે ન હોય, તેઓએ પોતાની મંજૂરી તો આપી હતી એટલું ચોક્કસ છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું બેઠાએ કે પંજાબના લોકો એરોપ્લેનમાંથી અથવા બીજા કોઈ પણ રીતે બાબ કીડવાને ટેવાયલા નહતા. એટલું કમલ કરવું બેઠાએ કે એરોપ્લેન માંથી બાબ નાંખવાની જરૂરીઆત સાબીત થાય તોજ, અને કાંઈ બેખમ જાણાતું હોય અથવા ઝડપી રહેતું હોય તોજ વાજબી ગણી શકાય. ગુજરાંવાલામાં એરોપ્લેન આવ્યાં ત્યારે કાંઈ બેખમ રહ્યું નહતું, એરોપ્લેનની હસ્તી માત્ર બિલકુલ પુરતા રક્ષણરૂપ હતી. ગુજરાંવાદાની સુરોપીઅન વસ્તી કાંઈ બેખમમાં નહતી. એક પણ સુરોપીઅનને જાન થયો નહતો. બાબ નાંખવા માટે લશ્કરી જરૂરીઆત સાબીત કરનાર કાંઈ પણ વસ્તુ સાબીત થઈ નથી. સરકારી લુખાની ઉપરથી જાણાય છે કે પ્રતીકાર ન કરનારા લોકો ઉપર અવિચાર્યા બાબ ફોડવામાં આવ્યા હતા, અને તે પણ એવે વખતે કે જ્યારે જાનમાલને કાંઈ પણ બેખમ નહતું, અને જ્યારે અમૃતસર અને કામુરના અનુભવે બતાવી આપ્યું હતું કે ટોળાઓનાં તોફાન એકાએક અને શક્ષિત ઉભરા તરીકે શાદી નીકળ્યાં હતાં, તેમાં કાયમપણાનો અંશ નહતો. તા. ૧૫મીએ ઍરિસ્ટરો, વડીલો અને બીજા આગેવાનોની મનસ્વી ધરપકડ શરૂ થઈ. એમાંના કેટલાએકે પોતાની જાંદગીને જાળવે બેખમ શાળાઓનો કોષ દબાવવાને મદદ કરી હતી. જનરલ ઓષાધને જાતેજ સાબીત કરી આપ્યું છે કે આ ધરપકડ થઈ તે વખતે તેના બચાવમાં એક તરજા જેટલો પુરાવો પણ નહતો. ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટના નિયમોમાંના ૧૨મા નિયમ મુજબ આ ધર-
 રી. ૧૧.

પકડ કરવામાં આવી હતી એમ તે કહે છે. આ નિયમથી પાકો વહેમ જેના ઉપર જતો હોય તેવાઓની ધરપકડ કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. કર્નલ ઓ'ધાયનના મનમાં તો માત્ર નીચેનો જ નિયમ હોઈ શકે:-

“ ઈ.સ. ૧૯૧૫ના ડિક્રેન્સ ઓવ્ ઇન્ડિયાની એકઠી-કરેલી કલમોમાંની ૧૨ અ. અ. કલમથી મળેલા અધિકારો મુજબ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર યથા કમિશનરોને જે કોઈ પણ શખ્સ વિષે સરકારની સત્તા સામે તે બળવો તૈયાર કરી રહ્યો છે અથવા તે કામમાં મદદ કરી રહ્યો છે એવો વહેમ જન્ય, તેને વૉરન્ટ વિના પકડવાનો અધિકાર આપવાને મુખત્યારી છે.”

જે તેના મનમાં આ કલમ હોય, તો તે તો ઉપ્પુટી કમિશનર હતા એટલે એ કલમ મુજબ પકડવાનો તેને કરી શકે અધિકાર નહતો. વળી જે લેફ્ટીએ ઉપ્પુટી કમિશનરની જાણમાં, અથવા તેની પાસે જઈને જાણ આપી હતી તે પ્રમાણે, કોઈ પણ ગુનો કર્યો નહતો, તેમને પકડવા એ તો આ કલમના અર્થને બહુ વિસ્તાર્યો કહેવાય. હાંટર કમિટી આગળની જુથાનીમાં કબૂલ કરવામાં આવ્યું હતું, અને અમારી આગળ સારી રીતે સાબીત થયું છે, કે આ આગેવાનોને ન્યાં દીઠા ત્યાં જ પકડ્યા હતા, તેમાંના કેટલાકને કપડાં અથવા તેમને ફેટા પહેરવાની પણ પરવાનગી આપવામાં આવી નહતી. તેમને બબ્બેને એકેક હાથકડી નાંખવામાં આવી હતી, અને તેમાંના આસરે ૨૨ જણાને સાથે સાંકળીને શહેરમાં બે માર્ચલ ચલાવવામાં આવ્યા હતા. તેમની આગળ બે મ્યુનિસિપાલ કમિશનરો-એક હિંદુ અને મુસલમાન-ને રાખ્યા હતા અને ખોરાક કે ખીણ હાજરોની કોઈ પણ સગવડ વિના ખુલી ગાડીમાં બેસાડી લાહોર લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આ ફેદીઓમાં ૬૩ વર્ષની ઉંમરના ગુરુકુલના વડા લાલા રૈલૈયારામ પણ હતા. તેઓ કહે છે, “ હું ૨૨ ફેદીઓની ટાળીમાં હતો, બધાને બેગા સાંકળવામાં આવ્યા હતા અને બબ્બે વચ્ચે એકેક હાથકડી નાંખવામાં આવી હતી. આ સ્થિતિમાં અમને જાહેર રસ્તાઓ ઉપર કુચ કરાવવામાં આવી હતી, અને દોડાવવામાં આવ્યા હતા. અમને એક ખુલી ગાડીમાં લાહોર લઈ જવામાં આવ્યા. અમારામાંના એકને પિસામ પાણી પણ કરવાની સગવડ આપવામાં આવી નહતી. તે ન્યાં બેઠા હતા ત્યાં જ તે હાજત પૂરી પાડવાનું તેને કહેવામાં આવ્યું હતું, અને અમે લાહોર પહોંચ્યા ત્યારે અમને બધાને એક સામઢા ફેદીઓની ગાડીમાંથી બહાર કાઢવામાં ન આવે ત્યાં સુધી હું એકલો કોઈ બહાર નીકળી શકું એમ નહતું. એટલે મને જોરથી નીચે ખેંચી પાડવામાં આવ્યો અને મને કટિવાતનો વ્યાધિ હોવાથી ખૂબ ઇજા થઈ. (જુ.નં. ૨૮૨.) કર્નલ ઓ'ધાયનને પૂછવામાં આવ્યું કે ‘ તમે લેફ્ટીને કપડાં પહેરવાનો પણ કેમ વખત ન આપ્યો ? ’ તેનો ઉત્તર એ હતો કે તેને બધાને પકડી લેવાની ઉતાવળ હતી. એટલે એમ પણ પ્રશ્ન કરવો અનુચિત ન થાય કે ન્યારે તેમને ઉતાવળ હતી તો તેમણે આગેવાનોને ગાડીમાં સા માટે સ્ટેશન ઉપર ન મોકલી આપ્યા. અનિવાર્ય અનુમાન એ નીકળે છે કે તેમને તો એક-દેખાવ રજુ કરવો હતો અને લેફ્ટીમાં ત્રાસ પેસાડવો હતો. કર્નલ ઓ'ધાયને કહ્યું હતું કે ધરપકડ તો ‘ લલામાં લલી વસ્તુ હતી. ’ ૧૬મી તારીખે માર્ચલ લો જાહેર કરવામાં આવ્યો, અને તે મુજબ ગુજરાંવાલાના લેફ્ટીને અપમાન, ફેટાની સજા અને નામોશીલરેલી સજાને અધીન થવું પડ્યું. લેફ્ટીને દુકાન ઉઘાડી પાટ નીચેનો જોવાજોવો હુકમ પસાર થયો હતો:-

માર્શલ લૉ કલમ નંબર ૨ મુજબ જાહેરખબર.

“અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે કેટલાક ગુજરાંવાલાની મ્યુનિસિપાલ હદમાં રહેતા દુકાનદારો, લશ્કરનાં અથવા પોલિસનાં માણસો કાંઈ ચીજ લેવા જાય છે ત્યારે તેમની દુકાન બંધ કરી દે છે, અથવા તો યોગ્ય કીંમતે તેમને ચીજો આપવાની ના પાડે છે, તેથી એવા હુકમો કાઢવામાં આવે છે કે આ જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી જે દુકાનદારો ઉપર પ્રમાણે કરતા માલમ પડશે તેમને પકડવામાં આવશે અને તેઓ ફટકાની સજાને પાત્ર યશે.”

૧૮-૪-૧૯૧૯.

(સહી.) એફ. ડબ્લ્યુ. ખરખરી,

લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ,

ઓફિસર કમાન્ડિંગ ડિસ્ટ્રિક્ટ,

“ગુજરાંવાલા.”

લૉડ હંટરની કમિટીના સભ્યોએ જેની ભારે ચર્ચા કરી હતી અને જે વિષે અમારી સામે પહેલી જુખાનીમાં પણ બહુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો, તે સલામ કરવાના હુકમનો અર્થ શો હશે તે નીચેની માર્શલ લૉ નોટિસ ઉપરથી જાણીશો:—

માર્શલ લૉ નોટિસ નં. ૭.

“અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાંવાલા જીલ્લાના રહેવાશીઓ સામાન્ય રીતે ગેઝેટેડ કમિશનરોને, અને શહેનશાહના સિવિલ અને મિલિટરી યુરોપીઅન અમલદારોને માન આપતા નથી અને તેથી સરકારનાં માનમરતબો જાળવતાં નથી; માટે અમે હુકમ કરીએ છીએ કે ગુજરાંવાલા જીલ્લાના રહેવાશીઓએ આ માનનીય અમલદારો, તેમને ન્યાં મજે ત્યાં, તેઓને હિંદુસ્તાનના મોટા અને ધનવાન માણસોને જેવી રીતે માન આપવામાં આવે છે તેવી રીતે માન આપવું.

ન્યારે કાંઈ ઘોર બેસીને જતો હોય, અથવા કાંઈ પણ પૈંડાવાળા વાહનમા બેસીને જતો હોય, ત્યારે તેણે ઉતરી પડવું. જેણે છત્રી ઓઢી હોય અથવા જેના હાથમા છત્રી હોય તેમણે તે બંધ કરવી જોઈએ અથવા નીચી કરવી જોઈએ, અને આ સૌ લોકોએ પોતાને જમણે હાથે માનપૂર્વક સલામ કરવી જોઈએ.

(સહી) એલ. ડબ્લ્યુ. વર્ધ. કેમ્પબેલ,

પ્રિંગેડિઅર જનરલ,

ઓફિસર કમાન્ડિંગ ડિસ્ટ્રિક્ટ, ગુજરાંવાલા.

કર્નલ એપ્પાયને આ હુકમનો હિંદુસ્તાનની ફરિને કારણે બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સદિથી કે ડહાપણથી આવા ખુશી રીતે અપમાનકારક અને નામોશીભરેલા હુકમનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી. અમારી સામે પહેલાં પુગવે સાબીત કરી આપે છે કે એ હુકમનો અમલ કરવામા ગોઝરોને પણ સલામ કરવામાં આવતી અને સલામ કરવાની કથર થાય તો ફટકાની સજા થતી. “જે કાંઈ મલામ ન કરતો તે તેને પીડ ઉપર બે ત્રણ વખત લાકડી મારવામાં આવતી હતી. દરેકીગમ નામના દુકાની વેગનારની દુકાનની મામે કાંઈ દરદી ખરીદવા આવેલા માણસે ઉભા થઈને સેવકોને સલામ ન કરી તે માટે તેને લાકડી મારવામાં આવી હતી. તે તો બિચારો પોતાની પીડ વસ્તા તમ્મ કરીને બેઠો.”

માર્શલ લૉ કલમ નંબર ૨ મુજબ જાહેરખબર.

“અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે કેટલાક ગુજરાંવાલાની મ્યુનિસિપાલ હદમાં રહેતાં દુકાનદારો, લશ્કરનાં અથવા પોલિસનાં માણસો કાંઈ ચીજ લેવા જાય છે ત્યારે તેમની દુકાન બંધ કરી દે છે, અથવા તો યોગ્ય કીમતે તેમને ચીજને આપવાની ના પાડે છે; તેથી એવા હુકમો કાઢવામાં આવે છે કે આ જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી જે દુકાનદારો ઉપર પ્રમાણે કરતા માલમ પડશે તેમને પકડવામાં આવશે અને તેઓ ફટકાની સજાને પાત્ર થશે.”

(સહી.) એલ. ડબ્લ્યુ. બરબરી,

૨૮-૪-૧૯૧૯.

લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ,

ઓફિસર કમાન્ડિંગ ગિરિદ્કટ,

“ગુજરાંવાલા.”

લૉર્ડ હંટરની કમિટીના સભ્યોએ જેની ભારે ચર્ચા કરી હતી અને જે વિષે અમારી સામે પહેલી જુખાનીમાં પણ બહુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો, તે સલામ કરવાના હુકમનો અર્થ શો હશે તે નીચેની માર્શલ લૉ નોટિસ ઉપરથી જાણાશે:—

માર્શલ લૉ નોટિસ નં. ૭.

“અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાંવાલા જીલ્લાના રહેવાશીઓ સામાન્ય રીતે ગેઝટેડ કમિશનરોને, અને શહેનશાહના સિવિલ અને મિલિટરી યુરોપીઅન અમલદારોને માન આપતા નથી અને તેથી સરકારનાં માનમરતબો જળવાતાં નથી; માટે અમે હુકમ કરીએ છીએ કે ગુજરાંવાલા જીલ્લાના રહેવાશીઓએ આ માનનીય અમલદારો, તેમને ન્યાં મળે ત્યાં, તેઓને હિંદુસ્થાનના મોટા અને ધનવાન માણસોને જેવી રીતે માન આપવામાં આવે છે તેવી રીતે માન આપવું.”

ત્યારે કાંઈ ઘોડે ઘેરોને જતો હોય, અથવા કોઈ પણ પેંડાવાળા વાહનમાં બેસીને જતો હોય, ત્યારે તેણે ઉતરી પડવું. જેણે છત્રી ઓટી હોય અથવા જેના હાથમાં છત્રી હોય તેમણે તે બંધ કરવી જોઈએ અથવા નીચી કરવી જોઈએ, અને આ ઝો લેણીએ પોતાને જમણે હાથે માનપૂર્વક સલામ કરવી જોઈએ.

(સહી) એલ. ડબ્લ્યુ. વર્ણ. કેમ્પબેલ,

પ્રિંગેલિઅર જનરલ,

ઓફિસર કમાન્ડિંગ ગિરિદ્કટ, ગુજરાંવાલા.

કર્નલ ઓષ્ટાયને આ હુકમનો હિંદુસ્તાનની રૂઢિને કારણે બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સદિથી કે ડહાપણથી આવા ખુશી રીતે અપમાનકારક અને નામોશીભરેલા હુકમનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી. અમારી સામે પહેલાં પુરાવો સાબીત કરી આપે છે કે એ હુકમનો અમલ કરવામાં ઝાઝારોને પણ સલામ કરાવવામાં આવતી અને સલામ કરવાની કસર થાય તો ફટકાની સજા થતી. “જે કાંઈ અવામ ન કરે તો તેને પીક ઉપર બે ત્રણ વખત લાકડી માગવામાં આવતી હતી. દલેલીગમ નામના દલદી વેચનારની દુકાનની મામે કાંઈ દલદી ખરીદવા આવે તો માણસે ઉભા થઈને સોજારોને સલામ ન કરી તે માટે તેને લાકડી માગવામાં આવી હતી. તે તો બિચારો પોતાની પીક વસ્તા તરફ કરીને બેઠો.”

હતો એટલે તેણે સોજીરોને જોયાજ નહતા” (જી. નં. ૩૬૦૫ અને જી. નં. ૨૬૦, ૨૬૩, ૨૬૮, ૩૦૦ અને ૩૦૧. યુનિયન જૅક વાવટાને સલામ કરવામાટે વિદ્યાર્થીઓને દરરોજ હાજરી આપવી પડતી.

ગોલાદાર માણસોની પાસે બજારમાંની મોરીઓ સાફ કરાવતા, જોકે ઘણી જગાએ મ્યુનિસિપાલ ઝાકુ કાઢનારે તેને અગાઉથી સાફ કરેલી હોય. (જી. નં. ૩૦૪) લોકોને લાકડીઓ લઈને ફરવાની મના હતી. કેટલોક વખત માટે રેલ્વે મુસાફરી પણ અંધ કરવામાં આવી હતી, અને દીવા જુઝવવાનો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો હતો. આથી કરીને લોકો નિરાધાર થઈ પડ્યા હતા.

આ પછી ચાલ્યાં માર્શલ લૉ ટ્રિબ્યુનલ અને સમરી ડોટો માર્ફત કામો; અને આને અમૃતસર મુનાવણી વિષે જે ટીકા કરી છે તેજ લાગુ પડે છે. આ મુનાવણીઓમાં બધો પુરાવો ખનાવટી હતો એમ સાબીત કરવા માટે પુષ્કળ પુરાવો છે. લૉર્ડ હંટરની કમિટી આગળ બળવાની વાત તો તદ્દન ભાંગી પડી. કર્નલ ઓપ્પાચન માત્ર એટલુંજ કારણ આપી શક્યો હતો કે બળવો ‘ન્યાયપુરઃસર સાબીત થયો હતો.’ લગભગ દરેક લોક-નાયકને પકડવામાં આવ્યો હતો. દિવાન મંગળસેન અને તેના કુટુંબના તરફ જે વર્તન બતાવવામાં આવ્યું હતું, લાલા અમરનાથના ઘરને વૈરભાવથી ખાલી કરાવવામાં આવ્યું હતું, તથા લોકોને કામ ચલાવવાના ધરાદા વિના પકડીને કાચી જેલમાં પુરી રાખવામાં આવ્યા હતા—આવાં આવાં દૃલોથી સ્પિટિશ અમલને લાજ લગાડે એવી ધરાદાપૂર્વક કરવામાં આવેલા ઘાતકીપણાની કથા બની રહી છે.

જાણીતા શખસે ભાગ લીધો જણાતો નથી. વઝીરાખાદના કેટલાક જાણીતા લોકોએ તોફાની-
ઓના અત્યાચાર અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે, અને તેઓ તેમાં થોડા ઘણા ફાવ્યા
હતા. ૨૧૦ બેઠલીનું ઘર વઝીરાખાદથી આસરે બે માઈલને છેટે અને નિઝામાખાદથી એક
માઈલને છેટે એક અલાહેદી જગામાં આવેલું છે. તોફાનીઓએ આટલું કૃત્ય કર્યું હતું,
અને આનો બિલકુલ બચાવ થઈ શકે એમ નથી, અને આગ લગાડવા માટે એક નિર્દોષ
લોકપ્રિય પાદરીનું ઘર પસંદ કરવામાં આવ્યું, તેથી તો એ કૃત્ય વધારે ખેદકારક અને
ગર્હાળ્ય છે. આ કૃત્યને માટે કાંઈ ખાસ હેતુ અમે શોધી શક્યા નથી, સિવાય કે
તોફાની ટાણું યુરોપીઅનની વિરુદ્ધના વિદ્રેષને વશ થયું હતું.

કર્નલ ઓપ્રાયન પોલીસ અને લશ્કરને સાથે લઈને તા. ૧૬મી એ વઝીરાખાદ
પહોંચ્યા. તરતજ ધરપકડો થઈ, અને યુજર્વાલાની માફક બધી દેખાવ વઝીરાખાદમાં
પણ કરવામાં આવ્યો.

૧૮મી તારીખે એક દરબાર ભરવામાં આવ્યો. ત્યાં કર્નલ ઓપ્રાયન આ પ્રમાણે
બોલાવ્યાં કહેવાય છે: “ સાંભળો, મુખ અને ધેસા લોકો, તમે એમ ધાર્યું હતું કે સ્પિટિશ
રાજ્ય પૂરું થયું છે. હવે તમારું ગાંડપણ ઉતરશે. તેને માટે દવા અમારી પાસે છે. તમને
બધાને જાણ કરવા માગું છું કે સરકારને કાંઈ પણ માણસની મિલકત જપ્ત કરવાનો
અધિકાર છે, તેનું ધર જમીનહીસ્ત કરવાનો અધિકાર છે, એટલુંજ નહીં તેની મરજી
પડે તો તેને સળગાવી પણ શકે છે. એટલે તમને પહેલેથી હું કહેવા માગું છું કે હું
હુકમ કરું છું, કે જમીનઅતસિંહ બગ્યાની બધી મિલકત સરકારમાં જપ્ત થાય.

બીજે દિવસે માર્શલ લૉ જાહેર કરવામાં આવ્યો. સ્થાનિક આર્થસમાજના માણ
મંત્રી ડ. દોલતસિંહ તેનો અમલ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:—માર્શલ લૉ જાહેરખબરો
જૂદી જૂદી જગ્યાએ અને કેટલાંક મકાનો ઉપર ચોડવામાં આવી હતી. આ જાહેરખબરો
જે ઘરોની અને જગ્યાઓની સાથે પકડેલા લોકોને સંબંધ હતો તેના ઉપર ચોડવામાં
આવી હતી. કેટલીક માર્શલ લૉ જાહેરખબરો આર્થસમાજના મંદિર ઉપર પણ ચોડવામાં
આવી હતી. જે કે આર્થસમાજને કાંઈ બનાવો સાથે કાંઈ લેવા દેવા નહતી. હું હડ-
તાલની વિરૂદ્ધ હતો અને હડતાલની હીલચાલમાં કાંઈ પણ ભાગ મેં લીધો નહતો તોપણ
મને માર્શલ લૉ જાહેરખબરો સલામત રાખવા માટે જવાબદાર ગણવામાં આવ્યો હતો;
દારણું હું આર્થસમાજનો મંત્રી હતો. બે ગાણુસોને ખાસ પડેશે ભરવાને રાખવા પડ્યા
હતા, અને ઘણીક વાર આ જાહેરખબરો કોઈ તોફાનીઓએ ફાડી અથવા બગાડી તો નથી
એ જોવાને માટે મારે જવું પડ્યું હતું. (જુ. નં. ૩૦૮.) આવી જાહેરખબરો ફાડી
નાંખવી અથવા બગાડવી એ માર્શલ લૉના નિયમોના ભંગ ગણાતો અને જે મકાનો ઉપર
આ નોટિસો ચોડવામાં આવતી તેમના માર્શલિને અને માટે જવાબદાર ગણવામાં આવતા.
ગક્ટર દોલતસિંહને પકડવામાં આવ્યા હતા, અને આર્થસમાજનાં ઘરને જપ્ત થયાં હતાં,
અને લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં. તેને ૧૦ દિવસ ઠાંતી કેદમાં રાખવામાં આવ્યા, કેટલાક
શખસો વિરૂદ્ધ સાક્ષી પુરવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, અને ૩૦મી મેએ છોડી દેવામાં
આવ્યા હતા. તેમને વગી પાછા ૭મી જુને પકડવામાં આવ્યા. તેમની મારે કેવી રીતે પુરાવો

ઉભો કરવામાં આવ્યો, તેમને વકીલ કરવાનો પણ વખત આપવામાં આવ્યો નહતો તેમજ ફેવી રીતે તેમને ધૂળ જેવા પુરાવા ઉપર તકરીરવાર ઠરાવ્યા હતા અને કર્નલ ઓ'લાયને તેમને કહેલા શબ્દો, “સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ આ હીલચાલમાં લાગ લે છે, તમે પણ લેતા હશોજ” આ બધું તે તેની જુથાનીમાં વર્ણવે છે. (જુ. નં. ૩૦૮.)

એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે જે કોઈ શખસ બુલથી અથવા નજરચૂકથી યુરો-પીઅનને સલામ ન કરતો તો તેનો ફેટો તેના માથા ઉપરથી ઉતરાવવામાં આવતો, અને તેના ગળાની આસપાસ બાંધવામાં આવતો. પછી તેને સોજરો કેમ્પમાં ઘસડી લઈ જતા, ત્યાં તેને દંડ ચતો અથવા ફટકા પડતા. (જુ. નં. ૩૦૮ અને ૩૧૩). એક સાક્ષી કહે છે કે તેણે સલામ કરી હતી તોપણ તેની સલામ તરફ અમલદારનું લક્ષ્ય ગયું નહતું, તેથી તેને તે અમલદારના બેડા ચૂમવાની ફરજ પડી હતી. આ જુથાનીને ઘણા સાક્ષીઓએ ટેકા આપ્યો છે.

લશ્કરને માટે કાંઈ પણ પૈસા આપ્યા વિના માખણ હમેશાં ઉઘરાવવામાં આવતું. જ્યારે માખણ ઉઘરાવાનું બંધ થયું ત્યારે ‘લશ્કરના ખર્ચને માટે’ ઘર દીક એક રૂપિયા વસૂલ કરવામાં આવ્યો. માત્ર વિધવાઓને જ આ કરમાંથી મુક્ત કરવામાં આવી હતી, આ સાક્ષી ઉમેરે છે કે જ્યારે આવી રીતે વસૂલ કરેલાં નાણાં ખૂટી જતાં ત્યારે બીજાં વધારે વસૂલ કરવામાં આવતાં. એજ સાક્ષી કહે છે કે આ ઉપરાંત ૬૭૦૦૦ રૂપિયા વઝીરાબાદ પાસે નુકસાનીના લેવામાં આવ્યા હતા, તે પોતે મુનિસિપાલ કમિશનર હતા, અને તેને પોતાના વૉર્ડ (વિભાગ)માંથી ફાળે પડતી રકમ ભેગી કરવી પડી હતી.

તેમને જમી જૂને પકડવામાં આવ્યા હતા, અને બચાવના સાક્ષીઓ લઈ આવવાને એક કલાકજ આપવામાં આવ્યો હતો. જેમની પાસે હથિયાર હતાં તેમને કોઈ પણ ટોણું કાયદાની હદની બહાર જાય તો તેની ઉપર બેઠક ગોળી છોડવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. (જુ. નં. ૩૦૬.)

અમારી સામે પડેલો પુરાવો એમ પણ બતાવી આપે છે કે જે લોકો પકડાવામાંથી બચી જવા માગતા અથવા જૂઠાં પુરાવો આપવામાંથી બચી જવા માગતા, તેવાઓ તરફથી છુટથી પોલીસને રૂસ્વત આપવામાં આવી હતી અને પોલીસે તે લીધી હતી.

લશ્કરના ઉપયોગને માટે પ્રુબ્લેજ ખાટલાઓ લોકો પાસેથી લઈ જવામાં આવતા. તેની કાંઈ પણ કીમત આપવામાં આવી નથી, તેમજ પાછા આપવામાં પણ નથી આવ્યા. (જુ. નં. ૩૧૦.)

જુજરાવાલાની માફક, દીવાબતી જુઝાવવાનો હુકમ વઝીરાબાદમાં પણ નીકળ્યો હતો, અને નિશાળનાં છોકરાંઓને દિવસમાં ત્રણ વાર હાજરી પુરાવી યુનીઅન જૅક વાવટાને સલામ કરવી પડતી. “તેમને ખરે ખરો શાંખું ચાલતુ પડતું હોવાથી પ્રુબ્લેજ ત્રાસ પડ્યો હતો.” (જુ. નં. ૩૧૧.)

સરદાર જમીઅતસિંહની મિત્રકતની જમી વિષે અગાઉ અમે ઘસારો કરી ચૂક્યા છીએ. જમી કરવામાં આવી એટલે શું શું થયું એ જોવા જેવું છે. તેનો દીકરો, પોતાની જુથાનીમાં કહે છે. “ઉપરથી કમિશનર અને બીજા અમલદારો અમારી દુશાનની નજીક

આવી પહેાંચ્યા કે મને ખબર પડી કે મારા આપ સામે પણ વૉરટો કાઢવામાં આવ્યાં હતાં. પોલીસે અમારાં રહેવાના ઘરની અને બેઠવાના ઓરડાની જાણ લીધી, અને મહારી સમક્ષ ઘરની સ્ત્રીઓને ધમકાવી. પછી 'જમીઅતસિંહ ક્યાં છે, તમે તેને ક્યાંક સંતાડ્યો તો નથી?' એમ તેઓએ પૂછ્યું." (ભુ. નં. ૩૧૧) જમીઅતસિંહના દીકરાએ પોલિસને ચોખ્ખું કહી દીધું કે મારા આપ જન્મુ ગયા છે તોપણ તેને વારંવાર સતાવવામાં આવ્યો. ૨૧મી એપ્રિલે જમીહુકમ જાહેર કરવામાં આવ્યો. ચાર સ્ત્રીઓ અને છ નાનાં બાળકોને પુરત જ ઘરમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યાં "સ્ત્રીઓના અંગ ઉપર અખરદાર પહેંનરીન સ્ત્રીઓ પોતાના ઘરમાં જેટલાં લગ્ન પહેરે તેટલાં જ લગ્ન હતાં. બાળકોનાં અંગ ઉપર બહુ ઓછાં હતાં, અને કેટલાંક તે બાળકોમાં નાગાં નાગાં રમતાં હતાં. સ્ત્રીઓને પગરખાં પણ તેઓએ પહેરવા દીધાં નહીં, અને નાગાં બાળકોને તેમને તેમ બહાર કાઢ્યાં. જેણે નિસાળો, કાલેજો, ધર્મશાળાઓ અને બીજી લોકપયોગી સંસ્થાઓ માટે હજારો રૂપીઆની સખાવત કરી હતી, અને જેણે શહેરના સેંકડો લોકોને લીડને વખતે મદદ દીધી હતી, એવા એક લક્ષાધીશનું કુટુંબ તે દિવસે ઘર વિનાનું, અને ખાવાપીવા અને પહેરવાઓઢવાની સીજ વિનાનું ઘર્ષ પડ્યું. (ભુ. નં. ૩૧૨) પહેંનરીન સ્ત્રીઓ ઘરમાં હોય ત્યારે કેટલાં વસ્ત્ર પહેરે છે, અને બહાર જાય ત્યારે કેટલાં પહેરે છે તે જેને ખબર હોય તે જ તેમને બહાર કાઢી મૂકવામાં કેટલો અત્યાચાર થયો તે સમજી શકે; અને સરદાર જમીઅતસિંહ તો વઝીરાખાલના એક આગેવાન શહેરી છે, શીખોના એક નેતા છે, તેમજ ઘર્ષ લગ્નમાં તેમણે બહુ કીમતી કામ કર્યું હતું, અને તે બદલ કમાન્ડર ઇન્ સ્પીક તરફથી તેમને એક સનદ મળી હતી. સરદાર જમીઅતસિંહ જન્મુથી આવ્યા કે તરતજ એટલે તા. ૨૬મીએ પોલીસ આગળ દાજર ઘર્ષ મયા, પણ જમીના હુકમ તો ૪થી મે સુધી ખેંચી લેવામાં આવ્યા નહીં; તેમના મુકદ્દમાતું દફતર જેવું મળી શક્યું છે તેવું અને તપાસી ગયા છીએ, અને બીજા પણ ઘણા કાગળો તપાસ્યા છે, અને અમને ખિલકુલ શક નથી કે તેમની સામે જે ગુન્હો કરાવવામાં આવ્યો હતો તે ખિલકુલ ખોટી રીતે હતો. તેમને તોહોમતપત્ર સુધાં બતાવવામાં આવ્યું નહતું. તેની પ્રમાણવાણી નકલ તેના વકીલને પણ ન મળી શકી, અને બંધા બચાવના સાક્ષીઓને પણ જોલાવવામાં આવ્યા નહતા. સરદાર જમીઅતસિંહ ૬૨ વર્ષના વૃદ્ધ છે. તેમની એક આંખમાં મોતીવ્યા આવેશ છે. તેમના તરફ એક સામાન્ય ગુન્હેગાર તરિકિ વર્તવામાં આવ્યું; અને કેટલાંક સમય સુધી તેમને એકાંત ઠાંટીમાં પુરવામાં આવ્યા હતા.

અહીં જેમના ઉપર કામ ચાલ્યાં તે બીજે દેકાણે કરતાં વધારે ફારસ જેવાં હતાં. પુરાવો કેવી રીતે ઉભો કરવામાં આવ્યો તેનો આ રહ્યો તાદ્દશ ચિતાર:—

"બધા શહેરીઓને દાંડી પીટી પોલીસ ચાણે જોલાવવામાં આવ્યા. કાચી વધના છોકરાઓ અને દફતરમાં બદમાશ તરિકિ નોંધાયલાઓને ખબર આપનારા તરિકિ ગણવામાં આવ્યા. જેની સામે પોલીસને મુકદ્દમો ઉભો કરવો હોય તેને પેલા છોકરાઓ સામે ઉભો કરવામાં આવતો, અને તેની સામે પુરાવો આપવાનું તો છોકરાઓને શીખવી રાખેલું જ હતું; એટલે ખિચારાઓને આવી રીતના પુરાવાથી ફસાવવામાં આવ્યા. કમિશનની સામે

એના એજ છોકરાઓ સાક્ષી તરીકે રજુ થયા હતા, અને તેમનાજ પુરાવા ઉપરથી લોકોને સગ્ન થઈ હતી.”

(ભુ. નં. ૩૧૩)

નિઝામાબાદ

વઝીરાબાદથી લાગ્યેજ એક માઇલ દૂર આવેલું નિઝામાબાદ એક ગામકું છે, અને ધરા અને કારખાનાંથી ખીચોખીચ ભરેલી એક સાંકડી ગેલીતુંજ બનેલું છે. વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા કારીગરો પુરાણાંમાં પુરાણાં ઓળંગે વડે વાઢકાપતી વસ્તુઓ બનાવે છે તે માટે આ જગ્યા પ્રસિદ્ધ છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે ફેટલાક માણસો અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, મિ. બેઈલીતું ધર બાળનારા ટોળાની સાથે સામેલ હતા, પણ આ ગરીબ ગામડીઓને કરવામાં આવેલી સગ્ન તેમનામાંથી માત્ર ફેટલાક જણે કરેલા ગુન્હાના પ્રમાણમાં બેહદ હતી. ૧૮મી એપ્રિલે, લાહોર તરફથી બ્રિટિશ સોલ્ડરોની એક રેપેશ્યલ ગાડી આવી, અને રેલ ગાડીના રસ્તા પાસેજ આ ગામ આવ્યું છે એટલે ત્યાં તે ગાડી ઉભી રાખવામાં આવી. સોલ્ડરો ગામમાં ફરી વળ્યા, તેઓએ કુશનો લૂંટી, આટો, ઘી, ગોળ લઈ લીધાં, અને ગાડી ઉપર એ વસ્તુઓ ગામડીઓ પાસે લઈ લેવરાવવામાં આવી. લગભગ એક અડવાડીઆ મુઠ્ઠી લોકોને પોલીસ થાણે હાજરી આપવી પડતી, અને સવારના ૭થી તે ચાલના ૮ થાયા મુઠ્ઠી ખુલામાંજ તેમને બેસી રહેવું પડતું. લોકોને પોતાના કારખાનાં બંધ કરવાં પડ્યાં હતાં. (ભુ. નં. ૩૨૬)

મુહમ્મદ રમઝાન નામના એક છોકરાએ અબજાણતાં સોલ્ડરોએ ઠરાવેલી હદ ઓળંગી. તે બકરાં ચરાવતો હતો. તેની ઉપર ગોળી છાડવામાં આવી. તેના બિચારાના ત્યાંતા ત્યાં પ્રાણ ગયા. બે ત્રણ બ્રિટિશ સોલ્ડરો તેના ફેંટા વતી તેના શબને બાંધી તેને બેંચી લઈ ગયા અને ગામની પાસેના તળાવ આગળ નાખી ગયા. (ભુ. નં. ૩૩૦)

મીર વાહુદઅલી નામનો એક મુગલ એક લાંબી જુખાનીમાં, પુરાવો કઢાવવા માટે કેવા પ્રયત્નો થયા હતા, દરરોજ લોકોને પોલીસ થાણે જઈ બળતા તડકામાં કેમ બેસવું પડતું હતું એ બધું વર્ણવે છે, અને જુખાનીને અતે આ પ્રમાણે કહે છે:-

“મારા દીકરાની અને મારી જડતી લેવામાં આવી, અને કાચી નેલમાં નાંખવામાં આવ્યા. હમી જૂને મારા દીકરા ધસલામ બેગને અને મને ડેપુટી કમિશનર કર્નલ ઓપ્પાચન આગળ, વઝીરાબાદના પાંચ છ આદમીઓ સાથે, સુમારે સાંજે છ વાગે, લાવવામાં આવ્યાં. અમને જમીન ઉપર નાક ધસવાની સગ્ન થઈ-તે કર્યા પછી અમને બધાને છાડ્યા.” (ભુ. નં. ૩૨૭)

આ પ્રમાણે, ગુન્હેગાર ઠરાવવાનો કસોટી પુરાવો ન હતો ત્યારે, દેખીતી રીતે નિર્દોષ માણસોનું અપમાન કરવા માટે એક નામોશીભરેલી સગ્ન ઉત્પન્ન કરવી પડી હતી. આ ગામોમાંથી ૬૫૦૦ રૂપીઆ તુકશાનીના લેવામાં આવ્યાં હતાં. (ભુ. નં. ૩૨૭)

નંબર ૩૨૪, ૩૨૫; ૩૨૬ અને ૩૩૪ ના સાક્ષીઓએ પોલીસે ધમકી અને શારીરિક સગ્નથી પુરાવો કઢાવવાના કેવા પ્રયત્નો કર્યા તે વિષે જુખાની આપી છે.

૯. અકાલગઢ

વઝીરાબાદથી લાવલપુર જતાં રસ્તામાં અકાલગઢનું સ્ટેશન આવે છે. એની વસ્તી

આસરે ૪૦૦૦ ની છે: શીખ સંખ્યાના પાછલા દિવસોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા દિવાન સાવનમલ અને એના દીકરા ભૂખરાજના વતન તરિકે એ ગામ પ્રસિદ્ધ છે.

ખુદ અક્કલગઢમાં તો એપ્રિલ મહીનાનાં રમખાણો દરમ્યાન કાઠ પશુ જતનું તો-
જ્ઞાન થયું નહતું, છઠ્ઠી એપ્રિલને દિવસે ગામમાં હડતાળ પડી હતી, અને દિવાન સાવન-
મલના એક વંશજ દિવાન ગાપાળશાલના પ્રમુખપદ નીચે એક બંદેર સલા થઈ હતી.
અમૃતસર અને લાહોરમાં થયેલી પકડાપકડી અને બનેલા બનાવોને લીધે તા. ૧૪મી
એપ્રિલે ખાંજ હડતાળ પડી હતી. તારનાં દોરડાં તો તા. ૧૫મીએ કાપવામાં આવ્યાં
હતાં; તે દિવસે અક્કલગઢમાં હડતાળ નહતી. અક્કલગઢના ગામથી તેમજ રેશનથી એક
માઇલ દૂર એ દોરડાં કપાયાં હતાં. ગાંડ થયેલા લોકોના ટોળાનું એ કામ નહતું; અમને
તો ઘાગે છે કે અક્કલગઢના કોઈ માણસનું પશુ એ કામ નહિ હોય. અમારી આગળ
એવો મત દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે વઝીરાબાદના વૈશાખી જેઠામાંથી પાછા ફરનાર
લોકોમાંથી કોઈએ તારનાં દોરડાં કાપ્યાં હોવાં જોઈએ. વઝીરાબાદથી અક્કલગઢ ૨૦
માઈલ છે.

૭તાં, ૨૨મી એપ્રિલે ઉપ્યુટિ કમિશનરે ત્યાં આવી નેહરના પૂલ આગળ મુકામ
કર્તા અને ગામના પ્રતિષ્ઠિત લોકોને બોલાવી મગાવ્યા. એણે એ લોકોને એવા હુકમ કર્યો
કે મારી મોટર સહેલાઈથી જઈ શકે એવી રીતે કાક અંગલા સુધીના રસ્તો તાળડોળ
દુરસ્ત કરી નાંખો. આટલા માટે લગભગ રૂ. ૨૦૦૦ નું લોકો પાસેથી ઉત્તરણું કરવામાં
આવ્યું, અને એક માઇલની પણ રિંગા ગામે રસ્તો ઉપ્યુટિ કમિશનર સારેખની મોટર
માટે જગ્યાદસ્તીથી તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો. આ નાનકડા ગામમાંથી આટલી રકમ
ઝેંડેજ દિવસમાં ભેગી કરવામાં આવી; એટલે આ પૈસાની વસુલાત કેવળ ગેરકાયદેસર
અને અશ્રુતિત જ નહતી, પણ અક્કલગઢ જેવા ગરીબ ગામ માટે તો એટલી ભારે હતી
કે એને જુલમ જ કહેવાય.

ત્યાર પછી ગુજરાંવાલા અને વઝીરાબાદ પ્રમાણે અહીં પણ આગેવાનોની ધરપકડ
શરૂ થઈ. ૩૦ માર્ચે ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું, જેમાંથી ૨૦ નિર્માણ થયાં. પંદર
પંદર વાના બે છોકરાઓને એક દિવસની આખત કેદની સજા થઈ, અને વધારે દોષિત
કરાવ્યા, અને બેની સામેથી આરોપ ખેંચી લેવાયો.

સાક્ષીઓને જે રીતે લયબીત કરવામાં આવ્યા હતા, અને લગભગ બે મહીના સુધી
જે રીતે લાંગ-રશવત અને જુલમનો દોર ચાલ્યો હતો, તેનું સંવિસ્તર અને ખાતરી કરા-
વનાર વર્ણન અમને મળેલી જુગાનીઓમાં આપવામાં આવ્યું છે. આ સરમુખર્વાં કૃત્યો-
માંથી થોડાંક જ અમે અહીં ટાંકીએ છીએ.

નાનકરંદો પોલીસના ચાણા પર બોલાવી ખેડી જુગાની આપવા કહ્યું. એમ કરવા
એણે ના પાડી ત્યારે “ તડકમાં અર્ધો કવાક એને ઉભો કરવામાં આવ્યો. ” એને ગાળા
ભાંડવામાં આવી. જુગાની નદિ આપે તો ગાળાથી ઘાટ કરવામાં આવશે એવી ધમકી
આપવામાં આવી. તે ઉપરથી એણે પોલીસની ઈચ્છા મુજબ જુગાની લખાવી, પણ એ
કહે છે કે કચેરીમાં તો એણે ખરીજ જુગાની આપી હતી. એ કહે છે કે આનું વર્નન

બીજા લોકો તરફ પણ પોલીસે ચલાવ્યું હતું. “જબરદસ્તીથી લોકોને ડાક બંગલા પર ભેગા કરવામાં આવતા હતા. લશ્કરી માણસોને મ્હારે મક્ત દૂધ પુરું પાડવું પડતું હતું. (જુખાની નં. ૩૪૩ થી ૩૪૫).

ઉપર કહેલા દિવાન ગોપાળલાલને ૨૨મી એપ્રિલે પકડવામાં આવ્યો. એ સહિતના સુધી એને કાચી જેલમાં રાખી મૂક્યો, અને છેવટે એની સામે જુખાની ન મળવાથી છોડી દીધો. એ કહે છે કે “રેવેન્યુ એસિસ્ટન્ટ અને મહત્તમ સાહીબખાંએ જેલદાર તથા ચોધરી ગુલામકાદર અને સરદારખાં મારફતે માગેલી લાંચ મેં ન લરી તેટલા માટે જ મને પકડવામાં આવ્યો હતો. હું જેલમાં હતો તે દરમ્યાન મારાં સર્ગાવહાલાં પાસેથી મારા છૂટકારા માટે રૂ. ૫૦૦૦ અને મારા સંબંધી માટે રૂ. ૧૦૦૦ એ લોકોએ દાવ્યા.” (જુખાની નં. ૩૪૦.)

રામલાલ નામે એક અંદર વર્ષના વિદ્યાર્થીને ૨૩મી એપ્રિલે પકડ્યો હતો, અને ૧૩મી મેએ છોડી મૂક્યો હતો. (જુખાની નં. ૩૪૨.)

લાલા ગણેશદાસ પરી અને એના બે ભાઈઓને પણ પકડવા હતા. એની જુખાની પરથી જણાશે કે એની પાસેથી રૂ. ૨૦૦૦ ની લાંચ કઢાવવામાં આવી હતી; છતાં એને જેલમાંથી છોડવા નહિ; છેવટે છોડવા, અને વળી પાછાં ૨૩મી મેને દિવસે એ જેલમાંથી નારી છૂટ્યો છે એવા બહાનાથી એની મિલકત જમ કરવામાં આવી. એ નિર્દોષ ક્યો, તોપણ છેક ૧૯મી જુલાઈ ૧૯૧૯ સુધી એની મિલકત એને પાછી સોંપવામાં ન આવી.

ચોધરી ફ્રેઝલદાદ એક લંબરદાર અને અકાલગઢ મ્યુનિસિપાલિટીનો ઉપ-પ્રમુખ હતો. એનો ગુન્હો એટલો જ હતો કે એણે આરોપીના સાક્ષી તરિકે જુખાની આપી હતી. એ દોષ માટે એને પકડ્યો, એના ઉપર કામ ચાલ્યું, અને એને રૂ. ૫૦૦ નો દંડ થયો. એ કહે છે કે ૨૬મી મેએ કાંઈ પણ કારણ વિના કર્નલ આપ્પાચને એને લંબરદારીમાંથી ખરતરફ ક્યો. ઉપર વળુવેલી રસ્તાની દુરસ્તી એની લંબરદારી દરમ્યાન ચલ હતી. એ કહે છે કે “મુલાખી અધિકારી અને જેલદારે મજુરવર્ગ સિવાય બીજા લોકોને કાંઈ પણ મજુરી આપ્યા વિના કામ કરાવ્યું.” જબરદસ્તીથી ઉધરાવેલા રૂ. ૧૮૦૦ માંથી “માન ૭૦૦ કે ૮૦૦ રૂપિયા જ કંટ્રાક્ટરને આપ્યા હતા.” વળી એ કહે છે કે “ગામના બધા લોકોને ડાક બંગલાં આગળ ભેગા કરી, રેલવે લાઇન ઉપરથી મશીનગન અને તોપો છોડવામાં આવી. લોકોને ચોખ્ખું કહેવામાં આવ્યું કે તમારે આરોપીઓ તરફથી જુખાની આપવી નહિ, પણ પોલીસ સબ-ઇન્સ્પેક્ટરની ઇચ્છા મુજબ સરકાર તરફથી જ જુખાની આપવી.” (જુખાની નં. ૩૩૬.)

ઉપલી મશીનગન ફોડવાના અર્થ માટે લોકો પાસેથી રૂ. ૧૦૦૦ ઉધરાવવામાં આવ્યા, અને તારનાં દોરડાં પાછાં આંધવા માટે પણ થોડી રકમ લેવાઈ.

૧૦. રામનગર.

રામનગર પણ અકાલગઢ જેવું જ છે. અકાલગઢથી પાંચેક માઈલ દૂર ચિનાબને કિનારે એ આવ્યું છે. ત્યાં આગગાડીનો રસ્તો નથી. મહારાજ રણજિતસિંહનો ત્યાં ‘બર-દારી’ નામે એકે મહેલ હતો.

ફટ્ટી એપ્રિલે ત્યાં હડતાળ પડી હતી, અને ૧૫મીએ પાછી ઘોડી હડતાળ પડી હતી. રામનગરમાં કાંઈ પણ તુકસાન થયું એવું સાંભળ્યું નથી, પણ રામનગર પર એવો આક્ષેપ મૂકાયો હતો કે-ત્યાંના લોકોએ નાગદાર શહેનશાહનું પુતળું ખાળી તેની રાખ પાણીમાં નાખી હતી. અમે આ આક્ષેપ વિષે ખારીકીયો તપાસ કરી. સેંકડો સાક્ષીઓની એમેં જુઓની લીધી. આ રીતે ભેગી કરેલી જુઓની એ આક્ષેપ ખોટા સિદ્ધ કરવા પૂર્ણ-પણે ખાતરીકારક હતી, છતાં એ જુઓનીની વિરુદ્ધ કોર્ટની પાસે કાંઈ પણ માહિતિ હોય તો તે મેળવવા માટે અમે બહાર માંગણી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેથી, ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૯૧૯ ને હહાડે રામનગરના યોગાનમાં અમે એક બહાર સભા ખોલાવી અને લોકોને વિનવતિ કરી કે જે જે એમ માનતા હોય, અથવા જેની પાસે એવો પુરાવો હોય, કે શહેનશાહની મૂર્તિને ખાળવામાં આવી હતી, તેણે બહાર રીતે અથવા ખાનગીમાં આવી પોતાની જુઓની અમારી આગળ રજુ કરવી. છતાં કાંઈ પણ માણસ એવું વૃત્તાન્ત સંભળાવવા બહાર પડ્યો નહિ. અમારી ખાતરી ધર્ષ છે કે એ તદ્દન બનાવટી આક્ષેપ હતો. અમે મેળવેલી જુઓની ઉપરથી બેઠાં રાકારો કે ૨૪ મી એપ્રિલ સુધી કાંઈ પણ પોલીસ અમલદારે આવી વાત કહી નહતી. કર્નલ ઓપ્પાયનનો સુકાદો અમે કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયા; એમાં એમનું કહેવું એવું છે કે આ બનાવની વાત કાઠવામાં દીલ થયાનું કારણ પોલીસ ખીન્ન કામમાં રોકાઈ ગયેલી એ હતું. આ દલીલ જરાએ માની રાકાય એવી નથી, કારણ કે ખીન્ને કંઈ નહિ તોએ પોલીસની કામગીરીમાં એવો ઇસારો હોવોજ નોંધવો હતો. ૧૭મી એપ્રિલે પોલીસ ઇન્સપેક્ટર આખા રામનગરમાં ફરી વળ્યો હતો; એણે પણ એ વિષે કાંઈ કહ્યું નથી. જેની આગેવાની તબે એ કાર્ય થયું એમ પાછળથી કહેવાયું, તે માણસ હાજર છતાં, તેને હમી મે સુધી પકડ્યો નહતો.

તે છતાં રામનગરની પ્રજા પર એક દુષ્ટ આળ મૂકી તેને રંગબ્રામાં આવી; એના સારામાં સારા માણસો ઉપર કેવળ સ્વચ્છંદી મુકદ્દમાનો ત્રાસ વર્તાવવામાં આવ્યો; એ મુકદ્દમાને જુદી જુઓનીથી સાબીત કરવા પ્રયત્ન થયો; એની સુનાવણી એવી કોર્ટમાં ધર્ષ કે જેમાં સુનાવણીના સામાન્ય નિયમોનો બહિષ્કાર થયો હતો !

લાલા કરમચંદ નામના એક ધાર્મિક વૃત્તિના બદુલા નિવૃત્તિમાં જીવન ગાળનાર વૃદ્ધ આ જુઓના બેગ ધર્ષ પડનારામાંના એક હતા. એમની અને ખીન્ન ૨૭ માણસોના ઉપર કોર્ટદારી ધર્ષ, અને એમને શિક્ષા પણ ધર્ષ. એમણે મને ૧૮૭૩થી ૧૯૦૦ સુધી પોસ્ટ અને રેલ્વે ખાતામાં સરકારી નોકરી કરી હતી. સને ૧૯૧૦ પછી એમણે 'લગભગ સાંસારિક જીવનનો ત્યાગ કર્યો હતો,' વર્ષમાં ૬ માસ એ હુરદાર રહેતા. 'કાંઈ સમસાનયાવા કાઠવામાં આવી હોય કે કોઈ મૂર્તિ ખાળવામાં આવી હોય,' એવી વાતનો એ તદ્દન ઇન્કાર કરે છે. એ કમુલ કરે છે કે ૧૫મી એપ્રિલે થોડા ઇશ્કરોએ 'રાજ. ટાય, રૈલ્વે ટાય' જેના કરતા બનારમાંથી ગયા હતા. એઓ કહે છે કે ૧૭ મી એપ્રિલ એક સપ્ટેમ્બર-કર રામનગર ગયા હતા, અને એણે એવી નોંધ કરી હતી કે હડતાળ સિવાય ત્યાં કશુંએ થયું નહતું. એ તો છેક ૨૩મી એપ્રિલે મુકદ્દમા અમલદાર ત્યાં ગયા અને કૌલદાર બેઠે કાંઈ મસલત કરીને કરમચંદ વગેરેને બોલાવી મંગાવ્યા, અને કાંઈ તપાસ કરવાની છે એવું બહાનું કાઢી એમને અકાલગઠ મોકલાવ્યા. ૨૪મીએ એમને ટાયકી નાંખી

ગુજરાંવાલા મોકલી દીધા, અને ત્યાં ૧૬મી મે સુધી જોલમાં રાખવામાં આવ્યા. ત્યાં સુધી એમને ખવર પડી નહતી કે શું કામ એમને પકડવામાં આવ્યા હતા. ૧૭મી મેએ એમને પાછા રામનગર મોકલવામાં આવ્યા. ૧૯મીએ એમના સાક્ષીદારોનાં નામ પૂછવામાં આવ્યા, ૨૨મીએ તપાસ ચાલી. પરિણામ શું આવ્યું તે તો અમે કહી ગયા.

(જુબાની નં. ૪૨૨)

લાલા સુંદરદાસ કહે છે કે પકડાપકડીના સંબંધમાં લોકોએ તારો કર્યા તે પણ અમલદારોને ગમ્યું નહિ. એમની જોડે બીજા કેટલાકને ૧૧મી જૂને જ ગુજરાંવાલામાં ડેપ્યુટી કમિશનર સન્મુખ ખડા કરવામાં આવ્યા, અને એમને છોડ્યા પહેલાં કર્નલ એમ-પ્રાયને એમને ' નાકલીટી તાણી, પસ્તાવો બહુર કરવા ' હુકમ કર્યો. (જુબાની નં. ૪૧૯).

લાલા હુંસરાજ કહે છે કે રામનગરનો લંબરદાર અમબદુલા એની પાસે ૮મી મેએ આવ્યો અને કહ્યું કે ' બરસે રૂપીઆ ધરી દે, નહીં તો તને કાલે પકડી જઈશ. ' હુંસરાજે આનો વિરોધ કર્યો. એ કહે છે, ' બીજે દહાડે સવારમાં અમબદુલા લંબરદારનો ભાઈ અને એક લકંગો મારા ઘર આગળ ડાંગ લઈને ખેડેલા મેં જોયા. મેં બારણું ઉઘાડ્યું કે પુર્તજ એ લોકોએ મને પકડી લીધા, અને બજારમાં ધસડી ગયા. ' હુંસરાજે તો પણ પસા આપવા ના પાડી. ત્યારે એને થાણા પર ધસડી ગયા. પછી એની સામે કેવી રીતે પુરાવો તૈયાર કરવામાં આવ્યો અને એને સરકાર તરફનો સાક્ષીદાર થવા સૂચવવામાં આવ્યું, તેવું વર્ણન એ આપે છે. એ માણસ ૧૫મી એપ્રિલે વઝીરાબાદ હતો અને સાંજે સવાપંચ વાગે અકાલગઠ પહોંચ્યો. એટલે ત્યારે પુતળું બાળ્યું કહેવાય છે, ત્યારે રામનગરના કોઈ સરઘસ વગેરેમાં એ ભાગ લે એ શક્ય જ નહોતું. (જુબાની નં. ૪૧૭)

લાલા ગોવિંદસહાય વગેરે કેટલાકે ડેપ્યુટી કમિશનર પાસે આ કેસના સંબંધમાં જવા હિમ્મત કરી; તેટલાજ માટે એમને પકડવામાં આવ્યા અને ૧૧મી જૂને લાલા સુંદરદાસની માફક નાકલીટી તણાવી છોડવામાં આવ્યા. (જુબાની નં. ૪૨૩ અને ૪૨૪).

લાલા રામચંદની જુબાનીમાંથી જણાય છે કે સરકારી પૂરાવો કેવો બદલાતો ગયો. પહેલી વાત એ હતી કે એક પૂતળાની ઠાંડી કરી લઈ ગયા, અને એને કેટલાક મણુ લાકડે બાળ્યું. પાછળથી એક કપડાની ઢીંગલી બાળવા પરજ એ વાત આવી ગઈ.

(જુબાની નં. ૪૨૫.)

સૈયદ હકીમશાહ એક નિવૃત્ત થયેલા, રેશન માસ્તર છે. એ પણ સરકારી પૂરાવો કેવો બદલાતો ગયો તે જણાવે છે. એ પોતે તેજ દિવસે સાંજે નદીએ જઈ પહોંચ્યા હતા. એમણે કશું બળતું જોયું નહોતું. ૨૨મી મેએ સરકાર તરફથી સાક્ષી આપવા એમને કહેવામાં આવ્યું. એમણે ના પાડવાથી એમની જોડે ખરાબ વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું. રેલવે ખાતામાં એમણે ૩૭ વર્ષ નોકરી બજાવી હતી. (જુબાની નં. ૪૩૨)

આ પુતળાના કેસમાં ભગવાનદાસ આરોપી હતો, અને પાછળથી મારી સાક્ષી થયો હતો. એણે એક લાંબી જુબાની આપી છે, અને એમાં પોતે આપેલી જુબાનીને ખોટી જણાવી, ખોટી જુબાની જે પ્રસંગમાં આપવી પડી છે તે પ્રસંગ વર્ણવ્યા છે.

(જુ. નં. ૪૪૩)

અમને લાગે છે કે અકાલગઢ અને શામનગરને જે અપમાન, અંદીખાનાં, પૈસાની હાનિ, અને તીવ્ર ભયંકર સંતાપ વેડવાં પડ્યાં, તેનું કારણ એ હતું કે માત્ર કર્નલ એમ-આયન લોકોનામાં નહું જાત્રત ચતું દેશાભિમાન અને દેશહિતનાં કાર્યોપ્રત્યેના રસને દાખી દર્ષ, તેમને આકરો પાકે આપવા માગતા હતા. મલ્કીક સાહીબ નામના એક અતિશય ખેશરમ સ્થાનિક અમલદારની હાજરીથી આ જુલમમાં વધારો થયો હતો, એમ એ ગામોની જુખાનીમાંથી માલમ પડી આવે છે.

૧૧. હાફીઝાબાદ.

હાફીઝાબાદ વજીરાબાદથી લાયલપુરને રસ્તે અકાલગઢથી પંદર માઈલ પર આવ્યું છે; એ વેપારનું એક સાધારણ હીક મથક ગણાય છે, અને એની વસ્તી આસરે ૫૦૦૦ ની છે.

લાહોર અને અમલતસરમાં અમલદારોનાં તા. ૧૦ મીનાં કૃત્યોની સામે વિરોધ દર્શાવવા હડતાળનો જે વા વાયો હતો, તે આગાડીને આગે રસ્તે વધતો વધતો હાફીઝાબાદ પશુ આવી પહોંચ્યો. ૧૪ મી એપ્રિલે અહીં સંપૂર્ણ હડતાળ પડી હતી. કેટલાક દાફીઝા લોકોનું ટોળું સ્ટેશન પર પહોંચી ગયું. સ્ટેશનથી આસરે ૩૦૦ વાર દૂર, પાટા એળંગવાના એક દરવાજા આગળ આ ટોળું પહોંચી ગયું, અને ઉદ્ધતાઈથી એક આગાડીને ઉભી રાખી, પહેલા વર્ગમાં બેઠેલા લેફ્ટેનન્ટ ટૅટમ. નામના ઈંગ્લેન્ડ ઉપર હુમલો કર્યો. એ સાહેબનો એક નાનો છોકરો પણ એની સાથે હતો. લોકોએ ડબ્બાના કાચ પશુ તોડી નાંખ્યાં. દરમ્યાન ટોળામાંના કેટલાકને આ અન્યાયાર ગમ્યો નહિ, અને તેઓએ પોતાના જીવને જોખમે પામી લેટન ટ ટમનું ગાળ કર્યું. લે. ટૅટમની ક્રમાશયી, ડાહ્યર ઉતાવળે આગાડીને વજીરાબાદ સીસલામત દોડાવી ગયો. ૧૫ મી તારીખે તોપ નામનો એક દાફીઝા બીજા સોએક દાફીઝાનું ટોળું દોરી ગયો; અને એમણે તાર તોડી નાંખ્યા તથા એક સિમ્લસ આપનારની ઝુંપડીને તુકસાન કર્યું. તોપને પકડીને તેલસિલમાં લઈ ગયા; ટોળું એની પાછળ ગયું, અને પથરા ફેંકી તેલસિલની બારીઓ લાંગી નાંખી. અંદુકના એક ખાલી અવાજથી એ ટોળું વીખરાઈ ગયું.

કર્નલ એમ-આયન ૨૨ મી એપ્રિલે હાફીઝાબાદ પહોંચ્યા. ત્યાર પછી જે રીતે અકાલગઢ અને બીજા જગ્યાઓએ આખી પ્રજા પર જુલમ કરવામાં આવ્યો હતો તે પ્રયોગ અહીં ફરી ભજવી ખતાવ્યો.

બીહારીલાલ કપુર અને એના નોકર પોરીઆને આગાડીના બનાવના સંબંધમાં પકડ્યા. એને પકડવાનું કારણ એની જુખાનીમાંથી મળેલો. બે છોકરાઓ અને એક સરકારી નોકર એની સામે સાક્ષીદાર તરીકે બેલા કરવામાં આવ્યા, પણ એક ગદિનો અને નવ દિવસ કાચી જેલમાં કઠાવ્યાં પછી, નિર્દોષ ઠરાવી એમને છોડી દીધા (જી. નં. ૩૬૬).

હરનામસિંહને પોતાના દીકરાનો છુટકારો કરાવવાની લાલચે ખરસેં ફીખાની રાવવતની માંગણી સ્વીકારવી પડી: છતાં દીકરાનો છુટકારો નજર થયો. તે તો પકડાયો, અને શિક્ષા પણ થઈ. (જી. નં. ૩૬૭).

હુકમહેવી કહે છે કે એની પાસે લાંચ આપવા માટે પૈસા ન ટોવાથી એના છોકરાને જેલ ભોગવવી પડી. (જી. નં. ૩૬૮).

મારા સાક્ષીદારે બધા આબરૂદાર માણસો હતાં. એમનો પુંગવો એવો હતો કે મારી વ્યાખ્યા દુઃખતી હોવાથી હું ધરની બહાર નીકળી શકતો નહિ. હું સાઠની પાર ગયો છું. ટાઇપલ્યુ રાજદ્વારી સભાઓમાં મેં કદી ભાગ લીધો નથી. રૂપ્યુટી કમિશનર, કર્નલ આ-આયન સાથે મસલત કરી મી. વેસે મને ૫૦૦ રૂપીઆ દંડ કર્યો. દયા માટે મેં કરેલી અરજીનો હજુ કંઈ નીકાલ આવ્યો નથી. આ સર્વે કારણોનો પોલીસનાં છે. એમની મદદમાં કેટલાક બદમાશોને એ મેળવી શકી હતી. બધા બનાવો એકજ દહાડે એક જ જગ્યાએ થયા હતા. ૧૪ મી અને ૧૫ મી એમ બે દિવસ તોફાન ચાલ્યું હતું. પહેલે દિવસે પોલીસે લોકોના તોફાનને દાખી દેવા જરાએ પ્રયત્ન ન કર્યો; ઉલટું કાંઈક ઉત્તેજન આપ્યું. પીએ દહાડે થોડાક ખાલી બાર કર્યાથી તોફાન શાંત થઈ ગયું; વધારે પોલીસની કે લસકરી મદદની પણ જરૂર ન પડી. એ પહેલે જ દહાડે પોલીસે પોતાની ફરજ બજાવી હોત, તો જે બનાવો થયા તે ન થાત. થોડાએક રૂપીઆનું હાદિયાબાદમાં નુકસાન થયું હશે; પણ લોકો પાસે દંડ તરિકે રૂ. ૬૦૦૦ વસુલ કરવામાં આવ્યા. શિક્ષા તરીકે મૂકેલી પોલીસનો ખર્ચ લોકોને સહન કરવો પડે છે, અને નામદાર શહેનશાહની પ્રગતિ એ લોકો બહુ ત્રાસ રૂપ છે. (જુગાની નં. ૩૮૯)

અંઓ-સંસ્કૃત શાળાના મુખ્ય શિક્ષક લાલા રામસહાયને પણ પકડવામાં આવ્યા હતા, એની ગેરહાજરીમાં એના ધરની જડતી લેવાઈ હતી. રેલ્વે ૧૧ વાગતા સુધી જડતી ચાલી. એને ગુજરાંવાલાની જેલમાં લઈ ગયા, અને પખવાડીઆ પછી પાછા હાદિયાબાદ લાવ્યા. એ કહે છે કે, “ અહીં મારા ઉપર સરકારી સાક્ષીદાર થવા દખાણુ કરવામાં આવ્યું. પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે મારા પર કોઈ રીતનું શારીરિક બળ વાપર્યું નહોતું; પણ દરેક બંતનું પીણું દખાણુ મારી ઉપર વાપર્યું. એક શિક્ષિત ગૃહસ્થ તરિકે પહેલાં મારાં વખાણુ કર્યાં, પછી મને ફાંસીની સજા થાય અને મારી સર્વે મિલકત જપ્ત થાય અથવા મને જન્મ-દેશનિકાલની સજા થાય, એવો ભય ખતાવ્યો. પહેલાં મેં કહ્યું કે હું દેશદ્રોહી નહિ થાઉં, ત્યારે એણે મારી સાથે દલીલ કરી મને સમજાવ્યું કે ખરૂં કહેવામાં દેશદ્રોહ થતો જ નથી. ત્યારે મેં મારા પિતાની અને શાળાના ધર્મશિક્ષણના પડિતની સલાહ લીધી અને નિશ્ચય કર્યો કે હું જેટલું ખરૂં હશે તેટલું કહીશ, અને સત્ય વિના શીજું કશું નહિ બોલું. ત્યારે મેં ઇન્સ્પેક્ટરને એ જણાવ્યું, ત્યારે એણે કહ્યું કે મારે સત્ય જ હકીકત બોધએ છે. પણ ત્યારે મેં મારી હકીકત લખાવી ત્યારે એણે મને કહ્યું કે હું છટ્ટી એપ્રિલની શાંત સભામાં બોલનાર હતો તે વાત મારે કહેવી નહિ. એણે એ પણ સૂચવ્યું કે આગેવાનોએ રમખાણોમાં ભાગ લીધો હતો કે નહિ, એવો પ્રશ્ન મને પૂછવામાં આવે, તો મારે એવો જવાબ દેવો કે એ હું જાણી શકું નહિ; કારણ કે હું તે વખતે હાજર નહોતો. હું તો તે વખતે પણ માનતો હતો અને હજુએ માનું છું કે આરોપી પૈકી ગુરુ દયાલસિંહ અને લાલા રામસહાય જેવા આગેવાનોએ જરાએ તોફાન કર્યું નહોતું, પણ આ હકીકત હું જણાવી શક્યો નહિ, કારણ કે મારી ઉપર મારી આજુબાજુના દખાણુની અસર થઈ હતી. મારી હકીકત જાણી લીધા ની, મને એમ કહેવામાં આવ્યું કે મારી સામે કોઈ બંતનો પુરાવો ન હોવાથી મને ૧ દેવામાં આવશે, અને સરકારી સાક્ષીદાર તરિકે બોલાવવામાં આવશે. અત્યંત હું

ખરૂં કહેવાને તૈયાર હતોજ, અને ખરા સિવાય મેં કાંઈ કહ્યું પણ નથી; માત્ર આરોપીએ કાંઈ રમખાણ કર્યું નહોતું એ હું બોલ્યો નહિ. એ વિષે મને કોઈએ કાંઈ પ્રશ્ન પણ પૂછ્યો નહતો.

૨૧મી મે ૧૯૧૯ને દહાડે અમને પાછા હાંફિઝાખાદ લાવ્યા. વેસ્વાઓ અને બીજા હલકા માણસો અમને ઝોળખવા માટે આવ્યાં. આ વખતે સંખ્યા બહુ મોટી હોવાથી કેદખાનાં સાંકડાં પડ્યાં, તેથી અમને એક મોટા ઝાંકિસના ઝોરડામાં રાખ્યા. રાત દીવસ અમને હાથકડી રાખવામાં આવતી, અને ટુકડી ટુકડી કરી ઝાડપેશાબ માટે લાઇ જવામાં આવતા. એક બીજાની નબ દશા જોત્તએ એવી રીતે અમારે ખેસવું પડતું. બપોએ જાણુને એકેક કડી નાંખતા, અને એવીજ રીતે પેશાબ વગેરે માટે અમારે ખેસવું પડતું. રાત્રે ઉઘાડામાં હાથકડી સાથે અમારેં સુઈ રહેવું પડતું.

૨૩મી એપ્રિલ ૧૯૧૯ને દહાડે મને કર્નલ ઝોન્સાઇન આગળ હાજર કર્યો. એણે મારી પાસે રૂ. ૧૦૦૦ના જમીન માવ્યા. જમીન આપી હું છૂટ્યો. ચાર દિવસ પછી ડેપ્યુટિ કમિશનરે મને પાછો બોલાવી મંગાવ્યો, અને એના બંગલાની બહાર મને કહેવામાં આવ્યું કે હવે મારી ઉપર કોઈ જાતનું બંધન રહ્યું નહોતું. (એટલે જમીનથી છુટો કર્યો હતો.) કર્નલ ઝોન્સાઇન પછી બહાર આવ્યો, અને મને કહ્યું: 'તોખા કરો' (જખ મારી એમ કહો). બોલીને અને ભાવ દર્શાવીને મેં તોખા જાહેર કરી, જો કે કેવળ નિર્દોષ છું એમ હું જાણતો હતો. પછી એણે મને કહ્યું, "તમારી ચોખવટ ખતાવી દેજો." એટલે કે સરકાર તરફથી સાક્ષીદાર થઇને.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, મારા વચન મુજબ હું સરકાર તરફને સાક્ષીદાર થયો. ડેપ્યુટિ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોલીસે મને પાછળથી કહ્યું કે જો હું સરકાર તરફથી સાક્ષીદાર થઇને આવ્યો ન હોત, તો એણે મને પાછો પકડ્યો હોત. લશ્કરી કાયદો હજી અમલમાં હતોજ.

રેશન તેમજ તહેરીફ કચેરી પર ચચેલાં તોફાનોમાં આગેવાનોનો જરા એ ભાગ ન હતો એમ હું ખાત્રી પૂર્વક માતું છું, એ વાત હું ફરીથી બાર દષ કહેવા ઇચ્છું છું." (જુ. નં. ૪૧૩).

આ જુખાની અમે લ'ખાણથી આપીએ છીએ તેવું કારણ એ કે એક સુશિક્ષિત માણસ પર એવી જુખાની આપવા કેવુ ચાલાકીબર્કુ દલાણ મૂકવામાં આવતું હતું, અને કર્નલ ઝોન્સાઇન ચોતે પણ એ વગવસિલો અને ધમકી વાપરતાં અવકાષો નહોતો. જો અપમાનકારી અને અસભ્ય વર્તણુક, આબરુદાર અને ધણાખરા નિર્દોષ કેદીઓ સાથે ચલાવવામાં આવી હતી, તે પરથી અસહદારોનો અળવળોને દાખી દેવાની કામનામાં કેટલી હદ સુધી અધ:પાત: થયો હતો તે જોઈ શકારી.

૧૨. સાંગલા દિલ.

સાંગલા દિલ એક નવું ગામ કહી શકાય. લાહોરથી લાખલપુરને રસ્તે, લાહોરથી ૬૨ માઇલ દૂર એવું રેશન આને જે. ત્યાંની વસ્તી ૨૦૦૦ની છે. મી. ગાંધીને પકડવાને સખમે ૧૨મી એપ્રિલે ત્યાં દલાગ પડી. મી. બૉઝવર્થે સિમથના મન પ્રમાણે "દલાગ માટે

થયેલી સલાની કેટલી અસર થઈ હતી, તે એકદમ જાણી શકાતું નહોતું. ૧૩મીએ વૈશાખી મેળા શાંતિથી પાર પડ્યો.....૧૫મીએ સાંગલા અને સલાવાલાની વચ્ચેના તાર તોડવામાં આવ્યા. ૧૬મીએ એક શીખ, બીજા કેટલાક શીખો અને ગામના પુષ્કળ માણસોને લઈને સાંગલા રોડનામાં પૂરેલા અંક લક્ષરી કેદીને જબરદસ્તીથી છોડાવી ગયા. એ કેદી હિંદી હતો. એજ દિવસે (૧૫મીએ) સાંગલા કેટલાક માણસોએ ટેલિગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર મી. વેલ્સ પર ખુની દુમલો કર્યો હતો. ”

આ વૃત્તાન્ત તદ્દન અતિશયોક્તિ ભર્યું છે. અમારી આગળ આવેલા પુરાવા પરથી સાબીત થાય છે કે જે શીખ લક્ષરી કેદીને છોડાવી ગયા તે ગાંડાતુર થયેલો હતો, અને તેની પાછળ લોકોનું ટોળું નહતું. એ કેવળ ખાનગી તકરાર હતી. મી. વેલ્સ ઉપર ખુની દુમલો કદી થયો નહોતો, અને એને ગંભીર ઈજા પણ થઈ ન હતી. અમારી પાસેના પુરાવા પરથી ચોખ્ખું માલમ પડે છે કે સાંગલાના લોકો કાઈના પર હલ્લો કરવામાં કે મિત્રકતને કાંઈ તરેહનું તુકસાન કરવામાં સામીલ ન હતા. તોપણ ૧૯મી તારીખે લક્ષરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યો. ડેપ્યુટી કમિશનર સાંગલા ગયો, અને તે દિવસે માત્ર પાછી હડતાળ પાડવા સામે ચેતવણી આપી. પણ, ૨૨મીએ કેટલાક ગોરા સિપાઈએને લઈને એક અમલદાર આવ્યો, ૧૧ આગેવાનોને પકડ્યા અને કેટલા કલાક પછી છોડી મૂક્યા. ૨૬મીએ પાછી ઘડપકડ શરૂ થઈ. પાછા ૨૯મીએ એમને છોડી મૂક્યા. પણ ૧૨મી મેએ એક લક્ષરી કવાયત કરવામાં આવી, અને ટેકરી પરથી ગોળીબાર કરવામાં આવ્યા. લોકોમાં ત્રાસ ખેસાડવાનેજ આ થયું હતું. ડૉર્સ હંટરની કમિટી આગળ એ દુકડીના કમાન યુવિંગે કહ્યું હતું કે ‘મશીનગન અને લ્યુઈગનથી લોકોના મોટા ટોળા આગળ કવાયત કરવામાં આવી હતી. એ જ દિવસે ૧૩ આગેવાનોને પકડ્યા, હાથ કડી પહેરાવી, અને અપમાન ભરી રીતે એમની કૂચ કરાવી. ૧૩મી મેએ બીજા ૬૪ માણસોને પકડવામાં આવ્યા. શરમતી વાત એ હતી કે એ લોકોની પાઘડીથી એમને જ બાંધ્યા, અને ચાણુમાં લઈ ગયા. કેટલાક દિવસ સુધી લોકોની હાજરી લેવાતી. ૧૪મીએ બીજા ૪૭ માણસોને પકડ્યા. અને ૧૮મીએ મી. ઝાઝવર્થ સ્મિથે પકડેલા માણસોને કહ્યું કે જે એ લોકો ૩-૫૦૦૦૦ નો દંડ ભરે તો એમને છોડી દેવામાં આવે. મી. ઝાઝવર્થ સ્મિથ કહ્યું કરે છે કે એ સાંગલા ગામ પર ૫૦૦૦૦ નો દંડ નાંખવા માગતો હતો, પણ છૂટકારાની એ શરત એણે કરી હતી, એ વાતનો ઈન્કાર કરે છે. તોપણ આટલી વાત તો ખંરી જ છે કે ૧૯મી મેએ ૧૨૪ માંથી ૧૧૬ માણસોને છોડવામાં આવ્યા હતા. લોકો જણાવે છે કે પકડાયેલા માણસો સિવાયના બીજા કેટલાકોએ પચાસ હજારનો દંડ ભરવા કમ્પ્લ કહ્યું, તેને પરિણામે આ છૂટકારો થયો. જે આડને છોડ્યા નહિ, તેમના પર ૧લી જુને કામ ચાલ્યું, અને તદ્દન અપૂર્ણ સાક્ષી પર આધાર મૂકી ફરકને છ છ મહીનાની કેદ અને સો સો રૂપીઆનો દંડ કરવામાં આવ્યો.

ખબુજ નજીવા જહાના પર લોકોને ફટકાવવામાં આવતા. સાધારણ રીતે કાઈ જાતની દાકતરી તપાસ કરવામાં આવતી નહોતી. એતો સરકારે કમ્પ્લ જ કહ્યું છે. દુકાનોમાંથી કિંમત આપ્યા વિના વસ્તુઓ હરવામાં આવતી. આખરદાર લોકોને અમલદારોના પંખા ખેંચવા ખેલાવવામાં આવતા, અને વારંવાર તડકામાં ઉભા રાખવામાં આવતા. શાળાના

દૂધ-માથું. એથી એને દીવો સળગાવવો પડ્યો. આનો અર્થ એવો થયો કે લક્ષ્મી કાયદાનો ભંગ થયો. (રાત્રે ૭ કે ૮ વાગ્યા પછી દીવા સળગાવવા નહિ એવો હુકમ હતો, તેથી) એને અને એના સાથીદારને પકડવામાં આવ્યા. એણે કહ્યું કે જો દૂધ ન આપત તો પણ ગુન્હો લેખાત; અને દીવો સળગાવ્યા વિના હું કેવી રીતે દૂધ આપી શકું, વાર ? પણ અમલદારોએ એણે દર્શાવેલું કારણ સાંભળ્યું જ નહિ. એટલામાં એનો મોટો ભાઈ પડોશમાંથી શું થયું તે જોવાને ત્યાં આવ્યો, એટલે એને પણ પકડ્યો. બધાને બે દિવસ જાપતામાં રાખી, જમીન લઈ છોડી મૂક્યા. પાંચ દિવસ પછી એમને થાણા પર બોલાવીને દરકને ૫૦ રૂપિયા દંડ કર્યો અને પાંચ ફટકાની સજા કરી.

દાકતરે લક્ષ્મણદાસને ફટકા ખાવા અશક્ત જણાવ્યો, તેથી એનો દંડ જેવડો કરવામાં આવ્યો. (જુ. નં. ૩૭૨).

શ્યામદાસ બંધનમાં હતો ત્યારે એને તડકામાં ઉભો રાખ્યો અને પાણી પીવાની મનાઇ કરી. એ માંદો પડ્યો, પણ કોઈ દાકતરે એને તપાસ્યો નહિ. નવ દિવસે એને છોડી દીધો. એ કહે છે, “ શું ઠામ મને પકડ્યો હતો, તે આજે પણ હું જાણતો નથી.” (જુ. નં. ૩૭૩)

અમલદારોએ નીહાલચંદ નામના એક માણસના બનીબને બોલાવવા હુકમ કર્યો. બત્રીબે ગામમાં નહતો, માટે કાકાને પકડ્યો. બીજાઓની માફક એને પણ તડકામાં ઉભો કર્યો. એ કહે છે, “ મારી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અને સખ્ત ગરમીને લીધે હું ત્રણ વાર બેલાન થઇ પડી ગયો. ૪-૫ દિવસ પછી કાંઈ પણ પ્રલાસા વિના મને છોડ્યો.” (જુ. નં. ૩૭૪)

જાનમહમ્મદ પટોળી કહે છે કે અમને રોજ રોજ ઉભા કરવામાં આવતા હતા, તે દરમિયાન અમને ખાવાનું કે પીવાનું કશું મળી શકતું નહીં. એ પણ ઉપલા માણસની માફક ગરમીથી બેલાન થયો હતો. એને ૧૦ મે દહાડે છોડ્યો. જ્યારે એણે પોતાની દુકાન ઉઘાડી ત્યારે સીપાઈએ એની દુકાનમાં પેસી ગયા, અને માલ ઉઠાવવા લાગ્યા. એણે બીલ મોકલ્યું, પણ પૈસા મળ્યા નથી. ” (જુ. નં. ૩૭૫)

સોહનલાલ અને બીજા બે જણે મળીને ભેગી જુથાની લખાવી છે. એ ત્રણે સાંગલા-હિલના આખરદાર ગૃહસ્થો છે. એ કહે છે કે સખ-ડિવિઝનલ ઓફિસર, રાય શ્રીરામ, સાંગલામાં ૧૮મી તારીખે આવ્યો. એ લોકોને મળ્યો, પણ કોઇને પકડ્યા વિના ચાલ્યો ગયો. ૧૯મીએ કર્નલ ઓ-બ્રાયન સાંગલા હિલ ગયો. એ પણ લોકોને મળ્યો, અને બોલ્યો, તમારી હડતાળ માટે તમને માફ કરું છું. ધરપકડ છેક ૨૨મી એપ્રિલે શરૂ થઇ. (જુ. નં. ૩૭૬)

સાંગલા હિલમાં થયેલા તોફાનો વિષે મી. ઝાઝવર્થ-સ્મિથ કહે છે તે ખરું હોત તો આ મોટા અમલદારો કોઇને પકડ્યા વિના જાત નહિ. એ પરથી એજ ફલિત થાય છે કે સાંગલામાં તો મી. ઝાઝવર્થ-સ્મિથે જ બાજુ બદલી નાંખી, પકડવાનું શરૂ કર્યું, અને ખાનગી ગુન્હાઓને લોકોનાં રમખાણ કરાવ્યાં. સાંગલા આગળ તારનાં દોરડાં કપાયાં એ વાત ખરી છે. સાંગલાથી થોડે દૂર આવેલું મોઝન સ્ટેશનને પણ બાળવામાં અને

હુટવામાં આવ્યું હતું; પણ સાંગલાના લોકોનોજ એ સ્ટેશનને ધાળવા-હુટવામાં અને તાર કાપવામાં હાથ હતો એમ સિદ્ધ થાય નહિ, ત્યાં સુધી ત્યાંના લોકોને એ કામ માટે નોખમદાર ગણી શકાય નહિ.

આ ત્રણ સાક્ષીદારોએ ખીજ ને માણસોને પકડ્યા હતા, તેનાં નામનિશાન સાથે વૃતાન્ત કહ્યાં છે. સાંગલામાં લશ્કરી કામદારો ને રીતે અમલ થયો, તેવું વર્ણન કંતી વખતે અને એ ધરપકડની વાત જણાવી જ છે. ખોટો પુરાવો કેવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવતો હતો, તે વિષેનો એનો ઉલ્લેખ ફરીથી ટાંકવા જેવો છે: “૧૧મી મેએ સખ્ત રીતે ધમકાવી, મારી, તડકામાં ઉભા કરી, પોલીસે રદ માણસોને સરકાર તરફથી સાક્ષી આપવા કહ્યુલાવ્યું. આ સંખ્યામાં દશ વર્ષની અંદરના બાળકો અને ૧૪ રેલ્વે નોકરો પણ આવી જાય છે. આ પૈકી એક પ્રેમસિંહ બનજ કરીને હતો. તેને અગાઉ નેર જુલમથી મનુષ્ય-હરણ કરવા માટે સાડાત્રણ વર્ષની સજા થયેલી હતી.

(જી. નં. ૩૭૬)

ડૉ. કરમસિંહ નંદને, તેને પોતાને અને ખીજઓને ઝાળખાણુને માટે રોજ તડકામાં ખાધા-પીધા વિના ઉભાં રહેવું પડતું હતું, તેવું વર્ણન કર્યું છે. એ કહે છે કે ઘણા લોકો એલાન થતા હતા, અને તાપથી એની તખીયત એટલી બગડી કે બે મહીના એ પથારી વશ રહ્યો. એ કહે છે કે ૧૨મીએ એ સાંગલામાં હતો, એવી એક જણે એને માટે ઝાળખાણુ આપી; ખરૂં નેતાં, એ તે દિવસે ગુજરાંવાલાના એક કેસમાં સાક્ષી આપવા ગયો હતો. એ પણ કહે છે કે પકડેલા ૧૮૦ માણસોને ૯ દિવસ સુધી ગોંધી, છૂટકારા માટે ૫૦,૦૦૦ રૂપીઆ આપવા કહેવામાં આવ્યું હતું. (જી. નં. ૩૮૦)

કુન્દનલાલ નામે કમિશન એજન્ટ ગોરા સીપાઇઓ પૈસા આપ્યા વિના માલ ઉકાવી જતા તેની હકીકત આપે છે.

(જી. નં. ૩૮૧)

૧૩. ગોમનં.

સાંગલાથી ૬ માઇલ દૂર, હાહોર તરફ ગોમન એક રેલ્વે સ્ટેશન છે. એ સ્ટેશનની આજુબાજુનાં ગામડાંઓમાંના કેટલાક માણસોએ સ્ટેશન બાગી નાંખ્યું અને લૂચું એ તો ખરૂં જ છે. એ ઉદ્ધતાઇનું કયું પણ કારણ નહોતું. સ્ટેશનની પાસેના જ ગામડાંના માણસોનું એ કામ હતું કે બહારના લોકોનું એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. ગમે તેમ હોય, પણ એ માટે લોકોને શિક્ષા કરવા માટે અલક્ષદારોએ ને આપણુદી પગલાં બંધાં તે તો તદ્દન અધર્મિત હતાં. ગોમનની ઘણી જુથાનીઓ અને અને ટાંકી નથી, કારણ કે એ સાંગલાના એક ભાગ જેવું જ છે, અને જેવો જુલમ સાંગલામાં થયો, તેવો જ અહીં પણ થયો હતો.

આથી આટલે સુધી તોફાન કરવા ઉચ્ચેરાઈ ગયા હતા. એક સાક્ષીદાર ખરૂં જ કહે છે કે વેરની વસુલાત કરવા જે કાર્યની શરૂઆત થઈ, તેની હુંટમાં આખર આવી.

ગામડીઆઓનું કૃત્ય તો જોટું હતું જ, પણ એનો અહોવાળવા જે અમલદારોએ કર્યું, તે તો ધાતકી અને નિર્લજ્જતાની હદે પહોંચ્યું હતું. ૧૯મી તારીખે એક લશ્કરી ટુકડી ઘબનસિંહ સ્ટેશને આવી પહોંચી. મનીઆંવાલા તરફ ખંડુદા તાકીને ફેટલાક ગોરા સિપાઈઓ ઉતર્યા, અને ખંડુદા ફોડતા ફોડતા આગળ ચાલવા લાગ્યા. એક માણસ ખચીત જ દાર ઘડો, અને ફેટલાક ધાધલ થયા. એમાંનો એક તો નન્મ મુઠી અપંગ અને કાંઈ પણ કામ કરવાને અશક્ત થયો છે. આ ગોળીખાર કરવાને કામુએ દારણુ જણાવ્યું નથી. ગોળીના અવાજે સાંભળી સ્ત્રીઓ ધરમાંથી નાસવા લાગી. એમાં ૧ ફેટલાકને તો છેક છેલા દહાડા જતા હતા. ગામનો વસાવનાર અને ૩૦ વર્ષ સુધી લાંબરદારીની જગા ભોગવેલી એવો સરદાર અતરસિંહ મરતાં મરતાં ખગી ગયો. એના ધરની જડતી લેવાઈ, કપાટો લાંગવામાં આવ્યાં, અને પૈસા ને બીજી વસ્તુઓ ચારવામાં આવી. અતરસિંહની ઉંમર ૨૧૫ વર્ષની કહેવાય છે; સોની ઉપર તો છે જ, એ ફરવાહરવા અશક્ત છે અને પોતાના પાછલા દિવસે એક ખાટલા પર ખેરી રહી ગાજે છે. એને અને ઈન્દ્રસિંહને પકડ્યા; એ ચાલવાને અશક્ત હોવાથી એને એક ધાંડા ઉપર ખેંચાડ્યો. બન્નેને સ્ટેશન પર લઈ ગયા, અને લોખંડના એક માલગાડીના ડબ્બાનું કામચલાઉ કેદખાનું કરી તેમાં પૂર્યાં. ફેટલાક દિવસ સુધી ત્યાં જ એ પૂરાયા. આ ડબ્બો તદ્દન લોખંડનો હોવાથી એમિલના ઉનઢાળામાં એટલો તપી જતો કે અંદર ખેસનું અસલ થતું; પણ આ રીતે એને અને બીજા ગામડીઆઓને ફેટલાક દિવસ આધાપીધા વિના ગાળવા પડ્યા.

(જુ. નં. ૫૭૭.)

થોડા દહાડા પછી મી. ઝાઝવર્થ—સ્મિથ ફેટલાક ગોરા સિપાઈઓ લઇને અનેક વાર ત્યાં આવી ગયો. એમ. એ. હોઈ અગાઉ જેઓ એક પ્રેક્ટિસર હતા, અને હાલ ઍરિસ્ટર છે એવા શ્રીયુત લાલસિંગને અને મનીઆંવાલાની ચોકાવનારી દક્ષિણેમાં ખરૂં શું છે તેની તપાસ કરવા મોકલ્યા હતા. એમણે આણેલી જુખાની અમારા દક્ષતરના ભાગ તરિકે જ અમે જાપી છે. સાક્ષીદાર તેજગિંદે આ પ્રમાણે એમની આગળ જુખાની આપી હતી:—

પોલીસના હુકમથી બધા લોકો સાહેબને ખંગલે ગયા હતા. હું ત્યાં જવા ઉપડ્યો નહોતો, એટલામાં મારી સમક્ષ મિ. ઝાઝવર્થ—સ્મિથે મુનશી નવાબદીન અને લહેણુસિંહને સખત માર માર્યો. એણે મને કહ્યું કે લાઈ મૂળસિંહે સરકાર સામે લાખણુ કર્યું હતું એવી જુખાની આપો. મને એક સિપાઈને સોંપી એને ખંગલે લઈ જવા કહ્યું, અને પછી મી. ઝાઝવર્થ—સ્મિથ સ્ત્રીઓ તરફ વળ્યો. એમને ગાળો દઈ, એમના જુરખા ઉઘાડી નાંખ્યા; અને ‘ મજબી, કુત્તી, ગદી, ’ અને એથી એ વિશેષ ખીલત્સ ગાળો દીધી. એ જોલ્યો, ‘ તમારા ધાધરા પોલીસના સિપાઈઓ તપાસશે. તમે તમારા ઘણીની સાથે મુત્તી હતી, ત્યારે એમને બીડીને જવા કેમ દીધા ? ’ વળી એ સ્ત્રીઓ ઉપર ધુકંચો પથુ હતો.

(જુ. નં. ૫૮૦.)

મંગળ જાટની વૃદ્ધ વિધવા જુરુદેવીએ લાઇ લાલસિંહ આગળ કહ્યું: “ લશ્કરી કાપદા દરગિયાન એક દિવસ ત્યારે બધા ૮ વર્ષની ઉપરના પુરૂષો ફેટલાક માધલ દૂર મિ.

બ્રાહ્મવર્થ—સ્મિથને બંગલે રમખાણોની તપાસના સંબંધમાં ગયા હતા, ત્યારે એ અમારા ગામમાં થોડે ચઢીને આવ્યો. 'રસ્તામાંથી બંગલા પર પોતાના ધણીજો માટે ખોરાક લઈ જતી સર્વે સ્ત્રીઓને એણે પાંચી ફેરવી ગામમાં આવી એ ગલીએ ગલીએ ફરી વળ્યો, ને સ્ત્રીઓને ધરબહાર નીકળવા હુકમ કર્યો. ફેટલીકને લાકડીએ લાકડીએ પોતે બહાર ઠારી. બધી સ્ત્રીઓને એણે ચોરા આગળ ઉભા કરી. સ્ત્રીઓ અત્ય વાળી કીમી રહી. એણે ફેટલીકને લાકડીએ ફેટલાવી, અને અતિશય બીભ્રસ ગાળો ભાંડી. એમના ઉપર યુકવા લાગ્યો. બે વાર મને મારી અને મારા મોંઢા પર યુક્યો. જ્યારે દસ્તીથી બધી સ્ત્રીઓના ધુરખાને લાકડીથી ખસેડી નાંખી, મોંઢાં ખુલાં કર્યાં. 'ગંદી, કુતી, મખખી' અને 'મુવ્વર' કહીને જ બોલવા લાગ્યો, અને કહ્યું, તમે તમારા ધણી સાથે મુતી હતી, ત્યારે તોફાન કરવા તમે કેમ એમને જવા દીધા? હવે તમારા ધાધરા પોલીસના સીપાઇઓ તપાસશે. મને એણે એક લાત પણ મારી, અને મ્હારી પાસે બે પગ વચ્ચેથી મ્હારા હાથ કઢાવી મ્હારા કાન પકડાવ્યા." (જી. નં. ૫૮૨) આ હકીકતને મનીઆંવાલાની બીજી સ્ત્રીઓ તરફથી આધાર મળે છે.

નવાબહાન સરકારી શાળાનો શિક્ષક છે. એ કહે છે કે મુળસિંહે સરકાર વિરુદ્ધ લાપણુ કર્યું હતું, એવી જુબાની આપવા મી. બ્રાહ્મવર્થ—સ્મિથે એને દબાણુ કર્યું. "જ્યારે મેં કહ્યું કે એ વાત ખોટી છે. ત્યારે એ મને લાકડીએ લાકડીએ મારવા લાગ્યો, અને એટલા બધા વખત મુઠી અને એટલી ફૂરતાથી મને માર્યો કે મારના ડાઘ મારા કાંડાં અને ધુંટી પર ઘણા દિવસ મુઠી દેખાતા હતા. એણે મને કહ્યું કે તું સરકારી નોકર છે, માટે તારે સરકાર તરફથી સાક્ષી આપવી જોઈએ. ફેટલોક વખત મુઠી માર ચાલુ રાખીને, એણે એક સીપાઇને મને બંગલે લઈ જવા હુકમ કર્યો." (જી. નં. ૫૭૮).

લેહણાસિંહ નામે એક જણના પણ એવાજ હાલ કર્યા. "જેવા અમે બંગલા તરફ વળ્યા, કે તુર્ત સાદેજ સ્ત્રીઓ તરફ વળ્યો. સ્ત્રીઓનો રડવાનો અવાજ અમે જતાં જતાં સાંભળી શકતા હતા." [જી. નં. ૫૭૬].

અમે આ બનાવોને કંઈક લંબાણથી વર્ણવ્યા છે, કારણુ કે અમને લાગે છે કે મિ. બ્રાહ્મવર્થ—સ્મિથ જેવી રીતે વર્તેલા જણાય છે, તેવી વર્તણુક જે આચર્યી શકે એવો ટાઇ પણ અમલદાર એક મુધરેલા રાજ્યતંત્રમાં જવાબદારીતું સ્થાન ભોગવવાને, તેમજ લરકરી પોપાક પહેરવાને તદ્દન નાલાયક છે.

ઓછી કરવામાં આવી અને બાદશાહી ઢંઢેરાને અનુસારે આ માણસોને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. પણ આવી રીતે છોડી મૂકવાથી ગામડાના લોકોને થએલા ગંભીર અન્યાયનો બદલો વળી રહે એમ નથી; કારણકે આ આખું ગામ નહીં તે તેનો મ્હોટો ભાગ તદ્દન નિર્દોષ હતો એમ જણાય છે. આ ગામડા ઉપર સબને માટે વધારે પોલીસ મૂકવામાં આવી છે અને મી. ઝાઝવર્થ સ્થિતિ તેમની પાસેથી નુકશાનીની બારે રકમ લેવાનું ઠરાવ્યું હતું, પણ પછીથી તે કમી કરવામાં આવી હતી.

મનીઆવાલાના જંગલી કૃત્યોની તપાસ પૂરી કર્યા પહેલાં અમારે કહેવું જોઈએ કે કૉંગ્રેસ સભ્ય-કમિટી તરફથી મી. સી. એફ. અન્ડુસ આ જગ્યાએ પોતે જઈ આવ્યા હતા અને ઉપર જણાવેલાં અમાનુષ કૃત્યોની હકીકતનો પુરાવો તેમણે આપ્યો હતો.

૧૫. નવાં પિંડ (ચાક નં. ૭૮)

આ પણ ખાંગા ડોઝાના તહેસિલમાં ધણું નાનું ગામકું છે. તે મનીઆવાલાથી પણ વધારે નાનું છે. આ પણ રેલવે સ્ટેશનથી એટલે ડલાનાંસંહથી નજીક છે, અને તેથી ખરી રીતે જોતાં મનીઆવાલાના જેવી જ તેની પણ વલે થઈ. માત્ર ફેર એટલો રહ્યો કે મનીઆવાલાની સ્ત્રીઓ તરફ જે શરમભરેલી વર્તણુક ચલાવવામાં આવી હતી તેમાંથી આ ગામની સ્ત્રીઓ ખચી ગઈ હતી. ડલાનાંસંહના સ્ટેશનની આગમાં આ ગામના કેટલાએક લોકોએ ભાગ લીધો હશે તે બનવા બેગ હતું, પણ તેથી આખા ગામ પર વેર લઈ દૂર સળ કરવી એ કોઈ પણ રીતે વાજબી ગણાય નહિ. છતાં જે લગભગ ૪૦ સાક્ષીઓએ એકજ અને એક સરખા બનાવો વિષે કહ્યું તેમાંથી અમે પસંદ કરેલી જુથાનીઓ ઉપરથી જણાય છે કે મનીઆવાલાના લોકો પ્રત્યે જે વર્તન થયું હતું તેવુંજ નવાં પિંડના લોકો પ્રત્યે પણ થયું.

ખુશાલસિંહ કહે છે કે રેલવે સ્ટેશન સળગી ગયા પછીને દિવસે આસપાસના ગામોના લોકો સ્ટેશને બેગા થયા હતા, તેમાં નવાં પિંડના લોકો પણ હતા. ડિસ્ટ્રિક્ટ મોડર્ન સભ્યની જગાને માટે સુટણી કરવા તહેસિલદાર ત્યાં આવ્યો હતો અને લોકો આવ્યા એટલે ડીક્રીટ આફિસને આગ લાગી. મત આપીને લોકો ચાલ્યા ગયા. તહેસિલદાર ધણુ-ખરા મત આપનારાને ઓળખતો હોવો જોઈએ અને તેમ છતાં તેમાંના ધણુઓને સ્ટેશન બાળવાના સંબંધમાં પકડવામાં આવ્યા હતા. આ સાક્ષી કહે છે કે આગ પછી ત્રીજે દિવસે રેલવે સ્ટેશને તેને જવાનું થયું હતું ત્યારે તેને ખબર મળી કે સ્ટેશનને આગ લગાડનારાઓને ઓળખી બતાવવા માટે સભ્ય-ઈન્સ્પેક્ટર સ્ટેશનના મજુરોને કહેતો હતો. મજુરો કહેતા હતા કે માણસો બધા ધણા હતા, રાતનો વખત હતો અને તેથી તેઓ ઓળખી શકાય તેમ નહોતું. સભ્ય-ઈન્સ્પેક્ટરે તેમને ફેસલાવ્યા હતા એમ લાગે છે. તેણે કહ્યું કે હું તે ગામોના લોકોને બેગા કરીશ. મજુરોએ તો માત્ર તેમાંના કેટલાએકને બતાવવા, અને પછી તેમને પકડવાનું તો જોઈ લેવાશે. પછી એમ થયું કે બેરાં અને છોકરાં સિવાયના બધા માણસોને મી. ઝાઝવર્થ સ્થિતિ આગળ રજુ કરવામાં આવ્યાં. “ સાદેખ ત્યાં આવ્યા કે તુરત જ અમને દારૂબંધ મોકલવામાં આવ્યા. મજુરો અને રેલવેના મોકરો સાદેખની સાથે આવ્યા. રેલવે સ્ટેશનને આગ લગાડવા સાથે જે લોકોને સંબંધ હતો-

તેમને હારમાંથી ઓળખી બતાવવા મળુરોને હુકમ કર્યો. જેમને જેમને મળુરો અડક્યા, તેમને તેમને બીજાથી જુદા કાઠનામાં આવ્યા અને તેમના હાથપગ બાંધવામાં આવ્યા. ઓળખી બતાવવાનું કામ નીચે પ્રમાણે થયું હતું:—એક પોર્ટરની પાસે લંબરદાર, ઝેલદાર, અને પોલિસનો સબ-ઇન્સ્પેક્ટર ઉભા રહ્યા અને તેણે એક માણસને ઓળખી બતાવ્યો. પાછી ફરીને એજ રીતે તેજ માણસ એક બીજા પોર્ટર આગળ ઓળખાવ્યો. આવી રીતે ૨૮ કે ૨૯ માણસોને કેદ કરવામાં આવ્યા. એક લગવાનાંસિંહ નામના માણસે આજીજી ફરીને કહ્યું કે તે તે દિવસે ઘર છોડીને બહાર ગયેલો હતો. આ માણસ આ પ્રમાણે ખોટ્યો માટે તેને ઝાડ સાથે બાંધીને ૧૨ ફૂટલા ગારવાનો સાહેબે હુકમ કર્યો. તે પાછી જે માણસોને ઓળખી બતાવ્યા હતા તે બધાને રેલવે સ્ટેશને લઈ ગયા. અને ત્યાં પંટવારી તેમનાં નામો બોલી ગયો. તેમાં ઇશ્વરસિંહ હાજર નહોતો. સાહેબે મૂંઝવું કે તેનો કોઈ સગો હાજર છે ? પંટવારીએ કહ્યું કે તેનો સગો હું પુશાલસિંહ અહીં છું. સાહેબે તુરંતજ મને પકડવાનો હુકમ કર્યો. અમને બધાને સરાઇ [વિશ્રામગૃહ] આગળ લઇ ગયા અને એક ઓરડામાં પૂરીને બહાર પહેરો મૂક્યો. કાંઈ ખાધા પીધા સિવાય અમે ત્યાં બે દિવસ રહ્યા. જે સગાઓ ત્યાં આવવાનું લઈને આવ્યા તેમને પાછા કાઢ્યા.....નવમે દિવસે અમને કેનાલ બંગલે પાછા લઇ ગયા. તે દિવસે ઇશ્વરસિંહ પણ આવી ગયો. સબ-ઇન્સ્પેક્ટરે તેને કહ્યું કે જે તે ફરિયાદ પસંદના લાભમાં જુખાની આપે તો તેને પકડવામાં નહિ આવે. નવાં પિંડના આયાસિંહ કંબોનો દિકરો તેજસિંહ તે વખતે ત્યાં હતો, તેને ફરિયાદ પસંદના સાક્ષી કરવામાં આવ્યો. સોની સાધુસિંહ, જ્વાલાસિંહ ઝેલદાર અને જ્વાલાસિંહના દીકરા બાંટસિંહને પણ પકડવામાં આવ્યા અને ફરિયાદ પસંદના સાક્ષી તરીકે હાજર થવાના વચને તેમને છૂટા કર્યા. મને ફરિયાદ પસંદના સાક્ષી કર્યો કે તુરંત મને પણ છોડ્યો. અમારા ગામનાં સ્ત્રીપુત્ર બધાને તહેસિલદાર આગળ બેસાડતા. પકડ્યા હતા તે દરેકને બોલાવીને તેના સામે જાહેર કરી કરી પુરાવો લીધો નહોતો. જે કોઇ કાંઈ બોલે તો તેને માર પડતો.

(જુ. નં. ૬૧૧)

મિ. બ્રોઝવર્થ સ્મિથે મુકદ્દમા કેવી રીતે ચલાવ્યા અને ફરિયાદ પસંદના સાક્ષીઓ કેવી રીતે ઉભા કર્યા તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ અહિં આપણને મળે છે. અમૃતસરની ખાલશા કોલેજ-જે પંજાબમાં મોટામાં મોટી કોળવણીની સંસ્થા છે, તેના પ્રિન્સિપાલ મી. વૉથને નવાં પિંડમાં ન્યાય કેવી રીતે ઉધો વળ્યો હતો, તે સંબંધી પોતાના અભિપ્રાયની નોંધ મૂકી છે. અમે તેમની આખી દલીલનો હેવાલ નીચે રજુ કરીએ છીએ:—

“ નવાં પિંડના જીવનસિંહના દીકરા લગવાનાંસિંહ અને મધરસિંહ, આક નં. ૭૮, તહેસિલ ખાંગા ડોઆં, પ્રાંત ગુજરાતવાસીનો કેસ.

(૧) હિંદુસ્તાનના ફોજદારી કાયદાની કલમ ૬ (અ) (બ) (ક) મુજબ હમી મે ૧૯૧૬ના રોજ આ બે માણસોને ગુન્હેગાર કઠાવવામાં આવ્યા હતા. તેમના સામે તહેામન એ-હત કે ધમનનું રેલવે સ્ટેશન બાળવામાં તેમણે લાગ લીધો હતો, અને બે વરસની સખત મળુરી સાથેની કેદ અને ૨૦૦ રૂપીયા દંડની સજા તેમને કરવામાં આવી હતી.

પસંદારો હવે આ સમ્મતી સામે નીચેનાં કારણોથી અપીલ કરે છે.

[૨૫] તેઓ તે દિવસે રેલવે સ્ટેશને હાજર નહોતા અને પોતાની ગેરહાજરી સાબીત કરવાને સાક્ષીઓ રજુ કરવાની તેમણે માગણી કરી. છતાં તેમના સાક્ષીઓને કોર્ટ ખોલાવ્યા નહિ.

(બ) જે રેલવે મજુરોએ તેમને ઓળખી બતાવ્યા તે તદ્દન અજાણ્યા હતા; આ બે ભાઈઓને બતાવવાને તેમના કોઈ શત્રુઓએ મજુરોને કહેલું અથવા લાયક આપેલી એમ સૂચના કરવામાં આવે છે.

(ક) એમ કહેવામાં આવે છે કે તે શત્રુઓ તે બવાલાસિંહ ઝેલદાર અને જીવનસિંહ લંબરદાર છે; જેમને જીવનસિંહના કુટુંબ સાથે જૂની તકરાર છે. આ તકરાર લંબરદારી વિષે છે અને છેલ્લાં પાંચ વરસથી ચાલે છે. આ સંબંધી, પુરાવો સહેલાઈથી મળી શકે તેમ છે અને તે રજુ કરવાને માગણી થઈ હતી, પણ તે સ્વીકારવામાં ન આવી.

(ડ) તહોમતદારનો સૈથી નાનો ભાઈ ૧૮ વરસનો જગતસિંહ છે તેણે આ હકીકત કહી છે. તે આ કૉલેજ અને શાળામાં ચાર વરસથી ગારો વિદ્યાર્થી છે અને તેને હું સારી ઓળખું છું. જગતસિંહની પોતાની રાજભક્તિ વિષે મને કોઈ પણ જાતનો શક નથી. જગતસિંહની લાગણીઓ કેવી છે તે જાણી શકું તેવી સ્થિતિમાં હું છું, અને જગતસિંહ એક રાજ્યની વિરૂદ્ધ વૃત્તિવાળો ક્ષિટિશ રાજદારી પુરૂષ છે એવી સૂચના તો અહીં હસીજ કાઢવામાં આવે. વળી આ ભાઈઓ જે જગતસિંહના પાલક છે તેઓ તેને અહીં મોકલે છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેઓ રાજભક્ત છે; કારણ કે સરકારની મહેરબાનીમાં જે સંસ્થા હોય તેમાં સામાન્ય રીતે રાજભક્ત શીખોજ એટલે દૂરથી પોતાના દાકરાઓને મોકલે છે. જે રેલવે મજુરોમાં તપાસ કરી છે અને તેઓમાંના ઘણા આ સગ પામેલા બે ભાઈઓને ઓળખે છે; અને તેઓ બધાનો અભિપ્રાય એવો છે કે તે ભાઈઓ તદ્દન નિર્દોષ છે, અને આ કેસ તેમના શત્રુઓએ તેમની સામે ખોટા ઉભા કરેલો છે.

(ઇ) આ લોકોની સામેનો પુરાવો એક મુદ્દાથી ખોટા પડે છે. તે એ છે કે એના એજ મજુરોએ મંગલસિંહ પણ રેલવે સ્ટેશને હાજર હતા એ તરીકે મંગલસિંહને પણ ઓળખી બતાવ્યો છે. હકીકત એમ બની છે કે તે જે દિવસે મથનના સ્ટેશને હાજર હોવાનું કહેવામાં આવે છે તેજ દિવસ તે જગતસિંહ સાથે ખાલસા કૉલેજમાં રહેતો હતો. અને વાઈસ પ્રિન્સિપાલ અને કૉલેજમાં કામ કરતા બીજા હોદ્દેદારો અને એવાજ બીજા વિશ્વાસ લાયક સાક્ષીઓએ તેને જોયો હતો. જગતસિંહને માટે રજા લેવાને તે (મંગલસિંહ) મારી પાસે આવેલો પણ ખરો. ડેપ્યુટી કમિશનરને આ બાબત મેં લખ્યું અને કહ્યું પણ ખરું. કોર્ટમાં આ ખબર પડવાથી મંગલસિંહને તરત છોડી મૂકવાનો હુકમ થયો. હું સૂચના કરું છું કે જગતસિંહ અને મધરસિંહ, જે મંગલસિંહની ગેરહાજરી સાબીત થઈ હતી, તેનાજ ભાઈઓ છે એમ કોર્ટના સમજવામાં આવ્યું

હોત તો તેમને ઝોગખી બતાવવાનો પુરાવો મોટો છે એમ કોર્ટ માન્યું હોત, કંઈક કે જે મજૂરોએ ભગતસિંહ અને મધરસિંહને ઝોગખી બતાવ્યા હતા તેમણે મંગલસિંહને પણ ઝોગખી બતાવ્યો હતો.

(સહી) જી. એ. વૉથન,

પ્રિન્સિપાલ

ખાલસા કોલેજ, અમૃતસર.

(જુલાની નં. ૧૧૩)

મી. વૉથનનો પત્ર બતાવવા ઉપરથી આ પસંદગીને તુરતાતુરત છોડી મૂક્યા હતા. પણ તેમને જેમ જગતસિંહ મળી ગયો તેમ દરેક માણસને મી. વૉથનના હોદાનો માણસ ઝોગખતો હોય તેવો મધ્યસ્થ મગી શકે નહિ.

ગિરાનસિંહ સુનાવણીનું વિગતવાર બ્યાન આપે છે. એક રેલવે બાણુએ ઝોગખી નહિ શકું એમ કહ્યું, ત્યારે લંબરદાર અને ઝૈલદાર તેને કેવા મનાવતા હતા અને એક માણસ નવાંપિંડની બહાર હતો તેને કેવી રીતે ઝોગખી બતાવવામાં આવ્યો અને તક-સીરવાર ઠરાવવામાં આવ્યો તે ગિરાનસિંહ કહી બતાવે છે.

મી. બૉઝવર્થ રિમય કેટલાએક કેદીઓ ઉપર કામ ચલાવતા હતા, ત્યારે મંગલસિંહ હાજર હતો કે નહિ એમ સુરેનસિંહને તેમણે પૂછ્યું. તે કહે છે: "મેં કશું તે ત્યાં હાજર ન હતો. પણ કેટલાએક લોક જેવા કે ત્વાલાસિંહ ઝૈલદાર અને જીવનસિંહે કહ્યું કે તે હંગા-મામાં હાજર હતો. આ ઉપરથી મી. બૉઝવર્થ રિમયે મને એકદમ પણ માસની સગ કરી. ધબનસિંહના બનાવને દિવસે મંગલસિંહ અમૃતસર હતો એમ ખાલસા કોલેજના પ્રિન્સિ-પાલના પત્ર ઉપરથી પછી માલમ પડ્યું ત્યારે મને છોડી મૂક્યો." (જી. નં. ૧૧૪). અમે માનીએ છીએ કે સુરેનસિંહને ખોટા સોગન ખાવાના ચુન્દા માટે સગ કરી હતી. તે લંબરદાર હતો. મી. વૉથનના કાગળને લીધે પૂરી સગમાંથી તે બચી શક્યો; પણ તે નિર્દોષ છે એમ સાબીત થયું છે, છતાં તેને બરતરફ કરવાનો હુકમ હજી કાયમ રહેલ છે.

સોહાનસિંહને પણ આજ કારણસર સગ કરવામાં આવી હતી, અને તેને વિષે પણ આજ પ્રકારની ખબર મળવાથી જુદા કર્યો હતો. તે પણ લંબરદાર હતો અને સુરેનસિંહની માફક બરતરફ થયેલ છે. (જી. નં. ૧૧૫)

ખુશાલની સ્ત્રી નંદી પોતાના દીકરા વિષે જુલાની આપતાં કહે છે, "બચાવ માગ્યો પણ નહોતો. ખરી હકીકત એ છે કે જેની સામે રેલવે મજૂરોએ રિપોર્ટ કર્યો તેને સગ કરી. કોઈપણ માણસને તેને પોતાને કાંઈ કહેવું છે કે નહિ તે પૂછ્યું નહોતું. તેમના કાટ (ગામ) ના એક માણસે આ રીત સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેને શીયમના ઝાડ સાથે પાંધીને સખ્ત કટકા લગાવ્યા." (જી. નં. ૧૧૬)

ખીજ જગાએ બન્યું હતું તેમ નવાંપિંડમાં પણ અમલદારોએ કાવે તેમ લોકોનો માલ લીધો. આવી રીતે હીરાસિંહને ત્યાંથી લોટ, દાળ, ખાંડ, વી અને દૂધ ચક્રને રૂ. ૧૦૮ નો માલ ઉપડી ગયો હતો. લોકોએ કાળો કરીને તે બીચારાને પેસા આપ્યા હતા.

(જી. નં. ૧૧૮)

કિશનચંદ કહે છે કે મિ. પેતી અને મિ. ઝાઝવર્થ સ્મિથની સ્વારીના માણસોને અને બીજાંઓને તેણે રૂ. ૪૦૦ નું સીધું સામાન આપ્યો હતો. ગામ લોકોએ એ એ હિસાબ પતાવ્યો હતો. (લુ. નં. ૧૧૯)

કદાનસિંહની પત્ની જવાહી કહે છે કે, ‘મહારા ૭૦ વરસના છુલરગ અશક્ત ધણીને પણ પદડવામાં આવ્યા હતા. પહેરા ઉપરના સિપાઈઓ પૈસા લીધા સિવાય અમને અમારાં સગાંને ખાવાનું પણ આપવા દેતા નહોતા. મારે પણ બીજાંની માફક માણસ દીઠ દરરોજ એક રૂપીએ આપવો પડતો.’ (લુ. નં. ૧૨૦)

નન્દસિંહ કહે છે: ‘આખા ગામની વસ્તીમાંથી દશ વરસ ઉપરના પુરૂષોને બોલાવ્યા હતા. તડકામાં તેમને સ્વાસ્થી સાંજ સુધી દારબંધ બેસાડી રાખતા. મી. ઝાઝવર્થ સ્મિથ ત્યાં હતા. મારા બાઈ ભગવાનસિંહે ઉભા રહી હાથ જોડીને કહ્યું કે તે નિર્દોષ હતા અને તેણે કશો ગુન્હો કર્યો નહોતો. આ ઉપરથી મી. ઝાઝવર્થ સ્મિથ ગુસ્સે યઈ ગયા અને તેને માર મારવાનો હુકમ કર્યો. એક દોરકું મંગાવ્યું તે સતર ચોકીદાર લઈ આવ્યો અને તેનાથી તુરત ભગવાનસિંહને બાંધ્યો. સતરને સોડી મારવાનો હુકમ કર્યો. તેણે ૧૨ કટકા વગાવ્યા. મિ. ઝાઝવર્થ સ્મિથ ત્યાં તેની પાસે ઉભા હતા અને તેમણે કહ્યું કે ‘મરી બંધ તોયે મારે કંઈ કિંતા નથી.’ તે બેલાન યઈ ગયો અને તેના મોઢામાં પાણી રેડ્યું તે પછી થોડી વારે તે શહિદમાં આવ્યો. તે પછી તેને સળ-પરપેકટર લઈ ગયા અને ફેદ કર્યો. આથી બધા લોકો ખેંચી ગયા અને કોઈ બોલવાની હિંમત કરી શક્યું નહિ. શંકાની આસપાસ પિસ્તોલો સાથે સોઝરો ઉભા હતા અને મિ. ઝાઝવર્થ કહ્યું કે જે કોઈ બોલશે તેની આંત્રી વહે થશે.’

આ ગામને રૂ. ૧૦,૦૦૦ દંડ નાંખવામાં આવ્યો હતો. છેલ્લા રવિના પાક વખતે આમાંનો ત્રીજો ભાગ વસુલ કર્યો હતો. (લુ. નં. ૧૨૨)

જાહેર થયા પહેલાં ગોળીખારો થયા હતા. હવે રા. સા. શ્રી રામમુદ ધણી વરસના સખ-
 ડિવિઝનલ ઓફિસર છે અને તેમણે આ પ્રાંતમાં ૧૯૧૮ના ઓગસ્ટથી નોકરી કરી છે; એટલે
 તે લોકોને ઓળખતા હતા. ગોળીખારને માટે તે હાથે કરીને મુખ્ય જવાબદાર બન્યા છે અને
 પાંડિત જગતનારાયણની આગળ જીભાની દરમિયાન જ્યારે તે ફસાયા, ત્યારે તેણે કહ્યું કે
 ફેજદારી કામ ચલાવવાના કાયદાની રૂંચે તેને સત્તા હતી. શા ઉપરથી ગોળીખાર કરવાના
 અનુમાન ઉપર તે આવ્યા એમ સર ચિમનલાલે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું, “લોકો ત્યાં બેગા
 થઈ ગયા છે એમ અમારા જાણવામાં આવી ગયું હતું અને એને માટે વિશ્વાસલાયક
 ખાતમી હતી.” તે ફરીથી કહે છે: “મારા સાંભળવામાં આવી ગયું હતું કે સુહારખાનાના
 લોકો બજાર છુટવા દોડતા હતા.” સરચિમનલાલે પૂછ્યું: “એટલે કાંઈ વધારે તપાસ કર્યા
 વિના તમે ગોળીખાર કરવા લાગ્યા?” હા, અમે ગોળીખાર કરવાનો નિશ્ચય કરી દીધો હતો,
 એવો જવાબ મળ્યો. તેને પછી પૂછ્યું: “તમારા મનમાં એમ હતું કે તમારે તાસ ઉપ-
 નવવાનો હતો?” તેણે જવાબ આપ્યો: “જરૂર પડે તો બેશક. અને અમને જરૂર જ-
 શ્યાઈ.” સર ચિમનલાલે પૂછ્યું, “અને એ ગોળીખાર પછી તમે સ્ટેશન તરફ આગળ
 ગયા?” તેણે કહ્યું: ‘હા.’ પછી રાયસાહેબે લોકોની હીલચાલ વર્ણવી.

સ—લોકો હરતા ફરતા હતા એમ કહીને તમે શું કહેવા માગો છો? તે લોકોને તો
 નહોતા કરતાને?

જ—ના, તે વખતે નહોતા કરતા. લોકો ગામમાં જાગ્યાવ કરતા હતા.

સ—ગામમાં જાગ્યાવ કરવામાં તેમનો હેતુ શો હતો તે તમે નથી જાણતા?

જ—તેમનો હેતુ બખ્તરવાળી ટ્રેન ઉપર હલ્લો કરવાનો હતો.

સ—તેઓ બખ્તરવાળી ટ્રેન ઉપર હલ્લો કરવાને બેગા થાય છે, એમ તમે દૂરથી
 શી રીતે જાણી શક્યા?

જ—કમલાગ્યે મારા મગજમાં વિચાર છે તે હું કહી શકતો નથી.

સ—માફ કરો, લાલા! તે વખતે તમારી પાસે એવું અનુમાન કરવાનાં શાં શાં
 સાધન હતાં અને તમે શું જોયું તે આપણે વિચારીએ છીએ. તમે લોકોની હીલચાલની
 વાત કરો છો ત્યારે તે હીલચાલ ખરેખરી શી હતી તે હું જાણવા માગું છું. મને મહેર-
 ખાની કરીને કહેશો?

જ—હું કહી ગયો કે તેઓ જતા હતા અને આવતા હતા, અને હું ધારું છું કે
 તેઓ બેગા થતા હતા.

સ—શા હેતુથી તે તમે કહી શકતા નથી?

જ—કાંઈક ખરાબ હેતુથી તેઓ બેગા થતા હતા.

સ—ફટલાએક લોકો ગામમાં જતા હતા અને ફટલાએક બહાર જતા હતા, તે ઉપ-
 રથી તમે એવું અનુમાન કર્યું કે તેઓ કાંઈક ખરાબ હેતુથી બેગા થતા હતા?

જ—તેમણે અમારી બખ્તરવાળી ટ્રેન જોઈ અને જતાં તેઓ સંતાઈ બંધ નહિ,
 પછી શું અનુમાન થાય?

હવે આ જીવાની રાય સાહેબે ૧૭મી ડિસેમ્બરે આપી હતી. તે વખતથી બહુ અંગાઉ અમે અમારા તરફથી પુરાવો ભેગો કર્યો હતો, અને ફક્કી ડિસેમ્બરે અમારામાંથી એક તેની ખાત્રી કરી નોંધ હતી તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે કોઈ ટોળું ભેગું થતું નહોતું અને તેમણે લોકોની જે આવગળ નોંધ હતી તે તેમણે ધારી તે કરતાં ઘણી જ ઉલટા પ્રકારની હતી. લોકો બહાર જતા હતા અને ખીકના માર્યા સંતાતા હતા.

એક બટ નામે દુલાસિંહ જે સમજીને બોલે છે, અને જેને એ ક્રિસ્તાની રજેરજ ખચર છે તે કહે છે: “ જે માણસો ખીકના માર્યા ગામ છોડીને નાસતા હતા, તેમના તરફ તેમણે મશીનગન છોડી. મશીનગનના બારમી ત્રણ માણસોને ધાયલ થઈ પડતા મેં જોયા. કમિટીના મેંબરે મૌલાખલ્લ અને કરતારસિંહ પણ ગાડીમાં હતા. (જી. નં. ૪૬૮)

ગણપતમજ કહે છે: “ મશીનગનના ગોળીબારે લાંબા વખત ચાલ્યા અને લોકો અહીં તહીં નાસવા લાગ્યા.....૧૭મા એપ્રિલે પણ એજ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું. ઘિટિશ સોલજરો મશીનગન સાથે આવ્યા. તેઓ ટ્રેનમાંથી ઉતર્યા અને જે લોકો અહીં તહીં નાસવાગ કરતા હતા તેમના ઉપર ગોળીઓ છોડી.” (જી. નં. ૪૫૮.)

આવી રીતે જે કે લશ્કરી કાયદા પહેલાં ગોળીબાર કરીજ ન શકાય એટલે સુધી તો અમે નહિ દેહીએ, પણ સખ-ડિવિઝનલ આફિસરે જે ગોળીબાર કર્યો તે ઉતાવળમાં, વખત પહેલાં, વિવેક વિના અને ખીક અથવા અતિ-ઉત્સાહને લીધે કરેલો હતો એમ અમે માનીએ છીએ. લોકોમાં ત્રાસ વર્તાવવો એ કાંઈ અમલદારોનું કામ નથી. તે બળતી નહિ પણ નખબાઈની, ન્યાય કરવાની નહિ પણ અન્યાય કરવાની નિશાની છે. જેના મનમાં પાપ હોય તે જ ત્રાસ વર્તાવવાનો રસ્તો લે. અમે કચુલ કરીએ છીએ કે આગ લગાડવામાં આવી, લૂટો થઇ, તારનાં દોરડાં કાપવામાં આવ્યાં, એ બધાં કૃત્યો ખરાબ, નાહક અને શરમભરેલાં હતાં, અને ગુ-હેગારોને યોગ્ય સગ્ન જરૂર ધટતી હતી; પણ લોકોએ ગમે તે કહ્યું હોય તેથી, આંખો મીચીને જે ગોળીબાર થયા હતા અને જેથી નિર્દોષ માણસો મરી ગયાં, અને જેથી કેટલાંએ નિર્દોષ માણસો જીવંત અપંગ થઇ બેઠાં તે કૃત્યો અને ખીજાં જે જંગલી કૃત્યો એક આખા જનસમૂહને “ ત્રાસ પમાડવા ” માટે કરવામાં આવ્યાં હતાં તેનો કાઠપણ રીતે ખયાવ થઇ શકે એમ નથી.

ખીજાં કૃત્યો વસ્તેઓએ અંશે બધી જગ્યાએ એનાં એજ હતાં. સોલજરોએ ચલાવેલી લૂંટ સંબંધી પુરાવો ખીજા કરતાં સુહારખાના સંબંધી વધારે મજબુત અને જરૂરમાં વધારે છે. ટારને જેરલુલમથી પકડીને સોલજરો માટે દહોવારાવી જવામાં આવ્યાં હતાં. ખરડાં, વાસણ, ખાવાના પદાર્થો, માલોકની જેરહાજરીમાં પણ લઇ જવામાં આવ્યા હતા. માર્શલ હોના અમલ દરમિયાન લોકોના માલને ઘણેલા નુકસાનનો અડસદો કાઢવો પણ મુશ્કેલ છે.

સમ્યાસિંહ કહે છે કે, “ પોલીસ મને ખીકવારાવીને મારી પાસેથી એક બિજાનું લઈ ગઈ, તે દલુ પાંખું મળ્યું નથી ” (જી. નં. ૪૪૯)

ગામન કહે છે કે “ જે સિપાઈઓ ત્યાં આવ્યા હતા, તેઓ તેમના પોડને ખચવવા જેરલુલમથી મારો મોલ ઉપાડી ગયા ” (જી. નં. ૪૬૪)

મોહનલાલ કહે છે કે “ ત્યારે મિ. યાઝવર્થ રિમથ અહીં આવ્યા, ત્યારે ૩. ૪૫ની કિંમતને સીધુંસામાન લઈ ગયા હતા, પણ તેની કિંમત મને હજી મળી નથી. ”
(જી. નં. ૪૭૪)

હવેલીરામ કહે છે કે “ મારી દુકાન અને ઘરને ૧૦ કે ૧૫ દિવસ તાણું દેવામાં આવ્યું હતું.....મંડીની વણી દુકાનોની જડતી લેવામાં આવી હતી. ષિટિરા સોલ્જરો મંડીમાં ફરતા અને લોકો પર જીલમ ગુન્ગરતા. તે દુકાનમાં પેસી જતા અને મરજીમાં આવે તે લઈ જતા.....સોલ્જરોએ મારી પાસેથી વેચાતું લીધું તેમાં કથાના પૈસા આપ્યા નથી. ”
(જી. નં. ૪૫૩)

ગણુપતમલ કહે છે: “ પોતાને ખાવા માટે તેઓ નગર પડે તે લઈ જતા. મરઘી, ઈંડાં, બકરીઓ અને દૂધ, લોકો પાસેથી નોરેજીવમથી છીનવી લેવામાં આવતાં. પોલીસના માણસ લોકો પાસે આવીને પધારીઓ માગતા અને લોકો બહુ બંધી ગયા હતા એટલે તેમને આપવી પડતી. હજી સુધી તે પાછી મળી નથી. પોલીસ મારી પાસેથી બેંસતું દૂધ નોરેજીવમથી લઈ જતા અને મારાં છોકરાંને ખાવા કાંઈ રહેતું નહિ. મેં એક પચારી આપી હતી તે હજી પાછી મળી નથી..... માર્શલ લોના અમલ દરમિયાન લશ્કરનાં માણસોના સીધાસામાનનો ખરચ પૂરા પાડવા મંડી ખાતે ૩. ૨૫ અને ગામ ખાતે ૩. ૧૦ મારે આપવા પડ્યા છે. ”
(જી. નં. ૪૫૮)

ફેટલાએક દુકાનદારોએ લશ્કરી ખાતાને સીધું સામાન આપ્યું હતું. તેમણે આપેલ ચીજોની યાદી અમલદારો તરફ મોકલી આપી હતી. ગુજરાંવાલાના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેમને આ જવાબ વાળ્યો હતો: “ આ પૈસો હવે કાંઈપણ રીતે મળી શકે તેમ નથી, એમ જણાવીને આ અરજી સર્જન-ઈન્સ્પેક્ટરને મોકલવી. અરજદારોને સમજાવતી આપવી કે તેઓ આપણને વારંવાર તરફી ન આપે. ”

ગામનાં લોકોને થોડા દિવસ મોલ કાપવાની બંધી કરી હતી. કાંઈ કાંઈના મોલ તો, કાંઈપણ વાજળી કારણ સિવાય, ખાલસા કરવામાં આવ્યા હતા. મિ. યાઝવર્થ રિમથે આ કૃત્યો ખરી રીતે કથુલ કરેલાં છે. આ ભાગ, એટલે સાંગલા હિલ અને શેખુપુરાની વચ્ચેના ભાગના માર્શલ લોના અમલને માટે તેઓજ મુખ્યત્વે જવાબદાર છે.

શાનસિંહ કહે છે: “ મારા મોલને નુકસાન થયું તેથી લગભગ ૩. ૨૦૦૦ ની મને ખોટ ગઈ. ”
(જી. નં. ૪૫૪)

જીવાયા કહે છે: “ શેરસિંહના ખેતરની પાસે ડા કિવસ્લામાં મારા વણા ઉભા હતા, તે લશ્કરના માણસો થોડાને માટે કાપી લઈ ગયા અને મને તેને માટે એક પૈસો પણ પર-ખાઓ નથી. મેં એમ ન કરવાને કહ્યું, ત્યારે લીચો ચારો નહિ લઈ જવા દો તો સાંહેબ આગળ લઈ જઈશું અને સગા કરાવીશું એમ કહીને મને ધમકી આપી. ”
(જી. નં. ૪૫૬) ગણુપતમલ કહે છે: “ એવો દુકમ પણ કર્યો હતો કે જે હાજર હોય તેમણે બધાએ ગામમાં રહેતું અને ધડોના મોલ લેવા ખેતરમાં ગામ છોડી જતું નહિ. તેણે પટવારીને ખેતરનો પહેરો રાખવા દુકમ કર્યો; એવી મતલબથી કે લોકો ધાન્ય લણી લે નહીં, અને પોતાનાં ઘેરને ચાર ખવરાવી દે નહીં કે તેની સંભાળ લઈ શકે નહિ. ”

આ પ્રમાણે થવાથી દોર ગને ત્યાં ફરતાં અને મોલનો નાશ થતો. કેટલોક માલ લશ્કરના માણસોએ ખગાડ્યો. અનાજ પાક્યું હતું તેની ચાર આતી અમારા ધરમાં આવ્યું.
(ભુ. નં. ૪૫૮)

જે કહેવાતી સુનાવણીઓ થઈ અને તે પહેલાં જે વિધિઓ થઈ તે વિષે અમે આ પહેલાં બીજી જગ્યાઓને માટે જે કહી ગયા છીએ. તેજ હકીકતને ટેકા આપનારી હકીકત અહીંની જુથાનીઓમાં પણ લેલી છે. મિ. ડોડરમલ કહે છે કે ઓળખી બતાવવાની પરેડ ચાલતી હતી ત્યારે મિ. બૉઝવર્થ રિમથે કહ્યું, “મારે મોટાં માણસોજ નોંધએ છે, તેઓ “ ગંદી મખખી ” છે. મારે સાધારણ માણસોનું કામ નથી. ” સરદાર કરતારસિંહે આ સાક્ષીને ઘણા પૈકી એક ગુન-હેગાર તરીકે બતાવ્યો હતો. “ મેં તેને તરત જ ચેતવ્યો અને પૂછ્યું, કે મને ત્યાં માટે બતાવે છે. ” તેણે કહ્યું કે, “ હું કારણ બતાવી ચકતો નથી કારણ કે ગુમચર ખાતાએ મને કારણ બતાવવા ના પાડી છે. જે કહેવામાં આવે તે કરવું જ પડશે. એનું અમને કહેવામાં આવ્યું છે. ” (ભુ. નં. ૪૫૦) તેના ઉપર કામ ચાલ્યું હતું પણ માર્શલ લૉ કમિશને તેને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂક્યો હતો. કંશીરામ કહે છે: “ ડેપુટી કમિશનર આગળ જે બચાવનો પુરાવો અમારે આપવો હતા તે આપવાં લીધા નહિ, તેમજ કોઈની જુથાની લખી લીધી નહોતી. ” (ભુ. નં. ૪૫૧) માયાસિંહ કહે છે. કે, “તેનો દીકરો ઉત્તમરાસિંહ દવા લેવા બહાર ગયો હતો અને બીજાની સાથે તેને પકડ્યો હતો. તેણે વાધા લીધા અને “ તે ઉપરથી લંગમ સાહેબે (એટલે મી. બૉઝવર્થ રિમથે) તેને ઝાડ સાથે બધાંઓ અને ૨૫ ફટકા મરાવ્યા.....તેને ૧૦ દિવસ ઝોરડીમાં પૂરી મૂક્યો અને કેનાલ રેસ્ટ હાઉસમાં ત્યારે તહેમતદારને ઓળખી બતાવવામાં આવ્યા, ત્યારે તેને કોષએ ઓળખી બતાવ્યો નહિ એટલે તેને છોડી મૂક્યો. ” (ભુ. નં. ૪૪૮) હવેલીરામ કહે છે: “ એક દિવસ મોટીદાર લાધાસિંહે બધા મંડી-વાળાને અખર આપી કે બધાએ બીજે દિવસે સવારે કેનાલ બંગલામાં હાજર થવું; હાજર નહિ થાય તેની મીલકત ખાલસા કરવામાં આવશે. બીજે દિવસે સવારે અમે કેનાલ બંગલે ગયા અને ત્યાં ઠાંઈ ખાધા પીધા વિના અમારે બેસી રહેવું પડ્યું. ૧૨ વાગે બપોરે અમને તડકામાં ઉભા રાખતા અને એ પ્રમાણે પૂરા બે દલાક કરવું પડ્યું. લંબરદારની સચના પ્રમાણે મજુર જેને બતાવતો તેને પકડીને પોલિસ સ્ટેશને લઈ જતા. તેમને ખાવા પીવા ઠાંઈ આપતા નહિ અને જે કોઈ માણસ તેને ઠાંઈ ખાવાને કે પીવાને આપવાની ધરજા બતાવતો, તો તેને મારતા અને ગાળો દેતા. બીજે દિવસે તેમને લાહોર લઈ ગયા, તેમને કુકરીઓ કરી લઈ ગયા હતા, અને તેમને સગવળો વાંચી સંભળાવી હતી. ”
(ભુ. નં. ૪૫૨)

પાસે એક આરમ ઘોડો હતો. પોલિસ સમ-ઇન્સ્પેક્ટર અત્રીમહાદે કચું કે જે મારો ભાઇ ઘોડો આપે તો તે તેને છોડી દે. મારા ભાઇએ કચું કે તે નિર્દોષ હતો અને ઘોડો મૈદત તો ન આપે. આ ના પાડવાથી પોલિસ સમ-ઇન્સ્પેક્ટર બલુ ગુસ્સે થયો, અને કચું કે તે તેના ઉપર વર્ણ તહોમતો મૂકશે. તેણે પહેલું તો એ કચું કે એક રેલવે ખાણુની કેટલી એક ચીજે જાળીમાની મારા ભાઇના ઘરમાં મૂકી અને પછી તપાસ કરીને તે ચીજે તેના ઘરવાંથી બહાર દઢાવી... પોલિસના સમ-ઇન્સ્પેક્ટરે ગને કચું કે મારે મારી આમડીનો અપ હોય તો તેને રૂ. ૫૦૦ આપવા. મેં આપવા ના પાડી અને તે ઉપરથી મને પણ મારા ભાઇની સાથે 'અક્ષાન' કરવામાં આવ્યો. પણ પછીથી મારી આજે ડાહની પાસેથી રૂ. ૫૦૦ ઉઠીના લઇને શેખુપુરા ચાક મનોરાના મુંદરસિંહ જાગીનદારની મારફત સમ-ઇન્સ્પેક્ટરને પહોંચતા કર્યાં. તે ઉપરથી પોલિસ સમ-ઇન્સ્પેક્ટરે મને છોડી મૂકવા વચન આપ્યું..... સમ-ઇન્સ્પેક્ટરે, જે માણુસો મારી સામે જુગાની આપવાનાં હતાં તેમને અટકાવ્યાં પણ તેમને બદલે એક સાધારણ સાક્ષી મૂક્યો. એવી રીતે પુરાવો બોઈએ તેવો ન મળવાથી મારો છૂટકારો થયો. (જુ. નં. ૪૫૪) એક આંધળા માણુસને પણ સુખે રહેવા દીધો નહોતો. લાલામજૂ કરીને એક આંધળા માણુસ હતો. તેને તેનો દીકરો રજુ કરવાનું કહ્યું, અને તે દીકરો ત્યાં હાજર નહોતો એટલે તેને કેદ કર્યો અને તે છોડરાની મા તેને લઇ આવી ત્યારે જ તેને જતો કર્યો. (જુ. નં. ૪૬૭) ગણપતમજ કહે છે કે. મિ. જોહનર્થ રિમથે ગાંમના લોકોને બેગા થવાનો લુકમ કર્યો હતો અને જે ન આવે તેની મીલકત ખાળી નાખવાનું અને ખાલસા કરવાનું કહ્યું હતું. તે કહે છે:— "આવી રીતે બધા લોકો બ્હીકના માર્યા દરઆર સાહેબમાં બેગા થયા. લંગડા સાહેબે પટવારીને વસ્તી પતકનો રિપોર્ટ લાવવા લુકમ કર્યો. શેખુપુરા ઉખુડી લાલા શ્રીરામે જેઓ હાજર નહોતા તેમનાં નામ રિપોર્ટમાંથી વાંચી ગતાવ્યાં. સ્ત્રીઓને પોલિસ મારફત જોલાવી. સાહેબે તેમને જોનજોતાના ધણીને રજુ કરવા લુકમ કર્યો, અને કચું કે તેમ નાં ચાલ તો તેમનાં ઘર, ખાળી મૂકવામાં આવશે અને મીલકત ખાલસા કરવામાં આવશે. આ લુકમ આપ્યા પછી સ્ત્રીઓને જવાનું કહ્યું; અને ગેરવાજર હતા તેમના જે ભાઇઓ અને ખાપ ત્યાં હાજર હતા તેમને પકડીને લઇ ગયા." તે આગળ કહે છે " પકડેલા માણુસોને ૧૦ કે ૧૨ ની દુકડીઓમાં લઇ આવ્યા અને દરેકને જે વસ્તીની કેદની અને રૂ. ૨૦૦ ના દંડની સજા કરવામાં આવી. કેસો પુરાવો લીધો નહોતો. માત્ર તેમને માફી માગવાનું કચું અને લોકોએ કચું 'સાહેબ અમે નિર્દોષ છીએ; જે અમે કાંઈ કચું હોય તો અમને માફી આપો.'

(જુ. નં. ૪૫૮)

સરદાર હરનામસિંહ કહે છે કે તે સરકારને રૂ. ૪૦૦ નું મહેસુલ ભરે છે અને તેણે રૂ. ૮૦૦નાં વાર ઝાંડો લીધાં હતાં. તે રૂ. ૬૦ નો ધરવેરા ભરે છે. તેના બાઈ ખુશાલસિંહને પકડ્યો હતો. તેણે પોતાના બચાવને માટે મી. માર્ટિનેને રૂ. ૧૦૦૦ આપીને રોક્યો હતો, પણ તે કહે છે કે "કાઈએ તેને વડીલાત કરવા દીધી નહિ. કાઈએ બચાવના સાક્ષી તો હાજર હતા છતાં લીધા નહીં, તેમ તેમને જોલાવ્યા પણ નહિ. પાંચ મિનિટનાં ખુશાલસિંહના કેસનો નિકાલ થઈ ગયો." તે કહે છે "બધા સક્ષિત મુકામામાં મિ. જોહનર્થ રિમથ અથવા પોલિસનો જે ઇન્સ્પેક્ટર હાજર હોય તે તહોમતદારને નીચે

આચાર્ય હતા તેનું કારણ ખતાવ્યા સિવાય છેવટે તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. શેખુ-પુરાને ખાસ બનાવ એ હતો કે દસ વર્ષ ઉપરના બધા પુરૂષો પાસે તેમને ખાસ હલકા પાડવા માટે એક વિદ્યાળ જમીનને કાનુ દેવાવવામાં આવ્યું હતું. કહેવાતી તપસના કામને માટે સાત દિવસ સુધી વહાણાયા તે સાંજ સુધી તેમને ખેસાડી રાખવામાં આવતા. ખીજ જગ્યાઓની માફક વિદ્યાર્થીઓને પણ હાજર રહેવા પડતું.

એક ૬૦ વરસની ઉંમરના, આઝર્સ વરસની સરકારી નોકરી કરી ઇન્સ્પેક્ટર ઓફ પોલિસ તરીકે ફરાગત થયેલા વૃદ્ધ હંબરદારને પકડવામાં આવ્યો હતો. કારણ માત્ર એટલું જ કે તેના છોડાઓને બોલાવ્યા ત્યારે તેઓ શેખુપુરામાં હાજર નહોતા. તેની મિલકત જસ કરી લેવામાં આવી અને તેના એકુનોને ખેતરમાંના કાસ કાપવાની મનાઇ કરવામાં આવી.

સોલજરોએ અને પોલિસોએ લોકોનો માત્ર ધાવે તેમ લીધો. ખીજ જગ્યાઓની માફક અહીં પણ પુરાવો આપવા દબાવ્યું કરવામાં આવ્યું હતું અને ખીજ જગ્યાની માફક ન્યાય ઉંધા વળ્યો હતો. વિશેષ એટલું બન્યું કે મિ. બોઝવર્થ સ્મિથે વકીલોનો વકીલાત કરવાનો લક્ષ બંધ કરાવતાં તેમનાં નામો હાઇકોર્ટમાં રિપોર્ટ કરી મોકલ્યાં. લગભગ ૭૦ જુવાની-માઠી અમે ૩૦ વીણી કાઢી છે, અને તે ઉપરની બધી હકીકતને ટેકા આપે છે.

સરદાર છુટાસિંહ, ખી. એ. એલ. એલ. બી. ડિસ્ટ્રીક્ટ વૉર લીગના સભાસદ હતા. તેણે લશ્કરની ભરતીમાં મદદ કરી હતી ને તે સેવાને માટે તેને સર્ટિફિકેટ મળેલું છે. તે કહે છે કે તે બંને દિવસ ખીજે શકાયલા હતા તેથી તેણે એકે હજારમાં લાગ લીધા નહોતા. ૧૪મી એપ્રિલ વિષે લખતા તે કહે છે, “કાંઈ જગ્યાએ કાંઈ ટોણું બેયું થયેલું દેખાતું નહોતું. કાંઈ જગ્યાએ સરકાર કે સલાથી વિરોધ દર્શાવ કરવામાં આવેલું જણાતું ન હતું, અને લોકો તરફથી કાંઈ નવાજૂની યજ નહતી.”

બીજા રશાનિક વકીલોની સાથે તેમને ૧૯મી ની સવારે ઓચિંતા પકડવામાં આવ્યા હતા. “તોફેલી બેચેનેતવાળી ભરીઅંદુક વાળા પચીસેક સોલજરોના કબજામાં અમે હતા. આ સ્થિતિમાં અમને શહેરમાં ફેરવ્યા હતા અને અમારા ગામના બીજા માણસોની સમક્ષ ગંદી જગા ઉપર અમને અનેક વાર બેસવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. અમારી નામોશી ભરેલી દશાનું લગભગ એક કલાક સુધી પ્રદર્શન કર્યા પછી અમને એક બખ્તરાળી ટ્રેકન તરફ બેવડી ઝડપે ચલાવ્યા.”.....મારી તબીબત સારી નહોતી એટલે હું બીજાની સાથે કદમ ઉપાડી શકતો નહોતો. આથી મને ગાળા દીધી, મારી ઠંઠા મરકરી કરી, અને મને લાકડીથી માર્યો. “કેદીઓને લાહોર લઈ જવામાં આવ્યા, ત્યાં જતાં બે કલાક લાગ્યા. દિશાજંગલ જવાની રજા મળતા તેમણે વારંવાર માગણી કરી, પણ પહેરેદારે રજા આપી નહિ અને સાંજે મોડે સુધી કાંઈ ખોરાક આપવામાં આવ્યો નહોતો.” રેલવે સ્ટેશનથી લાહોરની સેન્ટ્રલ જેલમાં અમને લઈ ગયા. ત્યાં અમારા દાય બાંધ્યા અને અમને એકાન્ત ધાસની આરોગ્યમાં મોકલ્યા. આવી રીતે આઠેક દિવસ અમને રોડી રાખ્યા અને તેમાં અમારે ભારે મુશ્કેલીઓ અને દાડમારી બોગવરી પડી. “તેણે આટલું જસ ન દોષ તેમ છોડી વખત પણ તેમના ઉપર અપમનોનો વરસાદ વરસાવ્યો. તેમને દાયકરી કરી શેખુપુરા લઈ ગયા. પોલિસ સ્ટેશન સુધી તેમને ચલાવ્યા. અને પછી શહેરમાં નામય તેક-

સિલદારના ધર સુધી તેમને લઈ ગયા અને ત્યાં તેમને છેવટે છોડ્યા. આમ કરવાનો તેમનો હેતુ તેમની મસ્કરી કરવા સિવાય બીજો કશો નહોતો. (જી. નં. ૪૮૬)

લાલા ઉશનકરાય. બી. એ; એલ. એલ. બી. નવ વરસથી પહેલા દરબાના વફીલ તરીકે ધંધો કરે છે. વંશપરંપરાથી તે બે ગામના લંબરદાર છે, સારી જમીન જમીનના માલીક છે, અને હાલના કાળમાં તેમણે સતત મદદ કર્યા કરેલી છે. તે કહે છે: “ ગયા એપ્રિલ સુધી મેં કોઈપણ રાજકીય સભામાં લાગ લીધો નહોતો. ” ૧૫મીની સવારે સખ-ડિવિઝનલ ઓફિસરે તેને બોલાવી મંગાવ્યા. કાયદો અને બંધોબસ્ત જળવી રાખવાને તેણે પોલીસની સહાયમાં કામ કરવા વચન આપ્યું. તે જ સાંજે તે સખ-ડિવિઝનલ ઓફિસર સુદારખાના ગયો. લોર્ડ હન્ટરની કમિટી આગળ આ અમલદાર કહે છે કે શેખુપુરાની શાંતિ કેવળ બહારની જ હતી, ખરી નહોતી. પણ તે સુદારખાના ગયો તે જોતાં તેણે કહેલી હકીકત ખરી લાગતી નથી. ઉપર કલા પ્રમાણે તારનાં દોરડાં કપાયાં હતાં છતાં તેણે શેખુપુરા છોડ્યું હતું એ વાત યાદ રાખવાની છે. લાલા ઉશનકરાય કહે છે કે તેણે ૧૮મીની સાંજ સુધી સ્થાનિક એક્સ્ટ્રા એસિસ્ટન્ટ કમિશનરની સહાયમાં કામ કર્યું. સખ-ડિવિઝનલ ઓફિસર આગળ તે ૧૯મીએ હાજર પણ થયો અને શેખુપુરામાં બધું બરાબર છે એમ તેણે રિપોર્ટ કર્યો. પણ થોડી મિનિટ પછી તેને તેના ઘરમાં પકડયો અને ઘરનાં બારણાં બંધ કરવા અને બહાર પહેરવા બેટલું પણ તેને કરવા દીધું નહિ. તે કહે છે, “ ગોસાંઈ મયારામ જેની ઓફિસ મારી ઓફિસથી થોડા વાર દૂર ચાપ છે, તેના આવવાની તેઓ રાહ જોતા હતા તે દરમિયાન મને ગંદી જમીન ઉપર બેસાડયો. મને થાક લાગ્યો નહોતો અને નીચે બેસવાની મારી ઈચ્છા નહોતી પણ માફ અપમાન કરવા માટે મને નીચે બેસાડયો હતો. ” લાહોરની રેલવેની કાચી બેઠક વિષે બોલતાં તે કહે છે: “ માણસને રહેવાને માટે તે તદ્દન નાલાયક હતું; કારણ કે પહેલાં જાગર તરીકે તેના ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે દુર્ગન્ધ ભારતી હતી. ” તેમના જોડા અને ફેંટા ફેદખાનાની બધાર કઠાવ્યાં હતાં. ગોહરસિંહ શીખ છે. તેણે ફેંટા ઉતારવા વાંધો બતાવ્યો અને ઉમ્મર થયાને લીધે વચમાં વિના દેખી શકતો ન હતો, માટે વચમાં રાખવાનું કહ્યું, પણ તેનું કહ્યું સાંભળ્યું નહિ. તેને જણાવ્યા સિવાય તેની લંબરદારી લઈ લીધી અને ઉપરી અમલદારને કરવામાં આવેલી તેની અપીલ સાંભળ્યા વિના કહાડી નાંખવામાં આવી.

ગોસાંઈ મયારામ-ને પણ બી. એ; એલ. એલ. બી. છે-તે કહે છે કે ધરપકડ સવારના પહેરમાં થઈ. “ અમે પૂરાં કપડાં પણ પહેર્યાં નહોતાં. રાત્રે પહેરેલાં પહેરણુ અને પાવનખાબર ફેટલાકને પકડયા હતા અને વફીલ મોલવી અલીમદીનના શરીર પર માત્ર પહેરણુ અને પોતીઈ હતાં. અમારાં કપડાં લાવવા દેવાની માગણીના જવાબમાં ડુંકીટચ ‘ના’ પાડી માત્ર બવાં ચડાવ્યાં. ” હકપૂર્વક કહેલા અપમાનના દાખલા આપતાં તે કહે છે, “ સરદાર જુદાસિંહ મોલવી અલીમદીનને, એ વફીલોને અને જમીનતસિંદને એકજ ખાનામાં પૂર્યાં અને બેસવાને બાંકડા દના છતાં અમને નીચે બેસવાનો હુકમ કર્યો. સરદાર જુદાસિંહે તે દિવસે સવારમાં પહેલાં જુલાબ લીધો હતો. તેને પેશાબ કરવા બંતું હતું, અને તેણે એક પહેરેગીરની રમ માગી પણ કંઈ વળ્યું નહીં. અને સધળાએ વારંવાર એ સંબંધે અરજ કરી તે ઉપરથી એક સોલજરે જવાબ આપ્યો: “ ગળા જાઓ તો શું ! ” બીજાં દરયો વર્ણવ્યા પછી તે કહે છે, “ જોઈએ તે હાલ-

મારી અમે ભોગવી તે કહી જાય તેવી નથી. જલનો સામાન્ય ખોરાક ઘોરને લાયક હોય છે, માણસને માટે નથી હોતો. સવારે અરધો કલાક અને સાંજે ન્હાવાને માટે અરધો કલાક માત્ર અમને કોટડીઓમાંથી છૂટી મળતી. આ એક કલાક પણ અમને પહેરેગીરે આપતા નહિ અને પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે બારણાં ઉઘાડતા અને વાસતા. ” (ભુ. નં. ૪૮૩.) સમ ડિવિઝનલ માજિસ્ટ્રેટે પહેલાં આ સાક્ષીને અને પછી બીજા વકીલોને ફટ્ટી એપ્રિલની સભામાં ન જવા એતવણી આપવા પ્રયત્ન કર્યો અને જ્યારે સાક્ષી સભામાં જવામાં કાંઈ ખોટું નથી અને સભામાં જવાથી વકીલાતની સનદને બાધ આવતો નથી એમ બતાવી શક્યો ત્યારે તેમ કરવામાં તેઓના હિતને નુકસાન થશે એમ કહીને તેમને સમજાવ્યા; અને આ સમજાવતીને ગોસાંઈ પોતાની નબળાઈથી વશ થયા તે વખતે સમ-ડિવિઝન ઓફિસર સાથે તેને રસુજી વાતચીત થઈ હતી તે આ સાક્ષી કહી બતાવે છે. પછી સમ-ડિવિઝનલ ઓફિસરે બીજા વકીલોને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે ગોસાંઈ એ સભામાં નહિ બેઠાવાને વચન આપ્યું છે. ગોસાંઈએ આ સાંભળ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, “મને માહું લાગ્યું, અને મને વિચાર આવ્યો કે બીજાઓના ઉપર વગ ચલાવવામાં સમ-ડિવિઝનલ ઓફિસર મારા નામનો ખોટા ઉપયોગ કરે છે; તેથી મેં તેને લખી નાખ્યું કે હું સભામાં જવાનો ધરાદો રાજી છું અને મારા નામનો એ રીતે ઉપયોગ કરવાનો તેને કશો હક નથી. ” (ભુ. નં. ૪૮૪.)

વકીલ, સરદાર પ્રીતમસિંહ, જે પકડાવામાંથી બચી ગયા હતા તેઓ રદમીની સાંજે લસકરી કાયદો બહાર થયા પછી તેનું મંગળાચરણ કેવી રીતે થયું તેના સાક્ષી છે. તેઓ તેનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે: “સમ-ડિવિઝનલ ઓફિસર, રાય સાહેબ શ્રીરામે પોતે ઢંઢેરા વાંચી સંભળાવ્યો અને વાંચવાનું પૂરું થયા પછી લોકોને કહ્યું કે તેઓ હજતાલ બીજી વાર પાંચે તો તેમના પર ગાળીબાર કરવાની હવે તેને સત્તા આપવામાં આવી છે. આમ કહેતાં તેણે કેટલાએક વયોવૃદ્ધ સંભવિત ગૃહસ્થોની ઢાંઢી તરફ લાકડીનો છેડા ધોંચવાની ચેષ્ટા કરી. પછી તે મશીનગનનું પ્રદર્શન જોને વિષે હન્ટર કમિટી આગળ વાત થયેલી છે તેનું વર્ણન કરે છે:—

“એપ્રિલના આખર વખતમાં કેટલીએક મશીનગનો અને બંદુકો ચઢાવેલ મોટર-ધાર સાથે કેટલાએક સિટિશ અને હિંદી સિપાઇઓએ હારખંધ ફરીને સરકારના બળનું પ્રદર્શન કરી બતાવ્યું. મશીનગનની સામા એક ટેકરાને અડાડીને કેટલાક લોકોના કટકા રાખવામાં આવ્યા હતા. પછી મશીનગનો ચલાવી તેની ગાળીઓ પેલા લોકોના કટકા સોંસરી નીકળી ગઈ હતી તે કટકા લોકોને બતાવ્યા. આ તમારો જોવાને આવવાની અમલદારોએ લોકોને ફરજ પાડી હતી. પેલા કટકા બતાવીને અમલદારોએ તેમને કહ્યું કે જો લોકો ફરી સરકારની સામા બંધ કરશે તો આજ મશીનગનોથી તેમને આવી રીતે પીંધી નાંખવામાં આવશે. પણ સત્તાના આ પ્રદર્શન પહેલાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરનો ઢંઢેરા વાંચી બતાવવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં પૂર્વની સામાન્ય સ્થિતિ પાછી લાવવામાટે સરકારની સહાયમાં કામ કરવા લોકોને શિખામણ આપવામાં આવી હતી. ”

સહાયમાં કામ કરવાની વિનંતિની સાથે સાથેજ આ સત્તાનું પ્રદર્શન એ જે બન્ને કાંઈ મેળ ખાતો જણાતો નથી:

જમી મે કે તે અરસામાં એક વળી જુદી જ જાતનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું. તેનો હેતુ માત્ર ત્રાસ ખેસાડવાનો જ નહિ પણ અપમાન કરવાનો પણ હતો. ફરી તેજ સાક્ષીની લાપામાં અમે તે આપીએ છીએ:—

“ તે જગાના બધા માણસોને તેણે તડકામાં બેગા કર્યા. જે વક્રીલાને પકડ્યા નહોતા તે પણ અહીં લોકમાં હતા. વક્રીલાને ખીજાંથી જુદા પોડી બે હારમાં ઉભા રાખ્યા હતા. તા. ફટ્ટીની સલામાં જે જોડાયા નહોતા તેમને પહેલી હારમાં અને જે તે સલામાં જોડાયા હતા પણ જેમણે કામમાં સક્રિય ભાગ નહોતો લીધો તેમને બીજી હારમાં રાખ્યા હતા. મી. યાજવર્થ રિમથે પોતાનું લાપણ શરૂ કર્યું અને હિંદુસ્તાનના વક્રીલાને લાપણનો વિષય બનાવ્યા. બીજી વારતા ઉપરાંત તેણે જણાવ્યું કે હિંદુસ્તાનના વક્રીલા કામીન એટલે હલકા વર્ગના છે, અને જમીનદારોને પોતાના હથિઆર બનાવી સરકારની સામે હીલચાલ કરે છે. તેણે મને મારા પિતા યું કામ કરતા અને હું ક્યાં કેળવણી પામ્યો હતો તે વિષે પૂછ્યું. મારા પિતા શાળાના મહેતાજી હતા અને મેં લાહોરની ફોર્મન કિશિઅન કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો છે એમ જણાવે હું આ હીલચાલમાં ભાગજ કેવી રીતે લઈ શક્યો તે વિષે તેણે અચંબો બતાવ્યો. આટલુંજ નહીં પણ આગળ વધી બીજા વક્રીલાની સમક્ષ મને “ નાનકડો કીડા ” સુધાં કહ્યો.

“ વક્રીલાની વાત પૂરી થઈ પછી મી. યાજવર્થ રિમથે નિવૃત્ત થયેલા પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર સરદાર ગૌહરસિંહને તડકામાં લોકો આગળ લાચકડી સાથે ઉધાડા પગે ચલાવ્યા. સાહેબે લોકોને કહ્યું કે ગૌહરસિંહ સરકારની એક રાજકોટી રૂંચત છે, અને તેના ત્રણ “દીકરાને અપકૃત્યોને માટે જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. સરકાર તેનું પેન્શન બંધ કરશે અને તેને ક્ષલદેશ દેશનિકાલ કરશે.

“ પછી તેણે લોકોને સામાન્ય શિખામણ આપી. તેણે કહ્યું કે લોકો બધા “ સુવર લોક ” ગદી ગખી છે. લોકોએ દુકાનો બંધ કરીને સરકાર માટે બંધ થયું છે એટલે “ કાલા લોગ, ગદે લોગ, સય એક રગ કે ” એમ કહી તે સામોસાય જમીન ઉપર યુંક્યો. “ તેણે કહ્યું કે લોકોએ કડી વક્રીલાનું કહ્યું સાંભળતું નહિ કારણ કે તેઓ છેતરે છે, પણ સલાહને માટે લાંગરાર, ડેવદાર, તેલસિલદાર અને ડેપુટીઓ પાસે જવું. ”

(જી. નં. ૫૦૩)

ભરેલા ઉપાયો લેવામાં જરાએ આંચકો પાધો નહતો. તેના પુત્ર સરદાર અમરસિંહની જુઓની સાચી હોય તો એમ જણાય છે કે રાય સાહેબ શ્રીરામે આ કુટુંબને કેટલાએક વખત થયાં નજરમાં રાખ્યું હતું. “અને તે મુજબ” (આ સાક્ષી કહે છે) “૧૯ એપ્રિલ ૧૯૧૯ના રોજ મારા આપે કાંઈ ગુન્હો કર્યો નહોતો છતાં તેને પકડીને લાહોર મેન્ડ્રલ જેલમાં મોકલી દીધા, પણ તેજ દિવસે પાછળથી તેમને છુટા કર્યાં. શેખુ-પુરામાં અમારે માથે જે વીત્યું તે કહેવાર આવે તેમ નથી. અમારાં અર્ધાં ઘરને તાળાં માર્યાં અને સ્ત્રીઓને અને છોકરાંને બહાર કાઢ્યાં. ખેતરોનું અનાજ જમ કરવામાં આવ્યું અને ત્યાં ચોક્કી મૂકવામાં આવી અને લણી લેવાની અમને મના કરવામાં આવી. આથી અમને ભારે નુકસાન થયું, જે આખું ગામ જાણે છે. અમારું ઘર સળગાવી મૂકવાની ધમકી અમને વારંવાર આપવામાં આવી હતી. ૨૦મી એપ્રિલે આ સાક્ષી અને તેના બે ભાઈઓને કેદ કરવામાં આવ્યા. તેના એક સગાને પણ પકડવામાં આવ્યો અને તેના એક મિત્રને તથા તેના બે નોકરોને પણ પકડવામાં આવ્યા. સરદાર અમરસિંહ કહે છે કે તમે મારા નોકરો હતા માટેજ કેટલેક મારે લીધે તેમને આ સહન કરવું પડ્યું. આ જ્યે જણ્યા એટલે સાક્ષીના બે ભાઈ, એક સગો, એક મિત્ર, અને બે નોકર-એ બધાને કામ ચલાવ્યા વિના તા. ૨૮મી મેએ છોડી મૂક્યા. સાક્ષીને પોતાને ૨૪મી મેએ શેખુપુરા આવ્યો. ઓળખાણ કરાવવાને બહાને તેના હાથ બાંધી તેને લોકોની આગળ રજુ કર્યો. તે કહે છે કે લોકો આગળ મને બેઆબરૂ કરવા માટે આમ કર્યું હતું. ૨૬મી મેએ તેને મી. પેની આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો. પણ તેની પોતાની સામે કાંઈ પુરાવા નહોતો તથા તેને છોડી મૂકવામાં આવ્યો. [જુ. નં. ૪૦૦]

નં. ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૭, ૪૯૯, ૫૦૦ અને ૫૦૧ ના સાક્ષીઓ કહે છે કે તેઓ-માંના કેટલાક પર ગૌહરસિંહ વિરુદ્ધ જુઓની આપવા માટે દબાણ કરવામાં આવ્યું હતું, અને બાકીનાઓએ ખોટી જુઓની આપવાની ના પાડી એટલા ગુન્હા માટે તેમને પકડ્યા, તેમના પર તહોમત મૂક્યું અને તેમને તકસીરવાર કરાવ્યા. સરદાર ગૌહરસિંહ પોતે પોતાના કેસનું વર્ણન કરતાં કહે છે. “મારા દીકરાઓ અમલદારોના કહેવા મુજબ પોતાની મેજે હાજર થયા હતા, છતાં મારા ઘર, મારા તળેલા અને બીજાં મકાનો ઉપર આકે દિવસ સુધી તાળાં વાસેલાં રહ્યાં અને મારા ઘર અને મારાં ખેતરો ઉપર સખ્ત ચોકી રહી. એટલે અમારે ઘર વિના બહાર રહેવું પડ્યું. અમારા અનાજની સંભાળ લેવા દીધી નહિ તથા તેને ઘણું નુકસાન થયું. અમારા ગરીબ ખેડુતો જેમને ઉપજનો કે મજવાનો હતો તેમને પણ તેટલું જ નુકસાન થયું. આ ખેડુતોને નકેરના પાણી વાપરવા માટે આપવો પડતો પીઆવો કાંઈપણ રાહત સિવાય પૂરેપૂરો ભરવો પડ્યો. ૧૭મી મેના રોજ મને ફરી વાર પકડવામાં આવ્યો અને ૩૦મી મે ૧૯૧૯ ના રોજ છોડ્યો.” કારણ પતાવવાની તક આપ્યા સિવાય લંબરદારીમાંથી તેને અરતરફ કર્યો. (જુ. નં. ૪૮૮)

શેખુપુરામાં કાંઈ નુકસાન થયું નહોતું, અને તારનાં દોરડાંને લોકોનાં ટોળાંએ નુકસાન કર્યું નહોતું. નુકસાનીની રકમ લેવાની કરાવવામાં આવી. ગોસાંઈ મયારામ વકીલ કહે છે, “અમેજ નુકસાનની રકમ વધારેમાં વધારે રૂ. ૫)થી વધારે નહોતી. પહેલી રૂ. ૬૦૦૦ ની નુકસાની કમવવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી. તે પછીથી ઘટાડાંને રૂ. ૧૦૦)

૭મી મેં કે તે અરસામાં એક વળી જુદી જ જાતનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું. તેનો હેતુ માત્ર ત્રાસ બેસાડવાનો જ નહિ પણ અપમાન કરવાનો પણ હતો. ફરી તેજ સાક્ષીની ભાષામાં અમે તે આપાએ છીએ:—

“ તે જગાના બધા માણસોને તેણે તડકામાં ભેગા કર્યાં. જે વડીલોને પકડ્યા નહોતા તે પણ આ લોકમાં હતા. વડીલોને ખીખથી જુદા પોડી બે હારમાં ઉભા રાખ્યા હતા. તા. ફટ્ટીની સભામાં જે બેઠાયા નહોતા તેમને પહેલી હારમાં અને જે તે સભામાં બેઠાયા હતા પણ જેમણે કામમાં સક્રિય ભાગ નહોતો લીધો તેમને બીજી હારમાં રાખ્યા હતા. મી. યાજ્ઞવર્થ સ્મિથે પોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું અને હિંદુસ્તાનના વડીલોને ભાષણનો વિષય બતાવ્યા. બીજી વાતો ઉપરાંત તેણે જણાવ્યું કે હિંદુસ્તાનના વડીલો કામીન એટલે હક્કમાં વર્ગના છે, અને જમીનદારોને પોતાનાં હથિઆર બનાવી સરકારની સામે હીલચાલ કરે છે. તેણે મને મારા પિતા શું કામ કરતા અને હું ક્યાં કેળવણી પામ્યો હતો તે વિષે પૂછ્યું. મારા પિતા શાળાના મહેતાજી હતા અને મેં લાહોરની ફોર્મન ક્રિશ્ચિઅન કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો છે એમ જણાવે તે હું આ હીલચાલમાં ભાગ લેવી રીતે લઈ શક્યો તે વિષે તેણે અચંબો બતાવ્યો. આટલુંજ નહીં પણ આગળ વધી ખીજ વડીલોની સમક્ષ મને “ નાનકડો કીડો ” સુધ્ધાં કહ્યો.

“ વડીલોની વાત પૂરી થઈ પછી મી. યાજ્ઞવર્થ સ્મિથે નિવૃત્ત થએલા પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર સરદાર ગૌહરસિંહને તડકામાં લોકો આગળ હાથકડી સાથે ઉધાગ પગે ચલાવ્યા. સાહેબે લોકોને કહ્યું કે ગૌહરસિંહ સરકારની એક રાજદ્રોહી રૈયત છે, અને તેના ત્રણ “દાકરાને અપકૃત્યોને માટે જલમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. સરકાર તેનું પેન્શન બંધ કરશે અને તેને બહારદેશ દેશનિકાલ કરશે.

“ પછી તેણે લોકોને સામાન્ય શિખામણ આપી. તેણે કહ્યું કે લોકો બધા “ સુવર લોક ” ગંદી ગખી ” છે. લોકોએ દુકાનો બંધ કરીને સરકાર માટે બંધ કર્યું છે એટલે “ કાલા લોગ, ગંદે લોગ, અથ એક રંગ કે ” એમ કહી તે સાચોસાચ જમીન ઉપર શું કર્યો. “ તેણે કહ્યું કે લોકોએ કદી વડીલોનું કહ્યું સાંભળવું નહિ કારણ કે તેઓ છેતરે છે, પણ અહાહને માટે લંગરદાર, ઝંલદાર, તેહસિલદાર અને ડેપ્યુટીઓ પાસે જવું. ”
(જુ. નં. ૫૦૩)

અહીં વડીલોનું ખસુસ અપમાન કરવાનો, લોકો જેમને પોતાના મિત્રો સમજતા હોય તેવા વડીલોથી તેમને જુદા પાડવાનો, તેના દિકરાઓના મનાતા અપકૃત્ય માટે એક સંલલિત પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરનું જણી બેઠને અપમાન કરવાનો, અને સાંભળનારા બધા માણસોને હક્કની રીતે ગાળો દેવાનો આ રહ્યો એક નમૂનો: અને આ બધું કરનાર એક જુલો જેને સોંપવામાં આવ્યો હતો, અને જેને બદોમસ્ત પાછો સ્થાપિત કરવા અને ગુન્હેગારોને સજા કરવા મોકલવામાં આવ્યો હતો એવો અમલદાર છે.

નિદોષ લોકો ઉપર નિંદ્ય રીતે જુલમ કરવામાં અમલદારો કેટલે દૂર ગયા તે ગૌહરસિંહના દાખલા પરથી સમજાશે. સરદાર ગૌહરસિંહ અને તેનું કુટુંબ ખરી રીતે પાપમાલ થઈ ગયું છે અને એમને પાપમાલ કરવામાં જે અમલદારે ભાગ લીધો તેણે વાંધા-

ભરેલા ઉપાયો લેવામાં જરાએ આંચકો ખાધો નહતો. તેના પુત્ર સરદાર અમરસિંહની જુવાની સાચી હોય તો એમ જણાય છે કે રાય સાહેબ શ્રીરામે આ કુટુંબને કેટલાએક વખત થયાં નજરમાં રાખ્યું હતું. “ અને તે મુજબ ” (આ સાક્ષી કહે છે) “ ૧૯ એપ્રિલ ૧૯૧૬ના રોજ મારા બાપે કાંઈ ગુન્હો કર્યો નહોતો છતાં તેને પકડીને લાહોર સેન્ટ્રલ જેલમાં મોકલી દીધા, પણ તેજ દિવસે પાછળથી તેમને છૂટા કર્યાં. શેખુ-પુરામાં અમારે માથે જે વીત્યું તે કહેવાર આવે તેમ નથી. અમારાં બધાં ઘરને તાળાં માર્યાં અને સ્ત્રીઓને અને છોકરાંને બહાર કાઢ્યાં. ખેતરોનું અનાજ જમ કરવામાં આવ્યું અને ત્યાં ચોક્કા મૂકવામાં આવી અને લણી લેવાની અમને મના કરવામાં આવી. આથી અમને ભારે નુકસાન થયું, જે આખું ગામ જાણે છે. અમારું ઘર રાજગાવી મૂકવાની ધમકી અમને વારંવાર આપવામાં આવી હતી. ૨૦મી એપ્રિલે આ સાક્ષી અને તેના બે ભાઈઓને કેદ કરવામાં આવ્યા. તેના એક સગાને પણ પકડવામાં આવ્યો અને તેના એક મિત્રને તથા તેના બે નોકરોને પણ પકડવામાં આવ્યા. સરદાર અમરસિંહ કહે છે કે તમે મારા નોકરો હતા માટેજ ફક્ત મારે લીધે તેમને આ સહન કરવું પડ્યું. આ જાહેર જણા એટલે સાક્ષીના બે ભાઈ, એક સગા, એક મિત્ર, અને બે નોકર-એ બધાને કામ ચલાવ્યા વિના તા. ૨૮મી મેએ છોડી મૂક્યા. સાક્ષીને પોતાને ૨૪મી મેએ શેખુપુરા આવ્યો. ઝોળખાણુ કરાવવાને બહાને તેના હાથ બાંધી તેને લોકોની આગળ રજુ કર્યો. તે કહે છે કે લોકો આગળ મને બેઆબરૂ કરવા માટે આમ કર્યું હતું. ૨૬મી મેએ તેને ત્રી. પેની આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો. પણ તેની પોતાની સામે કાંઈ પુરાવો નહોતો તેથી તેને છોડી મૂકવામાં આવ્યો. [જુ. નં. ૪૦૦]

નં. ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૭, ૪૯૯, ૫૦૦ અને ૫૦૧ ના સાક્ષીઓ કહે છે કે તેઓ-માંના કેટલાક પર ગૌહરસિંહ વિરુદ્ધ જુવાની આપવા માટે દબાણ કરવામાં આવ્યું હતું, અને બાકીનાઓએ ઘોડી જુવાની આપવાની ના પાડી એટલા ગુન્હા માટે તેમને પકડ્યા, તેમના પર તહોમત મૂક્યું અને તેમને તકસીરવાર ઠરાવ્યા. સરદાર ગૌહરસિંહ પોતે પોતાના કેસનું વર્ણન કરતાં કહે છે. “ મારા દીકરાઓ અમલદારોના કહેવા મુજબ પોતાની મેજે હાજર થયા હતા, છતાં મારા ઘર, મારા તબેલા અને બીજાં મકાનો ઉપર આકે દિવસ સુધી તાળાં વાસેલાં રહ્યાં અને મારા ઘર અને મારાં ખેતરો ઉપર સખ્ત ચોકી રહી. એટલે અમારે ઘર વિના બહાર રહેવું પડ્યું. અમારા અનાજની સંભાળ લેવા દીધી નહિ તેથી તેને ઘણું નુકસાન થયું. અમારા ગરીબ ખેડુતો જમને ઉપજાવે છે મજવાનો હતો તેમને પણ તેટલું જ નુકસાન થયું. આ ખેડુતોને નંદેરના પાણી વાપરવા માટે આપવો પડતો પીઆવો કોઈપણ રાહત સિવાય પૂરેપૂરો ભરવો પડ્યો. ૧૭મી મેના રોજ મને ફરી વાર પકડવામાં આવ્યો અને ૩૦મી મે ૧૯૧૬ ના રોજ છોડ્યો. ” કારણ પાતાવવાની તક આપ્યા સિવાય લંબરદારીમાંથી તેને બરતરફ કર્યો. (જુ. નં. ૪૮૮)

શેખુપુરામાં કાંઈ નુકસાન થયું નહોતું, અને તારનાં દોરડાંને લોકોનાં ટોળાંએ નુકસાન કર્યું નહોતું. નુકસાનની ૨૪મ લેવાની કરાવવામાં આવી. ગોસાંઈ મયારામ વધીત કહે છે, “ યએસ નુકસાનની ૨૪મ વધારેમાં વધારે રૂ. ૫)થી વધારે નહોતી. પહેલી રૂ. ૯૦૦૦ ની નુકસાની કમવવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી. તે પંચીથી ઘટાડીને રૂ. ૧૦૦)

કરી તેમાંના લગભગ રૂ. ૬૦) ચાર વડાલો પાસેથી વસુલ લેવામાં આવ્યા; જે વડાલો વિના વોકે ૪૦ દિવસ દેદમાં રહેવાના દુર્ભાગ્યના ભોગ યદ્ય પડ્યા હતા. (ભુ. નં. ૪૮૩)

મિ. જોઝવર્થ સ્મિથે પોતાની જુથાનીમાં કથુલ કર્યું હતું કે એક “તોચાધર” (પથાત્તાપ શૃહ) બંધાવવાનો તેનો વિચાર હતો, તે વાત પર લાક્ષા ઠાકરદાસ પ્રકાશ પાડે છે. તે સ્પષ્ટાને તેમાં રૂ. ૧૦૦૦) ભરવાના હતા. (ભુ. નં. ૫૦૭)

શેખુપુરાના એપ્રિલ માસના બનાવોની તપાસ પૂરી કરતા પહેલાં કર્નલ ઓ'બ્રાયન, મી. જોઝવર્થ સ્મિથ અને રાય સાહેબ શ્રીરામસુંદરી જુથાનીઓના અમુક ભાગ તરફ નજર કરવાની જરૂર છે. તેથી જણાય છે કે તેમણે જે કૃત્યો કરેલાં છે તે વૈરભાવથી કરેલાં છે—હિંદુસ્તાનના રક્ષણના કાયદા અનુસાર કમિશનરને આપેલી સત્તાની રૂઝવે વૉરન્ટ વિના સામાન્ય રીતે લોકોને પકડ્યા હતા, એમ કહી કર્નલ ઓ'બ્રાયન પોતાનાં કૃત્યને વાજબી ઠરાવે છે. આ કલમ અમે આપી ગયા છીએ. સામાન્ય જુદિથી તેનો અર્થ એવો થાય કે કમિશનરમાં ડેપ્યુટી કમિશનરનો સમાવેશ યતો નથી. કારણ કે જ્યાં ડેપ્યુટી કમિશનરને સત્તા આપી છે ત્યાં તેમનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલ છે. પણ શેખુપુરાના વડાલો સંબંધી તો કર્નલ ઓ'બ્રાયન કાયદાના અર્થનો આશ્રય ન લેતાં કહે છે કે હડતાલ પડાવવાની વ્યવસ્થા કરવાને માટે તેમને પકડવામાં આવ્યા હતા. મી. જોઝવર્થ સ્મિથ પહેલાં કદી શેખુપુરા આવ્યા નહોતા તેથી તેણે પહેલાં કદી વકીલોને જોયા નહોતા. તેણે વકીલ-માત્રનો તિરસ્કાર કર્યો છે એટલુંજ નહિ પણ હાઇકોર્ટમાં તેમનાં નામો રિપોર્ટ કરી મોકલવા નેટ્સી નિર્લજ્જ ધૃષ્ટતા કરેલ છે. રાય સાહેબ શ્રી રામસુંદે કથુલ કરેલું છે કે પોતાને ફરિયાદ કરવાનું કારણ એવું હતું કે તેઓમાંનો એક વડાલ “ટ્રીબ્યુનલ પત્ર મંગાવતો હતો.” (ખ) “હડતાલના દિવસે બીજા વડાલની સાથે ઉધાડે માથે નજરે આવ્યો હતો અને [ગ] “સભાના પ્રમુખ તરીકે ફટ્ટી એપ્રિલ પછી દેટલાએક વડાલો તરફથી દિલગીરી જાહેર કરવાના પત્રો તેને મળ્યા હતા.” અને બીજાને એક વડાલ [૧] “મૉસ્લેમ હેરલ્ડ પત્ર મંગાવતો હતો” (ર) “બીજા વડાલને ઘેર જોવામાં આવ્યો હતો” અને, [૩] “પોતે જાનરે ન યદ્ય શક્યો તે માટે દિલગીરી જાહેર કરવાનો પત્ર તેણે સભાના પ્રમુખને લખ્યો હતો.”

સમરી (સંક્ષિપ્ત) સુનાવણીઓની તેમજ જુથાની વ્યવાવવા કરેલા જોરજૂલમ વિષેની બધી વિગતમાં અમે ઉતર્યા નથી. આ બંને મૂદા ઉપરનો પૂરાવો શેખુપુરાની. જુથાની-ઓમાં જોઈએ તેટલો મળશે. સમરી સુનાવણીઓ તો કારસ હતી. જોરજૂલમનો પૂરાવો અતિશય નામોશી ઉપજવનારો છે.

૧૮. લાયલપુર.

લાયલપુર તે લાયલપુર જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એ નવુંજ વસેલું છે અને તેની વસ્તી ૧૫,૦૦૦ થી વધારે છે. આ જીલ્લામાં ઘઉંના નિકાસનું એ એક મોટામાં મોટું મથક છે. ફટ્ટી એપ્રિલે લોકોએ પોતાની ઈચ્છાથી પાકી હડતાલ પાડી હતી, અને સભા પણ ભરાઈ હતી. તેમાં ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા અને સમર્યાદ લાપામાં સંભાળ-

પૂર્વકે લખી કાઢેલાં લાપલો વાંચવામાં આવ્યાં હતાં. અમલદારોની યોગ્ય સલાહ લીધા પછી સભા ભરી હતી. ૧૨મી સુધી કાંઈ બન્યું નહિ. પણ ત્યાં સુધીમાં ત્રીયુત ગાંધી, ડૉ. કિચલુ, અને ડૉ. સત્યપાલને પકડવાના તથા લાહોર અને અમૃતસરમાં બંદોબસ્ત છૂટવાની ખબર આવી પહોંચી હતી. આથી કોંઈકે દ્વતઃ બીજી પાત્રી હડતાલ પાડી. આગેવાનોએ હડતાલ ન પાડવા બનતું કહ્યું પણ લોકોની લગણી તેઓ કાબૂમાં રાખી શક્યા નહિ. પણ શાંતિ જળવળી રાખવામાં અમલદારોને તેમણે ધણી સહાય કરી. દરબાર સાહેબ ઉપર ગાળીબાર થયાના હડતા અખચ્છી ખાસ કરીને રીખ રાજમાં પશુ પગલગણાટ થઈ ગયો અને હડતાલ લંબાઈ પણ આગેવાનોની આવડત અને ખતરદારીથી તા. ૧૫ મીએ હડતાલ છોડી નંખાવવામાં આવી. શહેરમાં કોઈ જતનો ઉપક્રમ નહોતો. લાયકપુરની નજીક દોરડાં કાપવામાં આવ્યાં હતાં, પણ હડતાલ અથવા લાયકપુરના કોઈ માણસ સાથે તેને સંબંધ નહોતો. રેશનપર ખડકેલા બૂસાના કોચવાને આગ લાગી. આ કોઈ આગ લગાડનારા બદમાસોનું દૃત્ય માનવામાં આવતું હતું. આ સંબંધમાં નિર્દોષ માણસોને પકડવામાં આવ્યા અને તેમને ઘણું વેકવું પડ્યું પણ રેટ સેક્રટરી તરફથી નુકસાનીનો દાવો થતાં ઉપરથી પૂરી તપાસ થઈ હતી, અને માછરૂંટ દાવો કાઢી નાંખતાં ઠરાવું હતું કે બુસાની આગ બદમાસોનું દૃત્ય નહતું. દુર્ભાગ્યે આ તપાસ એટલી બધી મોડી થઈ કે નિર્દોષ માણસો બધી શક્યા નહીં. અમે દાખલ કરેલી બુખાનીઓની સાથે આ ફેસલો જોડેલો છે. માછરૂંટ કહે છે કે, “બુખાને રાતના સવાચ્યાક અને પોણાનવ વચ્ચે આગ લાગ્યાં જળાય છે આક ઉપર ૪૦ મીનીટ પહેરેગીરે આગ જોઈ. રાત અંધારી હતી અને તે વખતે કારખાનાની દશાએથી સખ્ત પવન વાતો હતો. આ પવનનો આગળ જતા ભારે વંટોળીઓ થઈ પડ્યો.

“જે ગંજ એટલે ગાંસડીઓનો ઢગલો કારખાનાની પાસેમાં પાસે હતો તેને આગ લાગી હતી. કારખાના તરફની બાલુથી આગ શરૂ થઈ હતી. ગાંસડીઓ ઉપરના જાપરાને એટલે સીરકીના જાળને આગ લાગી હતી. જાપરામાંથી ગાંસડીઓને આગ લાગી. બૂસાના ઢગલાનો ચોપીદાર તે વખતે ગરહા ૨ ઢગે. કોપરી એટલે ગાંસડીઓ ખડકાવવાતું જેતું કામ હતું તે અમલદાર આગ લાગ્યા પછી ચોપીદારે આવી પહોંચ્યો. આગ શરૂ થયા પછી ચોપીદારે ધોડેસ્વારો સાથે હું તે જગ્યાએ જઈ પહોંચ્યો. હું પહોંચ્યો ત્યારે કારખાનાના કેટલાએક માણસો મ્યુનિસિપાલિટીના કેટલાએક નોકરો અને ઉપર જળાવેલ કોપરી એટલા ત્યાં હતા. ઢગલા આગળ કોઈ ટોળું આવ્યાના અથવા ઢગલા આગળ કોઈ પણ એટલો માણસ દેખાયાના ખબર મળ્યા નહતા. ચોપીદારની ગરહાજરીતું કારણ આગલ લાગે છે. કોઈ જતની અગાઉની સંતલસ થઈ હોય એમ લાગતું નથી. માલના ધક્કા નજીકે કંઈ વહેમ પડતું પહેરેગીરે કે ચોપીદારે જેતું નહોતું. પછીથી વંટોળાઓ યડ્યો હતો અને બીજા ઢગલાને આગ લાગતી અટકાવવાને મદદ કરવા આવેલા માણસોનાં પમત્યાંથી જમીન ઢંકાઈ ગઈ હતી તેથી પુરાવો મળવાનો સંભવ રહ્યો નહોતો.

“પોલીસ તપાસમાં કાંઈ ઉણુપ રહી નહોતી; બૂસાની આગના સંબંધમાં કાંઈ નિશાની મળી આવી નહોતી. લાયકપુરનાં તોફાનો સંબંધમાં જેમને સખ થઈ હતી તેમની સાથે તેમના શસ બેદમાં જેઓ શામિલ હતા તેમણે લાયકપુરના કેસોમાં મારીની સરતે કશુલો

આપેલી છે. પણ આવા કોઈ જુથાની આપનારે જુથું બાળવા સંબંધી કોઈ ખબર આપેલી નથી; એટલે જુથાની આગ તે લોકોની સંતલસમાં આવી હોય એમ લાગતું નથી.

“ આ કામ કોઈ આગ લગાડનાર બદમાશનું છે એવો તે વખતે ભારે વહેમ હતો, કારણ કે,

(૧) તોફાનોને અંગે એવાં કૃત્યો ખીજ જગાએ બન્યાં હતાં.

(૨) તોખા ટેકસિંહ આગળ એવું જુથું બાળવાનું એક કાવતું રચાયાનું કહેવામાં આવ્યું હતું.

(૩) આગલે દિવસે માલના ધક્કા ઉપરથી માલ ખસેડી નાખવામાં આવ્યો હતો.

“ પોલીસ તપાસ ઉપરથી જુથાની આગનો સંબંધ કોઈપણ બદમાશી કૃત્ય કે કોઈ પણ હંગામો અથવા હંગામો કરનાર માણસની સાથે જોડી શકાતો નથી. લાયલપુર તોફાનમાં સળ પામેલાઓની મેં જગ્યામાં પૂછપરછ કીધી હતી. સળ પામ્યા પછી જે જાણતા હોય તે સંતાડવાને તેમને કશું પ્રયોજન નથી અને ખીજ બધાએ મુદા ઉપર તેમણે મને ખાતમી આપેલી છે, પણ તેમાંના કોઈની પાસે જુથા સંબંધી કશી ખાતમી નથી.

“ કોઈ ગામના કોઈ એક અથવા વધારે માણસોએ આ કામ કર્યું હોય કે કેમ તે પણ મેં તપાસ કરી જોઈ પણ કોઈ પત્તો લાગ્યો નથી.

“ તે દિવસે ચાર કારખાનાં કામ કરતાં હતાં. તેમાંનું એક આ ઢગલાની તદ્દન નજીક છે. શિઆળાના મહિનામાં કારખાનાં ચાલવાથી આગ લાગી નહોતી. પણ એપ્રિલ માસથી કારખાનાંના યોગનમાં ખુદી પડેલી રૂતી ગાંસડીઓમાં ચીમનીમાંથી નીકળતા અંગારા વિગેરેને લીધે અનેકવાર આગ લાગી છે. અંતર જોતાં જે કે બંનવા જોગ લાગતું નથી તોપણ જુથાની આગનું કારણ આ હોય એ શક્ય છે.

“ અહીંની હદમાં થયેલા કોઈ હંગામો અને ગેરકાયદેસર મંડળમાંથી આ નુકસાનની પળયું હોય એમ ખતાવવાને વહેમ સિવાય હું કોઈ ખીજું શોધી શકતો નથી.

“ આ કારણથી, પોલીસ એક્ટની કલમ ૧૫ (૨) [ક] માં જણાવેલ નુકસાનીનો અડસટો કાઢવાનું મારાથી ખતી શકે એમ નથી. ”

સાથે સાથે માજીસ્ટ્રેટ ટીકા કરી છે કે “ તે દિવસે લાયલપુરમાં હંગામો કે તોફાન થયાં નહોતાં; દુકાનો બંધ થઈ હતી પણ કોઈ તોફાનો કે ગેરકાયદેસર મંડળીઓ તળ શહેરમાં જોવામાં આવી નહોતી. ”

[જુ. નં. ૫૧૭]

લાયલપુર તોફાની પ્રવૃત્તિથી એટલું બધું મૂકત હતું કે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. બી. ડબ્લ્યુ રિમ્પે હન્ટર કમિટી આગળ જુથાની આપતાં કશું કે લશ્કરી કાયદો “ આવશ્યક ” નહોતો જે કે પોતે તેને “ ધટ ” માનતા હતા; અને તેમ છતાં લશ્કરી દમામ, ત્રાસ, જૂલમ, સલામ કરવાના દુકમો, મુસાફરી કરવાની મના, અને લોકોના સ્વાભાવિક નાથકોનું અપમાન કરવાના અને લોકોની ઉપર પડતું તેમનું વળન નાખી કરવાના ગેરવાળખી પ્રયત્નો-એમાંનું કશું કરવામાં બાકી રાખવામાં આવી નહતી.

૨૨મી મહેલાં ધરપકડ શરૂ થઈ નહતી. લાલા ચિન્તરામ થપર કહે છે:—

“ ૨૨મીએ લોકો પયારીમાંથી ઉઠ્યા નહોતા તે પહેલાં શહેરમાં કરતી મરીનગતો ગોઠવી દીધી હતી અને શહેર આસપાસ પ્લિટ્સ સોલન્ડરો મૂકી દીધા હતા. આશરે ૧૨ સાણસોને પકડ્યા હતા અને તેમાં હું હતો. મેંના બીજાએ અમને બંધને એક હાથકડી કરીને કાર્ટ આગળ ઉભા કર્યા. અમે વાંધો લીધો.....આવી દશમાં અમને જેલથી કાર્ટ અને કાર્ટથી જેલમાં લઈ જતા અને કાર્ટમાં રહેતા તેટલો વખત પણ અમને હાથકડી રાખવામાં આવતી અને અમને ખેસવાની રજા આપતા નહિ. મને મારીની સરતે સુન્હો કબૂલ કરનાર સાક્ષી તરીકે ઉભો કરવાની કોશીશ કરવામાં આવી હતી. અને મારા મિત્રની મારફત ડેપ્યુટી કમીશનરનો હાથનો લખેલો કાગળ મારા ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો. ” પણ સાક્ષી અડગ રહ્યો. સજા કર્યા પછી કેદીઓને લાહોર લઈ જવામાં આવ્યા. સાક્ષી કહે છે. “ હાથમાં હાથકડી અને પગમાં બેડી સાથે આશરે ૧૧ વાગે ધગધગતી ગુરમીમાં અમારે જેલથી રેલેશન આલવું પડ્યું હતું. બેડીને લીધે અમારી ધુટીઓ ધવાઈ હતી. ” [જી. નં. ૫૨૧]

રિટરિક્ટ કૉંગ્રેસ કમિટીના પ્રમુખ, લાયલપુરની પંજાબ નેશનલ બેંક લિમિટેડના ડિરેક્ટર, અને ડી. એમ. એ. એસ. હાઈરકુલ કમિટીના ઉપ-પ્રમુખ અને ૨૨ વરસની કારકીર્દિના વકીલ લાલા બોધરાજને પણ આમની સાથે કેદ કરવામાં આવેલા હતા. સુન્દરાનવાલા છલામાં નહોતું કહ્યું, પણ અહીંતો કેદીઓપર કયા તહોમત પ્રમાણે કામ ચાલવાતું છે તે તેમને કહેવામાં આવ્યું હતું. તે તહોમત હિંદુસ્થાનના ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૪૩ મુજબ ગેરકાયદેસર મંડળીઓ કરવા ખાખતતું હતું. તેથી જામીનપર છૂટવા અરજી આપી, પણ બીજા તહોમતો મૂકવાનો વિચાર ચાલે છે એવા કારણસર અરજી નામંજુર કરવામાં આવી. કેદમાં તેમના તરફની વર્તણૂક સંબંધી સાક્ષી કહે છે કે જે કે કાચી કેદના કેદીઓને પોતાના ઘરનો ખોરાક ખાવાનો હક હોય છે છતાં પોતાનો ખોરાક મંગાવી ખાવા દેવાની તેમની અરજી નામંજુર કરવામાં આવી એટલુંજ નહિ પણ તેમને મહેણું માર્યું કે “ તેઓ ઉપવાસ કરી રહ્યા છે તે જેલના ખાણાથી તે તેમણે સંતાપ માનવો જોઈએ. ” કેસ ચાલતાં સવારના ૧૦ થી સાંજના ૭ સુધી તેમને ઉંચા રાખવામાં આવ્યા. આ કારણથી તેમણે માગણી કરી કે દિવસે પોતાને ખરચે તેમને નાસ્તો કરવા દેવાની રજા આપવી જોઈએ. પહેલે દિવસે તેમને તેમ કરવા દીધું પણ ખાકીના દિવસે માટે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે તેમ કરવાનો તેમને હક નહોતો. કામ શરૂ થયા પહેલાં કે પછી માજિસ્ટ્રેટ તેમને ફેસના કાગળો જોવાની રજા આપવાની ના પાડી અને છતાં તેમને ખચાવના સાક્ષીઓનાં નામ આપવાને કહ્યું. [જી. નં. ૫૧૭]

લાલા અમીરચંદ ઘર કામે ૧૩મી એપ્રિલે લાયલપુર ગયા હતા. કલકત્તાથી લાહોર તેઓ પત્ની એપ્રિલે આવ્યા હતા. તેને પણ કેદ કરવામાં આવ્યા. અમલદારોની માગણી ઉપરથી મુકદ્દમાની વારંવાર મૂદત પાડવામાં આવતી હતી. ઉસ્લી મકરર કરેલી તારીખ ૧૪મી જુન હતી પણ એકાએક વૉરન્ટ કાટવા સિવાય તારીખ આગળ નાંખીને મુકદ્દમા પત્ની જુને ચલાવ્યો. સાક્ષી કહે છે કે પોતાના સાક્ષીઓ તે લાવી શક્યા નહિ છતાં તેને તકસીરવાર ઠરાવવામાં આવ્યો. છટ્ટી એપ્રિલે તેના ઉપર નવું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું અને ત્રણ માસની કેદની તેને સજા કરવામાં આવી, અને ૧૮મી જુને તેને બે વરસની

કેદની સગ્ન મળી. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે ઘણી સગ્નઓ ફરી વિચારમાં લીધી તે સાથે તેની સગ્ન પણ ફરી વિચારમાં લેવાઈ અને તેને ૧૮મી સપ્ટેમ્બરે છોડી મૂકવામાં આવ્યો. તેને ફરીવાર કેદ કર્યો અને તેની પાસેથી જામીન લીધા પણ પછી પોલીસે કેસ પાછો ખેંચી લીધો તે શા માટે તે તેઓજ જાણે. સાક્ષી કહે છે કે તે બંધાવાથી આવતો હતો માટે તેની પાસે લાયકર શસ્ત્રો હશે એવા વહેમથી તેને પકડવામાં આવ્યો હતો એવી તેને પછીથી ખબર મળી હતી. તે અનુમાન કરે છે કે, “ એટલા માટે અમલદારો મને પકડવા માટે ઘેર પિસ્તોલી હાથમાં રાખી આવ્યા હતા.” (જી. નં. ૫૨૪.)

વકીલો અને બીજા ઉપર ચાલેલ મુકદ્દમાનું દુબેદ્દાબ બ્યાન સરદાર સન્તસિંહ વકીલ આપે છે. તેમના બયાવમાં ડગલે ડગલે કેવી રીતે હરકત કરવામાં આવતી હતી, ઢીલ કરવામાં આવતી હતી અને એટલે વખત કેદમાં તેમને રાખવામાં આવતા હતા અને લશ્કરી કાયદાનો અમલ બંધ થયો ત્યારે કેસ પૂરો થયો નહોતો છતાં તેઓને ગુ-હેગાર કરાવવામાં આવ્યા હતા-આ સઘળી વાતો તે જણાવે છે. સફલાગ્યે લશ્કરી કાયદો પૂરો થયા પછી મુકદ્દમાનો અંત આવ્યો હતો તેથી તેઓ અપીલ કરી શક્યા. પછી તેમને ૨૩મી જુલાઈએ મુક્ત કરવામાં આવ્યા. પણ તેમને તાબડોલે ફરી કેદ કરવામાં આવ્યા જે કે આ વખત તેમને જામીનપર છૂટા કર્યા હતા ખરા. તેથી તેઓએ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખી વકીલાતનું કામ ફરી શરૂ કર્યું પણ તેમને માછરૂટ્ટે તૂટત જોલાવ્યા અને તેમને ખબર આપી કે હજી તેઓ સામેનું કામ બાકી છે અને વકીલાત ફરી શરૂ કરવામાં તેઓ “ અયોગ્ય વર્તણુક માટે ગુ-હેગાર ” હતા. સાક્ષી કહે છે કે જે કે તાકીદ શિખામણના રૂપમાં આપેલી હતી છતાં ધંધો શરૂ ન કરવો એ તેમણે ડહાપણભરેલું ધાર્યું. પણ હજી નાટકનો છેલ્લો અંક પૂરો થયો નહોતો. ૧લી અક્ટોબરે જામીન પર ન છૂટી શકાય તેવા ગુ-હાના તેમની ઉપર વૉરન્ટો કાઢવામાં આવ્યા. તેમને પકડવામાં આવ્યા અને સાક્ષી કહે છે કે “ ગંદી ઓરડીમાં જડી લીધેલી ગંદી સાદડીપર સૂવાડવાનું અમારાપર અપમાન નાંખવામાં આવ્યું. કેદખાનામાંની કાચી કેદની ઓરડીમાં અમને લઈ જવાની માગણી ગણકારવામાં આવી નહીં.” પણ આ જૂલમના વિરુદ્ધ વડી ધારાસભામાં-માનનીય પંડિત મદનમોહન માલવીયે જે ક્યુટો ઉઠાવ્યો તેને લીધે છેવટે આ કામ પાછું ખેંચી લેવામાં આવ્યું અને વકીલોને કેદમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા. (જી. નં. ૫૧૬.)

ત્રાયલ રામદાસ છોકરા, ઍરિસ્ટર ઍટ લૉ કહે છે કે સત્યાગ્રહ ઉપર એક લાપ્સુ વાંચવાના ગુન્હા માટે તેને લાયકપુરની “ મ્યુનિસિપાલ હાલ ” ઓળંગવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી. અને આ મનાઈ માર્શલ લૉ બંધ થયો ત્યાં સુધી ચાલુ રહી. તે કહે છે, “ પણ કચેરી બગરની મારી ઍન્કિસમાં આ લશ્કરી કાયદાની જાહેરખબરો ચોડવાનો દુકમ એ ગહાર નદી જવાના મનાઈ દુકમ કરતાં પણ વધારે આકરો હતો. મારી ઍન્કિસ મારા રહેવાના ઘરથી ઓછામાં એકઠી અરધો માર્શલ ફર છે, અને મારી બધી સ્વતંત્રતાના જોખમે એટલે દૂરથી માર્શલ લૉની જાહેરખબર ઉપર ચોટી રાખવાનું કામ ભારે અપદં હતું. આ બ્યાનમાં કમાન્ડરને મેં બહુ નમ્ર ગિનિતિ કરી પણ તે સ્વીકારવામાં ન આવી. મેં કમાન્ડરને કહ્યું કે મારી ઍન્કિસ મારા ઘરથી ઘણે ફર છે માટે મારી ગેર-વાજરીમાં માર્શલ લૉની નોટિસો મારી ઍન્કિસે ચોડવાને બદલે મને દાથોદાય પહોંચાવી

દરાવો કારણ કે આદિસે ચોડવાથી તે ત્યાં ચોડવામાં આવી છે એવી મને ખબર પડે તે પહેલાં તેને કાઢ દાડી પણ નાખે. મેં તેમની પાસે એક બીજી પણ માગણી કરી અને તે એ હતી કે મને તે નોટિસો એક પાટીઆપર ચોડવાની રજા મળે, કે જે પાટીઈ મારી આદિસની બહાર દિવસના વખતમાં ટાંગી રખાવું અને રાત્રે તેને અંદર કાઢ શકું, જેથી રાતનો પહેરો ભરવાની ખટખટ મટે. કમોન્ડરે જણાવ્યું કે ‘તમારી માગણીઓ તદ્દન વાજબી છે, અને ડેપ્યુટી કમિશનરને પૂછીને હું તમને જણાવીશ.’ બીજે દિવસે મને ખબર મળી કે દરરોજ સાંજે પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની આદિસે જઈ લશ્કરી કાયદાની નોટિસો છે કે કેમ તે મારે ખબર કહાડી આવવી. બીજી માગણી વિષે તો તેઓએ મૌનજ ધર્યું હતું.

આ હુકમો મારા સામે પસાર કરવામાં આવ્યા પછી હું ડેપ્યુટી કમિશનરને મળ્યો અને તેને મોઢામોઢ પૂછ્યું કે મારા પર કામ રીતું ચલાવે છે ? તેણે કહ્યું કે મારા વિષે તેમને સારા રિપોર્ટો મળતા નથી. મેં કહ્યું “મારા જાણવામાં એમ જ આવેલું છે. મારી સામે તમને ખાસ કંઈ હકીકત મળી છે તે મને લજા ધધને જણાવશો ?” પોલિસના કાગળો તેઓએ તપાસી જોવાનું વચન આપ્યું. આ પછી હું તેમને બે વાર મળ્યો. પણ બન્ને વખત મને કહેવામાં આવ્યું કે તેમને કાગળો જોવાનો વખત ન હતો. અત્યાર સુધી આ અમલદારોનાં વિચિત્ર કૃત્યનાં કારણોની મને ખબર પડી નથી.

ખોટો પૂરાવો અપાવવા માટે સાક્ષીઓ ઉપર કરેલું દબાણ ખરી રીતે અમે બીજે વર્ણવી ગયા છીએ તેવા જ પ્રકારનું હતું. જે એક સાક્ષી પાસે ખાસ કંઈ પૂરાવો કહેવરાવવાનો હતો તેની આગળ એક અમલદારે જે વાક્ય વાપર્યું હતું તે જાણવા જેવું છે, યા તખ્ત લો, યા તખ્ત મિલેગા, ” એટલે કે ગાદી લો નહીં તો ફાંસી મળશે. કહ્યા પ્રમાણે જે સાક્ષી જૂઠાની આપે તો તેને છૂટી મળે એમ હતું; જે ન આપે તો તેને નસીબે કેદ ચોટકી હતી.

(જુઓ જુ. નં. ૫૧૮, ૫૨૨, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૩૧, ૫૩૩, ૫૨૬, ૫૩૭ અને ૫૪૮.)

કેદની સજા મળી. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે ઘણી સમજાઓ ફરી વિચારમાં લીધી તે સાથે તેની સજા પણ ફરી વિચારમાં લેવાઈ અને તેને ૧૮મી સપ્ટેમ્બરે છોડી મૂકવામાં આવ્યો. તેને ફરીવાર કેદ કર્યો અને તેની પાસેથી જામીન લીધા પણ પછી પોલીસે કેસ પાછો ખેંચી લીધા તે શા માટે તે તેઓજ જાણે. સાક્ષી કહે છે કે તે બંધાણથી આવતો હતો માટે તેની પાસે ભયંકર શસ્ત્રો હશે એવા વહેમથી તેને પકડવામાં આવ્યો હતો એવી તેને પછીથી ખબર મળી હતી. તે અનુમાન કરે છે કે, “ એટલા માટે અમલદારો મને પકડવા માટે ઘેર પિસ્તોલી હાથમાં રાખી આવ્યા હતા.” (જી. નં. ૫૨૪.)

વડાલો અને બીજા ઉપર ચાલેલ મુકદ્દમાનું હજીજી બ્યાન સરદાર સન્તસિંહ વડીલ આપે છે. તેમના બચાવમાં ડગલે ડગલે કેવી રીતે હરકત કરવામાં આવતી હતી, ઢીલ કરવામાં આવતી હતી અને એટલો વખત કેદમાં તેમને રાખવામાં આવતા હતા અને લશ્કરી કાયદાનો અમલ બંધ થયો ત્યારે કેસ પૂરો થયો નહોતો છતાં તેઓને ગુ-હેગાર ઠરાવવામાં આવ્યા હતા-આ સંઘર્ષ વાતો તે જણાવે છે. સફલાગ્યે લશ્કરી કાયદો પૂરો થયા પછી મુકદ્દમાનો અંત આવ્યો હતો તેથી તેઓ અપીલ કરી શક્યા. પછી તેમને ૨૩મી જુલાઈએ મુક્ત કરવામાં આવ્યા. પણ તેમને તામડતોબ ફરી કેદ કરવામાં આવ્યા જે કે આ વખત તેમને જામીન પર છૂટા થયા હતા ખરા. તેથી તેઓએ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખી વડાલાનું કામ ફરી શરૂ કર્યું પણ તેમને માછરૂટ્ટે વૂંટ બોલાવ્યા અને તેમને ખબર આપી કે હજી તેઓ સામેનું કામ બાકી છે અને વડીલાત ફરી શરૂ કરવામાં તેઓ “ અયોગ્ય વર્તણૂક માટે ગુ-હેગાર ” હતા. સાક્ષી કહે છે કે જે કે તાકીદ શિખામણના રૂપમાં આપેલી હતી છતાં ધંધો શરૂ ન કરવો એ તેમણે ડહાપણભરેલું ધાર્યું. પણ હજી નાટકનો છેલ્લો અંક પૂરો થયો નહોતો. ૧લી અક્ટોબરે જામીન પર ન છૂટી શકાય તેવા ગુ-હાના તેમની ઉપર વૉરન્ટો કાઢવામાં આવ્યા. તેમને પકડવામાં આવ્યા અને સાક્ષી કહે છે કે “ ગંદો ઓરડીમાં જડી લીધેલી ગંદી સાદડી પર સવાડવાનું અમારા પર અપમાન નાંખવામાં આવ્યું. કેદખાનામાંની કાચી કેદની ઓરડીમાં અમને લઈ જવાની માગણી ગણકારવામાં આવી નહિ.” પણ આ જૂલમના વિરૂદ્ધ વડી ધારાસભામાં-માનનીય પંડિત મહનમોહન માલવ્રીએ જે જુરો ઉઠાવ્યો તેને લીધે છેવટે આ કામ પાહું ખેંચી લેવામાં આવ્યું અને વડાલોને કેદમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા. (જી. નં. ૫૧૬.)

શ્રાવત રામદાસ છોટરા, ઍરિસ્ટર એટ હો કહે છે કે સત્યાગ્રહ ઉપર એક જાપણુ વાંચવાના ગુન્હા માટે તેને લાયકપુરની “ મ્યુનિસિપાલ હાલ ” ઓળંગવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી. અને આ મનાઈ માર્શલ હો અંધ થયો ત્યાં મૂકી ચાલુ રહ્યો. તે કહે છે, “ પણ કચેરી બગરની મારી ડ્રાઈસમાં આ લશ્કરી કાયદાની જાહેરખબરો ચોડવાનો દુકમ એ ગદાર નહીં જવાના મનાઈ દુકમ કરતાં પણ વધારે આકરો હતો. મારી ડ્રાઈસ મારા રહેવાના ધરથી ઓછામાં ઓછી અરધો માર્શલ દૂર છે, અને મારી બધી સ્વતંત્રતાના જેખમે એટલે દરથી માર્શલ હોની જાહેરખબર ઉપર ચોકી રાખવાનું કામ ભારે અપહં દત્ત. આ બાગતમાં કમાન્ડરને મેં બહુ નમ્ર નિનંતિ કરી પણ તે સ્વીકારવામાં ન આવી. મેં કમાન્ડરને કહ્યું કે મારી ડ્રાઈસ મારા ધરથી ધણે દૂર છે માટે મારી ગેર-તાજનીમાં માર્શલ હોની નોટિસે મારી ડ્રાઈસે ચોડવાને બદલે મને દાથોહાથ પડાવેની

કરાવો કારણ કે આફ્રિસે ચોડવાથી તે ત્યાં ચોડવામાં આવી છે એવી મને ખબર પડે તે પહેલાં તેને કોઈ ફાડી પણ નાખે. મેં તેમની પાસે એક બીજી પણ માગણી કરી અને તે એ હતી કે મને તે નોટિસો એક પાટીઆપર ચોડવાની રજા મળે, કે જે પાટીઉં મારી આફ્રિસની બહાર દિવસના વખતમાં ટાંગી રખાવું અને રાત્રે તેને અંદર ઘડ શંકુ, જેથી રાતનો પહેરો લરવાની ખટખટ મટે. કમાન્ડરે જણાવ્યું કે 'તમારી માગણીઓ તદ્દન વાજબી છે, અને ડેપ્યુટી કમિશનરને પૂછીને હું તમને જણાવીશ.' બીજા દિવસે મને ખબર મળી કે દરરોજ સાંજે પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની આફ્રિસે જઈ લંકરી કાપવાની નોટિસો છે કે કેમ તે મારે ખબર કહાડી આવવી. બીજી માગણી વિષે તો તેઓએ મૌનજ ધર્યું હતું.

આ હુકમો મારા સામે પસાર કરવામાં આવ્યા પછી હું ડેપ્યુટી કમિશનરને મળ્યો અને તેને મોઢામોઢ પૂછ્યું કે મારા પર કામ શેતું ચલાવો છો ? તેણે કહ્યું કે મારા વિષે તેમને સારા રિપોર્ટો મળતા નથી. મેં કહ્યું "મારા જણવામાં એમ જ આવેલું છે. મારી સામે તમને ખાસ કંઈ હકીકત મળી છે તે મને લજા ચઢતે જણાવશો ?" પોલિસના કાગળો તેઓએ તપાસી જોવાનું વચન આપ્યું. આ પછી હું તેમને બે વાર મળ્યો પણ બન્ને વખત મને કહેવામાં આવ્યું કે તેમને કાગળો જોવાનો વખત ન હતો. અત્યાર સુધી આ અમલદારોનાં વિચિત્ર કૃત્યનાં કારણોની મને ખબર પડી નથી.

ખોટો પૂરાવો અપાવવા માટે સાક્ષીઓ ઉપર કરેલું દબાણ ખરી રીતે અમે બીજા વર્ણવી ગયા છીએ તેવા જ પ્રકારનું હતું. જે એક સાક્ષી પાસે ખાસ કંઈ પૂરાવો કહેવરાવવાનો હતો તેની આગળ એક અમલદારે જે વાક્ય વાપર્યું હતું તે જણવા જેવું છે, યા તંખ્ત લો, યા તખ્ત મિલેગા," એટલે કે ગાદી લો નહીં તો ફાંસી મળશે. કહ્યા પ્રમાણે જે સાક્ષી જૂથાની આપે તો તેને છૂટી મળે એમ હતું; જે ન આપે તો તેને નસીબે કેદ ચોટેલી હતી.

(જુઓ જુ. નં. ૫૧૮, ૫૨૨, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૩૧, ૫૩૩, ૫૩૬, ૫૩૭ અને ૫૪૮.)

અને રાત્રે કંઈ નવાજૂની બની નહિ. ૧૫મીએ છોકરાઓ અને તેમની સાથે જે નેડાયા હતા તેઓ મિશન રક્ત્રં તરફ ગયા અને હેઝમાસ્તરને રક્ત્ર બંધ કરવા કહ્યું. પણ હેઝમાસ્તરે ના કહી અને કેટલાએક છોકરાઓને સોડી મારી એમ પણ કહેવાય છે. તે ઉપરથી છોકરાઓએ બારીઓમાં પથરા ફેંક્યા અને કેટલાએક કાચ ફેડ્યા. તેમણે એવી જ બતવું તોફાન રચેને કર્યું અને કેટલાએક કાગળો બાળ્યા પણ તેઓ થોડી બારાઓના કાચ ફેડવા ઉપરાંત કાંઈ કરે તે પહેલાં તો નેમના પર ગોળી છૂટી અને તેઓ વિખરાઈ ગયા. કાંઈના જીવને બેખમ થયું ન હતું.

ઉપરના બનાવથી વિશેષ કાંઈ બન્યું નહોતું. હડતાલમાં અને તે પછી જે થયું તેમાં કાંઈ પણ જવાબદાર માણસે ભાગ લીધો નહોતો. તેમ છતાં ૧૬ મી એપ્રિલે માર્શલ લો બંદર કરવામાં આવ્યો હતો. ડેપ્યુટી કમિશનર મી. વીલીઅમસન માર્શલ લો વિષે કંઈ જાણતા નહોતા. તેને તેની જરૂર લાગી નહોતી અને લશ્કરી કાયદો બંદર કરવાનો તાર આવ્યો ત્યારે તેને એ ગૂજરાત તે પંગળનું જ કે કેમ એમ પણ શંકા થઈ હતી. તેણે ધાર્યું હતું કે એ ગૂજરાત સુબ ઈલાકાનું હોવું બેખરું. પણ તેની ભૂલ હતી અને જે ગૂજરાતે માર્શલલો સહન કરવો પડે તેવું કંઈ કંઈ નહોતું તેને લશ્કરી ખાતાને સોંપવામાં આવ્યું અને લશ્કરી કાયદો જૂનમાં રદ કરવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી તે તેની નીચે રહ્યું.

ગૂજરાતમાં બે પક્ષો છે. તેમાંના એકમાં સ્થાનિક અમલદારો સંડોવાયલા જણાય છે. બીજા પક્ષનો આગેવાન શેઠ ચરાગ દીન છે જે આગળ પડતો શહેરી છે અને જે હમણાં સુધી ઝોનરરી માજિસ્ટ્રેટ અને મ્યુનિસિપલ કમિશનર હતો. આ કારણથી અમલદાર પક્ષે ચોતાના સામાવાળાને તોડી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે. અને ગૂજરાતના ખારિસ્ટર શ્રીયુત હરગોપાલ અને બીજા કેટલાએકને પકડવામાં આવ્યા અને ઘણા વખત સુધી પહેરામાં રાખવામાં આવ્યા. માર્શલલોની અદાલતે તેમના પર કામ ચલાવ્યું અને તેમને નિર્દોષ ઠરાવી માનપૂર્વક છોડી દીધા અને જન્મેએ ટીકા કરી જે અમલદારોએ ફરિયાદ પણ તરફથી પૂરાવો આપ્યો છે તેમણે જૂની સાક્ષી પૂરી છે. લાલા રામચંદ ટન્ડન જેણે લગાઈ દરમીયાન અમલદારોને મદદ કરી હતી અને જે જૂદાં જૂદાં કાગે માટે સરકારની સનદ ધારણ કરે છે તેને પણ હેરાન કરવામાં આવ્યો. તેમણે કિત વકીલો અને બીજાઓનાં ધરોની કાંઈ પણ કારણ સિવાય જરૂરી લે.

સગ તરીકે વધારાની પોલિસ ગૂજરાતપર નાંખવામાં આવી છે જે કે તેમ કરવાને કંઈ પણ વાજબી કારણ નથી. રૂ. ૪૨૦૦૦ નો કર લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે અને છ હકતે તે વસૂલ કરવાનો છે. પહેલો હકતો વસૂલ કરી પણ લીધો છે. નવાઈની વાત છે કે તેનો લાક્ષ રામચંદ ટન્ડન પાસેથી અને રૂ. ૧૧૧૧ વડીલો પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવ્યો છે. કર તો તે અન્યાયયુક્ત છે જ, પણ જે પ્રમાણમાં તે નાંખવામાં આવ્યો છે તે પણ અન્યાયયુક્ત છે.

૨૦ જલાલપુર જતાં.

ગૂજરાત પ્રાંતમાં ગૂજરાતથી આશરે આઠ માર્શલ દૂર આ નાનું ગામડું આવેલું છે. તે વણાટનું અગત્યનું મથક છે.

૬ ટ્રી એપ્રિલે અહીં હડતાલ પડી નહોતી. પણ ૧૫ મીએ એક દેખાદેખી હડતાલ પડી હતી એમ કહી શકાય. ટોળા તરફથી કથું નુકસાન કરવામાં આવ્યું નહોતું. એક સરવસ કહાડવામાં આવ્યું હતું તેમાં બધાઓએ ભાગ લીધો હતો. ૧૫ મી અથવા ૧૬મીની રાત્રે કોઈએ એક તારનું ધોરડું કાપ્યું હતું.

માર્શલ લા રીતસર જાહેર કરવામાં આવ્યો તે દેખીતી રીતે આ ગૂન્દાને મટિજ આખરૂદાર માણસોને પકડવામાં આવ્યા. બધા મળી સતરને પકડ્યા હતા. એકને કોર્ટ આગળ રજૂ કર્યા વિના છોડી મૂક્યો હતો. બીજાઓને માર્શલ લા કમિશન આગળ રજૂ કર્યા હતા. આમાંના દસને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા અને બાકીના છને જૂદી જૂદી કેદની સગઓ થઈ હતી.

માર્શલલો દરમીઆન વિદ્યાર્થીઓને ચાણામાં ત્રણવાર દાગરી આપવી પડતી તેમાં નાનાં છોકરાં પણ આવી જતાં.

કાંઈ પણ વાજબી કારણ મિવાય આ ગામ ઉપર રૂ. ૧૨૦૦૦ ની નુકસાનીની રકમ નાંખવામાં આવી છે. તેનો ૬ ટ્રી ભાગ વસૂલ થઈ ચૂક્યો છે.

૨૧ મલકવાલ.

લાક્ષ મુસા જે મૂખ્ય લાઇન ઉપર આવેલું છે ત્યાં થઈને મલકવાલ જવાય છે. તે એક ઉપયોગી રેલ્વે જંકશન છે. ગૂજરાતથી તે દસ માઇલથી વધુ છે આવેલું છે. તેમાં ૩૦૦૦ ની વસ્તી છે. ૧૭ મી એપ્રિલે મલકવાલમાં કેટલાએક માણસોએ, ઘણું કરીને રેલ્વેના મજૂરોએ પાટા ઉભેડી નાંખ્યા હતા અને તેથી ઉતારાઓના છવને જેખમ થાય એમ હતું. એક ગાડી પાટાથી ઉતરી પણ મઠ હતી તેણે એટલું સાફ થયું કે કંઈ નુકસાન થયું નહોતું.

અને રાત્રે કાંઈ નવાળૂની બની નહિ. ૧૫મીએ છાકરાઓ અને તેમની સાથે જે જોડાયા હતા તેઓ મિશન સ્કુલ તરફ ગયા અને હેડમાસ્તરને સ્કુલ ખંધ કરવા કહ્યું. પણ હેડમાસ્તરે ના કહી અને કેટલાએક છાકરાઓને સોડી મારી એમ પણ કહેવાય છે. તે ઉપરથી છાકરાઓએ બારીઓમાં પથરા ફેંક્યા અને કેટલાએક કાચ ફેંડ્યા. તેમણે એવી જ બતતનું તોફાન સ્ટેશને કર્યું અને કેટલાએક ડાગબો બાળ્યા પણ તેઓ થોડી બારાઓના કાચ ફેંડ્યા ઉપરાંત કાંઈ કરે તે પહેલાં તે તેમના પર ગોળી છૂટી અને તેઓ વિખરાઈ ગયા. કોઈના જીવને જોખમ થયું ન હતું.

ઉપરના બનાવથી વિશેષ કાંઈ બન્યું નહોતું. હડતાલમાં અને તે પછી જે થયું તેમાં કોઈ પણ જવાબદાર માણસે લાગ લીધા નહોતા. તેમ છતાં ૧૯ મી એપ્રિલે માર્શલ લો બંદર કરવામાં આવ્યો હતો. ડેપ્યુટી કમિશનર મી. વીલીઅમસન માર્શલ લો વિષે કંઈ બચુતા નહોતા. તેને તેની જરૂર લાગી નહોતી અને લશ્કરી કાયદો અંદર કરવાનો તાર આવ્યો ત્યારે તેને એ ગૂજરાત તે પંબજનું જ કે કેમ એમ પણ શંકા થઈ હતી. તેણે ધાર્યું હતું કે એ ગૂજરાત મુંબઈ ઈલાકાનું હોવું જોઈએ. પણ તેની ભૂલ હતી અને જે ગૂજરાતે માર્શલલો સહન કરવો પડે તેવું કંઈ કંઈ નહોતું તેને લશ્કરી ખાતાને સોંપવામાં આવ્યું અને લશ્કરી કાયદો જૂનમાં રદ કરવામાં આવ્યો ત્યાં મુઘી તે તેની નીચે રહ્યું.

ગૂજરાતમાં જે પક્ષો છે. તેમાંના એકમાં સ્થાનિક અમલદારો સંડોવાયલા જણાય છે. બીજા પક્ષનો આગેવાન શેઠ ચરાગ દીન છે જે આગળ પડતો શહેરી છે અને જે હમણાં મુઘી બોનરરી માજિસ્ટ્રેટ અને મ્યુનિસિપલ કમિશનર હતો. આ કારણથી અમલદાર પક્ષે પોતાના સામાજીકને તોડી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે. અને ગૂજરાતના બારિસ્ટર શ્રીયુત હરગોપાલ અને બીજા કેટલાએકને પકડવામાં આવ્યા અને ઘણા વખત મુઘી પહેરામાં રાખવામાં આવ્યા. માર્શલલોની અદાલતે તેમના પર કામ ચલાવ્યું અને તેમને નિર્દોષ ઠરાવી માનપૂર્વક છોડી દીધા અને જલ્દીએ ટીકા કરી જે અમલદારોએ ફરિયાદ પક્ષ તરફથી પૂરાવો આપ્યો છે તેમણે જૂઠી સાક્ષી પૂરી છે. લાલા રામચંદ ટન્ડન જેણે લગાઈ દરમીયાન અમલદારોને મદદ કરી હતી અને જે જૂઠાં જૂઠાં કામે માટે મરકારની સનદ ધારણ કરે છે તેને પણ હેરાન કરવામાં આવ્યા હતા. સંભાવિત વકીલો અને બીજાઓનાં ધરોની કાંઈ પણ કારણ સિવાય જડતી લેવામાં આવી હતી.

શેઠ ચિરાગદીન પાસેથી માજિસ્ટ્રેટપણું અને કમીશનરપણું લઈ લેવામાં આવ્યું. ઠેક વાહસરિય સંધીના અમલદારોની પાસેથી તેને સનદો મળેલી તે તે ધારણ કરે છે, તેને ફેસર ઇન્ફિન્ટનો ચાંદ પણ મળેલો છે. લશ્કરની ભરતીમાં તેણે એકલાએ ૨૦૦ સિપાઈઓ એકઠા કરી આપ્યા હતા. ગૂજરાતના જે જે નિવેદન પત્રો અમે વીણી કાઢેલા છે તે તરફ અમે ધ્યાન જોડીએ છીએ. સંડોવાયલા અમલદારો ઉપર ખોટી સાક્ષી પૂરવા માટે કામ ચલાવવાની પરવાનગી મિ. હરગોપાલે માગેલી, પણ તે પરવાનગી આપવામાં આવી નથી.

બીજા જે જે ઠાડમારીઓ બીજા જીલાઓ વિષે લખનાં જણાવી ગયા છીએ તે સખતો ગૂજરાતના રહેવાસીઓ ઉપર પણ પડી. ગૂજરાતમાં રાજકીય જીવનનું નથી એમ કહીએ તો સાલે. અરે એક પ્રિન્સિપલ ટ્રેસર કમિટી મુદાંએ ત્યાં નથી.

સગ્ન તરીકે વધારાની પોલિસ ગૂજરાતપર નાંખવામાં આવી છે જો કે તેમ કરવાને કંઈ પણ વાજબી કારણ નથી. રૂ. ૪૨૦૦૦ નો કર લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે અને ૭ હકે તે વસૂલ કરવાનો છે. પહેલો હકે તો વસૂલ કરી પણ લીધો છે. નવાઈની વાત છે કે તેનો લાભા રામચંદ ટ-ડન પાસેથી અને રૂ. બીજા વડાઓ પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવ્યો છે. કર તો તે અન્યાયયુક્ત છે જ, પણ જે પ્રમાણમાં તે નાંખવામાં આવ્યો છે તે પણ અન્યાયયુક્ત છે.

૨૦ જલાલપુર જલ્દાં.

ગૂજરાત પ્રાંતમાં ગૂજરાતથી આશરે આઠ માઈલ દૂર આ નાતું ગામહું આવેલું છે. તે વણાટનું અગત્યનું મથક છે.

૬ ઠી એપ્રિલે અહીં હડતાલ પડી નહોતી. પણ ૧૫ મીએ એક દેખાદેખી હડતાલ પડી હતી એમ કહી શકાય. ટોળા તરફથી કશું નુકસાન કરવામાં આવ્યું નહોતું. એક સરવસ કઠાડવામાં આવ્યું હતું તેમાં ગંધાઓએ ભાગ લીધો હતો. ૧૫ મી ગાંધવા ૧૬મીની રાત્રે ઠાંધએ એક તારતુ દોરકું કાપ્યું હતું.

માર્શલ લા રીતસર જાહેર કરવામાં આવ્યો તે દેખીતી રીતે આ ગૂંદાને માટેજ આખરદાર માણસોને પકડવામાં આવ્યા. બધા મળી સત્તરને પકડ્યા હતા. એકને કોર્ટ આગળ રજુ કર્યા વિના છોડી મૂક્યો હતો. બીજાઓને માર્શલ લો કમિશન આગળ રજૂ કર્યા હતા. આમાંના દસને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા અને બાકીના છને જૂદી જૂદી કેદની સગમો થઈ હતી.

માર્શલલો દરમીઆન વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં ગણુવાર ટાજરી આપવી પડતી તેમાં નાનાં છોકરાં પણ આવી જતાં.

કાંઈ પણ વાજબી કારણ સિવાય આ ગામ ઉપર રૂ. ૧૨૦૦૦ ની નુકસાનીની રકમ નાંખવામાં આવી છે. તેનો ૬ ઠો ભાગ વસૂલ થઈ ચૂક્યો છે.

૨૧ મલકવાલ.

લાલા મુસા જે મૂખ્ય લાઇન ઉપર આવેલું છે ત્યાં થઇને મલકવાલ જવાય છે. તે એક ઉપયોગી રેલ્વે જંકશન છે. ગૂજરાતથી તે દસ માઈલથી વધુ છેડે આવેલું છે. તેમાં ૩૦૦૦ ની વસ્તી છે. ૧૭ મી એપ્રિલે મલકવાલમાં કેટલાએક માણસોએ, ધણું કરીને રેલ્વેના મજૂરોએ પાટા ઉખેડી નાંખ્યા હતા અને તેથી ઉતારૂઓના જીવને નોખમ થાય એમ હતું. એક ગાડી પાટાથી ઉતરી પણ ગઈ હતી. પણ એટલું સાફ થયું કે કંઈ નુકસાન થયું નહોતું.

એકઠાં કરેલાંની અને 'વોર' લેન અને 'બીજાં' ફોટામાં ઉધરાણાં કરવાની તેમની રીતથી, અને 'બહેર' વર્તમાનપત્રોને દાખી દબને તેમણે લોકોનાં મનને હદપાર ઉશ્કેરી દીધાં હતાં. શ્રીયુત ગાંધી, ડો. ક્રિચ્છુ અને સત્યપાલને કાંઈ પણ વાજબી કારણ સિવાય હદપાર કરીને તેમણે પોતેજ તૈયાર કરેલા દારૂમાં દેવતા મૂક્યો. રાલેટ કાયદા સામે ૬ ટૂં એપ્રિલે પોતાનો મત લોકો શાંતથી પ્રદર્શિત કરતા હતા તે અટકાવવાના પ્રયત્નમાં પોતે હાથ એટલે તેમના મનમાં એમ થયું કે મર્યાદામાં રહીને ખુલી રીતે લોકો જે પોતાનો મન બતાવવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા તેમના જૂસ્સાને એક ભગીરથ પ્રયત્ન કરી કચરી નાખું. એક અગત્યની ઐમાધીને ઝેરી જાંખરૂં માની લઈને જડમૂળથી ઉખેડી કાઢવાની જૂલ તેમણે કરી અને ઉપર કહી ગયા તે હદપાર કરવાના હુકમો કરવાનું દિવાનાપણું તેમણે અપત્યાર કર્યું. રાષ્ટ્રલેનો કાવે તેમ ઉપયોગ ન કરવાના સખ્ત હુકમો તેણે પોતાના હાથ નીચેના માણસોને કર્યા હોત તો તે કાંઈક ઠીક થાત. પણ એકા વખતે ક્રોધ અને શાન્ત રાખવાં તેને માટે અશક્ય હતાં. અમૃતસરના મૂર્ખાંઈ ભરેલા ગોળીબહારથી લોકોની ધીરજનો છોડો આવી ગયો. લોકો ગાંડા થઈ ગયા અને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં આગ, ખૂન, અને લૂંટ ચલાવીને પોતાનો ગુસ્સો શાંત કર્યો. બીજી જગાએ જે અમે ઉપર જણાવી ગયા ત્યાં દેખાદેખી અમૃતસરનો એપ લાગ્યો. પણ કાસુર સિવાય બીજી કાંઈપણ જગાએ વધારે જાનતું હુકસાન ન થયું એમ અમે કહી શકાએ છીએ તેટલો પ્રભુનો પાડ.

આ તે કાંઈ વિગ્રહ કે બંડની સ્થિતિ કહી શકાય ? જરૂર પડે ત્યાં લશ્કરની મદદ લઈને આ સ્થિતિને પહોંચી વળવું તે શું દિવાની અમલદારોની શક્તિની બહારની વાત હતી ? કાયદાને અધર રાખવો પડે એવી શું આ સ્થિતિ હતી ? આનો જવાબ અમે દરેક રચણ વિષે વિચાર કરતાં તે સ્થળે જૂદો જૂદો આપેલો છે અને તે બધાની એકંદર તપાસથી એ અનુમાનનેજ પુષ્ટિ મળે છે કે હન્ટર કમિટી આગળના પ્રસિદ્ધ થયેલ પૂરાવા ઉપરથી અને અમારી પાસેના પૂરાવા ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે માર્શલક્ષો અમલમાં મૂકવાની કશી જરૂર નહોતી. લૉર્ડ હન્ટરની કમિટી આગળ પડેલો ગુપ્ત પૂરાવો અસાધારણ સ્પષ્ટ અને જબરદસ્ત હોય તોજ માર્શલલેને લાયક સ્થિતિ હતી એમ સાબીત થઈ શકે.

હન્ટર કમિટી આગળ બંડ અથવા વિગ્રહની વાત તદ્દન વૂટી પડી છે. પંજબની બહાર અને કહેવાતા કાવત્રાની પાછળની કાંઈ રચનાનો પુરાવોજ નહોતો. એથી ઉલટું, સર માર્શલલેના વિશ્વાસુ પ્રતિનિધિઓના એક કર્નલ ઓ'ધાયનને કબૂલ કરવું પર્યું કે બંડની વાતને ટેકો આપવાને તેની પાસે કંઈ પુરાવો નહોતો, તેનો માત્ર અટકજન હતો. અને ગુજરાતવાલાના આગેવાનોને તેણે પકડ્યા તે પણ ઠંડાપહેરની વાતોના આધારેજ. તેણે કબૂલ કર્યું હતું કે તોફાન સાથે આગેવાનોને સીધી રીતે જેડી શકાય તેવું કશું નહોતું પણ ગુજરાતવાલામાં કાંઈપણ તોફાન થાયતો તે તેમને જવાબદાર ગણવા માગતો હતો. બીજા સાક્ષીઓ વધારે સારા ઉતર્યા નથી. તેમણે માત્ર કૃત્યો અને યત્નોની કિમત આંકવાની પોતાની અશક્તિ પ્રકટ કરી છે.

ખરી હકીકત તો એ છે કે રાલેટએકટ વિરોધ અનિટકારક છે એવી સર માર્શલલેની માન્યતાને માટે કોઈ ખોટા પાયા ઉપરનું કાવતું સાબીત કરવાની જરૂર હતી. એ ધ

લીધે તેને એજ વિચાર આવ્યો અને આગેવાનોના દરેક લાપલુખા રાજપ્રોહ, દરેક હડતાલમાં ઢાવતું, અને હિંદુ મુસલમાનના દરેક લાઘ્યારામાં ક્ષિતિશ રાજ્યતું નોખમ તેણે જોયું અને ખીળને જોવડાવ્યું. ઢાવત્રાની વાત ઉઠી જ્ય તેમાં શી નવાઈ?

અને જે માર્કલ ક્ષા જાહેર કરવો ગેરવાજબી હતો તે તેને જે મહિના સુધી લંબાવ્યો તે તેથી પણ વધારે ગેરવાજબી હતું. તેની નીચે લેવાયલાં પગલાં એવાં હતાં કે તેથી સુધરેલી મનાતી હરકોષ રાજસત્તાને નીચું જોવું પડે. તેના મુહૂર્તમાં જલ્દીઆનવાલા આગમાં નિર્દોષોની કતલ થઈ. જનરલ ડાયરે જે ત્રાસ વર્તાવવાનો આરંભ કર્યો તે તે પછીના જે ભયંકર મહિના સુધી સર માર્કલ એડવાયરે મંજુર રાખ્યો. જે તમારા આંકડા ખરા હોય—અને અમે માનીએ છીએ કે તે ખરા છે—તો લગભગ ૧૨૦૦ માણસોએ જાન જોયા, જોખમાં એઈ ૩૬૦૦ માણસો જખમી થયાં અને ઢેટલાંએક હમેશને માટે ગયગ થયાં. લોકોએ જે સુન્દો કર્યો તેના પ્રમાણમાં ણેહદ સખત વેર લેવાયું. અને લોકોને સુન્દો તે ગંભીર ઉશ્કેરણને લીધેજ થયો હતો. જે મરતાં જાન્યા તેમને માર્કલક્ષા અમલમાં કેવી રીતે રીખી રીખીને હેરાન કર્યા તેવું વણુન અમે પૂરેપૂરું આખી ગવા છીએ. અમારે એટલીજ આશા રાખવાની રહે છે કે અમે ખુલી કરી આપેલ દડીકતથી એ ત્રાસદાયક પાપકૃત્યો ફરી થવાં અશક્ય થશે.

ઉપસંહાર.

જે પ્રાંતોમાં મારશલ લૌ જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા તે પાંચ પ્રાંતોની અમે પર્્યા-લોચના કરી ચૂક્યા છીએ. ઓડિશાવરના અમલ વિષે પણ અમે વિવેચન કરી ચૂક્યા છીએ તેમજ રાલેટ એક્ટ અને સત્યાગ્રહની હિલચાલની પર્્યાલોચના કરવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે.

અમે એમ કહેવા ઇચ્છીએ છીએ કે અમારી રૂબરૂ પડેલી હકિકતને અમે વળગી રહ્યા છીએ, અને જે પુરાવો અમે જૂદો જાપાવ્યો છે તે તથા લોર્ડ હાંટરની કમિટીની રૂબરૂ પુરાવો અને માર્શલ લૌ ટ્રીબ્યુનલોનાં દક્ષતર ઉપરથીજ અમારાં અનુમાનો આંધ્યાં છે, તેની બહાર અમે ગયા નથી.

કોઈ કોઈ જગ્યાએ અમારે સખ્ત ભાષા વાપરવી પડી છે પણ દરેક વિશેષણ અમે તોળી તોળીને વાપર્યું છે. કંઈ ખાસ ઇરાદા પૂર્વક કર્યું હોય તો એટલું જ કે પંજાબ સરકારની વિરૂદ્ધની હકિકત માટે ઓછા સખ્ત શબ્દો વાપર્યાં છે. સરકાર દોષ કરીજ શકે નહિ એવી અશક્ય સ્થિતિની અપેક્ષા ન જ રાખી શકાય. અમે કબુલ કરીએ છીએ કે મવાસંક્ષોભ અને મુશ્કેલીના વખતમાં હરકોઈ અમલદાર ગમે તેવા શુભ હેતુઓ છતાં દોષો-બુલોં કરી બેસે. દેશના રાજ્યકારભારમાં અગત્યના ફેરફારો થવાનો સમય નજીક આની રહ્યો હોય, અને અમલદારો અને લોકો વચ્ચે સહકારને માટે શહેનશાહે જ્યારે હાંકલ કરી હોય ત્યારે પ્રગતિમાં વાંધો આવે એવું અમારે કાંઈ કહેવું ન જોઈએ એ પણ અમે કબુલ કરીએ છીએ.

પણ અમને લાગે છે કે ભવિષ્ય ગમે તેટલું ઉજળું હોય છતાં જેમ લોકોનાં ગુન્હાનાં કામે પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ, તેમજ જવાબદાર. અમલદારોએ મોટા જખરદસ્ત પાયા ઉપર કરેલાં ભયંકર અન્યાયનાં કૃત્યો તરફ પણ આંખ મીંચી શકાય નહિ. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અમલદાર વર્ગને તેમજ પ્રગતિ તેમના બંનેના દોષોને દુર કરીને સ્વચ્છ કરવાનો જરૂર આજે જોઈએ છે તેટલી કોઈ વાર નહતી. રાજકીય મુષારાનો અમલ કરવાનું અને હિંદનું ધારેલું નિશાન ઓછામાં ઓછા વખતમાં સર કરવાનું કાર્ય જે પ્રગતિ અને અમલદારવર્ગ બંને હાથ પાકે રાખી અને દિલ સાફ રાખી ન ઉપાડી લે તો તે લગભગ અશક્ય યથ પડે. એટલે અમે બૂલ કરનારા અમલદારોને અદાલતોમાં ખડા કરી ન્યાય આપવોજ જોઈએ એવી જે ભલામણ કરીએ છીએ તે અમે વૈરશુદ્ધિથી કરતા નથી પણ દેશના રાજ્ય વહિવટમાંથી સડો અને અન્યાય ધોવાઈ જઈ તે શુદ્ધ થાય એટલા માટે કરીએ છીએ. આથી કરીને જ્યારે અમે અમૃતસર અને બીજી જગ્યાએ લોકોએ કરેલા અન્યાયો દૂર કરવા માટે તેમજ નિંદા અને તિરસ્કારને પાત્ર હતા એમ એક તરફ માનીએ છીએ ત્યારે બીજી તરફ અમને તેટલીજ ખાતરી છે કે અમલદારોનાં કૃત્યોથી લોકોને તેમના અપકૃત્યો માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે સખ યથ ગઈ છે.

અમે માનીએ છીએ કે શ્રીયુત ગાંધીજીને ટીકી અને પંજાબ જતાં રસ્તામાં પકડ્યા

અમારાં બીજાં અનુમાનો અમે નીચે હુંકમાં આપીએ છીએ.

૧. સર માર્કિલ ઓડવાયરે કેળવાએલા વર્ગને ન્યાં દેખ્યા ત્યાં નિરરકાર કર્યાં અને તેમના તરફ વહેમની નજરે જોયું તેથી લશ્કરની ભરતીને માટે માણસો અને નાણાંનાં ભરણાં મેળવવા લાઝમી દરમીઆન તેમણે અખત્યાર કરેલી ફૂર અને બળાતકારની રીત-ભાતંથી, અને સ્થાનિક વર્તમાનપત્રોને મ્હોંએ દૂરો દષ લોકમત દાખી દેવાથી અને પ્રગ-કીય પત્રો પંજબની અંદર આવતાં અટકાવવાથી તેમના અમલ સાંમે પંજબના લોકો ઘણું તપી ગયા હતા.

૨ રોલેટ એક્ટની સામેની ચળવળથી લોકોનાં મન અસ્થિર થયાં અને સરકારની શુદ્ધ દાનત વિષે તેમનો વિશ્વાસ ડગી ગયો. આ બધું બીજે કરતાં પંજબમાં વિશેષ થયું કારણ કે જાહેર હિલચાલો બંધ કરવા સર આ. ઓડવાયરે હિંદુસ્તાનના રાજ્યના કાયદાનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

૩ સત્યાગ્રહની હિલચાલ અને તેના પહેલાં જે હડતાલ પ્રયોજવામાં આવી હતી તેથી આખા દેશમાં નવું ચેતન આણું અને તે સાથે જ લોકોની તોફાની શક્તિઓ અને આવેશો અંકુશમાં આવી વધારે બંધકર અને દૂરગામી દાવાનગો અટક્યા.

૪ બ્રિટિશ તરફ કોષપણ પ્રકારના દ્વેષથી રોલેટ એક્ટ સામેની ચળવળ જન્મ પામી ન હતી. અને સત્યાગ્રહની હિલચાલ દ્વેષ અને તોફાનથી કેવળ મુક્ત હોઈ જુદાજ ભાવથી પ્રકટ થઈ હતી અને ચલાવવામાં આવી હતી.

૫ પંજબની અંદર સરકારને ઉચલાવી નાખવાનું કોષપણ પ્રકારનું કાવતું રચાયું ન હતું.

૬ શ્રીયુત ગાંધીને કેદ કરવાના અને બંધીના હુકમો અને ડા. કીચકુ તથા સત્પ-પાલને પકડીને હલપાર કરવાના હુકમો બીલકુલ ગેરવાજબી હતા. લોકો ધડીભર ધેંલા થઈ ગયા તેવું પ્રત્યક્ષ કારણ પણ તે હુકમોજ હતા.

૭ અમૃતસરમાં લોકોનું જે તોફાન શરૂ થયું તેવું પ્રત્યક્ષ કારણ એ હતું કે રસ્તે ઉપરના પૂલ આગળ ગોળીયાર થયો અને લોકો અતિશય ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા. તેની સ્થિતિમાં તેમણે મુવેલાં અને ધાયલેને જોયાં.

૮ લોકોની ઉશ્કેરણીનું કારણ ગમે તે હોય તોપણ તેમના અત્યાચારને માટે હડી દિલગીરી અને તિરસ્કાર થવો જોઈએ.

૯ જાહેરમાં જે હકિકત બજાવામાં આવી છે તે ઉપરથી માર્શલ લૉ દાખલ કરવાને કાંઈ વાજબી કારણ હોય એમ અમને દેખાતું નથી.

૧૦ દરેક જગ્યાએ ફરી શાંતિ સ્થપાયા પછી માર્શલ લૉ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૧ સત્યને માટે માર્શલ લૉ દાખલ કરવાની જરૂર હતી એમ માનવામાં આવે તોપણ એટલું તો ખર્જ કે તેને જરૂર કરતાં વધારે મુલત રાખવામાં આવે.

૧૨ પાંચે જણામાં માર્શલ લૉ મુજબ લેવાએલા ઉપાયો મિનગદ્દરી, ફૂર, જુલમી અને લોકસાગણીની તદ્દન અવગણના કરીને લેવાયા હતા.

ન હત અને ડો. કાચલુ અને સત્યપાલને પકડીને હાંપાર કર્યા નહત તેા નિર્દોષ અંગ્રેજોના જ્વન બચ્યા હતા. અને ક્રિશ્ચિયન દેવજો અને બીજાં મહાનોનો પણ નાશ થયો ન હત. પંજાબ સરકારનાં આ બે કૃત્યો દેવજો અસ્થાને હતાં અને આગળનાં કૃત્યોથી તૈયાર થઈ સળગું સળગું થઈ રહેલી સામગ્રીમાં તે દીવાસળી રૂપ થઈ પડ્યાં.

પંજાબના લુદા લુદા છલાઓના બનાવોની વિગતવાર તપાસ કરતાં વડી સરકાર વિષે અમે કયું કયું નથી. છતાં અમલદારોનાં આવાં કૃત્યોની ખુલ્લી હમ-શરીફી નહિ તેા અસ્મપોષી કરવા માટે વડી સરકારને વિષે કાંઈ પણ કલા વિના રહેવું અશક્ય છે. લોકોને શું કહેવાવું છે તે જોવાની નામદાર વાધસરોયે તરફ ન લીધી. જૂદા જૂદા માણસો કે મંડળો તરફથી આવેલા તારો અને પત્રો તેઓ ગળી ગયા. તપાસ કર્યાં સિવાય પંજાબ સરકારના કરેલા ઉપર તેમણે મતું મારી આપ્યું. નિર્જનજ દોડદોડ કરી તેમણે અમલદારવર્ગને અલપદાન દઈ દીધું. ધાતકી બનાવો પછી પણ જાતે તપાસ કરવા માટે તેઓ પંજાબ તરફ કર્યાં સુધાં નહિ. જૂદા જૂદા અમલદાર સાક્ષીઓએ જે જે કથલ કર્યું છે તે તેમણે વહેલું નહિ તેા મે માસમાં તેા જાણ્યું જ હશે, છતાં જલ્દીઆંવાલા આગની કતલનું અથવા ત્યાર પછી માર્શલ હોના અમલમાં જે ગુજરી તેનું સંપૂર્ણ માપ ન તેા તેમણે પ્રજાને જણાવ્યું, ન તેા તેમણે ક્રિસ્ટિયન સરકારને જણાવ્યું. મી. સી. એફ. એન્ડ્રુઝ જેવા ઉમદા અને મશહૂર અંગ્રેજ ધર્મિયુના બંદા જેની સત્યશીલના સામે કાંઈ બોલી જ ન શકે તેમને પણ પંજાબમાં જતાં રસ્તામાં અટકાવવામાં તે શાગિલ થયા, જે કે તેઓ લોકોના આવેશને આવી ચઢાવવા જતાં ન હતા. તેઓ માત્ર સત્ય શોધવા જતા હતા. પંજાબ સરકારના ચીફ સેક્રેટરી મી. ટામસનને તેમણે હકિકતને ગમે તેમ મચડવા દીધી અને માનનીય પંડિત મદન મોહન માલવીયાનું અપમાન કરવા દીધું, જે કે તેમણે ક્રિસ્ટિયનમાં કહેલી દુષ્ટકત લગભગ બધી હવે અમલદાર વર્ગના સાક્ષીઓના મોંએ જ ખરી કરી છે. લોકોની લાગણી માટે એવું કંદાર દુર્લભ તેમણે બનાવ્યું, અને દરખાનો એવો સલાનાશ વાળે તેવો અભાવ પ્રગટ કર્યો કે લશ્કરી કાયદાની ન્યાયદોષોએ જે મોતની સજા કરી તે મુલતવી રાખવાની પણ તેમણે ના પાડી, અને છેવટે દિલ્હીમાંના સ્ટેટ સેક્રેટરી તરફથી ફરજ પડી ત્યારે તેમણે તે મુલતવી રાખી. માનનીય પંડિત મદન મોહન માલવીયા જેવા ક્રિસ્ટિયન જ્વાળાદાર સલાસદે પુલેલા સવાલો બંધ કરી દઈ જાણે અંદર અજવાળું ન આવવા દેવા માટે પોતે પોતાનાં દિલ્લના દરવાજા બંધ કર્યાં. પંજાબમાં રચાનિક તપાસ કરવા પોતે ત્યાં ગયા પણ નહિ; કોલેટ એક્ટની સામેની અગવળ તરફ તેમણે જે વૃત્તિ દર્શાવી તે વિષે તેા અમે કાંઈ કહેતા જ નથી પણ એપ્રિલ માસમાં ચચેલી રિયલિ સમજવામાં અને તેના ઉપાયો ક્ષેત્રમાં જે અજુઝ તેમણે બનાવી તેના તરફ જાહેર સદિસલામતીની ખાતર અમે દુર્લભ કરી રાખના નથી. આથી નામદાર ચાહેનશાહે જે લોકોને તેમના દાયમાં સોંપ્યા હતા તેમના દિન તરફ જાણી જોઈને તેમણે દુર્લભ કર્યું એમ તેા અમે નથી ધારતા તેા પણ જે ઉચ્ચ રોજા ઉપર તેમને નીમવામાં આવ્યા છે તે માટે તેઓમાં તપદાન નથી એમ લોર્ડ એમ્સ-ફોર્ડે પોતે સાબીત કરી આપ્યું છે એમ અમારે દિલ્હીની સાથે કહેવું પડે છે. અને અમે એવો અભિપ્રાય આપીએ છીએ કે તેઓ નામદારને પાછા બોલાવી લેવા જોઈએ.

અમારાં બીજાં અનુમાનો અમે નીચે હુંકમાં આપીએ છીએ.

૧. સર માઇકલ ઓડવાયરે કેળવાએલા વર્ગને ન્યાં દેખ્યા ત્યાં નિરસ્કાર કર્યાં અને તેમના તરફ વહેમની નજરે જોયું તેથી સરકારની હસ્તીને માટે માણુઓ અને નાણુનાં ભરણાં મેળવવા લડાઈ દરગીઆન તેમણે અખત્યાર કરેલી ફૂર અને બળાતકારની રીત-ભાર્તથી, અને સ્થાનિક વર્તમાનપત્રોને મ્હોંએ દૂરો દષ લોકમત દાખી દેવાથી અને પ્રત્યક્ષ પત્રો પંબળખની અંદર આવતાં અટકાવવાથી તેમના અમલ સાંમે પંબળખના લોકો બહુ તપી ગયા હતા.

૨. રેલેટ એક્ટની સામેની ચળવળથી લોકોનાં મન અસ્થિર થયાં અને સરકારની શુદ્ધ દાનત વિષે તેમનો વિશ્વાસ ડગી ગયો. આ બધું બીજાં કરતાં પંબળખમાં વિશેષ થયું. અરણ્ય કે જાહેર હીલચાલો બંધ કરવા સર મા. ઓડવાયરે હિંદુસ્તાનના રક્ષણના કાયદાનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

૩. સત્યાગ્રહની હિલચાલ અને તેના પહેલાં જે હડતાલ પ્રયોજવામાં આવી હતી તેથી આખા દેશમાં તવું ચેતન આણું અને તે સાથે જ લોકોની તોફાની જ્વલિતો અને આવેશો અંકુશમાં આવો વધારે ભયંકર અને દૂરગામી દાવાનગા અટક્યા.

૪. બ્રિટિશ તરફ કોઇપણ પ્રકારના દ્વેષથી રેલેટ એક્ટ સામેની ચળવળ જન્મ પામી ન હતી. અને સત્યાગ્રહની હિલચાલ દ્વેષ અને તોફાનથી કેવળ મુક્ત દોષી જુદાજ ભાવથી પ્રકટ થઇ હતી અને ચલાવવામાં આવી હતી.

૫. પંબળખની અંદર સરકારને ઉચલાવી નાંખવાનું કોઇપણ પ્રકારનું, કાવતું રચાયું ન હતું.

૬. શ્રીયુત ગાંધીને કેદ કરવાના અને બંધીના હુકમો અને ડૉ. કીચલુ તથા સત્યપાલને પકડીને હદપાર કરવાના હુકમો બીલકુલ ગેરવાજબી હતા. લોકો ધડીભર ઘેલાં થઇ ગયા તેનું પ્રત્યક્ષ કારણ પણુ તે હુકમોજ હતા.

૭. અમૃતસરમાં લોકોનું જે તોફાન શરૂ થયું તેનું પ્રત્યક્ષ કારણ એ હતું કે રેલ્વે ઉપરના પૂલ આગળ ગોળીચાર થયો અને લોકો અતિશય ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા. તેની સ્થિતિમાં તેમણે મુવેલાં અને ધાપલોને જોયાં.

૮. લોકોની ઉશ્કેરણીનું કારણ ગમે તે હોય તોપણ તેમના અત્યાચારને માટે ઉડી દિલગીરી અને તિરસ્કાર થયો જોઇએ.

૯. જાહેરમાં જે હકિકત જણાવવામાં આવી છે તે ઉપરથી માર્શલ લૉ દાખલ કરવાને કાંઈ વાજબી કારણ હોય એમ અમને દેખાતું નથી.

૧૦. દરેક જગ્યાએ ફરી શાંતિ સ્થપાયા પછી માર્શલ લૉ જાહેર કરવામાં આંચો હતો.

૧૧. રાજ્યને માટે માર્શલ લૉ દાખલ કરવાની જરૂર હતી એમ માનવામાં આવે તોપણ એટલું તો ખરૂં કે તેને જરૂર કરતાં વધારે મુદત રાખવામાં આંચે.

૧૨. પાંચે છલામાં માર્શલ લૉ મુજબ લેવાએલા ઉપાયો બિનજરૂરી, દુર, જુલમી અને લોકસાગણીની તદ્દન અવગણના કરીને લેવાયલા હતા.

૧૩ લાહોર, અમલગઢ, રામનગર, યુનવાત, વંચાલપુરિન્ટા, લામલપુર અને શેખુ-
પુરામાં અત્યાચાર કહી શકાય તેવું કચું લોકોએ કર્મ નહતું.

૧૪ જલ્દીઆંવાલા બાગની કતલ, એ તદ્દન નિર્દોષ અને હથિયાર વિનાનાં માણસો
જેઓમાં બાળકો પણ હતા તેમના તરફ ઈરાદાપૂર્વક કદેશ એક આસુરી દૃત્ય હતું,
અને આધુનિક ધિરિશ અમલમાં ફરતામાં તેની ક્યાંએ જોડ જડે તેમ નથી.

૧૫ માર્શલ લોની અદાલતો અને સમરી કોર્ટો નિર્દોષ લોકોને પગલવાના સાધન
રૂપ થઈ પડી હતી અને તેને પરિણામે મોટા પ્રમાણમાં ન્યાય ઉઘો વળ્યો હતો અને
ન્યાયને નામે હજારો સ્ત્રી પુરુષોને માનસિક અને શારીરિક વ્યથા બોગવવી પડી હતી.

૧૬ પેટ ધસીને ચાલવાનો હુકમ અને એવી બીજી તરંગી શિક્ષાઓ ઠાપણ મુઘ-
રેશા રાજ્યને ઘાત્રે એવી નથી અને તે જેમના મગજમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તેમની નૈતિક
અધમતા મૂલ્યે છે.

૧૭ દાખલો બેસાડવા જેવી સખ્ત અને વૈરથી થએલી શિક્ષાનો ધણુ ભાગે નિર્દોષ
માણસોની ઉપર લગભગ બે માસ મુઘી ત્રાસ ચાલ્યો હતો; છતાં નુકશાનીની શક્યો લેવામાં
આવી અને સગા તરફ વધારે પોલીસ મુકવામાં આવી તે કેવળ બિન જરૂરી, અન્યાયી
અને દાઝવા ઉપર-ડામ જેવી હતી.

શ્રીકૃષ્ણ

સર મા. ઓડવાયર, જનરલ ડાયર, કર્નલ જૉન્સન, કર્નલ ઓપ્પાયન, મી. ઝૉર્વર્થ સ્કિમ્મ, રાવસાહેબ શ્રી રામસુદ અને મલિક સાહેબખાન એમણે એવાં ગેરકાયદેસર કૃત્યો કર્યા છે કે તેમનાપર આમની સલા સમક્ષ કામ ચલાવવું જોઈએ એવો અમારો પુખ્ત વિચાર પછીનો અભિપ્રાય છે. પણ એવા માર્ગની લલામણુ અમે જાણી જોઈનેજ કરતા નથી, કારણકે અમે માનીએ છીએ કે એ હક આગળ કરવા કરતાં જતો કરવામાંજ હિંદુસ્તાનને વિશેષ લાભ છે. જેનો જેનો આ અપકૃત્યોમાં સંબંધ છે તેવા અમલદારોને ખરતરફ કરવાથી ભવિષ્યની વિશુદ્ધને માટે પૂરતી બાંહેધરી મળી રહેશે એમ અમે માનીએ છીએ.

પોતાને સેપિલું વિશ્વાસનું કામ અદા કરવામાં કર્નલ મેકરી અને કૅપ્ટન ડવટન પણ કર્નલ ઓપ્પાયન અને બીજાઓ જેટલાજ ચુક્યા છે, પણ તેમની સામે ઠોઠ પંજુ જાહેર પગલું લાવવાની લલામણુ કરતાં અમે જાણી જોઈનેજ અટક્યા છીએ, કારણકે આ બે અમલદારો બિન અનુભવી હતા અને તેમની પશુતા અનુભવી અમલદારોના જેટલી ધરાદાપૂર્વક અને ઠંડે પેટે ચયેલી નહોતી.

ગા. ક. ગાંધી.

ચિ. ર. દાસ.

આબ્બાસ તૈયબજી.

સુ. રા. જમકર.

૧૩ લાહોર, અકલગઢ, રામનગર, ગુજરાત, જલ્લાલપુરજી, લામલપુર અને શેખુ-પુરામાં અત્યાચાર કહી શકાય તેવું કથું લોકોએ કર્યું નહતું.

૧૪ જલ્લીઆંવાલા ખાગની કતલ, એ તદ્દન નિર્દોષ અને હથિયાર વિનાનાં માણસો જેઓમાં આજકો પણ હતાં તેમના તરફ ઈરાદાપૂર્વક કરેલ એક આસુરી કૃત્ય હતું, અને આધુનિક ખ્રિષ્ટિય અમલમાં ફરતામાં તેની ક્યાંએ જોડ જડે તેમ નથી.

૧૫ માર્શલ લોની અદાલતો અને સમરી કોર્ટો નિર્દોષ લોકોને પગલવાના સાધન રૂપ થઈ પડી હતી અને તેને પરિણામે મોટા પ્રમાણમાં ન્યાય ઉંધો વળ્યો હતો અને ન્યાયને નામે હજારો સ્ત્રી પુરુષોને માનસિક અને શારીરિક વ્યથા ભોગવવી પડી હતી.

૧૬ પેટ ધસીને ચાલવાનો હુકમ અને એવી ખીજ તરંગી શિક્ષાઓ કોષ્ટપણ સુધ-રેક્ષા રાજ્યને છાજે એવી નથી અને તે જેમના મગજમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તેમની નૈતિક અધમતા સૂચવે છે.

૧૭ દાખલો બેસાડવા જેવી સખ્ત અને ચૈરથી થએલી શિક્ષાનો ધણે ભાગે નિર્દોષ માણસોની ઉપર લગભગ બે માસ સુધી ત્રાસ ચાલ્યો હતો; છતાં નુકસાનીની રકમો લેવામાં આવી અને સખ્ત તરફે વધારે પોલીસ મુકવામાં આવી તે કેવળ ગિન જરૂરી, અન્યાયી અને દાઝ્યા ઉપર-ગામ જેવી હતી.

૧૮ માર્શલ લોના અમલ દરમ્યાન જે સડો અને ડશવતો ચાલેલી તે તો વળી આ દુઃખકથાનું એક વધારાનું પ્રકરણ પૂરું પાડે છે. વધારે દિલસોજ અમલ હોત તો આ પ્રકરણ ઉડવા પામતજ નહિ.

૧૯ લોકોને થએલા અન્યાયો દૂર કરવા માટે; રાજ્યવહીવટને શુદ્ધ કરવા માટે, અને અમલદારો ફરી ભવિષ્યમાં મનસ્વી રીતે ન વર્તે તે માટે નીચેના ઉપાયો જરૂરના છે:—

- (૧) રાલેટ એક્ટ રદ કરવો.
- (૨) સર મા. ઓડવાયરને ખ્રિષ્ટિય રાજ્યમાં કોષ્ટપણ જવાબદારીવાળી જગ્યા ઉપર રાખવા નહીં.
- (૩) જનરલ ડાયર, ઈર્નેલ જોન્સન, ઈર્નેલ ઓષ્ટાયન, મિ. બોસ્વર્થ સ્મિથ, રાય-સાહેબશી રામસુદ અને મલિક સાહેબખાનને સહેનશાહત નીચેની દરેકાઈ જવાબદારવાળી નોકરીમાંથી રજા આપવી.
- (૪) જે હલકા દરજ્જાના અમલદારોમાં નામો પ્રસિદ્ધ કરેલી જુઆનીઓમાં આ-પેલાં છે તેમના અપ્રમાણિક વર્તનની તપાસ કરવી અને તેમને ગ્ર-હો સાબીત થતાં તેમને ખરતરફ કરવા.
- (૫) નામદાર વાઈસરોયને પાળ બોલાવી લેવા.

(૬) રપેશિઅલ અદાલતો અને સમરી (સહિત) અદાલતોએ જેમને તકરી-રવાર દરાખ્યાં છે તે લોકો પાસેથી દંડ વસુલ લીધો હોય તેમને પાછા આપવો, જે જે ચહેરો ઉપર નુકસાનીની રકમ નાંખવામાં આવી હોય તેને તે માફ કરવી, ત્યાં ત્યાં વસુલ લીધી હોય ત્યાં ત્યાં પાછી આપવી; અને સમતી ખાતર મોક્ષી પોલિસ ઉદાની લેવી.